श्रीः ।

न्यायमुक्तावली—४

॥ प्रामाण्यवादः ॥

महामहोपाध्याय श्रीगदाधर भट्टाचार्य विरचितः ।

गङ्गेशोपाध्यायविरचितेन

तत्त्वचिन्तामणिना

तार्किकशिरोमणि श्रीरघुनाथसूरिविरचितया

दीधित्या च सह

———(•)———

श्री काञ्ची प्रतिवादिभयङ्कर अनन्ताचार्येण परिशोधितः

स्वीयश्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायां

॥ अमुद्र्यत ॥

SaINt
GADGAN

प्रथमसंपुटः — ज्ञप्तिवादान्तः

॥ श्रीकाञ्ची ॥

द्वितीयसंस्करणम्] १९३० [मूल्यम् २-४-०

श्रीः ।

प्रामाण्यवादभूमिका ।

ग्रन्थस्यास्य रचयिता महामहोपाध्यायश्रीमान् गदाधरभट्टाचार्यः कदेमां भुवो भागमलंचकारेति नास्माभिरेतावतापि निरचायि अस्य मातापितरावपि किन्नामधेयाविति न वयं जानीमः । वङ्गदेशान्तर्गतः नवद्वीप एवास्य जन्मभूमिर्निवासस्थानं चेति तु प्रायो जनानां प्रवादः । शृणुमश्च वयमेतत्कुलसञ्जाताः केचनेदानीमपि नवद्वीपमलंकुर्वन्तीति । एतदीयजीवनचरिताद्यवजिगमिषया च वारद्वयमनुयुक्तोऽप्यस्मत्प्रियसुहृत् श्रीमान् सर्वेश्वरसार्वभौमभट्टाचार्यो नैवात्र कमपि वांशं विलोकितुं समर्थोऽभवदित्यत्र किं वा निदानमिति न वयं जानीमः । भट्टाचार्यश्चायं न्यायसुधा—म्बुधिमन्दरमना बहून् ग्रन्थान्निबबन्ध न्यायमधि शास्त्रम् । येषु श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचित तत्त्वचिन्तामणिव्याख्यायाः श्रीमद्रघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्यविरचितायाः दीधितेर्व्याख्यानमप्यन्यतमं भवति । श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचितस्तत्त्वचिन्तामणिश्च प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाख्यखण्डचतुष्टयात्मक इति तद्व्याख्या श्रीरघुनाथशिरोमणिविरचिता शिरोमण्यपरनामधेया दीधितिरपि खण्डचतुष्टयात्मिकैव । खण्डचतुष्टयात्मिका दीधितिस्तु कार्त्स्न्येन व्याख्यायि नवा भट्टाचार्येणेत्यत्र तु वरीवर्ति विवादस्सुमहान् । अनुमानखण्डव्याख्यानस्य संगत्यनुमित्यादिबाधान्तग्रन्थस्य भावः पठनपाठनादिषु बहुलप्रचारतया नास्ति तत्र विवादः । प्रत्यक्षखण्डेऽपि प्रामाण्यवादभागव्याख्यानस्य जागरूकतया कार्त्स्न्येन व्याख्यायि नवा प्रत्यक्षखण्ड इत्यत्रैव विवादपर्यवसानम् । चिन्तामणौ मङ्गलवादारम्भ एव मङ्गलश्लोकादिकरणाद्दीधितौ च प्रामाण्यवादारम्भ एव तद्दर्शनाच्च प्रामाण्यवादप्रभृतिग्रन्थ एव व्याख्यायि रघुनाथशिरोमणिना तत्त्वचिन्तामणिरिति निश्चित्य गदाधरीयमपि प्रामाण्यवादादिमेव निश्चिन्वन्ति बहवः । प्रामाण्यवादोत्तरमनोऽणुत्ववादादीनां दीधितिगादाधरीये नाप्यस्माभि

रुपलब्धे । परं किंवदन्ती किल काचित्तदस्तित्वविषयिणी कर्णपथमव तरतीति नात्र किमपि निश्चेतुं शक्नुमः । उपमानखण्डस्य तु नाद्यावधि कुत्रापि गदाधरीयमुपलब्धम् । शब्दगदाधरीयन्तूपलभ्यते क्वचित्क्वचित् । एवञ्च सत्युपमानखण्डस्य परमव्याख्यानवादो न युक्तिसह इति तस्यापि व्याख्यानसद्भावपक्षमेव बहुमन्यामहे । तदेवं दीधितिव्याख्यानं खण्डचतुष्टयात्मकं गदाधरप्रणीतेषु ग्रन्थेषु मुख्यतमम् । एतदन्ये च स्वतन्त्रग्रन्थाः व्युत्पत्तिवादशक्तिवादविधिवादादयश्चतुष्षष्टिसंख्याश्श्रुतचरास्तेषु केचिद्दृष्टचराश्च ।

तत्र च दीधितिव्याख्याने प्रामाण्यवादस्यात्यन्तिककठिनदुरूहयुक्ति गर्भितस्य पण्डितानामपि मतिकुण्ठनपटोः प्राय.पठनपाठनादिषु तृतीयविप्रतिपत्त्यन्तमुपयुज्यमानस्यापि दुर्लभतामालोच्य विंशत्यास्संवत्सरेभ्यः पूर्वं मुद्रणमकार्ष्म । पुनरस्येदानीं द्वैतीयीकं मुद्रणं समपद्यतेति ससन्तोषं निवेदयामः ।

इति सविनय निवेदयति--

प्र. अनन्ताचार्यः ।

सम्पादकः ।

विषयानुक्रमः ।

श्रीः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः ।

शास्त्रमुक्तावली ।

प्रामाण्यवादः ।

दीधितिः ।

गिरं गुरूणां हृदये निधाय विधाय सिद्धान्तसरोऽवगाहम् ।
संक्षेपतश्श्रीरघुनाथनामा चिन्तामणेर्दीधितिमातनोति ॥

गदाधरीयम् ।

नत्वा नन्दतनूजसुन्दरपदं स्मृत्वा गुरोरादरा-
दुर्वीमण्डलमण्डनायितयशोराशेरशेषा गिरः ।
संक्षिप्तोक्त्यतिदक्षदीधितिकृतः प्रत्यक्षचिन्तामणि-
व्याख्यां व्याकुरुते गदाधरसुधीर्मोदाय विद्यावताम् ॥

गुरुकीर्तनरूपं मङ्गलं कुर्वाण एव स्वीयग्रन्थे प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं तदुत्कर्षं दर्शयति (गिरमिति) हृदये–मानसे । निधानं–सम्बन्धसम्पादनम् । मनसि गुरुगिरस्सम्बन्धः स्वार्थज्ञाने जननीये तत्सहकारित्वम् । सहकारित्वं चात्र परम्परया फलोपयोगित्वम् । तथाच गुरुवाक्याधीनशाब्दबोधजन्यसंस्कारसध्रीचीनेन मनसा निबद्धव्यमितरापरिशीलितमर्थं निश्चित्येति फलितोऽर्थः। सिद्धान्ताविरुद्ध एवाऽर्थो वर्णनीय इति सूचयति (विधायेति) सिद्धान्तो

[दी] जगत्-संसार्यात्मजातम् । न चानधिकारिणः शूद्रादीनध्यापयाम्बभूव प्रवरो मुनीनाम् ?

[ग] जगत्पदस्य वस्तुमात्रार्थकत्वे घटादीनामचेतनानां मोक्षरूपोद्धारस्याबाधेन तदीयत्वेनोद्धारेच्छा मुनेर्न सम्भवतीति व्याचष्टे (जगदिति) परमेश्वरस्य मुक्तानां च जीवानां नोद्दिधीर्षाविषयत्वमम्भवः इत्यत संसारित्व विशेषणम् । संसारश्च मिथ्याधीप्रभवा वासना । मत्वर्थीयार्थ उपलक्षणत्वव्यावृत्त विशेषणत्वम् । अतस्तदुपलक्षितमुक्तजीवानां व्यावृत्तिः । न च मूलोपात्तदुःखपङ्कनिमग्नत्वविशेषणेनैव परमेश्वरादिव्यावृत्तिसम्भवात्संसारि विशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, एवं धारमपरजगत्पदस्यापि वैयर्थ्यापातात्, आत्मभिन्नानां तु सपङ्कनिमग्नत्वविशेषणेनैव वारणात्, दुःखपङ्कनिमग्नत्वस्योद्दिधीर्षाविषयत्वोद्देश्यतागतपदार्थव्यावर्तकतया विवक्षितत्वे उद्देश्यतावच्छेदकीभूततद्वाचकपदस्य जगत्पदपूर्वमुपादानं क्रियेतेति "यतो जगत् दुःखपङ्कनिमग्नं अतस्तदुद्दिधीर्षुः" इत्यर्थस्यैव विवक्षणाज्जगत्पदार्थतावच्छेदकरूपमात्रस्यैव उद्दिधीर्षितत्वोद्देश्यतावच्छेदकतया तत्र संसारित्वान्तर्भावस्यावश्यकत्वात् । आत्मपदं चावच्छेदकशरीरव्यावृत्तस्य समवायेन वासनाविशेषवत्त्वस्य लाभाय । लक्षणयापि समूह एव प्रामाणिकानां जगत्पदस्य व्यवहारात् समूहार्थकं जगत्पदं न त्वशेषार्थकम्, एवकारेणैव तल्लाभात् । अथवा जगत्पदमेवाशेषार्थकम्, तत्परत्वग्राहक एवकारः—ननु तदर्थकः, यथा "सर्व एव शुभः काल" इत्यादौ ।

ननु शूद्रादीनामपि जगदन्तर्गततयाऽर्थविचारानधिकारिणां तेषामर्थज्ञानेच्छया शास्त्रप्रणयने महर्षिः प्रत्यवेयात्, अनधिकारिणामर्थज्ञानेच्छया शब्दप्रयोगरूपतदध्यापनस्य प्रत्यवायहेतुत्वात् इत्यधिकारित्वमपि विशेषणमस्त्वित्याशङ्कां परिहरति (नचेति) शूद्रादीन्—शूद्रत्वजात्याक्रान्तशरीरविशेषविशिष्टात्मनः । अध्यापयाम्बभूव—उद्दिश्य शास्त्रं प्रणिनाय । तादृश

[दी] येनाशङ्क्येतापि प्रत्यवायस्तस्य । नचानधिकारिणां शास्त्रावलोकनेनार्थावगमे प्रत्यवयन्ति प्रणेतारश्शास्त्राणाम् । उद्देश्यता तु कीटपतङ्गादीनामपि विशिष्टशरीरपरिग्रहादर्थावगमेन सम्भवती न कामपि क्षतिमावहतीति सर्वं चतुरस्रम् [सुस्थम्]। टीकाकृतस्तु समाधिसौकर्यादभ्युपेत्य प्रत्यवायं मुनेरन्यथैव समादधिरे ।

[ग] शरीरोपलक्षितात्मनां शास्त्रार्थज्ञानभागितया तदनुद्देश्यत्वादिति भाव । अनधिकारिताप्रयोजकशरीरावच्छिन्नज्ञानेच्छया शब्दप्रयोगस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वमित्याशयेनाह (येनेति) स्वप्रयुक्तशब्दाद्दैववशेनानधिकारिणामर्थज्ञानं न प्रत्यवायहेतुरित्याह (नचेति) तथा सति ब्राह्मणादिमात्रोद्दिधीर्षया शास्त्रप्रणयनादपि प्रत्यवेयादिति भावः । ....

ननु जन्यज्ञानस्य शरीरावच्छिन्नत्वनियमात् शूद्राद्यात्मनामुद्देश्येच्छया शास्त्रप्रणयने शूद्राद्यात्मनां ज्ञानभागितयोद्देश्यत्वे शूद्रादिशरीरावच्छिन्नज्ञानेच्छा मुनेरावश्यकीत्याशङ्कां परिहरति (उद्देश्यतेति) अर्थज्ञानवत्त्वेनेच्छाविषयतात्वित्यर्थः । (विशिष्टशरीरेति) ब्राह्मणत्वादिविशिष्टशरीरं परिगृह्य एतच्छास्त्रार्थमवगच्छेदित्यभिसन्धानेनानधिकारिशरीरावच्छिन्नतया ज्ञानस्येच्छयानवगाहनेऽप्युपपद्यमानेत्यर्थः । अन्यथा कीटादिशरीरस्य शास्त्राधीनज्ञानानवच्छेदकत्वनिश्चयात्तदात्मनामुद्देश्यतैव न निर्वहेदिति भावः । क्षतिम्—प्रत्यवायम् । नन्वेवं मुनेरुत्पत्तोऽपि प्रत्यवायस्तत्प्रभावान्नश्यतीति टीकाकारसमाधानविरोध इत्यत आह (टीकाकृतस्त्विति)

ननु प्रमाकरणत्वरूपप्रमाणतत्त्वावधारणे तद्घटकप्रमातत्त्वावधारणस्याप्यपेक्षिततया तस्य स्वतः परतश्चासम्भवेन प्रमाणतत्त्वस्य दुरवधारणतया तदवधारणसम्पादनेन शास्त्रस्य निश्श्रेयसोपयोगित्वं यत्सूत्रकृतोक्तं तन्न युज्यत इत्याक्षेपे प्रामाण्यावधारणस्य व्यभिचारान्यथासिद्धिभ्यां प्रवृत्त्यहेतुतया तदसम्भवेऽपि न क्षतिरित्याशङ्कनमथकिमित्यादिना मूलकृतोऽसङ्गतम्,

[दी] जगत्–संसारिजनम् । न चानधिकारिणश्शूद्रादीनध्यापयाम्बभूव प्रवरो मुनीनाम् ?

[ग] जगत्पदस्य वस्तुमात्रार्थकत्वे घटादीनामचेतनानां मोक्षरूपोद्धारस्य-बाधेन तदीयत्वेनोद्धारेच्छा मुनेर्न सम्भवतीति व्याचष्टे (जगदिति) परमेश्वरस्य मुक्तानां च जीवानां नोद्दिधीर्षाविषयत्वसम्भव इत्यत संसारित्व विशेषणम् । संसारश्च मिथ्याज्ञानप्रभवा वासना । मत्वर्थीयार्थ उपलक्षणत्व-व्यावृत्त विशेषणत्वम् । अनन्तदुपलक्षितमुक्तजीवानां व्यावृत्तिः । न च मूलोपात्तदुःखपङ्कनिमग्नत्वविशेषणेनैव परमेश्वरादिव्यावृत्तिसम्भवात्संसारि विशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, एवं ह्यात्मपरजगत्पदस्यापि वैयर्थ्यापातात्, आत्मभिन्नानां दु खपङ्कनिमग्नत्वविशेषणेनैव वारणात्, दुःखपङ्कनिमग्नत्वस्ये-द्दिधीर्षाविषयत्वोद्देश्यजगत्पदार्थव्यावर्तकतया विवक्षितत्वे उद्देश्यतावच्छेद कीभूततद्वाचकपदस्य जगत्पदपूर्वमनुपादान क्रियेतेति "यतो जगत् दु ख-पङ्कनिमग्न अतस्तदुद्दिधीर्षु" इत्यर्थस्यैव विवक्षणाज्जगत्पदार्थतावच्छेदक-मात्रस्यैव उद्दिधीर्षितत्वोद्देश्यतावच्छेदकतया तत्र संसारित्वान्तर्भावस्या-वश्यकत्वात् । आत्मपद चावच्छेदकशरीरव्यावृत्तस्य समवायेन वासना विशेषवत्त्वस्य लाभाय । लक्षणयापि समूह एव प्रामाणिकानां जगत्पदस्य व्यवहारात् समूहार्थक जगत्पद न त्वशेषार्थकम्, एवकारेणैव तल्लाभात् । अथवा जगत्पदमेवाशेषार्थकम्, तत्परत्वग्राहक एवकार — नतु तदर्थक., यथा 'सर्व एव शुभः काल" इत्यादौ ।

ननु शूद्रादीनामपि जगदन्तर्गततयाऽर्थविद्यानधिकारिणां तेषामर्थ-ज्ञानेच्छया शास्त्रप्रणयने महर्षि प्रत्यवेयात्, अनधिकारिणामर्थज्ञानेच्छया शब्दप्रयोगरूपतदध्यापनस्य प्रत्यवायहेतुत्वात् इत्यधिकारित्वमपि विशेषण-मित्याशङ्का परिहरति (नचेति) शूद्रादीन्–शूद्रत्वजात्याद्यन्तशरीरविशे-षिशिष्टात्मन । अध्यापयाम्बभूव–उद्दिश्य शास्त्र प्रणिनाय । तादृश

[दी] येनाशङ्कयेतापि प्रत्यवायस्तस्य । नचानधिकारिणां शास्त्रावलोकनेनार्थावगमे प्रत्यवयन्ति प्रणेतारश्शास्त्राणाम् । उद्देश्यता तु कीटपतङ्गादीनामपि विशिष्टशरीरपरिग्रहादर्थावगमेन सम्भवती न कामपि क्षतिमावहतीति सर्वं चतुरस्रम् [सुस्थम्] । टीकाकृतस्तु समाधिसौकर्यादभ्युपेत्य प्रत्यवायं मुनेरन्यथैव समादधिरे ।

[प्र] शरीरोपलक्षितात्मनां शास्त्रार्थज्ञानभागितया तदनुद्देश्यत्वादिति भाव । अनधिकारिताप्रयोजकशरीरावच्छिन्नज्ञानेच्छया शब्दप्रयोगस्यैव प्रत्यवाय हेतुत्वमित्याशयेनाह (येनेति) स्वप्रयुक्तशब्दाद्दैववशेनानधिकारिणामर्थज्ञानं न प्रत्यवायहेतुरित्याह (नचेति) तथा सति ब्राह्मणादिमात्रोद्दिधीर्षया शास्त्रप्रणयनादपि प्रत्यवेयादिति भावः । ... .

ननु जन्यज्ञानस्य शरीरावच्छिन्नत्वनियमात् शूद्राद्यात्मनामुद्दिधीरेच्छया शास्त्रप्रणयने शूद्राद्यात्मना ज्ञानभागितयोद्देश्यत्वे शूद्रादिशरीरावच्छिन्न ज्ञानेच्छा मुनेरावश्यकीत्याशङ्कां परिहरति (उद्देश्यतेति) अर्थज्ञानवत्त्वेनेच्छाविषयतास्त्वित्यर्थः । (विशिष्टशरीरेति) ब्राह्मणत्वादिविशिष्टशरीरं परिगृह्य एतच्छास्त्रार्थमवगच्छेदित्यभिसन्धानेनानधिकारिशरीरावच्छिन्नतया ज्ञानस्येच्छयानवगाहनेऽप्युपपद्यमानेत्यर्थः । अन्यथा कीटादिशरीरस्य शास्त्राधीनज्ञानानवच्छेदकत्वनिश्चयात्तदात्मनामुद्देश्यतैव न निर्वहेदिति भावः । क्षतिम्-प्रत्यवायम् । नन्वेवं मुनेरुत्पन्नोऽपि प्रत्यवायस्तपःप्रभावान्नश्यतीति टीकाकारसमाधानविरोध इत्यत आह (टीकाकृतस्त्विति)

ननु प्रमाकरणत्वरूपप्रमाणत्वावधारणे तद्घटकप्रमात्वावधारणस्याप्यपेक्षिततया तस्य स्वतः परतश्चासम्भवेन प्रमाणत्वस्य दुरवधारणतया तदवधारणसम्पादनेन शास्त्रस्य निःश्रेयसोपयोगित्वं यत्सूत्रकृतोक्तं तन्न युज्यत इत्याक्षेपे प्रामाण्यावधारणस्य व्यभिचारान्यथासिद्धिभ्यां प्रवृत्त्यहेतुतया तदसम्भवेपि न क्षतिरित्याशङ्कनमथकिमित्यादिना मूलकृतोऽसङ्गतम्,

[म] ननु प्रमाणादीनां तत्त्वं प्रतिपादयच्छास्त्रं परम्परया निःश्रेयसेन सम्बध्यत इति न युक्तम्, प्रमाणतत्त्वावधारणस्याशक्यत्वात्, तद्धि प्रमातत्त्वावधारणाधीनम्, तच्च स्वतः परतो वा न सम्भवति, वक्ष्यमाणदूषणगणग्रासात्। अथ

[दी] प्रामाण्यनिश्चायनेन निश्श्रेयसार्थिनं प्रवर्तयच्छास्त्रं निश्श्रेयसेन सम्बध्यत इति [आशय] मन्वान आदेशयति (अथेति)

[ग] प्रवर्तकतया प्रामाण्यनिश्चयापेक्षाया आक्षेपेऽनुक्तत्वात्, अत प्रवर्तकतया प्रामाण्यनिश्चयापेक्षैवाऽऽक्षेपकस्याभिप्रेतेत्यभिमानमूलकतया शङ्का सङ्क्रमयति (प्रामाण्येति) प्रामाण्यनिश्चायनेन—निश्श्रेयसार्थप्रवृत्तिजनकज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयसम्पादनेन, निश्चीयमानप्रामाण्यकस्य स्वप्रतिपाद्यप्रथमसूत्रार्थज्ञानस्य सम्पादनेनेति यावत् । (निश्श्रेयसेन सम्बध्यत इति) निश्श्रेयसोपयोगि भवितुमर्हतीत्यर्थः । प्रमात्वस्य दुरवधारणतया च सूत्राधीनप्रयोजनवत्ताज्ञाने निश्चीयमानप्रामाण्यकत्त्व न सम्भवतीति शेषः । "प्रामाण्यनिश्चायनेने" त्यस्य यथाश्रुतपरता तु न सङ्गच्छते, एतच्छास्त्रस्य मोक्षसाधनताज्ञाने प्रामाण्याबोधकत्वात्, शास्त्राधीनप्रमात्वग्रहे स्वतस्त्वाप्रसक्त्या स्वत परतो वेत्यादिना स्वतस्त्वनिराकरणासङ्गतेश्च । "इति मन्वानः" नन्वित्याक्षेपकर्तुरित्याशय मन्वानः । अभिमानश्चाय न दुर्घट । तथाहि— "परम्परये" त्यस्य प्रवर्तकज्ञाने प्रामाण्यनिश्चायनेनेत्यर्थकतायाः सम्भवात् "प्रमाणतत्त्वावधारणस्ये" त्यादेश्च शास्त्रश्रवणप्रवृत्तिनिर्वाह शास्त्राधीनप्रमाणतत्त्वावधारणस्याशक्यत्वात् यतस्तत्र परम्परया प्रवर्तकज्ञाने प्रमातत्त्वावधारणमपेक्षित—तच्च स्वतः परतश्च न सम्भवतीत्यर्थकताया अपि सम्भवात् । न चैवमेतदर्थकताभिप्रायस्यास्मदुक्तिक एव मूलकृत इति कथ तदभिमान इति वाच्यम्, सम्मुखत एवाक्षेपसङ्गतेस्तथाभिप्रायस्यानौचित्यात् । प्रामाण्यावधारणात्मकज्ञानस्यैव प्राग्दुर्घटत्वोक्तेः "तच्च" त्यादिना तस्यैवानुपयोगित्व

[म] किं प्रामाण्यज्ञानेन, ? प्रवृत्तिमात्रे तस्य व्यभिचारात्। बहुवित्तव्ययायाससाध्ये प्रवृत्तिश्चावश्यकार्थनिश्चयादेव । नच यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयौ प्रवृत्तिप्रतिबन्धकौ

[दी] प्रामाण्यज्ञानेन प्रामाण्यनिश्चयेन । यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयौ–यद्व्यतिरेकसंशयनिश्चयौ ।

[ग] शंकितुमुचितम्, न तु तज्ज्ञानसामान्यस्य, तथा सत्युत्तरकालं निश्चयमात्रस्यैवोपयोगिताव्यवस्थापनमप्यसंगतं स्यादतो ज्ञानपदं निश्चयपरतया व्याचष्टे (प्रामाण्यज्ञानेनेति) "यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयाविति" मूलं व्यतिरेकज्ञानसामान्यपरतया अनुपदं वर्णनीयम्, सामान्यलाभश्च यावद्विशेषोपादनादेव, तच्च यथाश्रुते नोपपद्यते, यत्संशयानात्मक यद् व्यतिरेकसंशयानुपादानात्, तदभाववच्छेदकोटिकतदभावसंशयस्य तत्संशयानात्मकत्वात्; एवं यत्संशयादिपदं यद्रूपावच्छिन्नविषयकसंशयादिपरमवश्यं वाच्यम्, व्याप्तिसंशयसामान्यान्तर्गतानां किंचिद्रूपेण व्याप्तिप्रकारकनानासंशयानामनुमित्युत्पादप्रतिबन्धकत्वात्; तथाच व्याप्तित्वावच्छिन्नसंशयानात्मकोऽपि व्याप्त्यभावाभाववत्त्वादिना व्याप्तिविषयकव्याप्त्यभावादिसंशयस्सम्भवतीति व्याप्तित्वाद्यवच्छिन्नसंशयत्वेन तदुपादानासम्भवादसङ्गतिः, अतो व्यतिरेकपदव्यत्यासेन व्यतिरेकविषयकसंशयनिश्चयपरतया व्याचष्टे (यस्येति) परे तु–यथाश्रुते यस्येति षष्ठ्या प्रतियोगित्वरूपार्थो व्यतिरेकान्वयी, अन्यश्च विषयतारूपः संशयान्वयी, अतस्तस्या एकार्थपरत्वनिर्वाहाय व्यतिरेकपदं व्यत्यस्यति (यस्येति) न च घटस्य संशय इत्यादौ एकधर्मिकघटतदभावावगाहिज्ञानलाभाय संशयपदं व्यतिरेकावगाहिसमानधर्मिकज्ञानपरम्, प्रतियोगित्वं विषयत्वं च षष्ठ्या अर्थः, संशयपदार्थैकदेशे व्यतिरेके प्रतियोगित्वस्य ज्ञाने विषयत्वस्यान्वय इति व्युत्पत्तिरावश्यकीति षष्ठ्या अर्थद्वयपरत्वमावश्यकमेवेति कथमेतदिति वाच्यम्,–यतः स्वा-

[दी] तेन व्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता लभ्यते ।

[रा] वच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्ट विषयिताशालिज्ञानं सशयपदार्थः, चरमविषयितायामेव षष्ठ्यर्थस्य निरूपकत्वस्य निरूप्यत्वस्य वान्वयः, एव चाभावस्य सशयपदार्थाघटकतया तत्समभिव्याहृतषष्ठ्या अभावान्वयि तदीयप्रतियोगितार्थकताया अनावश्यकता । नच विषयितानिरूपकत्व विषयिताप्रतियोगित्वमेव, तथाच व्यतिरेके सशये चान्वय्येक एवार्थष्षष्ठ्या इति कथ तदर्थभेदभयेन व्यतिरेकपदव्यत्यास इति वाच्यम्, अभावनिरूपितस्य विषयितानिरूपितस्य च प्रतियोगित्वस्यैकजातीयत्वविरहादित्याहुः ।

अत्र सशयादिपद प्रतिबध्यसमानधर्मितावच्छेदककयद्रूपावच्छिन्नाभावसशयादिसामान्यपरमवश्य वाच्यम्, अन्यथा समूहालम्बनरूपघटाभावादिनिश्चयात्मकव्याप्त्यादिव्यतिरेकसशयादिप्रतिबध्यस्य घटादिज्ञानस्य व्याप्त्यादिनिश्चयाहेतुकत्वाद्व्यभिचारापत्ते , एव च व्यतिरेकनिश्चयत्वादिघटकव्यतिरेकज्ञानत्वपुरस्कारेण तज्ज्ञानसामान्यनिवेशादेवोपपत्तेस्तद्घटकवलात्तरोपादानमितरपदोपादान च व्यर्थम्, यदि च सशयत्वादिव्यापकत्वेन प्रतिबन्धकतानिवेशे तज्ज्ञानत्वव्यापकताघटकप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावादन्य एव तदभाव सशयत्वादिव्यापकताघटक इत्यवैयर्थ्यं, सशयत्वनिश्चयत्वे अव्याप्यवृत्तिजातिविशेषाविति मते तच्छरीरे ज्ञानत्वस्यानन्तर्भावादपि न वैयर्थ्यशङ्का, तथाप्यनुचित गौरव सशयनिश्चययोः पृथङ्निवेशपक्षे दुर्वारमेवेति मनसि कृत्य फलितार्थमाह (तेनेति) (व्यतिरेकज्ञानत्वेनेति) अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्व तृतीयार्थ., न तु स्वरूपसम्बन्धरूपम्, भ्रमाभावज्ञानत्वस्य भ्रमज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकभ्रमाभावनिश्चयत्वघटकतया भ्रमनिश्चयस्य भ्रमज्ञानाहेतुतया व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । पर्याप्तिनिवेशे

[दी] ग्राह्यसंशयस्य तु न प्रतिबन्धकतेति भावः ।

[ग] चतदर्थपर्यालोचने लाघवासंभवात् । यद्व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकं यत्तन्निश्चयत्वावच्छिन्नजन्यमिति सामान्यव्याप्तिः पर्यवसितेति न साध्यसाधनयोर्वैयधिकरण्यम्, न वेश्वरीयप्रामाण्यनिश्चयजन्यतामादाय सिद्धसाधनावसरः ।

न च माध्यमिकपूर्वपक्षे कथेत्याद्याशङ्का न नैयायिकस्य, तेन प्रामाण्यनिश्चयोपयोगितास्वीकारात्, किंतु तटस्थस्य, तदुपरि च न चेत्याद्याशङ्का पुनर्माध्यमिकस्यैव, तेनेश्वरानभ्युपगमेन न सिद्धसाधनावसरः, साध्यस्य मतद्वयसिद्धतायामेव तद्दोषादिति वाच्यम्, एवमपि तटस्थेनार्थान्तरोद्भावनस्य दुर्वारत्वात् । न च स्वतः परतश्च प्रामाण्यस्य ग्रहणं निराकुर्वतो माध्यमिकस्य कथं प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयहेतुकत्वसाधनं सङ्गच्छत इति वाच्यम्, प्रामाण्यनिश्चायनेन शास्त्रस्य निश्श्रेयसोपयोगितावादिनं नैयायिकं परामर्षितुं तन्मतमालम्ब्य माध्यमिकस्यापि प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयोपयोगिताव्यवस्थापनसम्भवात् ।

ननु अव्यभिचारव्यतिरेकरूपव्यभिचारस्य संशयो निश्चयश्चाव्यभिचारग्रहप्रतिबन्धक , व्यभिचारसंशयप्रतिबन्धकताया व्याप्तिग्रहोपाये मणिकारेणोक्तत्वात्, तथा च व्यभिचारज्ञानसामान्यप्रतिबध्येऽव्यभिचारनिश्चयाजन्येऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचार इत्यत आह (ग्राह्यसंशयस्येति) अव्यभिचारव्यतिरेकसंशयरूपस्येत्यादि । न प्रतिबन्धकता – व्याप्तिग्रह इति शेषः । तथाच व्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वाभिधानं मतविशेषावलम्बनेनैवोक्तमिति न विरोध इति भावः । एतेन घटादिसंशयस्य घटादिग्रहाप्रतिबन्धकतया संशयपदेन घटादिनिश्चयाहेतुके घटादिज्ञाने व्यभिचारं वारयतां मिश्राणां प्रतिबन्धकसंशयादौ यदभावत्वप्रकारकत्वं नैयत्यविचक्षमाऽव्यभिचारनिश्चयाजन्यतन्निश्चयेऽव्यभिचाराभावत्वाप्रकारकव्यभिचारत्वप्रकारकसंशयसाधारणप्रतिबन्धकताके व्यभिचारवारणमयुक्तमिति ध्वनितम् । घटादिसंशयस्य तन्निश्चय इव व्यभिचारसंशयस्यापि अव्यभिचारनि-

[ग] श्चये ग्राह्यसंशयत्वाविशेषेणाप्रतिबन्धकत्वौचित्यात् । यन्मतमवलम्ब्य मणिकृतो व्यभिचारसंशयप्रतिबन्धकताभिधान, घटादिसंशये तन्निश्चयप्रतिबन्धकताया अपि तन्मतसिद्धत्वात् ।

अत्र मिथानुयायिन –व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिनिश्चये मणिमन्त्रादिवत् पृथगेव प्रतिबन्धकता, न तु ग्राह्याभावज्ञानतया, कथमन्यथाऽस्यन्ताभावगर्भव्यभिचारग्रहस्यान्योन्याभावगर्भव्याप्तिधीविरोधिता, ग्राह्याभावावगाहित्तया प्रतिबन्धकत्वमेव च ग्राह्यसंशयव्यावृत्तमिति व्यभिचारसंशयप्रतिबन्धकत्व युक्तमेव, स्वप्रतिबन्धकसंशयव्यतिरेकनिश्चययोर्यद्भावत्वप्रकारतानियतत्वविशेषण वैकल्पिकम्, अव्यभिचाराभावत्वप्रकारकत्वस्य व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धके व्यभिचारनिश्चये संशये चानियमात्, एकत्र तन्निवेशेनैवाव्यभिचारसंशयतद्व्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्ये तन्निश्चयाजन्ये व्याप्तिनिश्चये व्यभिचारवारणसम्भवात्, यद्यपि प्रमेयत्वादिना व्याप्यभावावगाहिनि पक्षधर्मताभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धके व्याप्यभावत्वादिप्रकारकत्वाभावात् दृष्टान्तासिद्ध्यादिवारणाय यदभावावगाहितामयुक्तप्रतिबन्धकताशालिसंशयादौ यदभावत्वप्रकारतानैयत्य विवक्षणीयम्, तथा च व्यभिचारसंशयप्रतिबध्ये तद्व्यतिरेकनिश्चये व्यतिरेकनिश्चयपदोपादानव्यावृत्त्यसङ्गतिः, अव्यभिचारनिश्चय प्रति प्रतिबन्धकताया व्यभिचाराभावावगाहित्वाप्रयुक्ततया पदान्तरेण व्यभिचारोपादानासम्भवात्, तथापि व्यतिरेकनिश्चये यद्भावत्वप्रकारतानियतत्वानिवेशपक्ष एव प्रतिबन्धकतायां यद्भावावगाहित्वाप्रयुक्तत्व निवेशनीयम्—न तु सर्वत्र तद्विशेषणनिवेशपक्षे, अनुमित्यादिप्रतिबन्धकव्याप्यादिसंशये व्याप्यभावत्वाप्रकारकत्वायोगेन दृष्टान्तासिद्ध्यापत्तेरवारणात्, तथा च सति व्यभिचारावगाहित्वप्रयुक्तानुमितिप्रतिबन्धकताके व्यभिचारसंशये व्यभिचाराभावत्वप्रकारतानैयत्यैनैव पदान्तरेण व्यभिचारोपादानसम्भवात् व्यतिरेकनिश्चयोपादानव्यावृत्तिरशक्यत्वं सङ्गमयितुम्,

[म] तत्सन्देहे सत्यर्थसन्देहेनार्थानिश्चयादेवाप्रवृत्तेस्तत्र तयोरप्रतिबन्धकत्वादिति चेत् ? न ।

[दी] प्रवृत्तीति प्रवृत्ताभिप्रायम् । यत्प्रतिबन्धकानित्यर्थः । (तत्सन्देह इति) क्लृप्तकारणसद्भावे यत्सत्त्वे कार्यानुत्पादः, अन्वयतया तस्यैव प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते, न चेह तथा ।

[ग] वेऽनुमितेर्दृष्टान्तस्याप्रसिद्धिरिति विशेषतस्तदन्तर्भावो नाभिप्रेत —अपि तु यत्सत्त्वमात्रेणेत्याह (प्रवृत्तीति) ननु प्रामाण्यसंशयदशायां अर्थानिश्चयादेव प्रवृत्त्यभावनिर्वाहात् प्रामाण्याभावज्ञानस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकत्वाऽसिद्धेरुक्तानुमाने स्वरूपासिद्ध्या दुष्टमिति मूलेऽस्य न सङ्गच्छते, प्रवृत्तावर्थनिश्चयस्यैव प्रामाण्याभावज्ञानाभावस्यापि कारणताग्राहकनियतान्वयव्यतिरेकसत्त्वेन कारणताया दुरपह्नवत्वादित्याशङ्कां निराकरोति (क्लृप्तेत्यादिना) तस्य प्रतिबन्धकत्व—तदभावस्यान्यथासिद्धत्वम् कल्प्यते । (न चेह तथेति) प्रकृते क्लृप्तापरसकलकारणसत्त्वे प्रामाण्यसंशयादिसत्त्वे प्रवृत्त्यनुत्पाद इति नेत्यर्थः । प्रामाण्यसंशयाद्यभावेऽपि निर्णीतार्थनिश्चयस्य प्रवृत्तेस्तद्धेतुताया आवश्यकत्वात्, प्रामाण्यसंशयदशायां च तदसत्त्वेनाप्रवृत्तेरितरसकलकारणासम्पत्तेरिति भावः । तथा च नियतान्वयव्यतिरेकेऽपि प्रामाण्याभावज्ञानाभावस्यान्यथासिद्धत्वमेवेति न तज्ज्ञानस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकत्वं शङ्कास्पदमपीति मूलसङ्गतिः ।

यथार्थनिश्चयकाले तद्द्वितीयक्षणे वा यत्र प्रामाण्यसंशयस्तत्र तादृशार्थनिश्चयद्वितीयक्षणे तत्तृतीयक्षणे वा प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय प्रामाण्यसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमिति चेन्न, अगृहीतप्रामाण्यकार्थनिश्चयत्वेन हेतुत्वेनैव निर्वाहात्, गौरवेणाप्रामाण्यज्ञानाभावस्य पृथक्कारणत्वाकल्पनात् । मूले स्वरूपासिद्धिप्रदर्शनं दृष्टान्तासिद्धेरप्युपलक्षणं बोध्यम् । प्रमाणाभावग्रहाभावस्य प्रवृत्तिकारणत्वाभावेऽपि न स्वरूपासिद्धिः, अन्य-

दी] न च प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वमेव वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात्;

[ग] विघ्नप्रतिबन्धकताया एव विवक्षणीयत्वादित्याशङ्क्य निराचष्टे (नचेति)

यद्यपि प्रयोजकत्वमिदं न नियतपूर्ववृत्तित्वरूपम्, व्याप्त्यभावसंशयद्वितीयक्षणे व्याप्तिनिश्चयोत्पत्तौ तृतीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्त्या व्याप्त्यभावग्रहाभावस्यानुमित्यप्रयोजकत्वेन दृष्टान्तासिद्धेः; नापि जनकजनकत्वम्-आद्यसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्यानुमितिजनकव्याप्तिनिश्चयाजनकत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात्; तथापि जनकतावच्छेदकप्रविष्टत्वमेव तत्, व्याप्तिसंशयभेदस्य निश्चयत्वघटकतयाऽनुमितिजनकतावच्छेदकत्वात् । व्याप्तिसंशयस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वान्न दृष्टान्तासिद्धिः । उक्तयुक्त्या अगृहीताप्रामाण्यकत्वस्यार्थनिश्चयनिष्ठप्रवृत्तिहेतुतावच्छेदकताया आवश्यकत्वान्न स्वरूपासिद्धिः ।

अथवा यन्निश्चयविरहविशिष्टस्य यद्धर्मिकयद्व्यतिरेकज्ञानस्याभावो यद्विशेष्यकयत्प्रकारकयज्जातीयकार्यनियतव्यवहितपूर्ववृत्तिः, तद्धर्मिकतन्निश्चयस्तद्विशेष्यकतत्प्रकारकतज्जातीयकार्यजनक इति समुदायार्थः, व्याप्त्यभावसंशयद्वितीयक्षणोत्पन्नव्याप्तिनिश्चयात् यत्र तदनन्तरक्षणेऽनुमितिस्तत्र तत्पूर्वक्षणे विशेषणाभावाद्विशिष्टाभावोऽक्षत एवेति न दृष्टान्तासिद्धिः ।

एतेनाप्रामाण्यग्रहाभावस्य कारणतावच्छेदकत्वोपगमे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् तस्य कारणत्वमप्यनपवादमिति कारणीभूताभावप्रतियोगित्वघटितहेतुरप्यविकल इति प्रयोजकताघटितसाधनानुसरणशङ्काया असंगतिरिनि दूषणमनवकाशम् ।

(अप्रयोजकत्वादिति) प्रामाण्यव्यतिरेकज्ञानाभावस्यार्थनिश्चयनिष्ठकारणतावच्छेदकतया अर्थसंशयकारणाभावतयाऽर्थनिश्चयसम्पादकत्वेन वा

[म] प्रामाण्यसंशयानन्तरम् इदं इत्थमेवेत्यवधारणस्य निष्कम्पप्रवृत्त्यङ्गस्य प्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वात् ।

[दी] यत्तदर्थयोरननुगमश्चेति भावः । अभ्युपेत्य समाधत्ते (प्रामाण्येति) तथाच कारणत्वाभावेऽप्यवश्यमपेक्षणीयत्वमिति भावः ।

[र] प्रवृत्तावपेक्षणीयत्वेन तत्र एतावतिप्रसङ्गभङ्के प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्ति-हेतुत्वास्वीकारेऽनिष्टप्रसङ्गरूपविपक्षबाधकाभावादित्यर्थः । अप्रयोजकत्वं च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकताया हेतुघटकतापक्षेऽपि बोध्यम् । अनुमाने दूषणान्तरमाह (यत्तदर्थयोरिति) तथाच-यत्पदेन प्रामाण्योपादाने दृष्टान्तासिद्धिः, व्याप्त्युपादाने च स्वरूपासिद्ध्यादिः ।

ननु प्रामाण्याभावज्ञानाभावस्य उक्तयुक्त्यार्थज्ञाननिष्ठकारणतावच्छेदकत्व विनिगमनाविरहभयेन स्वतन्त्रकारणत्वं वाऽवश्यमङ्गीकर्तव्यम्, तथाच-प्रामाण्यनिश्चयस्यैव हेतुना युक्तेति हेतुविषयैव प्रामाण्यनिश्चयापेक्षाया एव सम्भवादर्थनिश्चयसम्पादकतया तदपेक्षाभिधानं "प्रामाण्यसंशयानन्तर" मित्यादिना भणितौ न युक्तमित्यत आह (अभ्युपेत्येति) परेण व्यवस्थाप्यमानं प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वमभ्युपेत्यैवेत्यर्थः । समाधत्ते-प्रामाण्यनिश्चयापेक्षां व्युत्पादयति । अथवा-प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयानपेक्षायामपि तन्निश्चयस्याक्षेपकतुरभिप्रेततया प्रमात्वस्य प्रमाणतत्त्वपदार्थतया तदवधारणे प्रमात्वावधारणापेक्षयैवोद्देश्यसिद्धेः प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयस्य परम्परयाऽपेक्षणीयत्वव्यवस्थापनमयुक्तमित्याशङ्कयाह (अभ्युपेत्येति) प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयापेक्षैव तत्सम्पादक शास्त्रस्य निर्दोषप्रयोजकत्वानिर्वाह इत्येव स्वाभिप्रेतमिति स्वीकृत्यैवेत्यर्थः । इदमित्थमेवेत्यर्थनिश्चये प्रामाण्यनिश्चयापेक्षायामपि प्रवृत्तौ तत्कारणत्वासिद्धौ नोद्देश्यसिद्धिरित्याशङ्का निराकुरुते (तथा चेति) अवश्यापेक्षणीयत्व-कारण सम्पादकतया ।

[म] ननु स्वत एवास्तु तन्निरूपणम् ?

[दी] स्वतः—स्वस्मात् स्वकीयात् । तत्र स्वप्रकाशतया तेनैव तत्प्रामाण्यं गृह्यत इति गुरवः ।

[ग] तादृशापेक्षायामपि तदसम्भवे शास्त्रश्रवणे प्रवृत्त्यनुत्पत्त्या शास्त्रस्य निष्फलत्वेनाक्षेपसाङ्गत्येऽरिति भावः ।

"ननु स्वत एवे"ति मीमांसकत्रयस्यैव प्रत्यवस्थानम्, न तु गुरोरेव मिश्रभट्टयोरेव वा, मतत्रयसाधारणविप्रतिपत्तेरग्रे दर्शनीयत्वात्, अनुव्यवसायेनानुमित्या स्वप्रकाशेन वा गृह्यत इत्यादिना मतत्रयसाधारणस्वतस्त्वस्य व्यवस्थापनीयत्वाच्च; एवं च स्वपदस्य प्रामाण्याश्रयमात्रपरत्वे तदीयमात्रपरत्वे वा न मतत्रयसाधारण्यमत उभयपरतया व्याचष्टे (स्वत इति) (स्वस्मादिति) प्रामाण्याश्रयव्यवसायादित्यर्थः ।"तन्निरूपणमि"ति–मूलस्य च प्रामाण्यव्यवहार इत्यर्थः, तावता च व्यवसायस्यैव स्वप्रामाण्यविषयकत्वलाभः, तावतैव व्यवहर्तव्यज्ञानविधया प्रामाण्यव्यवहारहेतुतायाः स्वस्य निर्वाहात् । एतच्च गुरुमतानुसारेण । मिश्रभट्टयोरनुसारेणाह (स्वकीयादिति) स्वप्रयोज्यादित्यर्थः । मिश्रमते व्यवसायजन्योऽनुव्यवसाय एव तत्प्रयोज्यतया विवक्षितः, भट्टमते च व्यवसायजन्यज्ञाततारूपहेतुजन्यानुमितिरेवेति मतद्वयोपसंग्रहः ।

केचित्तु–तन्निरूपणं- प्रामाण्यग्रहः । स्वस्मात्-व्यवसायात्, व्यवसायप्रयोज्य इति यावत्, स च मिश्रमतेऽनुव्यवसायरूपः, भट्टमते ज्ञाततालिङ्गकानुमिति रूपः । गुरुमतानुसारेणाह (स्वकीयादिति) स्वोत्पत्तिप्रयोजककारणसमुदायादित्यर्थः । एतावता स्वसामग्रीजन्यत्वेन स्वस्यैव स्वप्रामाण्यग्रहरूपता लभ्यत इति व्याचक्रुः । तच्चिन्त्यम्, तथा सति "तत्र स्वप्रकाशतये" त्यादिना प्रथमतो गुरुमतविवरणस्यायुक्ततापातात् । स्वप्रकाशतया–स्वव्यवसायस्य स्वविषयकतया । (तेनैव तत्प्रामाण्यं गृह्यत इति) तस्यैव

[म] तथाहि–तत्र–विप्रतिपत्तयः–

[दी] तदनुव्यवसायेनेति मिश्राः । ज्ञानस्यातीन्द्रियतया ज्ञाततालिङ्गकानुमित्येति भट्टाः । तत्र–मतत्रयसाधारणस्वतस्त्वे ।

[गं] प्राथमिकज्ञानग्रहत्वात् सर्वेषामेव मीमांसकानां प्राथमिकज्ञानग्रहग्राह्यतायास्स्वतो ग्राह्यतारूपत्वादिति भावः । (तदनुव्यवसायेनेति) तद्विषयकलौकिकमानसेनेत्यर्थः । तत्प्रामाण्यं गृह्यत इत्यनुषज्यते । एवमग्रेऽप्यनुषङ्गो बोध्यः । उपनीतप्रामाण्यस्य न्यायमतेऽपि ज्ञानमानसे भानाल्लौकिकत्वविशेषणम् । न च ज्ञानांशे लौकिकमानसेऽप्युपनीतप्रामाण्यभानात्तद्विशेषणेनापि न न्यायमताद्विशेष इति वाच्यम्, स्वांशलौकिकत्वस्य विवक्षणीयत्वात् । तच्च स्वविषयकज्ञानाजन्यत्वम् । स्वाश्रयग्राह्यस्वरूपगुरुमतसिद्धस्वतस्त्वेऽपि स्वविषयकज्ञानाजन्यत्वेन स्वाश्रयो विशेषणीयः, अन्यथा प्रामाण्याश्रयज्ञानेऽपि कदाचिदुपनीतप्रामाण्यभानस्य न्यायमतसिद्धतया तदविशेषापत्तेः । (ज्ञानस्यातीन्द्रियतयेति) एतेन भट्टानां ज्ञाततालिङ्गकानुमितेर्मिश्रमतसिद्धानुव्यवसायवत् प्राथमिकज्ञानग्रहरूपत्वमिति सूचितम्, तेन न्यायमतेऽप्यनुमित्या प्रामाण्यं गृह्यते, परन्तु तन्मते ज्ञाततायाः अप्रसिद्धतया तल्लिङ्गकानुमित्या ग्राह्यत्वासम्भवः, एवञ्च ज्ञाततायामेव विवादपर्यवसानम्, ननु स्वतो ग्राह्यत्व इति दोषस्यानवकाशः । न च ज्ञाततालिङ्गकानुमितिग्राह्यत्वे ज्ञानातीन्द्रियत्वस्याप्रयोजकतया ज्ञानस्यातीन्द्रियतयेति हेत्वनन्वयः, अनुमित्येत्यस्य सावधारणपरतया तल्लिङ्गकप्रत्यक्षाग्राह्यत्वे हेत्वन्वयस्य विवक्षितत्वात् । मूलस्थ मतत्रयपदाय व्याचष्टे (मतत्रयसाधारणस्वतस्त्व इति) एतेन प्रथमावधिविप्रतिपत्तित्रयस्य मतत्रयसाधारण्यमूलस्य तत्तदर्थस्यैवेति तुरीयविप्रतिपत्तेः मतत्रयमेवेत्यनेन यथा एकमतसिद्धस्वतस्त्वकोटिकत्वमभिहितम् तथा–प्रथमादिविप्रतिपत्तीनां मतद्वयमात्रसिद्धस्वतस्त्वादिकोटिकत्वनिराकरणाय पुनः त्रितयसिद्धस्वतस्त्वकोटिकत्वाभिधानम्, तद्विना न्यूनत्वव्याप्तिपरिहारः । (मतेति) साम्ये

[मू] ज्ञानप्रामाण्यं तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञानग्राहक-सामग्रीग्राह्यम्-नवा ।

[टी] विचाराङ्गसंशयजननीं विप्रतिपत्तिमाह (ज्ञानेत्यादिना) अत्र च तात्पर्यवशाद्युक्ति–तत्प्रकारकत्वरूपप्रकर्षविशिष्टं ज्ञानं प्रशब्दोपसंहितेन माधातुना प्रत्याय्यते, भावल्युटा च

[ग] यद्विषयकन्यायप्रयोगजनकवाक्यरूपविप्रतिपत्तिपदार्थैकदेशे संशयान्वयो बोध्यः। विप्रतिपत्तेरुपयोगितां दर्शयितुमाह (विचाराङ्गेति) विचारो जल्पः, विपरीतोद्भावकपरविजिगीषया न्यायप्रयोगरूपः, जिज्ञासासम्पादनेन तदङ्गस्य-तदुपयोगिनो मध्यस्थसंशयस्य जननीत्यर्थः। अत्र च "नन्वि" त्यादिवक्तुर्मीमांसकस्यैव न "तथाही" त्याद्यभिधानम्, तथा सति च विधिकोटिमात्रस्य तदभिधेयतया निषेधाविरोधक "नवे" त्याद्यभिधानासङ्गतेः, स्वसंशयज्ञापनाय मध्यस्थस्यैव तथाभिधानमित्यादिति "स्वतस्त्वान्तु तन्निरूपण" मित्यनन्तरम् "इति मीमांसकानां स्वमतपरिग्रहेण नैयायिकेन विचारप्रसक्ति" रिति पूरणीयम्, तथा च ग्रन्थकृत एवोक्तिरियम्। तथा च स एव विचारो विप्रतिपत्त्यभावे न घटत इत्यालोच्य ग्रन्थकृतैव "तथाही" त्यादिना विप्रतिपत्तयो दर्शिताः। उत्तरवत्पूर्वपक्षोऽपि परिष्करणीय इत्यवधेयम्। पक्षे ज्ञानपदोपादानं प्रामाण्यपदस्य प्रमाकरणत्वार्थकत्वभ्रमनिरासपरतया सार्थकयिष्यन् तत्पदस्य प्रमात्वतत्करणत्वोभयार्थकतां व्युत्पादयति (अत्र चेति) अत्र–पक्षबोधके ज्ञानप्रामाण्यपदे, ज्ञानेतिपदं ज्ञानकारणत्वनिरासाय, तात्पर्यप्रदर्शयितृतावारणायेत्यन्वयः। ननु तत्प्रकारकत्वरूपं याथार्थ्यं निवान्योऽपि प्रकर्षः प्रशब्दार्थं इति कुतोऽस्यैव लाभ इत्यत आह (तात्पर्यवशादिति) मा-

[दी] तादृशज्ञानत्वम्, करणल्युटा तादृशज्ञानकरणत्वं तद्धितान्तेनोपस्थाप्यते । तत्र तादृशज्ञानकरणत्वस्य निरासाय ज्ञानेति सावधारणम् । तच्च न ज्ञानत्वनियतम्, मनः प्रभृतिवृत्तित्वात् ।

[ग] धातुपूर्वप्रशब्दस्य याथार्थ्यरूपप्रकर्ष एवानादितात्पर्यादित्यर्थः । प्रशब्दस्य वाचकत्वे विवादात् पदस्य सविवादमिति प्रशब्देत्यभिधानम् । तदुपसन्धान च तदव्यवहितोत्तरत्वम् । माधातुना—ज्ञानत्वविशिष्टार्थकमाधातुना । तद्धितान्तेनेत्यस्य भावल्युटा करणल्युटेत्युभयत्र सम्बन्ध, तद्धितश्च भावार्थकः ष्यञ्प्रत्यय , तस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति भाव॰ । तत्र—तयोरर्थयोर्मध्ये । ज्ञानपदादेव कथ तन्निरास इत्यपेक्षायामाह (सावधारणमिति) ज्ञानस्यैव यत्प्रामाण्यमित्यर्थपरम् । तच्च—प्रमाकरणत्व च । (न ज्ञानत्वनियतमिति) न ज्ञानमात्रवृत्तीत्यर्थ । तथा च प्रमाकरणत्वे समभिव्याहृतज्ञानमात्रवृत्तित्वान्वयानुपपत्त्या प्रामाण्यपदे तत्परत्वभ्रमनिरासः । गङ्गाया घोष इत्यादौ प्रवाहे घोषाद्यन्वयानुपपत्त्या गङ्गापदे तत्परत्वभ्रमनिरासवदितिभाव । (मनः प्रभृतीति) यद्यपि परामर्शादिनिष्ठमनुमित्यादिप्रमाकरणत्व ज्ञानत्वनियतमेव, तथापि विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन विशेषणान्वयस्यौत्सर्गिकत्वात् प्रमाकरणत्वत्वावच्छेदेन ज्ञानत्वनैयत्यान्वयानुपपत्त्या तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वत्वावच्छेदेन तदन्वयसम्भवेन तत्परतैव गृह्यत इति भाव ।

अथैव "ज्ञानस्यैवे" त्यवधारणपरत्वादरो व्यर्थ , मन॰ प्रभृतिनिष्ठज्ञानकरणताया परामर्शादिनिष्ठकरणतातो भिन्नतया तत्र ज्ञानवृत्तित्वस्य बाधेन प्रमाकरणतापरत्वभ्रमनिरासासम्भवादिति चेत्सत्यम्, सावधारणमित्यस्य अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेन स्वार्थसम्बन्धपरमित्यर्थ , "तच्च न ज्ञानत्वनियत" मित्यस्य तत्त्व च न ज्ञानवृत्तित्वव्याप्यमित्यर्थ इति न दोष ।

[दी] ज्ञानपदेनोत्सर्गतो ज्ञप्तिरेवोपस्थाप्यते । तद्वति

[ग] एतेन ज्ञानप्रामाण्यपदस्य ज्ञानस्यैव यत्प्रामाण्यमित्यर्थपरत्वनिर्णायकाभावान्नोक्तभ्रमनिराससम्भवः, नह्यवच्छेदकावच्छेदेनान्वयपरतावदेतादृशार्थपरताया अपि औत्सर्गिकत्वमित्यपि परास्तम् ।

यत्तु प्रमात्वप्रमाकरणत्वयोः प्रामाण्यपदार्थत्वव्युत्पादनं तेन रूपेण पक्षत्वमिति प्रदर्शनाय, "तादृशज्ञानकरणत्वस्य निरासाये"ति तस्य व्यावर्तनायेत्यर्थः, तथा च ज्ञानमात्रवृत्तिप्रामाण्यपदार्थत्वेन ज्ञानान्यवृत्तितानवच्छेदकप्रामाण्यपदार्थतावच्छेदकवत्त्वेन पक्षत्वात् प्रमाकरणत्वस्वरूपप्रामाण्यपदार्थतावच्छेदकस्य च मनः प्रभृतिवृत्तितावच्छेदकत्वात् न प्रमाकरणत्वस्य पक्षान्तर्भाव इति नांशतो बाधादिरिति व्याख्यानम्; तन्न, तथा सति ज्ञानपदस्य करणव्युत्पत्त्या ज्ञानजनकार्थकत्वात्तत्समभिव्याहारेणापि न भ्रमनिरास इत्याशङ्काया असम्भवेन ज्ञानपदस्य ज्ञप्तावेव प्रायिकप्रयोगदर्शनाच्च ज्ञानकरणत्वपरत्वशङ्केत्यर्थपराया ज्ञानपदेनेत्याद्यग्रिमफक्किकाया अवतारासम्भवात् । ज्ञानपदार्थत्वेन ज्ञाननिवेशे प्रयोजनाभावाच्च ज्ञानकरणरूपज्ञानपदार्थमात्रवृत्तितायाः प्रमाकरणत्वे सत्त्वेऽपि अंशतो बाधाशङ्कानवकाशेन तादृशफक्किकाया अवतारयितुमशक्यत्वात् । ज्ञानपदार्थत्वेन ज्ञाननिवेशे ज्ञप्तेरेवौत्सर्गिकज्ञानपदाधीनोपस्थितिविषयत्वेऽपि ज्ञानकरणस्य ज्ञानपदार्थतानपायेन अंशतो बाधवारणासम्भवेन ज्ञानपदेनेत्यादेर्दुस्सङ्गततापत्तेश्चेति ।

विशिष्य तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वस्य पक्षत्वे ज्ञानत्वनियतत्वस्य पक्षतावच्छेदकानुप्रवेशो व्यर्थ इत्याशङ्कां निराकर्तुमभिमतार्थतात्पर्यनिश्चयार्थमेव ज्ञानत्वनियतत्वांशोपादानम्, न तु तदपि पक्षतावच्छेदकघटकमित्यभिप्रायेणाह (तद्वतीति) प्रवर्तकज्ञानविषयप्रमात्वात्मकप्रामाण्यपदार्थमधिकृत्य विचारादेव प्रमाजनकत्वपरताभ्रमो न सम्भवतीत्यालोच्य

[दी] तत्प्रकारकज्ञानत्व तु फलितार्थं । तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वस्य तत्तदर्थभेदेन भिन्नत्वात् कस्यापि प्रामाण्यस्य च यावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वाभावात् तत्तज्ज्ञानप्रामाण्य तत्तज्ज्ञानग्राहकयावद्ग्राह्यम् न वेति शाभार्थं तत्तज्ज्ञानपर ज्ञानपदमिति तु तत्वम् । यत्तु मिश्रादिमते अगृहीतज्ञानप्रामाण्यविशेषे बाधवारणाय ज्ञानपद,

---

[ग] ज्ञानपदोपादाने प्रयोजनान्तरमाह (तद्वतीति) तत्तदर्थभेदेन प्रकारीभूतघटत्वपटत्वादिभेदेन (तत्तज्ज्ञानेति) यद्धर्मप्रकारकज्ञानप्रामाण्य यदा पक्षस्तदा तद्धर्मप्रकारकज्ञानग्राहकयावद्ग्राह्यत्वमेव साध्यम् न तु सामान्यतो ज्ञानग्राहकयावद्ग्राह्यत्वम् । तद्धर्मप्रकारकज्ञानग्राहकयावद्ग्राह्य नवेति शाभार्थः । तत्तज्ज्ञानपरम्–विशिष्य साध्यघटकघटत्वादिप्रकारकज्ञानपरम् । तादृशज्ञानस्य च न पक्षतावच्छेदकान्तर्भाव , प्रामाण्यपदेन घटत्ववतीत्यादि विशेषरूपेणैवोपस्थित्याऽव्यावर्तकत्वात्, अपि तु तद्रूप्येणैव घटत्ववती त्यादिक घटत्वादिप्रकारकज्ञानघटितसाध्यसाधने पक्ष इत्यवधेयम् ।

मिश्रोक्तज्ञानपदव्यावृत्तिमुपन्यस्य दूषयति (यत्त्वित्यादिना) मिश्रादीत्यादिना भट्टपरिग्रह (अगृहीतेति) निर्वाच्ययाऽनुव्यवसायसामग्र्या अगृहीत यद्धर्मप्रकारकज्ञानसामान्य तद्धर्मवति तद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वरूपप्रामाण्य इत्यर्थ (बाधवारणायेति) बाधस्साध्यसत्त्वानिर्वाह तत्प्रामाण्याश्रयग्राहकवक्ष्यमाणसामग्र्या एवाप्रसिद्ध्या प्रसक्त , तद्वारणायेत्यर्थ । गुरुमते ज्ञानमात्रस्यैव तथाविधस्वप्रकाशसामग्रीग्राह्यतया नैतादृशो धर्म प्रसिद्ध्यति यद्धर्मप्रकारक ज्ञान तादृशसामग्र्या न गृह्यत इति तन्मतमुपेक्षितम् । न चाप्रामाण्यग्राहकसामग्रीकाल एव यद्धर्मप्रकारकमहत्सामग्री नान्यदा, स एव तादृशो धर्म , अप्रामाण्यग्राहकत्वस्य तादृश सामग्रीविशेषणत्वादिति वाच्यम् तद्धर्मघटिताप्रामाण्यग्रहस्य तत्प्रकार

[दी] कर्मणि ल्युटा ज्ञानस्य प्रामाण्यमिति विषयत्वार्थकषष्ठ्या वा ज्ञायमानपरमिति-तत्र ,

---

[ग] ज्ञानानुत्तरमनुव्यवसायेन अप्रामाण्यग्रहसम्पादकतज्ज्ञानसामग्र्या एव तत्प्रामाण्याग्राहिकायास्तज्ज्ञानग्राहकसामग्र्याः प्रसिद्धेः, वर्तमानज्ञानग्राहकसामग्र्या ज्ञाने गृह्यमाणे यथा ज्ञानत्वधर्मिविषयकत्वादेर्विपरीतं न गृह्यते, तथा सविषयकत्वसप्रकारकत्वादेरपीति सर्वमतसिद्धम् । तादृशी च सामग्री मिश्रादिमते यथाऽनुव्यवसायसामग्री, तथा गुरुमते तादृशस्वानिमित्ता व्यवसायसामग्री । तत्र स्वप्रकाशात्मकतदङ्कुरत्वादिप्रकारकज्ञानसामग्रीकाले न तत्र निष्प्रकारकत्वभ्रमसामग्रीसम्भव इति न सप्रकारकत्वग्रहविरोधिदोषघटितनिष्प्रकारकत्वभ्रमसामग्रीसमवहितस्वप्रकाशात्मकतज्ज्ञानसामग्र्यास्तादृशज्ञानप्रामाण्यविरोधिग्राहकत्वोक्तिसम्भव । अन्यथा तेषां निर्विषयकत्वभ्रमसामग्रीकाले विषयोपरागासम्भवेन स्वप्रकाशात्मकज्ञानसामग्री विषयानुपरक्तमपि ज्ञानं गृह्णातीति स्वीकारापत्तेः ॥

यद्यपि तदङ्कुरप्रकारकज्ञानमन्तरेणापि जातायाः धर्म्यगृहीतासंसर्गकतदङ्कुरविशेष्यकज्ञानात्मकतदङ्कुरभ्रमजन्यतदङ्कुरप्रकारकविरहचादीच्छाया गृहीतान्यतदङ्कुराभावयति तदङ्कुरप्रकारकत्वस्योपस्थित्या तदङ्कुरप्रकारकज्ञानसामग्रीदशाया नियमत उपस्थिततादृशधर्मसाकाङ्क्षतादृशज्ञानरूपधर्मिज्ञानरूपाऽप्रामाण्यभ्रमसामग्रीसम्भवः , तथापि तादृशाप्रामाण्यभ्रमस्य प्रामाण्याभावानवगाहितया प्रामाण्यग्रहाप्रतिबन्धकत्वेन तत्सामग्र्या अपि न प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकत्वम् । एवं तादृशप्रामाण्यावच्छेदेन ज्ञाने प्रामाण्यविरहाभ्युपगमेन तत्प्रतिबन्धकत्वोपपादने च तादृशाप्रामाण्यग्रहस्य प्रामाण्यविरहकतया तत्सामग्रीप्रावल्येन तत्प्रामाण्ये साध्यसत्त्वनिर्वाह इति सर्वं समञ्जसम् ॥

ज्ञानपदोपादानेऽपि कथं तज्ज्ञानप्रामाण्यस्यानुवृत्तिरित्यपेक्षायामाह (कर्मणि ल्युटेति) " कृत्यल्युटो बहुलम् " मिति सूत्रानुशिष्टत्वेनेत्यादिः । (ज्ञायमानपरमिति) निरुक्तसामग्रीजन्यज्ञानविषयार्थमित्यर्थः ॥

[दी] तादृशज्ञानप्रामाण्यत्वेन रूपेण ज्ञानाज्ञानयोर्बाधबुद्ध्यसम्भवात् । विधौ सिद्धसाधनस्य

[ग] एतदपि न पक्षतावच्छेदकम्, प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वे प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रहविषयतायाश्च क्वचिदपि प्रामाण्येऽपरत्वात् घटत्ववति घटत्वप्रकारकताश्रयग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रह विषयत्वादेश्चाशतो बाधेन विशिष्य तत्तद्धर्मघटितप्रामाण्यमात्रा पक्षत्वस्योपगन्तव्यतयाऽव्यावर्तकत्वात्, किन्तु विशिष्य ज्ञायमानप्रामाण्यमेव पक्षो नोक्तप्रामाण्यमिति सूचनाय ज्ञानपदमिति ध्येयम् ।

तादृशज्ञानप्रामाण्यत्वेन—तदङ्कुरत्वादिमति तदङ्कुरत्वादिप्रकारकज्ञानत्वत्वेन प्रकारेण । (ज्ञानाज्ञानयोरिति) ज्ञाने तादृशसामग्र्या एव ज्ञानत्वतत्प्रकारकत्वयोर्वैशिष्ट्याद्यिघटकतया ज्ञानग्राहकत्वेन प्रामाण्यग्राहकतया ज्ञानग्राहकतया च भट्टमतसिद्धभिन्नसामग्रीत्वेन च तामादायैव साध्यसत्त्वोपपत्तेः, अज्ञाने च पक्षतावच्छेदकतादृशप्रामाण्यत्वेन साध्यघटक यत्प्रामाण्यं तदाश्रयज्ञानविषयत्वस्य तद्विशेष्यतया साध्यघटकीभूते ग्रहे अभावग्रहासम्भवादित्यर्थः ।

न च तत्र तदभावग्रहासम्भवेन तदंशे तद्वत्त्वघटितविशिष्टसाध्यज्ञानप्रतिबन्धासम्भवेऽपि तद्घटितविशिष्टसाध्यविषयिण्या वाद्युद्देश्यानुमितेर्भ्रमत्व दुर्वारमेवेति वादिनिग्रहप्रसङ्ग इति वाच्यम्, मध्यस्थादेरपि तादृशप्रामाण्यत्वरूपपक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षाज्ञानेन तदवच्छिन्न उक्तसाध्यस्यानुमित्यावगाहनासम्भवात् प्रतिवादिना तदुद्भावनासम्भवाच्च ।

प्रामाण्यपदार्थस्य दर्शितरीत्या ज्ञानत्वघटिततया इच्छावृत्तेर्घटत्ववति घटत्वादिप्रकारकत्वादेरिच्छादिग्राहकाग्राह्यत्वात् बाधवारकतया ज्ञानपदसार्थक्यसम्पादनं मिश्राणामतितुच्छमिति तत्रोपन्यस्तम् ॥

(विधाविति) मीमांसकैस्साध्य इति शेष । (सिद्धसाधनस्येति)

[दी] निषेधे बाधस्याप्रसिद्धेर्वा वारणाय " यावदिति " फलतोग्रह-विशेषणम् । तथा च तादृशग्रहत्वव्यापकविषयिताप्रतियोगित्वमर्थः ।

[ग] प्रामाण्यानुमितिसामग्रीमादायेत्यादिः । " निषेधे "–नैयायिकैस्साध्ये, तादृशसामग्रीग्राह्यत्वमादायैव बाधस्य वारणायेत्यन्वयः । घटज्ञानं प्रमा सर्वमभिधेयमित्यादिज्ञानविषयत्वस्य केवलान्वयित्वेन यावत्त्वाघटितसाध्याप्रसिद्धावप्यभावसाधने पक्षे प्रतियोगिमत्त्वमेव बाध इत्याशयेनेदं (अप्रसिद्धेर्वेति) समुच्चये वाकारः । उक्तबाधपक्षेऽपि साध्याप्रसिद्धिसत्त्वेन परस्परव्यवच्छेदरूपविकल्पासम्भवात् ।

अथवा उक्तमीमांसकसाध्य पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसाधनेनापि नैयायिकस्य कृतकृत्यतया तत्साधनाभिप्रायेण " बाधस्ये " त्युक्तम् । तदभावसाधनाभिप्रायेण " अप्रसिद्धेर्वे " ति । प्रसिद्धसाध्यक एव बाध इत्याशयेन वाकारसङ्गतिः । अन्यथा अप्रसिद्धिर्बाधश्च द्वयं द्वितीयपक्षे दूषणमवगन्तव्यम् ॥

ननु सामग्र्यां यावत्त्वविशेषणमयुक्तम्, यावत्सामग्रीजन्यग्रहाप्रसिद्धेः, न हि सर्वाभिर्ज्ञानसामग्रीभिः किमपि ज्ञानं जन्यते ! यदि च यावतीस्सामग्रीः प्रातिस्विकरूपेणोपादाय तत्तज्जन्यग्रहविषयत्वं साध्यते तदा तदन्तर्गतानुमितिसामग्र्यादिजन्यत्वसाधने सिद्धसाधनादिकमेव दुर्वारम्, अनुव्यवसायादिसामग्रीणां ताद्रूप्येण प्रवेशे मतत्रयसाधारण्यानिर्वाहः, तादृशसामग्रीत्वव्यापकस्वग्राहकताकत्वनिवेशे नायं दोष इति चेत्? तथापि ज्ञानग्राहकताव्यापकतानिवेशेनैवोपपत्तौ सामग्रीत्वनिवेशवैयर्थ्यमित्यत आह (विशेषणमिति) स्वाश्रयग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रहविषयत्वं साध्यमिति फलितम्। व्यापकतारूपयावदर्थमन्तर्भाव्य निष्कर्षमाह (तादृशेति) तद्धर्मप्रकारकज्ञानग्राहकसामग्रीजन्येत्यर्थः । तादृशज्ञानग्रहस्यैव तज्जनकसामग्रीजन्यग्रहत्वेनोपादानेऽपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् ॥

*यद्यपि नैयायिकमतेऽपि प्रामाण्यविषयतया घटत्वप्रकारकत्वविषयता-*त्वादिनाऽनुव्यवसायादिसामग्रीजन्यग्रहत्वव्यापकत्वासिद्धसाधनम्, घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयतात्वेन व्या-

पक्षत्वाविवक्षा च न्यायमत साध्याप्रसिध्या न सम्भवति । न च विशिष्ट-प्रामाण्ये तादृशग्रहनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकविषयितानिरूपकत्वपर्याप्ते-स्साध्यतया नानुपपत्तिरिति वाच्यम् , तत्तज्ज्ञानव्यक्तिविषयितावच्छिन्नप्रामाण्यविषयितायास्तत्तज्ज्ञानरूपाश्रयभेदेन भिन्नतया चालिनीन्यायेन तादृश-ग्रहनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया तदनवच्छेदकप्रामाण्यविषयित्वा-प्रसिद्धेः ।

यत्तु विषयितानिष्ठतादृशग्रहत्वव्यापकताया निरूपितत्वसम्बन्धेन घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वविशिष्टसामान्याभावो न निरुक्तग्रह इति-परमते तथाविधप्रामाण्ये तथाविधव्यापकतावच्छेदकत्वमक्षतमेवेति न बाध , न्यायमते च केवलघटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताया विशिष्ट-प्रामाण्यनिरूपितत्वविरहात्तादृशविषयिताशालिन्यपि अनुव्यवसाये निरूपितत्वसम्बन्धेन विशिष्टप्रामाण्यावच्छिन्नविषयिताविरहस्य अक्षततया विशिष्टप्रामाण्ये न तादृशानुव्यवसायनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति न सिद्धसाधनम् । घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादीनां तत्तद्घटविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वादिरूपाणां विशेष्यभेदेन भिन्नतया प्रत्येकं घटत्वादिप्रकारकघटादिज्ञानग्रहत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया निरूपितत्वसम्बन्धेनावच्छेदकत्वेऽपि विशिष्य तत्तद्धटादिव्यक्तिविशेष्यकत्वघटितप्रामाण्ये तत्तद्व्यक्तिविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकज्ञानग्रहत्वघटितसाध्यस्य साधनीयतया न बाध इति—

तदपि न—गुरुमते व्यवसायरूपग्रहग्रहे विशिष्टप्रामाण्यनिरूपिताधिकरणतासत्त्वेनैव तस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन व्यवसायवृत्त्यभावप्रतियोगितायामनवच्छेदकत्वाद्व्यवसाये प्रामाण्यविषयित्वासिद्धे । तादृशग्रहनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिविरहरूपव्यापकतावच्छेदकत्वस्य केवलघटत्वप्रकारकत्वादौ सत्त्वेनाप्यवच्छिन्नत्वान्तविशिष्टे घटत्वादिप्रकारकत्वे पक्षे तत्साधने सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वाच्च, विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् ।

न च विशेषणान्तर्भावेन विशेष्ये अवच्छेदकत्वपर्याप्तिविरहासिद्धेरुक्ततया न सिद्धसाधनमिति वाच्यम्, अनुमानात्पक्षतावच्छेदकविशेष-

[दी] ज्ञानग्राहकात्मादिजन्ययावद्ग्रहविषयत्वस्याप्रसिद्धेस्सामग्रीति ।

[ग] पाशे साध्यवत्त्वज्ञानासम्भवेन तदन्तर्भावेन च पक्षे साध्यवत्त्वसिद्धेरुद्देश्यत्वासम्भवात् ।

न च तादृशविशेषणावच्छेदेन विशेष्ये साध्यवत्त्वसिद्धेरुद्देश्यतामुपगम्य सिद्धसाधनपरिहारसम्भवः, विशेष्यनिष्ठे अवच्छेदकत्वपर्याप्तिविरहवत्त्वे तन्निष्ठस्य घटत्वप्रकारकत्वादेरिवावच्छिन्नत्वान्तविशेषणस्यापि अवच्छेदकताया न्यायमतसिद्धत्वात्तादृशधर्मस्य विशेष्यविशेषणसमुदायनिष्ठावच्छेदकतापर्याप्तिरनवच्छेदकत्वात्समुदायनिष्ठावच्छेदकतापर्याप्तिमभाववत्त्वस्य परोद्देश्यसिद्धिकस्यैवावच्छेदकताया एकत्वेनात्मकविशेषणेऽसम्भवादिति ।

एतेन प्रामाण्यनिरूपितत्वविशिष्टविषयिताव पक्षीकृत्य तादृशग्रहस्वव्यापकतावच्छेदकत्वकोटिका–विप्रतिपत्ति , तादृशग्रहत्वव्यापकतावच्छेदकघटत्वादिमद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वनिरूपितत्वविशिष्ट–विषयितात्वघटत्वादिविषयितात्वान्यतररूपवद्विषयिताकत्वकोटिकविमतिपत्तिरपि वा न साधीयसीति फलितम् ।

तथापि तादृशग्रहनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्न पक्षीकृत्यैव विशिष्टप्रामाण्यविषयितात्वावच्छिन्नत्वकोटिकविमतिपत्तौ तात्पर्यात् न कश्चिद्दोष (ज्ञानग्राहकेति) घटत्वादिप्रकारकज्ञानग्राहकेत्यर्थ (आत्मादीति)

यद्यप्यात्मनोऽप्रामाण्यग्रहजनकतया अप्रामाण्याग्राहकत्वविशेषणेन व्यावृत्तेरिदमसङ्गतम्, तथाप्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा शरीरविशेषादेरपि विवक्षणीयतया न दोषः ।

अथ वा स्वयमप्रामाण्याग्राहकपदस्य प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च यद्भट्टमतसिद्ध तदन्यार्थकत्वेन व्याख्येयतया आत्मन प्रामाण्यग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च भट्टमतसिद्धतया तद्विशेषणेन न व्यावृत्तिरिति यथा श्रुतमेव साधु (अप्रसिद्धेरिति) घटत्वादिप्रकारकग्रहस्यापि घटत्वादिप्रकारकज्ञानग्राहकजन्ययावद्ग्रहान्तर्गततया गुरुमतातिरिक्तमते तादृशयावद्ग्रहत्वाप्रसिद्धेरिति भाव॰ । ज्ञानत्वविशिष्टविषयकयावद्ग्रहोपादानेन ज्ञानत्वे प्रसिद्ध्युपपादनेऽपि घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादौ व्यभिचारणमशक्यमेवेति बोद्धव्यम् । (सामग्रीति)

यद्यपि सामग्रीपदस्य यावत्कारणपरतया घटत्वादिप्रकारकज्ञानग्राहकयावत्कारणजन्यग्रहघटितसाध्यं पर्यवसितम्, तथा चाप्रसिद्धिः, कस्याप्यनुव्यवसायादेर्घटत्वादिप्रकारकव्यवसायग्राहकतद्व्यवसायतन्मनोयोगादिरूपनानाकारणव्यक्तिघटितसमुदायजन्यत्वासम्भवात्; सामग्रीपदेन प्रागभावमात्रोपादाने गुरुमिश्रयोर्मते ज्ञाततालिङ्गकानुमितेः शशविषाणायमानतया व्यवसायादिरूपज्ञानग्रहस्यैव प्राभाकरादिमते ज्ञाततालिङ्गकानुमितित्वेन भट्टाभिमानविषयतया तत्प्रागभावस्य ज्ञानग्राहकतया भट्टाभिमतत्वमिति व्यवसायादिरूपज्ञानग्रहस्य निर्वाच्यसाध्यघटकत्वानुपपत्तेः; न च व्यवसायादिप्रागभावे ज्ञाततालिङ्गकानुमितिप्रागभावत्वेन भट्टाभिमाने तत्र प्रामाण्यग्राहकत्वमपि तदभिमतमिति प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च यद्भट्टाभिमतं तदन्यत्व तत्राक्षतमेवेति तज्जन्यग्रहस्यापि प्राभाकरादीनां साध्यघटकत्वमिति वाच्यम्, ज्ञाततालिङ्गकानुमितिप्रागभावत्वेन प्रामाण्यग्राहकत्वाभिमानविषयस्यापि व्यवसायादिप्रागभावत्वेन तथा प्रामाण्याग्राहकत्वाभिमानविषयतया व्यवसायादिप्रागभावस्य साध्यघटकभेदप्रतियोगित्वात्; यदि चैकरूपेण तदभ्युपगमोऽवश्यं विवक्षणीयः—अन्यथा कारणसमुदायरूपसामग्रीनिवेशे व्यवसायादिसामग्र्या ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्रीत्वेन ज्ञानग्राहकतया व्यवसायादिसामग्रीत्वेन प्रामाण्याग्राहकतया भट्टाभिमतत्वात् तस्याः साध्यघटकत्वानुपपत्तेः, तथा च प्रागभावमात्रनिवेशेऽपि न दोष इति विभाव्यते तथाप्ययम् ओदनकामः कार्यताज्ञानविषयः पाक इत्यादिवाक्यतः शाब्दबोधस्य गुरुमते शब्दानुपस्थाप्यौदनसाधनताज्ञानविषयत्वरूपयोग्यताविषयकस्य सामग्र्याः शब्दाजन्यतादृशयोग्यताज्ञानघटिततया ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतासिद्धत्वसम्पादन दीधितिकृता प्रागभावमात्रोपादाने विरुध्येत, तादृशशाब्दबोधस्य भट्टमतेऽपि कार्यताज्ञानविषयकतया तत्प्रागभावमात्रस्य ज्ञानग्राहकतया भट्टमतसिद्धत्वात् कथञ्चिदपि तद्भिन्नत्वानुपपत्तेः;

तथापि स्वाश्रयविषयकग्रहोत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रयोज्योत्पत्तिकयावद्ग्रहविषयत्वरूपसाध्यविवक्षया नानुपपत्तिः । तद्व्यवसायादिरूपज्ञानग्रहोत्पादप्रयोजकतावच्छेदकतद्व्यक्त्युपधायककारणस्तोम-

[दी] ज्ञानव्यक्तिभेदानामुपादानादत्र-ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वस्य विवक्षणाद्वा ज्ञानत्वे विधिप्रसिद्धिः ।

[ग] निखिलसमुदायत्वावच्छिन्नतत्तद्व्यक्तिसामग्रीप्रयोज्योत्पत्तिकत्वस्य ज्ञानग्राहकनतद्व्यवसायादिष्वेव तन्मते यथार्थं प्रसिद्धेः ।

ननु घटत्वादिप्रकारकघटादिज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यानां यावतां तादृशग्रहाणां विषयत्वं न तावत्तादृशज्ञाने सर्वमतसिद्धम्। तादृशैकज्ञानव्यक्तिग्रहे तादृशापरज्ञानव्यक्तेरविषयत्वात्; नापि ज्ञानत्वे, घटत्वप्रकारकत्वमात्रेण तादृशज्ञानग्रहे नैयायिकादिनये ज्ञानत्वाभानादित्याशङ्कां परिहरति (ज्ञानव्यक्तीति) तत्तद्व्यक्तित्वेन घटादिज्ञानव्यक्तीनां साध्येऽन्तर्भावनीयत्वादित्यर्थः । तत्र-तत्तज्ज्ञानव्यक्तौ (विधिप्रसिद्धिरिति) तत्तज्ज्ञानव्यक्तिग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रहविषयत्वरूपविधिकोटिप्रसिद्धिरित्यभिप्रेणान्वयः । ग्राह्यज्ञानानां घटत्वादिप्रकारकघटादिज्ञानत्वेन निवेशेऽपि ज्ञानत्वे तत्प्रसिद्धिमुपपादयति । (ज्ञानत्वविशिष्टेति) ज्ञानग्राहकत्वमनेन ज्ञानत्वविशिष्टस्वाश्रयविषयकज्ञानजनकसामग्रीविवक्षणाद्वेत्यर्थः । (ज्ञानत्व इति) केवलघटत्वादिप्रकारकत्वेन ज्ञानग्रहस्य ज्ञानत्वविशिष्टाविषयकत्वेन व्यावर्तनादिति भावः ।

यद्यपि प्रामाण्यग्राहकत्वेनेत्यादिविवक्षायां तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वाग्राहकत्वमेव तत्र निवेश्यम्, अन्यथा ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकसामग्र्युपादानेऽपि तद्वति तत्प्रकारकगुणाभिन्नं ज्ञानमित्यादिशब्दसामग्र्या तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपप्रामाण्यग्रहेण बाधस्य दुर्वारत्वात्; तथा च ज्ञानग्राहकपदेन ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वपर्यन्ताविवक्षणेऽपि ज्ञानत्वे प्रसिद्धिसम्भवः; तथापि यथा श्रुताभिप्रायेणेदम् । अन्यथा शाब्दबोधादिसामग्रीविशेषैः प्रामाण्यग्रहेण बाधप्रसक्तस्य वारणाय तादृशसामग्रीव्यावर्तककश्चिद्विशेषणोपादाने तावतैव घटत्वादिरूपप्रकृतप्रामाण्यघटकप्रकारकत्वत्वेन ज्ञानग्रहविषयकग्रहवारणे विना प्रयासं घटत्वादौ विधिप्रसिद्धिसम्भवात् ज्ञानत्वे तत्प्रसिद्धिसम्पादकप्रयासवैफल्यादिति नानुपपत्तिः ।

यत्तु-ननु तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वत्वेन एकत्वं न विचारसहम्, ज्ञानत्वांशस्य स्वतोऽग्राह्यतया तादृशप्रामाण्यत्वविशिष्टस्य स्वतोग्राह्यत्वसाधने

[दी] इदं ज्ञानमप्रमेति ज्ञानग्राहकेण प्रामाण्याग्रहाद्बाधवारणाय (अप्रामाण्यग्राहकेनि) अप्रामाण्यम्—प्रामाण्यविरोधि ।

[ग] बाधात्, अतस्तद्वति तत्प्रकारकत्वत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयम्, तथा च तद्रूपावच्छिन्नाग्राहकत्वमेव प्रामाण्याग्रहकत्वेनेत्यत्र विवक्षणीयम्, एवञ्च ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वविवक्षयैव ज्ञानत्वे विधिकोटि-प्रसिद्धि ।

न च प्रामाण्यपदस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वमात्रार्थकत्वे यथाश्रुतपरित्यागाद्दोष, प्रामाण्यपदेन तद्वति तत्प्रकारकज्ञानेतरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति तद्वति तत्प्रकारकज्ञाननिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपप्रकृतार्थस्यैवावच्छेदकत्वबोधनादिति वाच्यम्, अगत्या यथाश्रुतपरित्यागात् । "प्रामाण्याग्राहकत्वेन" त्यत्र च ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यग्राहकत्व प्रतियोगितया विवक्षितमित्यत्रैव 'ज्ञानत्वविशिष्टस्य विलक्षणादि' त्यस्य तात्पर्यमित्यप्याहुः ।

इतिज्ञानग्राहकेण—इत्याकारकज्ञानग्रहजनकसामग्र्या । अप्रामाण्यपदस्य भ्रमत्वार्थकत्वे प्रमात्वाभावग्राहकेण प्रमात्वाभावार्थकत्वे च भ्रमत्वग्राहकेण प्रामाण्याग्रहात् बाध इति तदुभयमनुगमयति (अप्रामाण्यमिति) प्रामाण्यविरोधित्वम् तत्प्रामाण्यावच्छेदकावच्छेदेन तद्ग्रहविभिन्नत्वम् । घटत्वादिना घटपटादिविषयकज्ञाने घटपटादिरूपाकारभेदेन घटत्वादिप्रमात्वतदभावादिमत्त्वात्तदभावादीनामपि तद्विरोधित्वानुपपत्तिरित्यवच्छेदकोपादानम् । व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे ज्ञानत्वादे प्रामाण्यविरोधित्ववारणाय प्रमात्वावच्छेदकानवच्छिन्नत्वाऽवच्छिन्नत्वोभयाभाववत्प्रमानिष्ठाधिकरणताकान्यत्व प्रमात्वविरोधित्व वक्तव्यम् ।

यत्तु प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकीभूतग्रहविषयत्वं तद्विरोधित्वम्, भ्रमत्व-घटत्वादिमद्ग्रस्य प्रमात्वग्रहे ग्राह्याभावावच्छेदकधर्मदर्शनादिविधया प्रतिबन्धकत्वात् भ्रमत्वघटत्वादीनां प्रमात्वविरोधित्वेनेति । तदसत्, पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रमात्वाभावग्रहदशाया तद्धर्मज्ञानस्यापि प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकतया तेषामपि प्रमात्वविरोधितया प्रामाण्यग्रहसामग्र्या विरोध-

ग्राहकत्वस्य दुर्घटत्वात् ।

न च भवन्मते ज्ञानत्वादिधर्माणां प्रामाण्याविरोधितया तदवच्छेदेन तद्वति तत्प्रकारकत्वाद्यभावग्रहदशायां विरोध्यग्राहिकया ज्ञानत्वादिग्राहक-सामग्र्या प्रामाण्याग्रहात् बाधवारणमशक्यम्; यदि च प्रामाण्यस्य लौकिकप्रत्यक्षमङ्गीकुर्वतां तदापि लौकिकप्रामाण्यभानमुपपद्यत एव, अवच्छेदकधर्मदर्शनादेर्लौकिकप्रत्यक्षाविरोधित्वात्, मिश्रातिरिक्तमीमांसकमते प्रामाण्यभानस्य लौकिकसन्निकर्षघटितसामग्र्यनधीनत्वेऽपि तादृशभागमीतुल्य-प्रामाण्यभासकसामग्र्यधीनतज्ज्ञानस्य लौकिकभानतुल्यतया अवच्छेदकधर्मदर्शनाप्रतिबध्यत्वेन तन्मतेऽपि तथा प्रामाण्यमानोपपत्तिरित्युच्यते, तदा भ्रमत्वग्रहकालेऽपि अनुव्यवसायादेः प्रामाण्यावगाहित्वसम्भवात् तदग्राहकत्वनिवेशनमफलमिति वाच्यम्;–भ्रमसामग्रीसत्त्वे भ्रमविषयनिष्ठासाधारणधर्मविशेषाणां लौकिकं ज्ञानमपि नोत्पद्यते, शङ्खःपीत इत्याद्यारोपदशायां श्वैत्याद्यग्रहात्, अतः प्रमायां प्रमात्वविरोधिभ्रमत्वाद्यारोपसामग्रीदशायां अनुव्यवसायादिना प्रमात्वग्रहासम्भवेन भ्रमत्वाद्यग्राहकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । अविरोधिज्ञानत्वादेश्च प्रमायामारोपसम्भवात् प्रमात्वाभावावच्छेदकतया गृहीततद्धर्मभानदशायामपि प्रमात्वलौकिकग्रहस्य श्वैत्याद्यभावावच्छेदकतया गृहीतशङ्खत्वादिग्रहदशायां श्वैत्यादिलौकिकग्रहवत्सम्भवात् ।

अथ भ्रमत्वस्य परमतेऽप्यतीन्द्रियतया तस्यारोपे परमते गुरुत्वाद्यारोप इव न साक्षात्कारित्वग्रहः, योग्यपीतत्वाद्यारोप एव तद्ग्रहस्यानुभाविकत्वात्, तथा च तदारोपसामग्र्या न प्रमात्वलौकिकप्रत्यक्षप्रतिबन्धः, यादृशदोषजन्यज्ञाने साक्षात्कारित्वग्रहः तद्घटितारोपसामग्र्या एव लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षया बलवत्त्वादिति कथं भ्रमत्वारोपकाले प्रमात्वाग्रह इति चेन्न;– उक्तयुक्त्या भ्रमत्वारोपसामग्र्याः प्रमात्वलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षया बलवत्त्वविरहेऽपि संशयजनकदोषस्येव विपर्ययजनकदोषस्य च साक्षात्कारित्वग्रहाप्रयोजकस्यापि प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकतया भ्रमत्वारोपकाले प्रमात्वग्रहासम्भवात् ।

अस्तु वा भ्रमत्वग्राहकसामग्र्या अपि प्रमात्वग्राहकत्वम्, तथापि, प्रमात्वाभावप्रमात्वघटकतद्बुद्धिविशेष्यकत्वाभावाद्यनुगमपर एव प्रकृतग्रन्थ इति नासङ्गतिः ।

[दी] घटत्वनिष्प्रकारकत्वादिघटितप्रामाण्यग्रहे तद्विरोधिनो घट—

वस्तुतस्तु तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपं भ्रमत्वं तदभावधर्मितावच्छेदकतत्प्रकारकाहार्यभ्रमे लौकिकप्रत्यक्षविषय इति ध्येयम् ।

यत्तु अप्रामाण्यारोपकालेऽपि निर्धर्मितावच्छेदकप्रामाण्यभानसम्भवात् अत्राप्रामाण्याग्राहकत्वविशेषणानर्थक्यमिति देश्यम्, तन्न साधु पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यग्रहस्यैव पुरोवर्तिनि प्रवर्तकतया अस्यैव स्वतस्त्वपरतस्त्वविवादास्पदतया तद्विशेष्यकज्ञानप्रामाण्ये तद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वस्यैव परैस्साधनीयतया तत्सार्थक्यात् ।

न चैवं ज्ञाने साध्यप्रसिद्धिकथनं न सङ्गच्छत इति वाच्यम् ; यथाश्रुतसाध्याभिप्रायेणापाततस्तत्कथनात् । उपदर्शितसाध्याभिप्रायेण प्रामाण्यघटकघटत्वादिकमुपेक्ष्य ज्ञानत्वपर्यन्तानुसरणात् ।

न चानुव्यवसायादेः पुरोवर्तिविशेष्यकत्व धर्मितावच्छेदकीकृत्य ज्ञानत्वावगाहित्वानियमात् न ज्ञानत्वेऽप्युक्तसाध्यप्रसिद्धिसम्भव इति वाच्यम्, तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्ने ज्ञानत्ववैशिष्ट्यग्राहकसामग्र्या एव साध्येऽन्तर्भावनीयतया तादृशसामग्रीजन्यतादृग्ग्रहविषयताया ज्ञानत्वे सौलभ्यादित्यलमतिविस्तरेण ।

“ तदप्रामाण्याग्राहके ” इत्यत्र तत्पदप्रयोजनमाह (घटत्वेति) घटत्ववत्त्वादिप्रामाण्यग्राहकसामग्र्या घटादिरूपविषये तत्प्रामाण्यविरोधिघटत्वादेरवश्यग्रहात् प्रकृतप्रामाण्यविरोध्यग्राहकतद्ग्राहकसामग्र्या अप्रसिद्धेरित्यर्थः । अप्रामाण्यपदस्य यदि साक्षात्प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकयज्ज्ञानं तद्विषयार्थकत्वमिष्यते, उक्तयुक्त्या भ्रमत्वारोपसामग्र्या भ्रमत्वलौकिकप्रत्यक्षाप्रतिबन्धेन भ्रमत्वापरिग्रहेऽपि क्षतिविरहात्, तदा घटत्वादिकमादाय दोषाप्रसक्तावपि इदं निष्प्रकारकमित्यादिज्ञानीयनिष्प्रकारकत्वादिमतीत्यादिप्रामाण्यग्राहकसामग्र्या निष्प्रकारकत्वादिग्राहकत्वस्यावश्यकत्वात् तादृशप्रामाण्यग्राहकस्थलेऽनुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्याशयेनाह (निष्प्रकारकत्वेति) प्रमात्वविरोधिज्ञानवृत्तिधर्मग्राहकत्वनिवेशे घटत्वादिग्राहकतामादाय दोषा-

[दी] त्वादेरवश्यं ग्रहात्तदिति लुप्तसप्तमीकम् । अप्रामाण्यग्रह.—इदं ज्ञानमप्रमेति व्यवहारजनको ग्रहः ।

[ग] नवकाराद्वा निष्प्रकारकत्वाद्यनुसरणम् । घट इत्यादिज्ञाने निर्विशेषणघटत्वादिरूपप्रकारांशे निष्प्रकारकत्वसत्त्वात्तत्सम्बन्धावगाहिज्ञानप्रामाण्यविरोधिनस्तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वाभावस्य च ज्ञानेऽतिसुलभत्वात् ज्ञानवृत्तित्वविशेषणेन तद्वारणासम्भवात् । तस्या प्रामाण्यं तदप्रामाण्यमिति पञ्चम्यन्तार्थस्य प्रामाण्येनान्वयात् तदीयप्रामाण्यविरोधिपर्यवसितमिति मिश्रव्याख्यायां निष्प्रकारकत्वादेः सकलप्रामाण्यविरोधितया उक्तदोषोद्धारासम्भवात् सप्तमीसमासाभिप्रायेणाह (लुप्तसप्तमीकमिति)

ननु तदप्रामाण्यग्राहकपदस्य सप्तमीसमासेन तद्विशेष्यकाप्रामाण्यग्रहाजनकत्वमर्थः, एवञ्च घटत्वादिप्रकारकज्ञानग्राहकसामग्र्यास्तज्ज्ञानांशे प्रामाण्यघटकघटत्वादिग्राहकत्वाभावेनोक्तदोषवारणेऽपि अन्यथाख्यातिमनभ्युपगन्तुर्गुरोर्ज्ञानविशेष्यकाप्रामाण्यग्रहाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिर्दुर्वारैव, ज्ञानेऽप्रामाण्यासत्त्वेन तत्प्रकारकज्ञानस्यान्यथाख्यातित्वेन तेनाभ्युपगमासम्भवात् , अप्रामाण्यग्रहस्याप्रामाण्यावगाहित्वमात्रेण निवेशे ज्ञानेऽप्रामाण्यप्रकारकविसंवादीच्छाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिवारणे तु ज्ञानग्राहकसामग्र्यां तादृशेच्छाप्रजनकत्वस्याव्यावर्तकतया अप्रामाण्यप्रमात्मकज्ञानग्राहकसामग्र्या प्रामाण्याग्रहेण बाधो दुर्वार इत्याशङ्क्याह (अप्रामाण्यग्रह इति) (व्यवहारजनक इति) तादृशशब्दप्रयोगजनक इत्यर्थः । प्रामाण्यविरोधिप्रकारतानिरूपिततज्ज्ञाननिष्ठविशेष्यतानिरूपक इति यावत् । गुरुमते भ्रमस्थले विभिन्नज्ञानगोचरयोरपि धर्मधर्मिणोर्विशेषणविशेष्यभावोपगमात् न तन्मतसिद्धाप्रामाण्यप्रमासंग्रहः ।

एतेन शब्दप्रयोगेऽर्थज्ञानकारणतायाः निर्युक्तिकत्वात्सयुक्तिकत्वेपि इदं ज्ञानमप्रमेति वाक्यस्यानुपूर्वीविशेषपुरस्कारेण निवेशेऽप्रमापदस्य शक्तिभ्रमेणाधुनिकसङ्केतेन वाप्रामाण्यप्रकारकबोधेऽपि हेतुतया प्रामाण्यग्रहस्यापि तादृशशब्दप्रयोगजनकतया प्रामाण्यग्राहकसामग्र्याः तादृशशब्दप्रयोगजनकग्रहाजनकत्वाप्रसिद्धेः अप्रमाशब्देन प्रमाविरोधित्वेन प्रमाभेदवत्त्वेन च

[दी] स च मिश्रादिमते विशिष्टज्ञानम् । गुरूणान्तत्स्वातन्त्र्येणाप्रामाण्योपस्थितौ धर्मिज्ञानम् । यत्र च तादृशग्रहादिः—कदापि न जातस्तत्राग्राहकान्तं नोपादेयम्

[ग] बोधनात् प्रमात्वाभावत्वभ्रमत्वत्वादिना बोधके तत्र तद्रूप्येण भ्रमत्वादिग्रहहेतुताया असम्भवदुक्तिकत्वात् , तदंशे वस्तुगत्या प्रमात्वविरोधिधर्मप्रकारिका या प्रतीति तत्परशब्दजनकज्ञानत्वेन इदं ज्ञानं भ्रम इत्यादिज्ञानसंग्रहस्य च तदंशे तत्प्रकारकत्वस्य गुरुमतसिद्धभ्रमत्वादिप्रकारकभ्रमसाधारणस्य दुर्वचतयाऽशक्यत्वात् । सुवचत्वेऽपि तेनैव रूपेणेदं भ्रम इत्यादिसकलज्ञानसंग्रहसम्भवे तद्रूपेण प्रतीतिमादाय तत्परवाक्यजनकत्वेन तादृशज्ञानसंग्रहस्य शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यत्वाद्यथाश्रुतासङ्गतावपि न क्षतिः ।

केचित्तु व्यवहारजनक इत्यस्य प्रमात्वविरोधिप्रकारकत्वेन तज्ज्ञानविषयको योऽभिप्रायः तदधीनवाक्यजनक इत्यर्थः । अभिप्रायश्चेच्छारूपो व्यधिकरणप्रकारकोऽपि गुरूणामनुमतः। अर्थबोधेच्छापूर्वकवाक्ये वाक्यार्थज्ञानं हेतुरिति मतमवलम्ब्येदमित्याहु ।

स च—तादृशग्रहश्च (विशिष्टज्ञानमिति) तेषाम्मतेऽन्यथाख्यात्यभ्युपगमादेकज्ञानगोचरधर्मधर्मिणोरेव विशेषणविशेष्यभावादिति भावः । (स्वातन्त्र्येणेति) स्वतन्त्रोपस्थिताप्रामाण्यप्रकारतानिरूपितधर्मिनिष्ठविशेष्यतानिरूपकतज्ज्ञानगोचरानुभवरूपज्ञानान्तरामित्यर्थ ।

एतेनाप्रामाण्यग्राहकपदस्याप्रामाण्यविषयकज्ञानाजनकार्थतया ज्ञानग्रहजनकसामग्र्याश्च गुरुमते स्वतन्त्राप्रामाण्यग्रहाजनकतयानुपपत्तेर्ज्ञानरूपधर्म्यगृहीतासंसर्गकस्वतन्त्राप्रामाण्यग्राहकसामग्र्यसमवहितार्थकतया तत्पदव्याख्यानं मिश्राणामनुपादेयमिति सूचितम् । मिश्रमते क्षणद्वयात्मककालघटितयौगपद्यमेव समवधानं बोध्यम् , क्रमिकज्ञानद्वयसामग्र्योरेकक्षणेऽसत्त्वनियमात् ।

ननु यादृशप्रामाण्याश्रयज्ञाने कदाचिदप्यप्रामाण्यभ्रमो न जातः तत्प्रामाण्यपक्षकस्थले तदप्रामाण्यग्राहकाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरित्यत आह (यत्र चेति) ग्रहादीत्यादिपदात्तत्राप्रामाण्यप्रकारकगुणान्तरपरिम—

[दी] प्रयोजनाभावादिति वदन्ति । नन्विदं घटत्वप्रकारकं ज्ञानं सविशेष्यकमित्यादेर्ज्ञानग्राहकस्य प्रामाण्याग्राहकत्वाद्बाधः ? अथ विशेष्ये ज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वप्रकारतया-ग्राहकत्वं वाच्यम्; पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकं ज्ञानमिति ज्ञानेन च प्रामाण्यं गृह्यत एव; तत्र तस्य प्रकारत्वम्-तत्र भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वम्,

---

[प्र] हः । तेन तादृशज्ञानाप्रसिद्धावपि तादृशेच्छाप्रसिद्धौ अग्राहकशरीरे ज्ञानत्वमनन्तर्भाव्य अप्रामाण्यावगाहिजनकनिवेशे प्रसिद्धिस्सम्भवति, तादृशेच्छाद्यसत्त्वे तु ज्ञानत्वपरित्यागेऽप्यप्रसिद्धिरिति सूचितम् (प्रयोजनाभावादिति) बाधप्रसक्तेरिति भावः । इत्यादेः-एतादृशशब्दादेः । ज्ञानग्राहकस्येत्यनेन तज्जन्यग्रहस्य स्वाश्रयग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रहान्तर्गतत्वं सूचितम् (बाध इति)

यद्यपि ज्ञानं घटज्ञानं वा गुण इत्यादेः ज्ञानग्राहकस्य प्रामाण्याग्राहकत्वादपि बाधसम्भवः, तथापि तद्धर्मप्रकारकत्वेन सविशेष्यकत्वेन च ज्ञानग्रहपर्यन्तनिवेशे तद्वारणसम्भवादुक्तग्रहपर्यन्तानुधावनम् (विशेष्य इति) विशेष्यांशे प्रकृतप्रामाण्यघटकप्रकारप्रकारकत्वं तेन प्रकारेण ज्ञानस्य ग्राहकत्वं साध्ये प्रवेश्यमित्यर्थः ।

नन्वेवमपि पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकमिदं ज्ञानमित्याकारकशाब्दादिज्ञानस्योक्तप्रकारेण ज्ञानावगाहिनः पुरोवर्तिरूपधर्मिणि घटत्वादिवैशिष्ट्यानवगाहिनो धर्मिनिष्ठघटत्वादिप्रकारघटितप्रामाण्यानवगाहित्वात् बाधो दुर्वार एवेत्याशंक्य तादृशज्ञानेनापि धर्मिनिष्ठघटत्वादिवैशिष्ट्यस्य प्रकारताघटकत्वेनावगाहनेन प्रामाण्यग्रहात् बाध इत्याह (पुरोवर्तिनीति) उपदर्शितज्ञानस्य पुरोवर्तिनिष्ठघटत्वादिवैशिष्ट्यावगाहित्वं स्फुटयितुं प्रकारतापदार्थं विवृणोति (तत्र तस्येति) (तत्र भासमानेति) भासमानं यत्तन्निष्ठं वैशिष्ट्यं तत्प्रतियोगित्वमर्थोऽत्र वैशिष्ट्येन तत्रेत्यस्य सम्बन्धाभिधानेनाभिमतः । वैशिष्ट्ये भासमानत्वविशेषणात् पुरुष इत्यादिज्ञाने स्वरूपसत्पुरुषादिनिष्ठवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वमादाय दनः दण्डे प्रकारता । तत्पदार्थेऽपि

[दी] तच्च तत्र वैशिष्ट्याग्रहे दुर्ग्रहमिति ।

[ग] भासमानत्वं निवेश्यम्, अन्यथा घटो द्रव्यमित्यादौ घटादाविव पटादावपि द्रव्यत्वादेः प्रकारतापत्तेः । प्रतियोगित्वमपि भासमानत्वेन विशेष्यम्, अन्यथा दण्डपुरुषसंयोग इत्यादौ दण्डादेः प्रकारतापत्तेः ।

न चैव वैशिष्ट्ये भासमानत्वरूपविशेषणस्योक्तव्यावृत्त्यसङ्गत्या तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, प्रतियोगी दण्डपुरुष इत्यादौ दण्डादेः प्रकारतावारणस्य आपाततस्तत्प्रयोजनत्वात् ।

यद्यप्येवमपि संयोगप्रतियोगी दण्डः पुरुषश्चेत्यादौ दण्डादेः प्रकारत्वं दुर्वारम्, तथापि स्वविषयतद्धर्मिनिष्ठं यत्संसर्गविधया स्वविषयीभूतं वैशिष्ट्यं तदीयसंसर्गविधया स्वविषयो यद्यदीयप्रतियोगित्वं तदेव स्वीयतद्धर्म्यंशे प्रकारत्वमिति विवक्षया न दोषः । प्रतियोगितासम्बन्धेन पुरुषादिनिष्ठसंयोगादिप्रकारकदण्डादिविशेष्यकज्ञाने दण्डादेः प्रकारतावारणाय वैशिष्ट्यस्य संसर्गतास्वविषयताविशेषनिवेशः । स्वनिष्ठसंयोगादिप्रतियोगित्वसम्बन्धेन दण्डादौ पुरुषादिप्रकारके पुरुषे दण्ड इत्यादिज्ञाने दण्डादेः प्रकारतावारणाय प्रतियोगित्वस्यापि संसर्गे संसर्गविधया विषयत्वनिवेशनम् । उक्तपरम्परासम्बन्धावगाहिज्ञाने संसर्गतया भासमानवैशिष्ट्यस्य सम्बन्धितया न प्रतियोगित्वमानमिति नातिप्रसङ्गः । संसर्गीयप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरपि विशिष्टधीविषयत्वमिति मतेनेदम् । एवं टीकाकारानुमतं भ्रमे विशेष्यानुयोगिकविशेषणप्रतियोगिकालीकवैशिष्ट्यभानमवलम्ब्येदम् । अन्यथा भ्रमप्रकारासङ्ग्रहात् (तच्चेति) तादृशप्रकारत्वं चेत्यर्थः । वैशिष्ट्याग्रहे धर्म्युपरागेण तत्तद्धर्मिप्रतियोगिकत्वोपरागेण च वैशिष्ट्याज्ञाने इत्यर्थः । ईदृशप्रकारताघटितस्य तद्वत्ता तत्प्रकारकत्वस्य तन्निष्ठवैशिष्ट्यनिरूपिततत्तद्धर्मिनिष्ठप्रतियोगितावगाहितारूपस्य भाने तद्घटकतया तद्धर्मिनिष्ठप्रकारवैशिष्ट्यभानमावश्यकमिति प्रामाण्यभाने न किंचिदवशिष्यत इति भावः ।

यद्यप्येवं प्रामाण्यघटकसकलपदार्थभानेऽपि विलक्षणविशेषणविशेष्यभावापन्नविशेष्यप्रकारादिरूपपदार्थघटितं तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपविशि-

[दी] तत्र, तत्र भासमानवैशिष्ट्येत्यत्र तत्रेत्यस्य भानेनैव सम्बन्धात् । न तु वैशिष्ट्येनापि । अन्यथा तदभाववति तत्प्रकारकत्वमप्रामाण्यं न ज्ञायेत, तदभावग्रहे तद्वैशिष्ट्यस्य दुर्ग्रहत्वात् ।

[ग] ऽप्रामाण्यं न मातम्, एवं भ्रमे विशेष्यानुयोगिकालीकवैशिष्ट्यावगाहितास्वीकारे तत्साधारण्यवारणाय संसर्गे सत्त्वमधिकं प्रामाण्यशरीरेऽवश्यमेव निवेशनीयम्, तथा च पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकमिदमित्यादिज्ञाने तद्धर्मवत्त्वानवगाहनात् बाधवारणासम्भवः; एतेन विशेष्यनिष्ठं यद्वैशिष्ट्यं तद्धर्मनिष्ठप्रतियोगितावगाहितारूपप्रामाण्यमेव तत्प्रकारकप्रवृत्त्यौपयिकम्, तादृशस्यैव पक्षतेरुक्तावपि न प्रतीकारः; एवं यदि धर्मिणि तद्वैशिष्ट्यावगाहित्वं तत्प्रमात्वं तच्च विशेष्यांशे तत्प्रकारकत्वशरीरान्तर्भूतं तदा पर्यवसितम्, प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वविवादेन तादृशस्य तद्वतितत्प्रकारकत्वस्य ग्राहकसामग्र्या न्यायमतेऽपि नियमतः प्रामाण्यग्रहात्, तथापि इदन्त्वादिना भासमानविशेष्यांशे घटत्वादिप्रकारकत्वं तत्प्रमात्वं न्यायमतेऽप्यनुव्यवसायेनावश्यं गृह्यते, तज्ज्ञानश्चेदुक्तयुक्त्या प्रामाण्यभाननियतं तदा नैय्यायिकानां प्रामाण्यग्रहस्य स्वतस्त्वखण्डनाय विचारारम्भणं महासाहसिकतेति मन्वानो विशेष्ये तत्प्रकारकत्वस्य शरीरे प्रामाण्यान्तर्भावनिर्वाहकं तत्रेत्यस्य संसर्गान्वयित्वमसहमानस्तदेव दूषयति (तत्रेत्यादिना) भानेनैव । भानं—विषयता । तथा च तद्धर्मनिरूपिता या वैशिष्ट्यस्य संसर्गतेत्येवं रीत्यैव निवेशात् वैशिष्ट्यांशे तन्निष्ठत्वं न तदंशे तत्प्रकारकत्वघटकमिति तज्ज्ञानेऽपि प्रामाण्यघटकस्य वैशिष्ट्ये धर्मिनिष्ठत्वस्याभानाद्योक्तज्ञानानां प्रामाण्यविषयकत्वमिति भावः । अन्यथा तत्र तत्प्रकारकत्वग्रहे तत्र तद्वैशिष्ट्यावश्यम्भाने । न ज्ञायेत—अनाहार्यनिश्चयेन न कदापि विषयीक्रियेत (तदभावेति) तदभाववत्तया गृह्यमाणे तद्वैशिष्ट्यस्यानाहार्यज्ञानागोचरत्वादित्यर्थः । निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिवद्ग्रह-

[दी] एवमेकत्र विरुद्धोभयप्रकारकत्वरूपं संशयत्वमपि । वस्तुतस्तत्प्रकारत्वादिकं स्वरूपसम्बन्धविशेष इति वक्ष्यामः ।

अत्र केचित्—अस्ति कस्याश्चित्सामग्र्या विषयग्रहनियमः कस्याश्चिन्नेति सर्वजनसिद्धम् । तथा च या सामग्री विषयमविषयीकुर्वती ज्ञानमपि न गृह्णाति,

---

[ग] भाववति वह्निसम्बन्ध इत्यादिज्ञानानामाहार्यत्वनियमादिति भावः । संशयत्वमपि न ज्ञायेत न निश्चयेनावगाह्येतेत्यन्वयः । एकधर्मिणि विरुद्धोभयप्रकारकत्वस्य भवन्मते एकधर्मिणि विरुद्धोभयवैशिष्ट्यघटितत्वान्निश्चयेन च विरुद्धोभयवैशिष्ट्यस्य एकधर्मिनिष्ठतयानवगाहनात्, एकधर्मिणि तद्वैशिष्ट्यग्रहे तद्विरुद्धवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयस्य विरोधित्वादिति भावः । एवं तद्धर्मिनिरूपितत्वस्य वैशिष्ट्यविषयतायामनिवेशे घटो द्रव्यं रूपवान् घट इत्यादिज्ञाने तद्विषयघटत्वाद्यंशे द्रव्यत्वादेः प्रकारत्वं दुर्वारमित्यपि बोध्यम् । सम्बन्धविधया प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्विशिष्टबुद्धौ विलक्षणभानकल्पनमपेक्ष्य प्रकारत्वस्य विलक्षणस्वरूपताभ्युपगम एवोचित इत्याशयेनाह (वस्तुत इति) प्रकारत्वादिकमित्यादिना विशेष्यत्वपरिग्रहः (स्वरूपेति) प्रकारविशेष्ययोर्ज्ञानस्य स्वरूपानतिरिक्तः सम्बन्धविशेष इत्यर्थः । उक्तपूर्वपक्षे मिश्रोक्तं समाधानं दूषयितुमुपन्यस्यति (अत्रेति) कस्याश्चित्सामग्र्याम् अनुव्यवसायादिसामग्र्याम् । विषयग्रहनियमः ज्ञानग्रहे तद्विशेषणतया विषयस्यावश्यं ग्रहः । कस्याश्चित्—शाब्दबोधादिसामग्र्याम् । न विषयग्रहनियम इत्यनुषज्यते । ज्ञानपदादितो विषयीभूतघटाद्यविशेषितस्यापि तज्ज्ञानस्य शाब्दादिज्ञानोत्पत्तेरिति भावः । (या सामग्रीति) स्वाश्रयविषयकग्रहोत्पत्तिप्रयोजकयत्सामग्रीघटकनिखिलकारणम् । (विषयमिति) विषयितासम्बन्धेन किञ्चिदनवच्छिन्नज्ञानविषयताशालिग्रहाजनकमित्यर्थः ।

एतेन यथाश्रुते ग्राह्यज्ञानस्यापि क्वचिज्ज्ञानविषयतया सामान्यतो विषयाविषयकज्ञानग्रहाप्रसिद्धिः, ग्राह्यज्ञानविषयाविषयकज्ञानग्रहाप्रसिद्धेरेव, तज्ज्ञानग्रहे, तज्ज्ञान

[ग] विषयस्य तस्यावश्यम्भावात्, तत्प्रामाण्यघटकविषयाविषयकत्वविवक्षणेऽपि मेयत्वसर्वत्वादिप्रकारकज्ञानीयप्रामाण्यघटकतायाः केवलान्वयित्वेन तत्पक्षके दुर्वारत्वाप्रसिद्धिरित्यादिकं परास्तम्। घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधविसामग्रीघटकज्ञानपदोपस्थित्यादेर्निरुक्तनिखिलकारणान्तर्गतस्य विषयानवच्छिन्नविषयकग्रहं प्रत्यपि जनकतया तादृशसामग्रीव्यावृत्तिः। घटपदोपस्थित्यादेर्ज्ञानभानाप्रयोजकस्य च ज्ञानांशे विषयान्वयबोधजनकयोग्यताज्ञानादेरुक्तसामग्रीघटककतिपयकारणस्य विषयानवच्छिन्नज्ञानाग्राहकत्वान्निखिलकारणोपादानम्। अनुव्यवसायादिसामग्रीघटकञ्च न किञ्चिदपि तादृशं कारणमस्ति, यद्विषयरूपविशेषणानवच्छिन्नं ज्ञानं गृह्णाति, व्यवसायमनस्संयुक्तसमवायादेः विषयोपरागेणैव ज्ञानादिभासकत्वनियमात्।

न चात्ममनस्संयोगादिरपि तादृशसामग्रीघटकं कारणम्, तच्च विषयानवच्छिन्नज्ञानगोचरस्मृत्यादिजनकमिति कुतस्तादृशसामग्र्यसम्भव इति वाच्यम्,—ज्ञानभानप्रयोजकनिखिलकारणस्य विवक्षणीयत्वात्। आत्मादेश्च कार्यतावच्छेदककोटौ ज्ञानविषयत्वाप्रवेशेन तस्यातथात्वात्।

न चात्मादीनामपि गुरुमते ज्ञानभानप्रयोजकत्वमव्याहतम्, तन्मते ज्ञानोत्पादकसामग्र्या एव तत्त्वात्, आत्मादीनामपि तत्सामग्र्यन्तर्गतत्वादिति वाच्यम्, तन्मते तज्ज्ञानप्रागभावमात्रस्य तज्ज्ञानभाने प्रयोजकत्वोपगमात्। आत्मादीनामतथात्वात्। आत्मादिजन्यज्ञानान्तरे तज्जन्यज्ञानान्तराभानेन विनिगमकासम्भवात्। तत्तज्ज्ञानप्रागभावस्य च विषयोपरागेणैव तत्तज्ज्ञानभासकत्वम्, मिश्रादिमतेऽनुव्यवसाय इव गुरुमते व्यवसाये विषयविशेषितस्यैव व्यवसायस्य भानात्।

अथ घटज्ञानमित्यादौ विषयोपरक्तज्ञानविषयकशाब्दबोधसामग्रीनिविष्टज्ञानपदाद्युपस्थितिव्यक्तया विषयानुपरक्तज्ञानविषयकशाब्दबोधाजननात् तादृशसामग्रीव्यावृत्तिर्दुर्घटा; न च तथाप्युपस्थितिव्यक्त्या ज्ञानशाब्दबोधहेतुभूतविषयानुपरक्तज्ञानविषयकस्मृतेरवश्यं जननात्तद्घटितसामग्रीव्यावृत्तिमशक्य इति वाच्यम्,—यादृशज्ञानोपस्थित्या ज्ञानस्मृतौ जन्यमानायां उद्बोधकान्त-

[ग]स्वरात् ज्ञानांशे पूर्वानुभूतविषयवैशिष्ट्यमपि भाव्यम्,तदुपस्थितिव्यक्तिघटितसामग्र्या उक्तरीत्याप्यवारणादिति चेन्न;—"ज्ञानमपि न गृह्णाति" इत्यत्र स्वरूपयोग्यतारूपज्ञानग्राहकताया एव विवक्षितत्वात्। उक्तसामग्रीघटकज्ञानपदाद्युपस्थितिव्यक्तेश्च विषयाविषयककालान्तरीणज्ञानशाब्दबुद्धावपि स्वरूपयोग्यतयातादृशसामग्रीवारणसम्भवात्। यद्रूपेण कारणानां प्रकृतसामग्रीघटकत्वं तद्रूपस्य विषयानुपरक्तज्ञानग्रहस्वरूपयोग्यतानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, तेन गुरुमते तत्तद्व्यवसायप्रागभावस्य प्रागभावत्वेन जन्यमात्रं प्रति स्वरूपयोग्यत्वेऽपि न तद्घटितव्यवसायसामग्र्या असंग्रहः। व्यवसायात्मकज्ञानोत्पादप्रयोजकसमुदायमध्ये तत्तद्व्यवसायप्रागभावत्वेन तन्निवेशात्तद्रूपेण जन्यमात्रं प्रति स्वरूपयोग्यताविरहात्। एवं च मिश्रमतेऽनुव्यवसायसामग्रीघटकव्यवसायस्य कालोपाधिविधया जन्यमात्रस्वरूपयोग्यत्वेऽपि तत्सामग्र्यसंग्रहः। तत्सामग्रीघटकतावच्छेदकेदंविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनातथात्वात्।

न च विषयविनिर्मुक्तज्ञानाग्राहकत्वस्य विषयानवच्छिन्नज्ञानभानाप्रयोजकत्वरूपस्य निवेशो उक्तविवक्षामन्तरेणापि सामञ्जस्यम्, व्यवसायतत्प्रागभावादीनां कालत्वप्रागभावत्वादिना विषयानवच्छिन्नज्ञानविषयकग्रहस्य स्वरूपयोग्यत्वेऽपि तेन रूपेण विषयानवच्छिन्नज्ञानविषयत्वावच्छिन्नाजनकत्वात्, एवञ्च गुरुमते आत्मादीनां ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वेन ज्ञानग्रहत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वेऽपि न क्षतिः, तत्र विषयानवच्छिन्नज्ञानभानप्रयोजकत्वे तद्व्यावृत्तेरनपेक्षितत्वादिति वाच्यम्, एवमपि मिश्रमते ज्ञानत्वादिप्रकारकव्यवसायस्योपनीतज्ञानग्रहे विषयानवच्छिन्नज्ञानविषयताप्रयोजकत्वसत्त्वेन तद्घटितानुव्यवसायसामग्र्याः दुस्संग्रहतया तादृशव्यवसायप्रामाण्ये बाधस्य वारणायोक्तविवक्षाया आवश्यकत्वात्। तद्विवक्षणे ज्ञानत्वादिप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानत्वस्य ज्ञानोपनीतभानजनकतावच्छेदकत्वेन सामञ्जस्यात्।

अथैवं घटज्ञानमित्यादिशब्दजन्यशाब्दसामग्रीवारणमशक्यमेव, घटान्वितज्ञानविषयकशाब्दबोधे हि घटपदसाकाङ्क्षज्ञानपदज्ञानत्वेनैव हेतु-

[दी] ज्ञानग्राहकताप्रयुक्तमेव यस्या विषयग्राहकत्वमिति यावत् । तादृश-यावत्सामग्रीग्राह्यत्वमर्थः ।

[ग] ता, न तु केवलज्ञानपदज्ञानत्वेन, परस्पराकांक्षाशून्यघटपदज्ञानपदयोर्ज्ञानादन्वयबोधानुदयात्, तथा च तादृशसामग्रीघटकतावच्छेदकघटपदसाकांक्ष-ज्ञानपदज्ञानत्वावच्छिन्नस्य विषयानाकिञ्चिज्ज्ञानविषयताघटितधर्मावच्छिन्न-महत्त्वरूपयोग्यतापि नास्ति; न च घटपदं विनापि ज्ञानपदेन ज्ञानं गुण इत्यादेः शाब्दबोधजननात् तत्साधारणज्ञानगोचरशाब्दबोधत्वरूप सामान्यधर्माव-च्छिन्नं प्रति सामान्यतो ज्ञानपदज्ञानत्वेनापि हेतुत्वात् तदवच्छिन्नमपि घटज्ञा-नमित्यादिशाब्दसामग्रीघटकम्, विशेषसामग्र्याः सामान्यसामग्र्यनुप्रवेशेनैव-कार्योपधानप्रयोजकत्वात्, सामग्रीपदेनापि फलोपधानप्रयोजकसामान्यका-रणविशेषकारणसमुदायस्यैव विवक्षितत्वादिति वाच्यम्,—यत्र विशेषकार-णस्य सामान्यकारणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनियमस्तत्र विशेषकार्योपधानप्र-योजकविशेषकारणघटितसमुदाये तादृशसामान्यकारणस्य प्रयोजनविरहेणा-निवेशात्; विशेषसत्त्वे सामान्यसत्त्वस्यावश्यकतया सामान्यकारणं विना कार्योपधानासम्भवात्; इति चेत्?

माभूत्केवलं ज्ञानपदज्ञानत्वेन घटज्ञानगोचरशाब्दबोधसामग्रीघटकता, तथापि पदजन्यज्ञानोपस्थितित्वेन पदार्थोपस्थितेः ज्ञानगोचरशाब्दसामान्य-हेतुत्वात् तद्रूपावच्छिन्नस्य विषयानवच्छिन्नज्ञानभानेऽपि प्रयोजकस्योक्त-सामग्रीघटकत्वेन तद्व्यावर्तनसम्भवात् । न हि पदार्थोपस्थितेरपि घटाद्य-न्वितज्ञानादिबोधे घटादिपदसाकांक्षज्ञानादिपदज्ञानजन्यज्ञानाद्युपस्थितित्वेन हेतुता कल्प्यते, प्रयोजनविरहात् । तत्तत्पदजन्योपस्थितितत्तत्पदधर्मिक-पदान्तराकांक्षाज्ञानघटितसामग्र्या कार्योपधानप्रयोजकत्वेन निराकांक्षपद-जन्योपस्थितित्वलादन्वयबोधापत्त्यसम्भवात् ।

यदि चाकांक्षाज्ञानं न शाब्दधीकारणम्, अपि तु पदार्थोपस्थिति कारणतायां जन्यतासम्बन्धेनावच्छेदकमेवेति "नव्यास्त्वित्यादिना" मणि-

[दी] यद्यप्युभय सामग्रीसामग्र्या नैकमाहकत्वप्रयुक्तमन्यग्राहकत्वम्, तथापि ज्ञानग्राहकताप्रयोजकसामग्रीप्रयुक्तविषयग्राहकताकत्व वाच्यम् । घटज्ञान- पदाद्यात्मकसामग्र्यास्तु ज्ञानपदाधीन ज्ञानग्राहकत्वम् । तच्च न घटग्राह- कत्वे तन्त्रम्, अपितु घटपदम् ।

[ग]कारायाः स्व मतमाद्रियते वेदोक्तप्रकारेण घटज्ञानमित्यादिसामग्रीन्युदासा- सम्भवात् पक्षधरमिश्रा एव प्रकारान्तरमनुसृतवन्त , तमेव पक्षमुपन्यस्यति (ज्ञानग्राहकताप्रयुक्तेति) यत्र ज्ञानसामग्रीरेव विषयभासक विषयमा नार्थ नातिक्रमतेऽपि तज्ज्ञानसामग्र्या विषयग्राहकत्वे ज्ञानग्राहकत्व प्रयो- जकम् । उक्तशाब्दबोधसामग्र्या विषयग्राहकत्वे च न ज्ञानग्राहकत्व प्रयो- जकम्, तत्र ज्ञानमानाप्रयोजकघटादिपदज्ञानस्य अधिकम्य विषयभासक- त्वात् । अनुव्यवसायसामग्र्या विषयग्राहकत्वे च ज्ञानग्राहकत्व प्रयोजकम्, तत्र ज्ञानमानप्रयोजकव्यवसायज्ञानधर्मिकविषयासमर्गसहाभानयोरेव विषय- भासकत्वात् ।

यद्यपि ज्ञानपदसमभिव्याहृतत्वेन घटपदज्ञानस्य ज्ञानविषयतापि जन्यतावच्छेदिका, तथापि तदवच्छिन्नजनकत्वमेव न तत्प्रयोजकत्वरूप तद्ग्रामकत्वम्, किन्त्वेतद्बोधजनकवाक्येऽभुक्तपदसत्त्वादस्य बोधस्यैतद्विषय कत्वमित्यादिव्यवहारसिद्धस्वरूपसम्बन्धविशेष एव, न हि घटज्ञानबोधे ज्ञानपदात् ज्ञानभानमितिवत् घटपदाज्ज्ञानभानमित्यपि व्यवहार , विषयो- पस्थितिं विना ज्ञानस्य शाब्दबोधे कस्यापि भानम्, न तु ज्ञानोपस्थितिं विना क्वचिदपीति ज्ञानविषयोपस्थापकपदयोर्विशेषादिति भाव ।

एतावतानुव्यवसायादिस्थले तुल्यकालसम्बन्धिनोर्ज्ञानविषयमानयो- रिव तथाविधयोस्सामग्रीनिष्ठज्ञानविषयभासकतयोरपि न प्रयोज्यप्रयोजक- भाव सिद्ध्यति, अपि त्वेकतरमानेऽन्यतरसामग्र्यहेतोरेवेति, यथा श्रुतेऽस- म्भव इत्याशङ्क्य निष्कृष्टार्थमाह (यद्यपीत्यादि) (ज्ञानग्राहकेति) यादृशसामग्रीजन्यज्ञाने विषयमान ज्ञानमानप्रयोजकत्वेन तत्प्रयोजकप्रयुक्त तादृशत्व सामग्र्या विशेषण वक्तव्यमित्यर्थ ।

[दी] एकयैव शक्त्या विषयोपरक्तज्ञानग्राहकेण प्रमापदेन प्रामाण्यग्राहिणा सिद्धसाधनवारणाय (यावदिति) वह्नि धात्वर्थतावच्छेदकज्ञानत्वपुरस्कारेणैव यथार्थज्ञानमभिधत्ते ।

[ग] एतेन यथाश्रुते घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधरूपज्ञानग्रहस्य विषयग्रहरूपतया तत्सामग्रीनिविष्टज्ञानग्रहोपधानरूपज्ञानग्राहकताया विषयग्राहकतातो भिन्नतया तुल्यप्रयोजकप्रयुक्तत्वसत्त्वेऽपि न क्षतिः । प्रयोजकत्वेनेति करणात्तादृशशाब्दबोधे योग्यताज्ञानादीनामुभयभानप्रयोजकत्वेऽपि न दोषः । ज्ञानभानप्रयोजकत्वस्य विषयभासकमन्यनिविष्टघटपदाद्यसंग्राहकत्वेन विषयभासकतानवच्छेदकत्वात् । तदेव दर्शयति (घटज्ञानपदेति) तादृशसामग्रीजन्यज्ञाने ज्ञानपदाधीनं ज्ञानभानमित्यर्थः । तत्र-ज्ञानपदस्य । घटग्राहकत्वे-घटविषयकत्वे ।

नन्वेवं प्रामाण्यानुमितिग्राह्यत्वमादाय सिद्धसाधनवारकं यावत्पदमनर्थकम्, इदं ज्ञानं घटविषयकं घटेच्छाजनकत्वादित्याद्यनुमानानामिव प्रामाण्यानुमानस्याप्युक्तविशेषणेनैव वारणात्, तत्रेवात्रापि ज्ञानविषयग्राहकतयोः पृथक्प्रयोजकप्रयुक्तत्वादित्याशङ्क्य एकप्रयुक्तोभयग्राहकताकपदविशेषघटितसामग्रीग्राह्यताप्रयुक्तसिद्धसाधनवारकतां तस्याह (एकयैवेति) पदैक्येऽपि विशेषणविशेष्यभेदेन शक्तिरूपप्रयोजकभेदात् न तादृशसामग्रीसंग्रह इति तदैक्याभिधानं (विषयोपरक्तेति) विषयघटितयाथार्थ्यविशिष्टेत्यर्थः । उपसर्गस्य द्योतकतया न प्रशब्दस्य याथार्थ्यरूपप्रकर्षे स्वतन्त्रशक्तिरिति भावः ।

ननु प्रमापदं यथार्थानुभवत्वविशिष्ट एव शक्तम्, न तु यथार्थज्ञानत्वविशिष्टे, स्मृतिकरणे प्रमाणव्यवहारविरहात्, एवञ्चानुभवत्वजातिमङ्गीकुर्वतां नैय्यायिकानां न प्रमापदस्य ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यग्राहकत्वमित्याशङ्कां निरस्यति (तद्धीति) तत्-प्रमापदम् (ज्ञानत्वपुरस्कारेणैवेति) ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यप्रकारेणेत्यर्थः । एवकारेण यथार्थानुभवत्वविशिष्टव्यवच्छेदः ।

[दी] स्मृतिहेतो॰ प्रमाणान्तरतापत्तेस्तु भीतास्तान्त्रिका॰ शास्त्रे प्रमाव्यव-हारौपयिक स्मृतिव्यावृत्त रूपमनुमन्यन्ते । भ्रमपदेन प्रामाण्याग्रहाद्बाधवार-णाय (तदप्रामाण्येति)

प्रकर्षादिद्योतकोपसर्गपूर्वकधातो प्रकर्षादिसहितस्वशक्यतावच्छेदकाव च्छिन्नवाचकत्वनियमादिति भाव॰ । उपसर्गस्तु शक्यतावच्छेदककोटौ निविशता न वेत्यन्यदेतत् । स्मृतौ तान्त्रिकाणा प्रमाव्यवहार शास्त्रे प्रमापदस्य पारिभाषिकतया वारयति (स्मृतीति) प्रमाणान्तरतापत्ते प्रमाणान्तरव्यवहारविषयतापत्ते । स्मृतिव्यावृत्त रूप१ यथार्थानुभवत्व प्रमाव्यवहारौपयिक-मनुमन्यन्त इत्यन्वय ।

नन्वेवमपि अप्रामाण्याग्राहकेत्यस्य वैयर्थ्यम् भ्रमग्राहकानुमित्यादे उक्तविशेषणेन वारणात् तदग्राहत्वेऽपि बाधासम्भवादित्यत आह (भ्रमपदे-नेति) एकयैव शक्त्या विषयघटितमूर्तिकभ्रमत्वविशिष्टबोधकेनेति शेष ।

न च भ्रमपदस्य प्रामाण्याश्रयाग्राहकत्वात् न तदग्राहत्वेऽपि बाध इति वाच्यम् प्रमाया अप्यंशे भ्रमत्वसम्भवेन भ्रमपदस्य तादृशज्ञानबोध-कतया प्रामाण्याश्रयबोधकत्वात् । सर्वधीयाथार्थ्यमते भ्रमपद तदभाववद्व मिसाकाक्षतद्विषयकज्ञानत्वेन तत्प्रमामेव बोधयति । एतच्च समाधिसौकर्येण। अग्राहकान्तानुपादाने गुरुमते स्वतन्त्राप्रामाण्योपस्थितिद्वितीयक्षणोत्पन्नप्रामाण्याश्रयविषयकस्वप्रकाशात्मकव्यवसायसामग्र्या मिश्रमते चोपनीताप्रामाण्य विषयकानुव्यवसायसामग्र्या ज्ञानमानाप्रयोज्यकाप्रामाण्योपस्थितिप्रयुक्ताप्रामाण्यघटकविषयग्राहकताकत्वेऽपि तदप्रयुक्तप्रामाण्यघटकधर्मिग्राहकताकत्वेन उक्तविशेषणेन वारणासम्भवात् तदग्राहत्वयापि बाधस्य निष्प्रत्यूहत्वादिति वदन्ति ।

[दी] तत्र गुरुनये विषयग्राहकताया ज्ञानग्राहकताप्रयोजकाप्रयुक्तत्वात् प्रत्युत विषयग्राहकताप्रयोजकस्यैव ज्ञानग्राहकताप्रयोजकत्वात् । सर्वस्यैव विषयग्रहस्य आत्मविषयत्वात् । अस्तु वा तत्र यथा तथाभिधानम्,

तथापि मिश्रमते दुर्वच ज्ञानविषयग्राहकतयोरनतिप्रसक्तमेकप्रयोजकप्रयोज्यत्वम् ।

[ग] विषयग्राहकतायाः विषयविषयतायाः (ज्ञानग्राहकताप्रयोजकाप्रयुक्तत्वादिति) ज्ञानभानप्रयोजकत्वेन तत्प्रयोजकाप्रयुक्तत्वादित्यर्थः । एकसामग्र्या एव ज्ञानविषयभासकतया यथाश्रुतासङ्गतेः ।

अय भावः । व्यवसायसामग्र्याः न ज्ञानभानप्रयोजकत्वेन घटादिरूपविषयग्राहकता, ज्ञानं गुण इत्याकारकघटज्ञानादिबोधेऽपि ज्ञानभानप्रयोजकसत्त्वेन घटादिभानप्रसङ्गात्, अपि तु घटतत्सन्निकर्षादिघटितसमुदायत्वेनैव तथात्वमिति ।

(विषयग्राहकताप्रयोजकस्यैव) विषयभानप्रयोजकत्वावच्छिन्नस्यैवेत्यर्थः । ज्ञानग्राहकताप्रयोजकत्वात्–ज्ञानभानप्रयोजकत्वात् । विषयभासकत्वेन ज्ञानभानप्रयोजकत्वं विपरीतत्वचदा न सम्भवेदिदि विषयभानप्रयोजकसमुदायसत्त्वेऽपि कदाचिज्ज्ञानभानं न स्यात्, न चैवमित्याह (सर्वस्यैवेति) "आत्मेति" दृष्टान्तविषयोक्तम् ।

ननु यत्र ग्रहे ज्ञानविषययोरेकभानप्रयोजकत्वेनापरभानप्रयोजकता तादृशी सामग्री विवक्षणीया, एवञ्च स्वप्रकाशकसामग्र्या विषयभासकत्वेन ज्ञानभासकत्वादेव सङ्ग्रहः, मिश्रमते घटज्ञानमिति शाब्दस्थले यथा ज्ञानभासकत्वेन न घटभासकता–घटपदासत्त्वेऽपि तद्भानप्रसङ्गात्, तथा घटभासकत्वेनापि न ज्ञानभासकता, ज्ञानपदासत्त्वेऽपि तद्भानप्रसङ्गादित्यत आह (अस्तु वेति) तथाभिधान–स्वप्रकाशसामग्रीसाधारणविशेषणाभिधानम् । (दुर्वचमिति) यथाश्रुतस्य योग्यताज्ञानादिकमादाय घटज्ञानमिति शाब्दबोधादिगततदुभयभानसाधारणत्वात् एकप्रयोजकत्वेनापरप्रयोजकता विवक्षणे च अनुव्यवसायसामग्रीघटकव्यवसायादेर्ज्ञानविषययोरेकतरभासकत्वेनापरभानप्रयोजकत्वे केवलज्ञानग्रहे विषयस्य, केवलविषयग्रहे च ज्ञानस्य,

[दी] किञ्च घटज्ञानवान् घटेच्छावत्त्वादित्याद्यनुमित्या तदग्रहात् वा

मानप्रमज्ञात् विनिगमनाविरहाच्च तदुपगमासम्भवेन तादृशसामग्र्या एवासंग्रहात्. एकधर्मिपुरस्कारेण उभयमानप्रयोजकत्वविवक्षणे च घटज्ञानमित्यादौ योग्यताविशेषज्ञानादेः तादृशज्ञानत्वादिना उभयभानप्रयोजकतया बाधवारणमशक्यम्, फलोपधानरूपप्रयोजकत्वविवक्षया एकैकहेतुसाधारणरूपेण ज्ञानादिभानप्रयोजकत्वनिराकरणे अनुव्यवसायादिसामग्रीघटकव्यवसायादेरपि घटज्ञानत्वादिना घटज्ञानादिभानप्रयोजकतया व्यवसायमनःसंयुक्तसमवायादिसमुदायपर्याप्तधर्मस्यैव ज्ञानविषयोभयभानप्रयोजकतावच्छेदकतया तादृशसामग्रीसंग्रहे तुल्ययुक्त्या घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधनिष्ठतदुभयमानेऽपि घटपदज्ञानपदादिसमुदायपर्याप्तधर्मावच्छिन्नस्य प्रयोजकतया न तत्सामग्रीवारणसम्भव इति भावः।

ननु यत्र ज्ञाने विषयमानं ज्ञानभानाप्रयोजकाप्रयुक्तं तज्ज्ञानमामग्र्येव विवक्षणीया, घटज्ञानमित्यत्र ज्ञानभानाप्रयोजकं घटपदं घटमाने प्रयोजकमित्यत एव तद्व्युदासः, अनुव्यवसाये विषयमानप्रयोजको व्यवसाय एव, स च न ज्ञानमानाप्रयोजक इति तत्सामग्रीसंग्रहः, स्वप्रकाशमते व्यवसायसामग्रीत्वेन व्यवसायस्य सर्वाण्येव कारणानि अविशेषेण ज्ञानमानप्रयोजकान्यतो दूषणान्तरमाह (किञ्चेति)

यद्यपि विषयोपरक्तज्ञानानुमितिस्थले एकस्य परामर्शादेरेव विधेयतया ज्ञानस्य विधेयतावच्छेदकतया विषयस्य भासकता, न तु व्यापकतायामनवच्छेदकत्वस्य च ज्ञानं विधेयतत्वावच्छेदकविषयकानुमितौ पृथक्

[दी] घः । न चात्र ज्ञानग्राहकतायां व्यापकत्वं घटग्राहकतायां तदवच्छेदकत्वं प्रयोजकमिति नैकमुभयग्राहकताप्रयोजकम् ! प्रमापदेऽपि शक्तितदवच्छेदकत्वयोरेव ज्ञानविषयग्राहकतायां प्रयोजकत्वात् । अव्यापकस्यानुमितिविषयत्वेऽतिप्रसङ्गस्य व्यापकतावच्छेदकत्वेनेव, अशक्यस्यापि शाब्दधीविषयत्वे अतिप्रसङ्गस्य शक्यतावच्छेदकत्वेनैव निराससम्भवात् । शक्यतावच्छेदके शक्तिसत्त्वेऽपि न तस्यास्तद्बोध उपयोगः,

---

[म] रणम्, तथापि प्रयोजकभेदं विना विधेयादिविषयतानां वैचित्र्यानुपपत्त्या परामर्शीयतद्विषयनिष्ठविलक्षणविषयतानां अनुमितौ विलक्षणतद्विषयभानप्रयोजकत्वमावश्यकमित्युक्तानुमितिसामग्र्यव्यावृत्तिरित्याशङ्कते (न चेति) व्यापकत्वम् व्यापकत्वेन परामर्शविषयत्वम् । तदवच्छेदकत्वम् व्यापकतावच्छेदकत्वेन तद्विषयत्वम् । शक्तितदवच्छेदकत्वयोः–शक्यत्वतदवच्छेदकत्वावच्छिन्नज्ञानविषयत्वयोः । प्रयोजकत्वात्–तुल्ययुक्तयाप्रयोजकत्वापातात् । तथा चोक्तयावत्पदव्यावृत्त्यसङ्गतिरिति भावः ।

ननु शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्त्युपगमेन शक्यतया तज्ज्ञानमेव शाब्दबोधे तज्ज्ञानप्रयोजकम्, शक्यतया अभातस्यापि शाब्दबुद्धौ भानोपगमे गवादिपदात् साक्षादेरपि गोत्वादिवच्छाब्दबोधे भानापत्तेरित्यत आह (अव्यापकस्येति) अव्यापकस्य–व्यापकतया अभातस्य । अनुमितिविषयत्वे–अनुमितौ धर्मितावच्छेदकीयप्रकारताविलक्षणप्रकारत्वे अतिप्रसङ्गस्य । व्यापकतावच्छेदकत्वेनेव–परामर्शे व्यापकतावच्छेदकतया भानस्य नियामकत्वेन यथावारणम् । अशक्यस्य–शक्यतयाऽभातस्य । शक्यतावच्छेदकत्वेन–शक्यतावच्छेदकतया शक्तिज्ञाने भानस्य प्रयोजकतयैव ।

ननु व्यापकतावच्छेदके वह्नित्वादौ धूमादिव्यापकता नास्तीति व्यापकतावच्छेदकतया भानं विधेयतावच्छेदकतया भानप्रयोजकम्, शक्यतावच्छेदके च सर्वत्र शक्तिरस्ति, तस्य पदबोध्यतया तेन रूपेण भगवदिच्छायामवश्यं भानात्, अतो नोभयत्र साम्यमित्यत आह (शक्यतावच्छेदक इति) उपयोगः न, स्वीक्रियत इति शेषः । गोत्वादिविशिष्टविशेष्यकशक्तिग्रहस्य गोत्वांशे शक्यतावगाहिनः स्वरूपतो गोत्वादेर्विषयकत्वानुपपत्त्या स्वरूपतो गोत्वाद्यवगाहिशाब्दबोधहेतुत्वासम्भवात् तद-

[दी] विनापि लक्षणा लक्ष्यतावच्छेदकस्येव विनापि शक्तिं तस्य बोधसम्भवात्,

---

[ग] वच्छेदेन शक्त्यवगाहिनस्तद्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्यैव तथात्वादिति भाव ।

यद्यपि पदधर्मिकगोत्वविशिष्टवाचकताग्रहस्य स्वरूपतो गोत्वप्रकारकत्व सम्भवति, तथापि गोत्वविशिष्टवाचकत्वस्य गोत्ववाचकत्वगर्भस्य गोत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नगोविषयकत्वविशेषितबोधजनकत्वप्रकारकभगवत्सङ्केतविषयत्वरूपस्य धियो हेतुत्वे बोधविशेषणतापन्नगोविशेषितविषयितावि पेणतापन्नप्रकारितांशे विशेषणतया विषयत्वरूपस्य वाच्यत्वस्य गोत्वांशे भान गोत्वस्य शाब्दधीप्रकारतानियामक वाच्यम्, गोत्वावच्छेदेन वाच्यताज्ञानस्य हेतुत्वे च गोत्वांशे बोधविशेषणतापन्नविषयिताविशेषणधर्मिविषयतावच्छेदकतारूपशक्यतावच्छेदकतया भान तद्भाननियामकमिति तन्मते गोत्वविशिष्टगोचरशाब्दधीहेतुताया विषयिताया गोविशेषितत्वाद्यनिवेशाधिक्येन गौरवम्, इतरांशस्योभयमतेऽपि तुल्यशरीरत्वात् । तदनिवेशे तु भवता धर्मांशे शक्तिधियोऽनपेक्षणीयत्वापत्ते ।

ननु शाब्दबोधीयससर्गतान्यविषयताया॰ स्वांशे वृत्तिज्ञानप्रयोज्यतानियमात्, शक्यतावच्छेदकांशेऽपि शक्तिज्ञानस्य प्रयोजकत्वमावश्यकमित्याशङ्कय तन्नियम निराकरोति (विनापीति) लक्षणाम्—स्वांशे लक्षणाग्रहम् । शक्तिम्—स्वांशे शक्तिग्रहम् । तस्य—शक्यतावच्छेदकस्य ।

ननु पशुत्वेन गौरस्मात्पदाद्बोद्धव्य इत्येतादृशाधुनिकसङ्केतात्पशुत्वेनैव गोबोधो भवति, न तु तादृशसङ्केतविषयतावच्छेदकेनापि गोत्वेनेति नियमाद्विशेषणांशेऽपि सङ्केतविषयत्वभान शाब्दधीविषयत्वप्रयोजकमवश्य वाच्यम्, न च गोत्वस्य गोविशेषणतयोक्तसङ्केतविषयतया तावतापि

[दी] भट्टमतेऽसम्भवाच्च । ज्ञाततालिङ्गकानुमित्यापि विषयग्रहे व्यापकतावच्छेदकत्वस्यैव नियामकताया वक्ष्यमाणत्वात् । न च ज्ञानतालिङ्गकत्वमेव तत्प्रयोजकम्, अनुमितिसामग्र्याः साध्यग्राहकत्वे लिङ्गविशेषस्य व्यभिचारेणातन्त्रत्वात् । ज्ञाततामात्रेण ज्ञानमात्रानुमानसम्भवात् ।

[गा] नोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भव इति वाच्यम्, पदजन्यबोधविषयत्वेन विषयतारूपवाच्यत्वभानस्य प्रयोजकत्वोपगमेन तद्वारणसम्भवादिति चेदस्त्वेवम्, एवमपि विशेषणतया वाच्यत्वस्य विशेष्यतया वाच्यत्वविलक्षणस्य पदार्थतावच्छेदकभानप्रयोजकतया प्रमापदघटितसामग्र्या निरुक्तरूपताया दुरुपपादत्वेव ।

ननु यावत्पदादाने प्रामाण्यस्य प्रमापदग्राह्यतया सिद्धसाधनम्, तथापि विशेष्यताप्रकारतोपनायकज्ञानकालीनानुव्यवसायसामग्रीग्राह्यतया सिद्धसाधनं दुर्वारमेव, तादृशसामग्र्या अपि विषयग्रहे व्यवसायातिरिक्तानपेक्षणात्, अतो न तदर्थवैयर्थ्यमतो दूषणान्तरमाह (भट्टेति) असम्भवात्–प्रामाण्यग्राहकतया अभिमताया अनुमितिसामग्र्या उक्तविशेषणाक्रान्तत्वासम्भवात् । तदेव दर्शयति (ज्ञाततेति) (व्यापकतावच्छेदकत्वस्येति) विषयगर्भप्रमात्वांशे व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्येत्यर्थः । (वक्ष्यमाणत्वादिति) घटो घटत्वप्रकारकज्ञानविषयः, घटत्वप्रकारकज्ञाततावत्त्वात्, इत्यनुमानस्यैव प्रामाण्यग्राहकतया वक्तव्यत्वात् तत्र च ज्ञानस्य साध्यत्वाद्विषयस्य तु तदवच्छेदकत्वादिति भावः । ज्ञाततालिङ्गकत्वम्–तल्लिङ्गकपरामर्शत्वावच्छिन्नजन्यत्वम् । तत्प्रयोजकम्–अनुमितौ विषयविशिष्टज्ञानभानप्रयोजकम् । एवकारेण व्यापकतावच्छेदकत्वभानस्य विषयभानप्रयोजकत्वव्यवच्छेदः । लिङ्गविशेषस्य–लिङ्गविशेषावगाहिपरामर्शजन्यत्वस्य । व्यभिचारेण–व्यभिचारादिना तल्लिङ्गकपरामर्शत्वेन हेतुताया असम्भवेन । ज्ञाततामात्रेण–शुद्धज्ञानत्वेन व्यापकतावगाहिपरामर्शत्वेन (ज्ञानमात्रेति) विषयानवच्छिन्नस्यैव ज्ञानस्यानुमितिसम्भवादित्यर्थः ।

[दी] विशेषस्य तथा स्वभावकल्पनाया मानाभावाच्च। ज्ञाततावि़शेषत्वेन ज्ञानविशेषजन्यत्वानुमानञ्च घटेच्छात्वेन घटज्ञानजन्यत्वानुमानेन समानयोगक्षेमम्।

[ग] ननु स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेर्लिङ्गविशेषघटिततया लिङ्गभेदेन परामर्शहेतुताभेद आवश्यकः, व्यभिचारोऽपि कथंचिद्वारणीयः, तथा च ज्ञाततालिङ्गकपरामर्शस्य शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नव्याप्त्यवगाहिनोऽपि विषयोपरक्तज्ञानानुमितित्वमेव जन्यतावच्छेदकमुपगन्तव्यमिति सर्वघटितसामग्र्या ज्ञानभानप्रयोजकमात्रप्रयोज्यविषयग्राहकताकत्वमक्षतमेवेत्यत आह (विशेषस्येति) शुद्धज्ञानव्याप्यतया ज्ञाततारूपलिङ्गविशेषावगाहिपरामर्शस्येत्यर्थः। तथा स्वभावकल्पनायाम्—विषयविशिष्टज्ञानविषयकत्वावच्छिन्नजनकत्वकल्पनायाम् (मानाभावादिति) व्यवसायानन्तरं द्वित्रक्षणमध्य एव विषयोपरक्तज्ञानमानस्य आनुभविकतया कालान्तरे शुद्धज्ञानव्याप्यतया ज्ञाततावगाहिपरामर्शात् शुद्धज्ञानानुमितिनिर्वाहाय तादृशपरामर्शस्य पृथक्कारणताया आवश्यकत्वे विषयोपरक्तज्ञानानुमितौ तस्य हेतुत्वान्तरकल्पनं कालविशेषस्य तत्सहकारिताया अतिप्रसङ्गभञ्जाय कल्पनं चापेक्ष्य ज्ञानस्यैन्द्रियकताया एव कल्पयितुं युक्तत्वादिति भावः।

ननु घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततायास्तादृशज्ञाततात्वेन घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानजन्यत्वरूपसाध्यानुमापकत्वात् तत्र च व्यापकतावच्छेदकत्वमेव उभयभानप्रयोजकमिति न ज्ञानभानप्रयोजकं विषयभानप्रयोजकमित्याशङ्का निरस्यति (ज्ञाततावि़शेषत्वेनेति) (समानयोगक्षेममिति) अत्राप्यनुमाने विषयस्येव ज्ञानस्यापि साध्यतावच्छेदकत्वात्, अवच्छेदकताया विशेषादरे च ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽपि तद्विशेषसत्त्वादेकसामग्रीसमग्रहोऽन्यवारणञ्चाशक्यमिति भाव। प्रमापदस्थले एकेन पदेन ज्ञानविषयोभयग्रहात्सिद्धसाधनस्य यावत्पदेन वारणमित्युक्तम्, तदनुसारेण

[टी] तदादिपदेन प्रकरणात्पदान्तरेण वा लक्षणयाधुनिकसङ्केतेन वा घटविषयकज्ञानोपस्थापकेन प्रामाण्याग्रहाद्वाधाच्च ।

एतेन यादृशसामग्र्या विषयग्राहकत्वव्याप्तं ज्ञानग्राहकत्वम्, तादृशयावद्ग्राहकत्वमपि प्रत्युक्तम् ।

[ग] प्रमात्वाग्राहकमपि तादृशं पदमस्ति तदग्राह्यतया बाधस्य दुर्वारतामाह (तदादीति) तदादेर्बुद्धिस्थत्वेनैव बोधकता, न तु घटज्ञानत्वादिनेति भ्रमं निराकर्तुमाह (प्रकरणादिति) विशेषरूपेण बोधौपयिकप्रकरणसहकारादित्यर्थः । प्रकरणञ्च प्रकृतत्वम्, विशेषरूपेण वक्तृबुद्धिस्थत्वमिति यावत् । सामान्यतो वक्तृबुद्धिस्थत्वेन शक्तमपि सर्वनाम विशेषरूपेण बोधयति, सहकारिविशेषापेक्षयातिप्रसङ्गनिराससम्भवादिति भावः । विवेचितं चेदमधिकमन्यत्र । पदान्तरेण—सर्वनामातिरिक्तेनापि घटादिपदेन । तादृशपदस्य तद्रूपावच्छिन्नावाचकस्य कया वृत्त्या तद्रूपावच्छिन्नबोधकत्वमित्याकांक्षायामाह (लक्षणया आधुनिकसङ्केतेन वेति) लक्ष्यार्थप्रकारेण्य लक्षणाग्रहस्यानपेक्षितत्वेऽपि तत्र तद्ग्रहस्यापेक्षितत्वात् न विषयभानेऽधिकापेक्षेति भावः ।

न च तत्र लक्ष्यतावच्छेदकत्वग्रहस्यापेक्षया विषयग्रहेऽधिकस्य अपेक्षणीयतेति वाच्यम्, लक्षणाग्रहस्य प्रकारतयैव तीरत्वादीनां शक्यपदजन्यधीप्रकारतोपपत्तेस्तत्र शक्यप्रवाहादिसम्बद्धतावच्छेदकत्वग्रहस्यानुपयोगात् । पद्मादिपदादभ्रान्तपुरुषस्य शक्त्या गोलादिप्रकारकबोधानुदयाल्लक्षणाप्रतिसन्धानं विना तद्रूपविशिष्टप्रत्यायनेच्छया तत्पदाप्रयोगाच्च शक्त्यधीनविशिष्टविषयकबोधे परं विशेषणांशे शक्तेः शक्यतावच्छेदकताया वा ग्रहस्योपयोगित्वोपगमात् । अभ्युपेत्यैकवृत्तेरुभयग्रहप्रयोजकतामप्युपपादयितुं सङ्केतानुधावनम् ।

एतावता विषयग्रहे अधिकानपेक्षाविवक्षामपि निराकरोति (एतेनेति) एकसङ्केतितोभयबोधकपदघटितसामग्र्यास्वव्याप्यसामग्रीत्वेन घटेच्छालिङ्गकघटज्ञानानुमानजाततल्लिङ्गकप्रामाण्यविशिष्टज्ञानानुमानयोर्विशेषविरहेण चेत्यर्थः (यादृशसामग्र्या इति) ज्ञानग्राहकताप्रयुक्तेत्यत्र प्रयुक्तत्वस्य व्यापकतारूप-

अत्र वदन्ति—तज्ज्ञानप्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च यद्भट्टमतसिद्धं तद्भिन्नार्थकमग्राहकान्तम् ।

[ग]त्वाद्यथाश्रुतग्रन्थलभ्यमेवैतदित्यवधेयम् । तादृशयावद्ग्राहत्वं तज्जन्ययावद्ग्रहविषयत्वम् । मनस्संयुक्तसमवायस्य व्यवसायविषयघटादिभानाप्रयोजकत्वे मिश्रमतापरिग्रहोऽप्यत्र बोध्य । (तज्ज्ञानेति) घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधसामग्र्या इच्छादिलिङ्गकज्ञानानुमितिसामग्र्याश्च भट्टैर्ज्ञानग्राहकतया प्रामाण्याग्राहकतया चाभ्युपगमात् तद्व्युदासः । अनुव्यवसायस्य ज्ञानविषयकलौकिकप्रत्यक्षात्मकस्य ज्ञानातीन्द्रियतावादिना भट्टेनानुपगमान्मनस्संयुक्तसमवायादिघटितनत्सामग्री न ज्ञानग्राहत्वेन तन्मतसिद्धा, व्यवसायसामग्री च घटादिग्राहकत्वेन तदुपगतापि न ज्ञानग्राहकत्वेन तदुपगता, गुरुभिरेव तस्याः ज्ञानग्राहकत्वोपगमात्, ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्री ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धापि तैस्तस्या प्रामाण्यग्राहकत्वोपगमात् प्रामाण्याग्राहकत्वेन न तन्मतसिद्धेति तत्तन्मते प्रामाण्यग्राहकत्वेन अभिमताना सामग्रीणा समह । गुरुमते घटत्ववर्नीत्यादिप्रामाण्यग्राहिकाणा ज्ञानविषयो घट इत्यादिशाब्दानुमितिसामग्रीणा प्रामाण्याग्राहकतया ज्ञानग्राहकतया च भट्टाभ्युपगतानामसमग्रेऽपि न क्षति , अय घट इत्येतादृशप्रत्यक्षसामग्र्या. प्रामाण्यग्राहकताविचार एवेदृशविप्रतिपत्त्यादरात् । भट्टमते ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्र्या. समग्राय “ तज्ज्ञानप्रामाण्याग्राहकत्वेनेति ” । घटज्ञान प्रमा घटज्ञान गुण इत्येवादृशसमूहालम्बनशाब्दसामग्र्या घटज्ञान–प्रामाण्याग्राहकत्वेन भट्टमतासिद्धया घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यग्रहाद्व्यावारणाय “तज्ज्ञाने”ति प्रकृतप्रामाण्यस्य विशेषतो निवेशसूचनम् । प्रामाण्यग्राहकत्व च प्रामाण्यग्रहानुपधायकत्वम्, तेन घटज्ञानमित्यादिशाब्दसामग्र्या घटज्ञान प्रमेत्यादिप्रामाण्यविषयकशाब्दादिस्वरूपयोग्यत्वेऽपि न क्षतिः । एव ज्ञानग्राहकत्वमपि ज्ञानग्रहोपधायकत्वम्, गुरुणा प्रामाण्यग्राहकत्वेन सिसाधयिषिताया अय घट इति प्रत्यक्षादिसामग्र्या अप्युपनीतभानाङ्गीकर्तृमतेन ज्ञानविषयो घट इत्युपनीतभानादिस्वरूपयोग्यत्वोपगमात् ।

[ग] न च ज्ञानविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्ननिरूपितयोग्यतानिवेशेऽपि नायं दोष इति वाच्यम्, तथा सत्यात्ममनोयोगादीनां ज्ञानविषयकत्वावच्छिन्नाजनकत्वात्तद्घटिततया वारणीयानां सामग्रीणामपि ज्ञानग्राहकतया भट्टमतसिद्धत्वानुपपत्तेः ।

अथैवं भवन्मतेऽप्यात्मशरीरादीनां भट्टमतेऽन्यत्र प्रामाण्यग्राहकतया तद्घटितानां वारणीयसामग्रीणां प्रामाण्याग्राहकतया न भट्टमतसिद्धत्वम्, यदि चात्मादीनां तथात्वेन भट्टमतसिद्धत्वविरहेऽपि वारणीयसामग्रीघटकपक्षज्ञानपरामर्शादीनां प्रामाण्यग्रहानुपधायकत्वेन भट्टमतसिद्धतया तद्घटितसमुदायस्य तथात्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नत्वानुपपत्त्या तद्वारणं सुघटमित्युच्यते, तदैतन्मतेऽप्युक्तरीत्या निर्वाह इति चेत्सत्यम् ; एवं सति पदाजन्ययोग्यताज्ञानघटितयोग्यताविषयकशाब्दसामग्रीविशेषेण गुरुमते प्रामाण्याग्रहाद्यापस्य शङ्काया ग्रन्थकृतोऽसङ्गतिः, तादृशयोग्यताज्ञानस्य ज्ञानग्राहकतया भट्टाभ्युपगतभिन्नत्वेऽपि कारणान्तरस्य तथात्वेन भट्टमतसिद्धस्य तत्र सत्त्वात्तद्घटितसमुदायात्मकसामग्र्यास्तथात्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नत्वानुपपत्तेः । अतः प्रामाण्यग्रहफलोपधानप्रयोजकतानवच्छेदकतया ज्ञानग्राहकतावच्छेदकतया च भट्टाभ्युपगतं यादृशं रूपं तदन्यज्ञानग्रहोपधानप्रयोजकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामग्रीप्राप्तं साध्यमेतदभिमतम् । तथा च कारणसमुदायपर्याप्तस्य ज्ञानग्रहोपधानप्रयोजकतावच्छेदकधर्मस्य स्वरूपयोग्यतानवच्छेदकत्वात्तदवच्छेदकतया भट्टमतसिद्धभिन्नत्वावश्यकत्वात् ज्ञानग्रहोपधाननिवेशनमावश्यकम् । तादृशसाध्यानुसरणं निष्प्रयोजनमिति न शङ्क्यम् , वारणीयसामग्रीघटकज्ञानग्राहकाणां सर्वेषां प्रत्येकं मिलितानां च यत्र ज्ञायमानलिङ्गादिविधया प्रामाण्यविषयकानुमित्युपधायकता तादृशसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नतया तज्जन्यप्रामाण्याविषयकज्ञानमादाय बाधस्य दुर्वारतया यथाश्रुतस्य सामग्र्यां प्रामाण्याग्राहकतया

[दी] अयं घट इत्यादिज्ञानजनकसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वेन भट्टाङ्गीकृतत्वात् गुरुमतसाधारण्यसम्पादनाय ज्ञानग्राहकत्वेनेति ।

[ग]भट्टमतसिद्धान्यत्वविशेषणघटितसाध्यस्य विवक्षणासम्भवात्। उक्तसाध्यादेरे तु प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहोपधानप्रयोजकतावच्छेदकस्य तज्ज्ञानग्रहोपधायकसमुदायपर्याप्तधर्मस्य प्रामाण्यविषयकत्वतत्कारणलिङ्गककिञ्चित्साध्यकानुमित्युपधानप्रयोजकतानवच्छेदकत्वेन तादृशसामग्रीजन्यप्रामाण्याविषयकग्रहस्य साध्याघटकत्वेन बाधवारणसम्भवात् ।

वस्तुतस्तु प्रामाण्यग्रहानुपधायकत्वेन भट्टमतसिद्धत्वं न पृथङ्निवेश्यते, अपि तु ज्ञानग्राहकान्तर्गतो ग्रह एव प्रामाण्याविषयकत्वेन विशेष्यते लाघवात्, एवं च प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहजनकत्वेन भट्टमतासिद्धत्वनिवेशे व्यवसायादिसामग्रीघटकात्मादेर्भट्टमतेऽपि प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहजनकतया तादृशज्ञानानुमितौ लिङ्गविषया ज्ञानमानेऽपि प्रयोजकतयाऽनुव्यवसायजनकव्यवसायस्य प्रामाण्यविषयकेऽपि स्वान्वयबोधे तन्मते ज्ञायमानपदार्थविधया कारणस्य स्वात्मकज्ञानभासकतया अभिमतसामग्र्या नौक्तप्रकारेण भट्टमतासिद्धत्वम्, अत फलोपधायकावच्छेदकधर्म एव तादृशज्ञानग्रहफलोपधायकावच्छेदकतया भट्टमतसिद्धभिन्नत्वं निवेश्यमित्यभिमग्रन्थसङ्गतिः । "ज्ञानग्राहकत्वेने" त्यस्य प्रयोजनं स्वयमाह (अयं घट इत्यादीति) (भट्टाङ्गीकृतत्वादिति)

न च तादृशसामग्र्यन्तर्गतस्य घटत्वादिग्राहकसंयुक्तसमवायस्य समवायानङ्गीकर्तृभट्टमतसिद्धत्वाभावाच्च तादृशसामग्र्या भट्टमतसिद्धत्वमिति वाच्यम्, समवायत्वेन तदनङ्गीकारेऽपि घटत्वादिसम्बन्धत्वेन तदभ्युपगमात्; घटादौ समवायस्यैव वस्तुनो घटत्वादिसम्बन्धत्वात् ।

ननु प्रामाण्याग्राहकपरोक्षसामग्रीभिन्नत्वं निवेश्यते, तावतैव गुरुमते व्यवसायात्मकज्ञानप्रत्यक्षसामग्र्या मिश्रमतेऽनुव्यवसायसामग्र्याः परोक्षसामग्रीभिन्नत्वेन भट्टमते च ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्र्या. परोक्षसामग्रीत्वेऽपि प्रामाण्यग्राहकभिन्नत्वेन विशिष्टभेदस्याक्षततया मतत्रयसाधारण्योपपत्तेः, प्रा-

[ग] प्रामाण्यग्राहकशब्दानुमितिसामग्र्योश्च तादृशभेदासत्त्वेन व्यावृत्तिसम्भवा-
दिति चेन्न;—ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्र्याः प्रामाण्यग्राहकत्वासिद्धिकाले
तज्जन्यानुमितेः साध्यघटकयावद्ग्रहान्तर्गतत्वासिद्ध्या उक्तसाध्यसिद्धावपि
तादृशानुमितेः प्रामाण्यावगाहितायाः असिद्ध्या भट्टस्योद्देश्यासिद्धेः । प्रामाण्य-
ग्राहकत्वयोग्यशब्दादिसिद्धानुमित्यादिसामग्र्याभावत्वमादायापि साध्यपर्यवसा-
नात् । नैयायिकमतासिद्धत्वोक्त्यानुव्यवसायसामग्रीसंग्रहः, गुरुमतासि-
द्धत्वं मिश्रमतासिद्धत्वं यदि निवेश्यते, तदा व्यवसायसामग्र्या गुरुमते-
ऽनुव्यवसायसामग्र्याश्च मिश्रमते प्रामाण्यग्राहकतया विशिष्टभेदसत्त्वेऽप्युप-
नीतघटज्ञानादिविषयकस्य ज्ञानजन्यज्ञाततावान् घट इत्यादिप्रत्यक्षस्य सा-
मग्र्या गुरुमिश्रमतासिद्धतया घटज्ञानादिप्रामाण्यग्रहात् भट्टमते बाधस्या-
दिति भट्टमतसिद्धभिन्नत्वोपादानम् ।

यत्तु 'पश्यतश्श्वेतिमारूप' मित्यादिन्यायेन पदजन्योपस्थितिवि-
षयपदार्थान्वयबोधस्य ज्ञानावगाहिनः सामग्र्या मिश्रादिमतासिद्धतया घट-
ज्ञानादिप्रामाण्यग्रहात् भट्टमतेऽपि बाधस्यादिति मिश्रादिमतासिद्धस्योपेक्षा-
बीजवर्णनम्, तदसत्—भट्टमतसिद्धभिन्नत्वनिवेशेऽपि ज्ञानविषयो घट
इत्यादिमानसोपनीतमानसमग्र्या मिश्रमते प्रामाण्यग्रहेण बाधस्य दुर्वार-
त्वात् । भट्टेनोपनीतभानाङ्गीकारेऽपि बहिर्विशेष्यकज्ञाने मनसोऽसामर्थ्येन
घटादिविशेष्यकमानसोपनीतभानानङ्गीकारात् तत्र पदार्थकरणकान्वयबोध-
स्यैवोपपत्तौ तादृशमानसोपनीतमानसामग्र्या भट्टमतासिद्धत्वात् ।

यदि च तादृशज्ञानमुभयसिद्धमेव, तस्य मानसप्रत्यक्षरूपतैव भट्टेन
नोपपद्यते–किं पदार्थकरणकान्वयबोधरूपतैवेत्यससर्गाग्रहपदार्थोपस्थिति-
रूपा तत्सामग्र्यप्युभयसिद्धैवेति तद्वारणमिति मन्यते, तदा मिश्रमतभिन्नत्व-
निवेशेऽपि तुल्यरीत्या भट्टमते उक्तबाधस्य वारणसम्भवात् ।

अथ भट्टमतसिद्धभिन्नत्वनिवेशे उपनीतघटज्ञानविषयकघटज्ञानानु-
व्यवसायेन घटज्ञानप्रामाण्यग्रहात् मिश्रमते बाधः, तादृशस्यापि घटज्ञाना-

[ग]-नुव्यवसायस्य भट्टानभ्युपगतत्वात् तत्सामग्र्याः घटज्ञानादिघटितायास्तदसत्त्वात्;

न च तत्र घटज्ञानपटज्ञानयोर्भासकं सामग्रीद्वयं—तत्संवलनादुभयविषयकमेकं ज्ञानम्, एवञ्च तत्र घटज्ञानग्राहिका तज्ज्ञानादिरूपा सामग्री भट्टेनान्वयबोधसामग्रीत्वेनोपेयत एवेति वाच्यम्,—यतस्समूहालम्बनस्थल एव ग्राहकसामग्रीभेदः, यत्र चोपनीतघटज्ञानसमानाधिकरणपटज्ञानत्वादिना तादृशघटज्ञानविशिष्ट आत्मनि पटज्ञानत्वेनैव वा पटज्ञानानुव्यवसायस्तत्र तादृशविशिष्टविषयकानुव्यवसायसामग्र्या विशिष्टघटकतया घटज्ञानग्राहिकायां भट्टमतासिद्धायां घटज्ञानप्रामाण्याग्राहकत्वात्, बाध एव; एवमुपनीतघटज्ञानरूपविषयोपरक्ततद्विषयकशाब्दबोधाद्यनुव्यवसायसामग्र्या घटज्ञानग्राहिकया तदीयप्रामाण्याग्रहादपि बाधो दुर्वारः;

न च घटज्ञानं जानामीत्यादिशाब्दबोधाद्यनुव्यवसाये घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यमपि भासते, तद्विपर्यभूते घटज्ञानमित्यादिव्यवसायेऽपि तत्प्रामाण्यमस्त्विति वाच्यम्,—पुरोवर्तिज्ञानत्वादिना घटज्ञानविषयकव्यवसाये तादृशप्रामाण्यासत्त्वेन तदनुव्यवसाये तादृशप्रामाण्याभानादिति चेन्न; ज्ञानान्तरविशेष्यतानापन्नात्मनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वाश्रयप्रकारताशालिग्राहसामग्र्या एव ज्ञानग्राहकसामग्रीपदेन विवक्षणीयत्वात्, उक्तघटज्ञानोपनीतभानेषु घटज्ञानांशे तादृशात्मनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताविरहेणैव तत्सामग्र्याः साध्याघटकतया बाधानवकाशात्।

न चात्मनो लौकिकप्रत्यक्षे पटादिज्ञानस्येच्छादेर्वा विशेषगुणस्य विद्यमानस्य भानावश्यकतया लौकिकप्रत्यक्षविषयात्मांशेऽविद्यमानघटज्ञानोपनीतभाने या पटादिज्ञानीयलौकिकभानांशे धर्मितावच्छेदकतया घटज्ञानप्रकारता तस्या निरुक्तात्मविशेष्यतानिरूपितत्वविरहेऽपि—एवमुपनीतघटज्ञानावच्छिन्न आत्मनि यदिच्छादेर्लौकिकं प्रत्यक्षं तत्सामग्र्या भट्टमतसिद्धत्वेऽपि घटज्ञानवदात्मत्वेन परात्मोपनीतभानरूपे पटज्ञानानुव्यवसाये तादृशपरात्मविशेष्यतानिरूपितघटज्ञानप्रकारतासत्त्वात्तादृशानुव्यवसायेन घटज्ञानप्रामाण्याग्रहात् बाधो दुर्वार एवेति वाच्यम्,—

[गे] उपनीतस्य परात्मनो मुख्यविशेष्यतयानुव्यवसायविषयत्वे तज्ज्ञानस्य समूहालम्बनरूपतया सामग्रीभेदेन तत्र घटज्ञानभासकसामग्र्या अन्वयबोधसामग्रीत्वेन भट्टमतासिद्धतया घटज्ञानप्रामाण्यस्य तदग्राह्यत्वेऽपि बाधानवकाशात् । तादृशात्मनः स्वात्माश्रये कथंचित्प्रकारत्वे चात्मनो मुख्यविशेष्यतया निवेशनीयतया बाधवारणसम्भवात् ।

न चैवमोदनकामकर्तव्यताबोधविषयः पाक इत्यादि वाक्यजन्यशाब्दबोधे पाकविशेषणतया ओदनसाधनताज्ञानस्य अन्वयप्रयोजकरूपात्मकस्य भानेऽपि आत्मविशेषणतया तज्ज्ञानाभानात्तादृशशाब्दबोधेन तज्ज्ञानप्रामाण्याग्रहेऽपि न बाधप्रसक्तिरित्यभिमतादृशबाधशङ्काया असङ्गतिरिति वाच्यम्, यथाश्रुताभिप्रायेण तदाशङ्कायास्सङ्गमनीयत्वात् । यथाविवक्षणे तु आत्मांश एव यत्र इच्छाश्रयत्वाद्यन्वयितावच्छेदकतया ज्ञानस्य भानं तत्र तादृशज्ञानप्रामाण्याभानेन बाधप्रसक्त्या अन्वयितावच्छेदकरूपस्य शाब्दबोधे भानानभ्युपगमेन समाधानस्य सङ्गमनीयत्वात् ।

यद्यपि ज्ञानजन्यज्ञाततावान् घट इत्यादिप्रत्यक्षेण प्रामाण्याग्रहेण भट्टमते बाधस्य मिश्रादिमतसिद्धभिन्नत्वनिवेशेऽपि उक्तविवक्षायामप्रसक्तिः, तथापि ज्ञाततालिङ्गकशुद्धज्ञानादिसाध्यकात्मादिपक्षकानुमितिसामग्र्या मिश्रानभ्युपगततया प्रामाण्याग्रहेण बाधस्य वारणाय यथाश्रुतानुसारेण वा भट्टमतसिद्धत्वोक्तिः । आत्मपक्षकज्ञाततालिङ्गकप्रामाण्यविशिष्टज्ञानसाध्यकानुमितिसामग्रीमादायैव भट्टमते प्रामाण्यस्य यथोक्तसाध्यत्वनिर्वाहः । न तु ज्ञाततापक्षकानुमितिसामग्रीमादाय, आत्मपक्षकानुमितेरेवानुव्यवसायसमानविशेष्यकतया तादृशानुमितेरेव तैरभ्युपगन्तव्यत्वात् । अन्यथा अनुभववैषम्यापत्तेः ।

अथैवमप्युपनीतप्रामाण्यविषयकघटादिज्ञानानुव्यवसायेन तदीयप्रामाण्याग्रहात् तादृशसामग्र्या अपि भट्टमतासिद्धत्वान्मिश्रमते बाधस्य दुर्वारतेति चेन्न;–प्रामाण्यभासकसामग्र्या विषयनिरूप्यत्वमर्यादोपबृंहिताया अप्रामाण्यभासकसामग्र्यपेक्षया बलवत्त्वेनानुव्यवसायेऽप्रामाण्यस्य व्यवसायांशे

[ग]भ्रमनासम्भवात् प्रामाण्यभानस्यावश्यकत्वात् । तथाविधसामग्र्या अबल-वत्त्वे घटत्वप्रकारकत्वादिना व्यवसायभाने तत्र तदभावादेरपि भानप्रसङ्ग इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ।

यदि चोक्तप्रामाण्यभानसामग्र्या बलवत्त्वोपगमेऽनभ्यासदशापन्न-ज्ञाने प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिरिति मीमांसकैरप्रामाण्योपस्थितिदशायां तादृश-दोषवशादनुव्यवसायेऽप्रामाण्यभानमवश्यमेवोपगन्तव्यम्, तथा च तादृशा-नुव्यवसायसामग्र्या ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टानभ्युपगततया प्रामाण्याग्रहान्मिश्र-मते बाधो दुर्वार एवेत्युच्यते तदाऽप्रामाण्याग्राहकत्वमपि स्वातन्त्र्येण सामग्रीविशेषणं देयम् ।

वस्तुतस्तु अप्रामाण्योपस्थितेरनुव्यवसायपूर्वं सत्त्वे तुल्यबलसाम-ग्रीभ्यां प्रामाण्याप्रामाण्योभयसंशयरूप एवानुव्यवसायस्तत्र जन्यते, धर्मि ज्ञानस्य संशयहेतुताया मीमांसकैरनभ्युपगमात्, तथा च तादृशानुव्यवसाय सामग्र्यापि प्रामाण्यग्रहान्न बाधः ।

न च यत्रानुव्यवसायपूर्वं नाप्रामाण्यमुपस्थितं तत्राप्यनभ्यासदशा पन्नज्ञानप्रामाण्यसंशयात्तदनुरोधेनानुगतदोषात्तत्र प्रामाण्याग्रहस्तैरवश्यमङ्गी कार्यः,तथा च तत्स्थलीयसामग्र्या प्रामाण्याग्रहाद्बाधो दुर्वार एवेति वाच्यम्,-अप्रामाण्याग्राहकत्वविशेषणेनापि तादृशबाधवारणासम्भवात् तद्वारणाय तत्रानुव्यवसायः प्रामाण्यं गृह्णात्येव--तादृशानुव्यवसाये विनष्टे सत्येव च तज्जनितसंस्कारात् प्रामाण्याविषयकज्ञानस्वरूपधर्मिस्मरणे तदुपनीततद्धर्मि-विषयकः प्रामाण्यसंशय इत्येव स्वीकरणीयत्वात् ।

एतेन स्वातन्त्र्येणाप्रामाण्याग्राहकत्वविशेषणदानेऽग्राहकान्तस्य निष्-फार्थकत्वविरोध इति निरस्तम् ।

यत्तु व्यवसायोल्लिखितप्रकारविशिष्टधर्मिविशेष्यकत्वमेवानुव्यव सायेन गृह्यते-न तु धर्मान्तरविशिष्टविशेष्यकत्वमिति नानुव्यवसाये तदभाववद्विशेष्यकत्वघटिताप्रामाण्यावगाहितेति समाधानम्, तदुच्छम्, धर्मान्तरविशिष्टविशेष्यकत्वस्य लौकिकविषयताया एवानभ्युपगमेनोपनीत भ्र-मत्वस्य प्रमात्वाभावस्य चानुव्यवसायेनावगाहनविरोधात् । पित्तादिदोषाद्यथा शङ्खादावपीतत्वादेरग्रहे पीतिमारोपस्तथा दोषविशेषात्तत्रानुव्यवसायेऽप्रा माण्यमात्रभानं तत्सामग्रीमादाय बाध इत्यपि न शङ्क्यम्, अनुभवानु रोधेन क्वचित्तथा दोषकल्पनेऽपि प्रकृते तथाविधदोषकल्पकानुभवविरहात्

[दी] विशिष्टव्यतिरेकस्य तथापि सत्त्वाददोषः । ज्ञाततामत्यक्षजनकसामग्रीधारणाय ज्ञानग्राहकेति ।

[ग] अथ यत्र घट एव अघटोऽयं घट इत्याहार्यं तत्र तदनुव्यवसायस्य घटत्वाभाववति घटत्वप्रकारकत्वेन तज्ज्ञानविषयकस्य घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्याग्राहकत्वात् भट्टमतासिद्धतत्सामग्रीमादाय बाध इति चेन्न, प्रकारविरुद्धधर्मावच्छिन्नविशेष्यत्वाघटितप्रामाण्यस्यैव पक्षतोपगमात् तादृशप्रामाण्याश्रयग्राहकसामग्र्या एव साध्यघटकत्वात् । अयं घट इत्यादिज्ञाननिष्ठमनस्सन्निकर्षघटितसामग्र्या ग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नत्वोक्त्यापि संग्रहसम्भवात् ज्ञानग्राहकत्वपर्यन्तनिवेशप्रयोजनं गुरुमते व्यवसायसामग्र्युपग्रह एवेत्याशयेन मिश्रमतानुपन्यासः । विशिष्टव्यतिरेकस्य–प्रामाण्यग्राहकत्वेन ज्ञानग्राहकत्वेन च यद्भट्टमतसिद्धं तद्भेदस्य । तत्र–तादृशसामग्र्याम् । एवं प्रतियोगिकोटौ ज्ञानग्राहकत्वानिवेशे भेदविशेष्यसामग्र्यामपि तद्विशेषणं व्यर्थं स्यात्तन्निवेशस्यावश्यकत्वे च विशेष्ये तद्विशेषणस्यापि सार्थक्यमिति सूचयितुं भट्टमते तद्व्यावृत्तिं दर्शयति (ज्ञाततामत्यक्षजनकेति) घटादिसामग्र्यामपि विशिष्टभेदसत्त्वात्तज्ज्ञानग्राहकत्वस्य सामग्रीविशेषणत्वाभावे तत्सामग्रीपरिग्रहेऽपि केवलग्राहकत्वनिवेशेनापि तद्व्यावृत्तिसम्भवात्सामग्रीजन्यग्रह एव यावत्स्वविशेषणे तज्जन्यग्रहाप्रसिद्ध्या च न बाधसम्भव इति सा नोपात्ता ।

यद्यपि घटादिग्राहकसामग्रीमादाय दर्शितव्यावृत्तिसम्भवात् ज्ञाततामत्यक्षसामग्रीपर्यन्तनिवेशनमफलम्, तथापि मिश्रादिमतसिद्धत्वं परित्यज्य भट्टमतसिद्धत्वपर्यन्तनिवेशव्यावृत्तिर्ज्ञाततामत्यक्षमादायैव सम्भवतीति ज्ञाततामत्यक्षपर्यन्तानुधावनम् । ज्ञानविशेषितज्ञाततविषयकानुमित्यादेर्मिश्रादिभिरपि ज्ञानविषयतागोचरानुमितित्वेन स्वीकारात्तत्सामग्र्या अपि ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वेन तन्मतसिद्धता । ज्ञानजन्यज्ञाततावानित्यनुमित्यादिसामग्र्या गुरुणा अनङ्गीकारेऽपि साप्यन्यथाख्यातिवादिना मिश्रेणोपगन्तव्येति तादृशसामग्रीमादाय भट्टमतसिद्धभिन्नत्वनिवेशव्यावृत्त्यसङ्गतिरिति मत्यक्षोपादानम् ।

[दी] न च विषयबाधभ्रमकालीनानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहान्मिश्रमते बाधः,

---

[ग] यद्यपि ज्ञाततायाः प्रत्यक्षमपि ज्ञानविषयत्वोपनीतभानरूपतया मिश्रानुमतम्, तथापि ज्ञातताख्यविषयघटिततत्सामग्री ज्ञानग्राहकत्वेन न तन्मतसिद्धेति तामादाय व्यावृत्तिप्रसक्तिरिति । ज्ञानग्राहकत्वेनेत्यत्र ज्ञानपदं प्रकृतप्रामाण्याश्रयपरम्, अन्यथा घटादिज्ञानविषयकघटादिशाब्दबोधादिसामग्र्या गुरुमते घटादिज्ञानप्रामाण्यग्राहिकाया असंग्रहात् । तथा चानुयोगिविशेषणमपि प्रकृतप्रामाण्याश्रयग्राहकत्वम्बोध्यम्, अन्यथा घटादिज्ञानग्राहकसामग्र्या घटादिज्ञानप्रामाण्याग्रहेण बाधप्रसङ्गात् ।

एतेन ग्राहकसामग्रीमात्रस्यैव गुरुमते ज्ञानग्राहकतया तन्मते ज्ञानपदवैयर्थ्यमिति परास्तम्, प्रकृतप्रामाण्याश्रयपरतया तत्सार्थक्यात् ।

अथ प्रामाण्यघटकघटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयग्राहकसामग्रीनिवेशेनैवोपपत्तौ प्रामाण्याश्रयग्राहकसामग्रीनिवेशनमनर्थकम्, न चैवं ज्ञाततायां अपि घटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयत्वात्तद्ग्राहकसामग्रीमादाय बाध इति वाच्यम्, ज्ञानग्राहकत्वेनात्रापि घटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयग्राहकताया एव विवक्षणीयतया घटत्वादिप्रकारकज्ञाततापत्यक्षसामग्र्या भेदप्रतियोगिकोटौ निवेशनीयत्वादिति चेन्न, प्रामाण्यपर्यन्तानिवेशे घटत्वादिप्रकारकभ्रमानुव्यवसायसामग्र्या वास्तवघटत्वाद्याश्रयविशेष्यकत्वघटितस्य प्रामाण्यस्याग्रहेण बाधस्य दुर्वारत्वात् । (विषयबाधभ्रमकालीनेति) नायं घट इत्यादिभ्रमाव्यवहितोत्तरोत्पन्नेत्यर्थः ।

न च तदानीमयं घट इत्याद्यनुव्यवसाय एव न सम्भवतीति कथमनुव्यवसायोदय इति वाच्यम्, भिन्नेन्द्रियादिजन्यबाधभ्रमोत्तरलौकिकसन्निकर्षजन्यव्यवसायस्यानुव्यवसायोपपत्तेः । गुरुमते तादृशव्यवसायात्मकज्ञानग्रहे विशेष्ये घटत्वादिमत्ताया लौकिकसन्निकर्षाद्भाने तादृशबाधभ्रमो न विरोधीति प्रामाण्यभानसम्भव इति मिश्रमतानुसरणम् । बाधस्य प्रमात्वे व्यवसायस्य प्रामाण्याश्रयत्वासम्भवाद्बाधभ्रमेत्युक्तम् । समाधत्ते

[दी] तदापि तद्ग्रहोपगमात् । बाधग्रहाभावेन विशेषणाद्वा । रीतिरुक्तैव ।

अथ गुरुनये घटेन जलमाहरेत्यादौ छिद्रेतरत्वादेरिव ओदनकामकर्तव्यताबोधविषयः पाक इत्यादौ शब्दादनुपस्थितस्याप्यन्वयप्रयोजकस्य ओदनादिसाधनताज्ञानस्यापि शाब्देन ग्रहात्तत्प्रामाण्याग्रहाच्च बाध,

---

[ग] (तदापीति) तद्ग्रहोपगमात्–विषयस्य तद्वत्त्वांशे निरुक्तधर्मितावच्छेदकप्रामाण्यग्रहोपगमादित्यर्थः । समानविशेष्यकस्यापि ज्ञानस्य विशेष्यांशे समानप्रकारकस्यैव विरोधज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । समानविषयतामात्रेण विरोधित्वे प्रकारधर्मिकावृत्तित्वज्ञानस्य तत्प्रकारकज्ञानसामान्यं प्रति विरोधित्वे वा पुनराह (बाधग्रहाभावेनेति) धर्मिणि प्रकारवत्त्वग्रहप्रतिबन्धकाभावेनेत्यर्थः ।

अथैवमपि विशेष्यतांशे घटत्वादिना घटादेर्बाधग्रहे विशेष्यतात्वावच्छिन्नांशे घटत्वादिविशेषितघटीयत्वाघटितप्रामाण्यमानासम्भवाद्बाधो दुर्वार एव, बाधग्रहपदेन प्रामाण्यमानप्रतिबन्धकमात्रविवक्षणे "तदापि तद्ग्रहोपगमादि" त्यनेनैतत्समाधानस्य वैकल्पिकत्वाविरोध इति चेन्न,-विशेष्यतात्वस्य घटादिधर्मितावच्छेदकतया न प्रामाण्यघटकता, अपि त्वेकत्र द्वयमिति रीत्या विशेष्यताविशेषणत्वेनोभयोस्तथात्वमित्याशयेन विकल्पसङ्गतेः । अतएव ज्ञाने विषमितांशे च विषयबाधग्रहदशायामनुव्यवसाये ज्ञानभानासम्भवेन स्वप्रकाशत्वानुपपत्तिरित्यपि समाहितम् । ननु बाधभ्रमो गुरुमते ज्ञानद्वयरूपः, मिश्रमते विशिष्टविषयकैकज्ञानरूप, तयोः कथमनुगतरूपेण प्रवेश इत्यत आह (रीतिरुक्तैवेति) तत्तद्धर्मिनिरूपिततत्तद्धर्मनिष्ठविशेषणताकत्वेन प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकत्वेन वानुगमसम्भव इति भावः । तत्प्रामाण्याग्रहात्–ओदनसाधनताज्ञानप्रामाण्याग्रहात् ।

न चौदनसाधनतात्वेन साधनताभाने साधनेतरावृत्तित्वादिघटितस्य साधनतात्वस्य भानेन साधकत्वेन साधनमज्ञातज्ञाने साधनत्ववति साधनत्वप्रकारकत्वरूपं प्रामाण्यमस्तीति तदपि तेन गृह्यत एव, गुरुमते स्ववृत्तिप्रामाण्यमात्रस्यैव ज्ञानेन ग्रहादिति वाच्यम्, साधनतात्वस्याखण्डोपाधि

[दी] मन्मते शब्दादनुपस्थितार्थस्य शाब्दबोधविषयत्वानभ्युपगमात्, तदंशेऽपि कथं यथार्थबोधस्य ज्ञानग्राहकत्वेन मन्मतसिद्धमिलत्वमिति चेत्,—

रूपतायाः साधनतायाः कार्यादिभेदेन भिन्नानामनुगमायावश्यमुपगन्तव्यतया तद्भाने स धर्मत्वेन साधनताभानानियमात्, साधनमुख्यविशेष्यकज्ञानीयमुख्य-विशेष्यताघटितप्रामाण्यस्य तादृशशाब्दबोधपूर्वस्मात्तादृशबोधविषयत्वेन पूर्वानुपस्थितत्वया उक्तरूपसाधनताभानेऽपि बाधस्य दुर्वारत्वाच्च । तादृ-शसामग्र्या ज्ञानग्राहकत्वेन मन्मतासिद्धत्वं दर्शयति (मन्मतेनेति) (शाब्द-बोधविषयत्वानभ्युपगमादिति) तथा च घटज्ञानविषयो घट इत्यादिशाब्द-या प्रकृत्यर्थसामग्र्या गुरुमते समवायानुरोधेन ज्ञानग्राहकत्वेनान्यत्र ज्ञान-पदस्य प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानपरत्वस्य उक्तत्वात्, उक्तसामग्र्याः प्रकृतप्रा-माण्याश्रयीभूतसाधनत्वज्ञानग्राहकत्वेन मन्मतसिद्धमिलत्वमव्याहतमेवेति न तादृशसामग्रीस्थावृत्तिरिति भावः । गुरुमतेऽपि घटत्वप्रकारकज्ञानविषयो घट इत्यादिरूपस्य तादृशसामग्र्याः परित्यक्तव्यसामग्र्यपरिग्रहेऽपि न क्षतिरिति सामान्यतो ज्ञानग्राहकत्वमेव निवेशनीयमतो नोक्तक्रमेण बाध इत्याशयेन शङ्कते (तन्मतेऽपीति) तदंशे—ओदनसाधनताज्ञानांशे ।

यद्यपि सामान्यतो ज्ञानग्राहकत्वनिवेशेनोक्तबाधवारणेऽपि घटत्व-प्रकारेच्छाविषयोऽयमित्यादौ शब्दानुपस्थितस्य योग्यताज्ञानकघटत्वादिप्र-कारकज्ञानस्य शाब्देन ग्रहाद्यत्प्रामाण्यग्रहात् बाधो दुर्वार एव, ज्ञानग्राह-कत्वेनेत्यत्र सविषयकग्राहकत्वविवक्षणे इच्छादिविषयकज्ञानप्रामाण्यग्राह-कत्वांशे सिद्धसाधनम्—तादृशप्रामाण्यग्राहिकाया व्यवसायसामग्र्याः प्रामा-ण्यग्राहकत्वेन इच्छादिसविषयकग्राहकत्वेन सदाभ्युपगमत्वादहिनामा-ऽनुमित्यादिसामग्री ग्राहकत्वस्य प्रामाण्ये सत्त्वात्, अस्तु वा ज्ञानमित्यादि-शाब्दबोधिका प्रकृत्यर्थमात्रप्रामाण्यपरतया प्रामाण्य पक्षबहिर्भूतम्, अस्तु च ज्ञानपदं सविषयपरमेव, तथापि कम्बुग्रीवादिमानित्यादौ घटत्वादिप्रका-रकज्ञानविषयत्वस्यापि पदानुपस्थितस्याप्यन्वयितावच्छेदकतया भानात्तादृश-

[दी] शब्दाजन्यकाम्यसाधनताज्ञानघटितायाश्शाब्दसामग्र्या भट्टेनान-
भ्युपगमात् ।

[ग] ज्ञानप्रामाण्यस्य च तत्राभानात् बाधस्य दुर्वारतैव, तथापि सामा-
न्यतो ज्ञानग्राहकत्वनिवेशमभ्युपेत्य सम्भवाभिप्रायेणोक्तस्थल एव प्रका-
रान्तरेण बाधं सङ्गमयति (शब्दाजन्येति) शब्दाजन्यकाम्यसाधनताज्ञा-
नोपस्थितिघटितसमुदायपर्याप्तसामग्रीत्वस्य ज्ञानग्रहोपधायकतावच्छेदकत-
या भट्टमतासिद्धत्वादित्यर्थः ।

न च तत्र शाब्दबोधस्यानुमावित्वे तज्जनककाम्यसाधनताज्ञानो-
पस्थिते पदजन्यत्वमेव भट्टेन कल्पनीयम्, तथा च तत्साधारणसामग्री-
त्वमपि तादृशशाब्दबोधोपधायकसमुदायपर्याप्तत्वादिप्रकारेण प्रामाण्यविष-
यकज्ञानग्रहोपधायकतावच्छेदकतया भट्टाभिमतमिति वाच्यम्,—यत्कालीन-
काम्यसाधनताज्ञानोपस्थितौ पदजन्यत्वविरहो भट्टेनापि निश्चितः तत्काली-
नशाब्दबोधजनकतज्जन्यज्ञानोपस्थिते शाब्दबोधानुपधायकत्वेन भट्टाभिम-
ताया शाब्दबोधोपधायकत्वेन भट्टेनाज्ञानात् तत्साधारणसमुदायत्वव्योक्त-
प्रकारेण तदीयाभ्युपगमेऽभावात्तत्कालीनसामग्रीमादाय बाधस्य दुर्वारत्वात् ।

यदि चोक्तविशेषदर्शनदशायां तत्कालीनकाम्यसाधनताज्ञानोपस्थिति-
त्वादिरूपविशेषधर्मपुरस्कारेण तादृशोपस्थिते शाब्दबोधोपधायकतया भट्ट-
ज्ञानविषयत्वासम्भवेऽपि तादृशविशेषदर्शनशून्यतादशायामुक्तविशेषधर्मप्रका-
रेण ज्ञानदशायामपि उपस्थितित्वादिसामान्यधर्मप्रकारेण तदीयज्ञानविषय-
त्वसम्भवादुक्तरूपेण तदुपस्थितिसाधारणसामग्रीत्वं भट्टाभ्युपगमविषय एवे-
त्युच्यते, तदा चक्षुस्संयोगादिघटितव्यवसायसामग्र्या अपि सामान्यतो
ज्ञानग्रहोपधायकत्वेन भट्टाभ्युपगमविषयत्वे बाधकाभावात्सिद्धसमुदायत्व-
मपि दुरुपपादं स्यात् ।

न च प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहोपधायकतावच्छेदकतया भट्टमतासि-
द्धभिन्नत्वं वक्तव्यम्, व्यवसायसामग्र्या प्रामाण्यग्राहकत्वाघटितज्ञानग्रह-

[म] कत्वप्रकारक भट्टज्ञानं गुरुमते न्यायमते च न प्रमा, गुरुमते तस्याः प्रामाण्यग्राहकत्वस्य न्यायमते ज्ञानग्राहकत्वस्य बाधादिति वाच्यम्,—एवं सत्यनुव्यवसायसामग्र्याः सामान्यतो ज्ञानग्राहकत्वप्रकारकभट्टज्ञानस्य प्रामाण्यग्राहकत्वविषयकत्वेऽपि नैय्यायिकमते उभयोरप्येव प्रमात्वोऽप्रामाण्यानुमित्यादिसामग्रीणामेव साध्यघटकतया निषेधसाधने बाधात् । तस्मादेव रूपेण स्वाश्रयग्रहोपधायकतावच्छेदकता सामग्रीपर्याप्तधर्मस्य तादृशरूपे प्रामाण्यग्राहकतावच्छेदकत्वविशिष्टज्ञानग्राहकतानवच्छेदकत्वप्रकारकभट्टाभ्युपगमविषयतानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम् । चक्षुरसंयोगादितत्कारणसमुदायपर्याप्तधर्मत्वेन च व्यवसायादिसामग्रीपर्याप्तधर्मस्य स्वाश्रयग्रहोपधायकतावच्छेदकता, तादृशधर्मत्वस्य न निरुक्तभट्टाभ्युपगमविषयतावच्छेदकत्वमिति गुरुमतादिभ्रमः । उक्तशाब्दबोधसामग्रीपर्याप्तधर्मस्य पदजन्यकाम्यसाधनताज्ञानोपस्थितिनिवेशस्य पाकविशेष्यकतादृशज्ञानविषयत्वरूपयोग्यताज्ञानादिरूपतत्कारणपर्याप्तधर्मत्वेन तादृशज्ञानग्राहकतावच्छेदकता पदजन्यकाम्यसाधनताज्ञानोपस्थित्यादिपर्याप्तधर्मत्वेन च निरुक्तभट्टाभ्युपगमविषयतेति बाधो दुर्वार एव ।

न च तादृशयोग्यताज्ञानस्य भट्टमतेऽपि शाब्दधीहेतुतया तन्मतेऽपि तस्य सामग्रीशरीरे निवेशनमावश्यकम् तथा चाधिकपदजन्यतादृशयोग्यताज्ञानोपस्थितिनिवेशेऽपि * दर्शितसामग्र्या भट्टमतसिद्धत्वमक्षतमेवेति वाच्यम्, एवमपि पदजन्ययोग्यताज्ञानविरहकालीनदर्शितशाब्दसामग्रीमादाय बाधस्य दुर्वारत्वात् । (* येन रूपेण गुरुमते सामग्रीपर्याप्तधर्मस्य ज्ञानग्राहकतावच्छेदकता तद्रूपस्य निरुक्तभट्टाभ्युपगमविषयतावच्छेदककोटिप्रवेशोऽन्यथा एवेति वाच्यम्, अधिकान्तर्भावेन पर्याप्तिघटितधर्मस्य विलक्षणया न्यूनपर्याप्त्याऽघटितत्वात् । पाठान्तरम्)

योग्यताज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वेऽपि पदानुपस्थितयोग्यताया शाब्दबोधे विषयत्वानभ्युपगमात् नोक्तसामग्री काम्यसाधनताधीग्राहिकेति, तथा

[दी] नैवम्-शाब्दबोधे हि योग्यताज्ञानं कारणम् । सा च तेषामन्वय-प्रयोजकरूपवत्त्वम् । तेन तज्ज्ञानं प्रथमं मृग्यते । न च शाब्दबोधे तदनुप्रवेशोऽपि नियतो मानाभावात् । न हि उपस्थितत्वादेव शाब्दबोधे भानम्, उपस्थितावाधितयावत्पदार्थानामेव तथा भानप्रसङ्गात् । नियोज्यान्वयेऽपि काम्यसाधनताज्ञानस्य प्रथमं ज्ञानम्-न तु शाब्दबोधेऽपि तद्भा-नमित्यपूर्वे वक्ष्यते । क्वचिच्छिद्रेतरत्वादेरपि भानम्, एकविशेषबाधे शाब्द-बोधसामान्यसामग्र्या विशेषान्तरप्रकारकबोधजननस्वाभाव्यात् ।

[ग] तत्प्रामाण्याभ्रहेऽपि न क्षतिरिति समाधत्ते (नैवमित्यादिना) पद-जन्योपस्थित्यादिसत्त्वे योग्यतायाश्शाब्दबोधप्रवेशे बाधकाभाव इत्यतो नियत इत्युक्तं ।

नन्वेवं स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ कामनाविशिष्टस्य यागे कार्यताबो-धोपयोगित्वरूपनियोज्यत्वेनान्वये काम्यसाधनताज्ञानोपयोगित्वरूपयोग्यता-याः पदानुपस्थिताया अपि अन्वयितावच्छेदकतया भानमिति तत्सिद्धान्तो भज्येतेत्यत आह (नियोज्यान्वयेऽपीति) (प्रथमं ज्ञानमिति) तैस्स्वी-क्रियत इति शेषः । तावतैवेष्टसाधनताघटकापूर्वोपस्थित्यर्थं अपूर्ववाच्य-ताया आवश्यकत्वादिति भावः । (न तु शाब्दबोधेऽपीति) न चैवं "इष्टसाधनताविधिपक्षे स्फुटैवानुपपत्तिः, कार्यताविधिपक्षेऽपि अन्वयप्रकार-तया साधनत्वं शाब्दमिति फलतो न विषय" इति ग्रन्थकारलेखनविरोध इति वाच्यम्, तादृशग्रन्थस्य हि फलीभूतशाब्दबोध एवेष्टसाधनताया अन्वयितावच्छेदकतया भाने न तात्पर्यं किन्तु स्वर्गसाधनत्वस्यान्वयप्रका-रतयान्वयप्रयोजकरूपयोग्यतात्मकतया तज्ज्ञानस्य फलीभूतबोधात्पूर्वमवश्यं-मङ्गीकर्तव्यतया तद्बोधकप्रमाणान्तरविरहेण शाब्दमेव ज्ञानं पूर्वमङ्गीकर्त-व्यम्, तत्रापि विधेस्तात्पर्योपगमादित्यर्थ एव । अधिकं नियोज्यान्वये वक्ष्यामः ।

नन्वेवं घटेन जलमाहरेत्यादौ पदानुपस्थितं छिद्रेतरत्वादिकमन्वयि-तावच्छेदकतया भासत इति तत्सिद्धान्तभङ्ग इत्यत आह (क्वचिदिति)

[ग] (एकविशेषबाध इति) न चैवं यथा छिद्रे घटे जलाहरणसाधनताप्रयोज्यच्छिद्रेतरघटत्वावच्छिन्ने पदानुपस्थितेऽपि जलाहरणसाधनतान्वयधीस्तथा, काम्यसाधनताज्ञानाविषयपाके कार्यताधीविषयत्वबाधबलात्पदानुपस्थितेऽपि काम्यसाधनताधीविषयत्वविशिष्टे पाके कार्यतान्वयधीरावश्यकीति तादृशसामग्रीमाहात्म्यैव बाध इति वाच्यम्, भट्टैरधीतरबाधबलेन पदानुपस्थितार्थस्य शाब्दबोधे भानोपगमात् ।

अथैवमप्यर्थाध्याहारवादिना गुरूणाम्मते तात्पर्यसत्त्वे पदानुपस्थितस्यापि काम्यसाधनताज्ञानादेर्भानावश्यकतया बाधवारणमशक्यमेवेति चेत्; यद्रूपावच्छिन्नसमुदायपर्याप्तत्वेन प्रामाण्याविषयकज्ञानग्राहकतावच्छेदकता भट्टाभ्युपगता तद्रूपशून्यकारणान्तर्भावेन पर्याप्तत्वस्य स्वाश्रयग्राहकतावच्छेदकत्वविशेषणत्वोपगमेन सामञ्जस्यात् । गुरुमते व्यवसायसामग्रीघटकचक्षुःसंयोगादेर्मिश्रमते चानुव्यवसायसामग्रीघटकव्यवसायादेस्तद्रूपशून्यत्वात्तदन्तर्भावेन पर्याप्तस्य ज्ञानग्राहकतावच्छेदकरूपस्य संग्रहः । अध्याहृतज्ञानग्राहकसामग्र्यां पदजन्यतदुपस्थितेरधिकाया भट्टमते निवेशोऽपि तन्मतासिद्धकारणस्य गुरुमतेऽनिवेशाद्गुरुमतसिद्धतादृशसामग्रीपर्याप्तज्ञानग्राहकतावच्छेदकं रूपं न निरुक्तरूपशून्यकारणान्तर्भावेन पर्याप्तमिति तद्रूपावच्छिन्नग्राह्यत्वेऽपि प्रामाण्यस्य न बाधः ।

न च तादृशपदजन्योपस्थितित्वादिशून्यपदाजन्योपस्थितिमन्तर्भाव्य गुरुमतसिद्धज्ञानग्राहकतावच्छेदकरूपस्य पर्याप्तत्वान्न तादृशधर्मव्यावृत्तिरिति वाच्यम्,—पदाजन्योपस्थितेरपि विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादिविधया भट्टमते तादृशशाब्दबोधहेतुत्वेन तादृशविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वादिधर्मवत्त्वेन निरुक्तरूपशून्यताविरहात् ।

वस्तुतो गुरुमतेऽपि पदाजन्यार्थोपस्थितेस्तत्तदर्थोपस्थितित्वेन शाब्दसामग्रीघटकत्वं नापेयते, तात्पर्यादिज्ञानस्य तत्तदर्थविषयतानियमेन तद्विशेषणैवोपपत्तेः; तथा च गुरुमतसिद्धसामग्रीघटकनिखिलकारणाना भट्टमते-

[ग] प्युक्तसामग्रीघटकत्वं निर्विवादमेवेत्युक्तरीत्या सामञ्जस्यम् । ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्रीघटकासिद्ध्यभावबाधविशेषाभावादीनां प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहोपधायकभट्टमतसिद्धसामग्र्यामनन्तर्भावात् तादृशसामग्र्यास्तन्मते परिग्रह् । अतो ज्ञाततालिङ्गकपरामर्शस्य ज्ञातत्वप्रकारकोपस्थितेर्वा विना प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहोपधायकपदाजन्योपस्थितिघटितान्वयबोधसामग्रीघटकत्वेऽपि न क्षति । एवञ्च पदानुपस्थितायाः अन्वयप्रयोजकरूपात्मकयोग्यतायाः योग्यताज्ञानबलादेव शाब्दबोधे मानस्वीकारेऽपि तादृशयोग्यताज्ञानस्य भट्टमतेऽपि शाब्दबोधहेतुतया तत्सामग्रीघटकत्वेन तादृशयोग्यताघटकानां पदजन्योपस्थितेर्भट्टमतेऽधिकायास्तादृशयोग्यताविषयकशाब्दबोधेऽपेक्षितत्वेऽपि उक्तरीत्या तादृशसामग्र्या वारणसम्भवात्, शाब्दबोधे तात्पर्यांसत्त्वे योग्यताज्ञानबलाद्योग्यताभानं निर्युक्तिकमिति वस्तुगत्यनुरोधेन अन्यकृता तन्निराकृतम् ।

अथैवमपि सामग्र्यघटिते प्रामाण्याविषयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन यद्भट्टमतसिद्धं तदन्वयावच्छिन्नमात्रत्वरूपसाध्येऽध्याहृतज्ञानविषयकज्ञानवानात्मेत्याद्याकारकशाब्दबोधाविषयतया प्रामाण्यस्य गुरुमते बाधो निराबाध एवेति चेत्? तत्कल्पे शाब्दान्वयित्वेन तादृशज्ञानस्य विशेषणीयत्वात् ।

यत्तु तादृशशाब्दबोधस्यानुभाविकत्वे भट्टेनापि पदाध्याहारकल्पनया तादृशबोध उपपादनीय इति स शाब्दबोध उक्तरूपेण भट्टमतसिद्धोऽपीति समाधानम्, तदसत्-यत्र पदजन्याया ज्ञानोपस्थितेरभाव उभयवादिसिद्धस्तत्रान्वयबोधे ज्ञानविषयतायाः भट्टानभ्युपगतत्वात् तदभावत्वमादाय बाधस्य दुर्वारत्वात्, ज्ञानभासकसामग्र्यनन्तरोत्पन्नं ज्ञानं ज्ञानाविषयकमिति सामान्यतोऽभ्युपगम —अयं घट इत्याकारकस्वप्रकाशात्मकव्यवसायमपि विषयीकरोतीति तादृशाभ्युपगमव्यावृत्तरूपेणैवाभ्युपगमस्य निवेश्यत्वात् ।

वस्तुतस्तु यत्रासत्तेः पदार्थान्तरस्य पदादुपस्थितिः ज्ञानस्य चान्यत उपस्थितिस्तत्राप्युपनीतभानस्थलीयो ज्ञानान्वयबोधो भट्टाभ्युपगतः, परन्त्वसौ गुरुमते तात्पर्यादिज्ञानघटितसामग्रीजन्य शाब्दधर्मत्यनुव्यव-

(दी] न च स्वर्गकामकर्तव्यताबोधविषयो यागविषयकं कार्यमिति वेदजन्यं ज्ञानं गुणो ज्ञानत्वादित्यनुमानादिना ग्राह्यज्ञानप्रामाण्याग्रहाद्बाधः, वेदजन्यतादृशज्ञानस्य भट्टनये शशविषाणकल्पतया तद्ग्राहकसामग्र्या भट्टेनानभ्युपगमादिति वाच्यम्,—अन्यथाख्यातिवादिनस्तस्य शशविषाणं द्रव्यं विषाणत्वादित्यनुमानादौ विरोधाभावात् ।

[ग] भावविषय , भट्टमते त्वसंसर्गाग्रहपदार्थोपस्थित्यात्मकसामग्रीमात्राधीन उक्तानुव्यवसायविषयः, एतावतैव च शब्दादनुपस्थितस्यार्थस्य शाब्दबोधेऽप्रवेश इति भट्टमतसिद्धान्तस्योपपत्तिरिति कथिताध्याहृतार्थविषयकशाब्दबोधः प्रामाण्याविषयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन च भट्टमतसिद्ध एवेति बोध्यम् । आनुमानादिनेत्यादिना तादृशशाब्दबोधस्मृतिसामग्रीपरिग्रहः । (ग्राह्यज्ञानेति) तादृशवेदजन्यज्ञानेत्यर्थः (बाध इति) गुरुमत इत्यादिः ।

इदमुपलक्षणम्-मनस्संयुक्तसमवायजन्यं घटमहं जानामीति ज्ञानं गुणो ज्ञानत्वादित्यनुमानादिना ग्राह्यज्ञानप्रामाण्याग्रहात् मिश्रमते बाध इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

(वेदजन्यतादृशज्ञानस्येति) मनस्संयुक्तसमवायजन्यस्योक्तज्ञानस्यापि तथात्वं बोध्यम् (तद्ग्राहकेति) तादृशज्ञानग्राहकेत्यर्थ (भट्टेनानभ्युपगमादिति) तथा च तादृशसामग्र्या निरुक्तरूपेण भट्टमतसिद्धा या सामग्री तद्भिन्नत्वेन तज्जन्यग्रहस्य साध्यघटकयावद्ग्रहान्तर्गतत्वादिति भावः (इत्यनुमानादौ विरोधाभावादिति) तथा च यथा प्रसिद्धविषाणे शशीयत्वावगाहिन्याः शशविषाणं द्रव्यमित्याकारकानुमितेर्भट्टमतसिद्धतया तत्सामग्र्यपि तन्मतसिद्धा, तथा स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकं कार्यमित्याद्याकारकसामग्र्यन्तरजन्यबोधस्य वेदजन्यत्वांशे भ्रमरूपतया भट्टाभ्युपगतायाः उक्तानुमित्यादिसामग्र्यपि प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहजनकतया भट्टमतसिद्धैवेति तद्ग्राह्यत्वेऽपि तादृशज्ञानप्रामाण्यस्य न बाध इति भाव. ।

[दी] भट्टमतासिद्धज्ञानग्राहकताकशाब्दानुमितिस्मृतिसामग्रीभिन्नत्वेन

[ग] उक्तानुमित्यादिसामग्र्या भट्टानभ्युपगतत्वाभिमानिनो विशेषणान्तरप्रवेशेनोक्तबाधसमाधानमुपन्यस्यति (भट्टमतासिद्धेति) उक्तानुमित्यादिसामग्र्या भट्टमतासिद्धज्ञानग्राहकताकतया व्यावृत्तिः । ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्र्या भट्टमते संग्रहाय ग्राहकताकान्तं सामग्रीविशेषणम् । तस्याश्च ज्ञानग्राहकता न भट्टमतासिद्धेति तत्संग्रहः । भट्टमतासिद्धसामग्र्यास्तन्मतेऽप्रसिद्ध्या तन्मतसंग्रहाय भट्टमतासिद्धत्वं सामग्रीविशेषणमुपेक्ष्य भट्टमतासिद्धज्ञानग्राहकताकत्वपर्यन्तं तद्विशेषणमुपात्तम् । तादृशी च सामग्री तन्मते घटाद्यनुमितिसामग्र्येव प्रसिद्धा, ज्ञानग्राहकतया भट्टमतासिद्धं यत्तदन्यत्वस्य तत्र भट्टमतेऽपि सत्त्वात् । भट्टमतासिद्धज्ञानग्राहकताकसामग्रीसामान्यभेदनिवेशे गुरुमिश्रमतासंग्रहः, व्यवसायानुव्यवसायसामग्र्योर्ज्ञानग्राहकतया भट्टमतसिद्धत्वादिति शाब्दानुमितिस्मृतीनामुपादानम् । तासां च प्रत्यक्षान्यत्वेनैव निवेशः, न तु विशिष्य, तेनानुमितौ ग्राहकान्तविशेषणेनैव भट्टमतसंग्रहे शाब्दादिसामग्रीसामान्यभेदनिवेशेऽपि क्षतिविरहात्तत्सामग्र्यां ग्राहकान्तविशेषणवैयर्थ्यमित्यपि समाहितम् । अतीन्द्रियगुरुत्वादिविषयकघटितप्रामाण्यं पक्षाद्बहिर्भावनीयम्, तेन गुरुमते तादृशप्रामाण्याश्रयव्यवसायसामग्र्या भट्टमतासिद्धज्ञानग्राहकताकपरोक्षसामग्रीत्वनियमेऽपि गुरुमते न बाधः। अथवा ज्ञानांशे परोक्षस्य सामग्री विवक्षणीया । ज्ञानांशे परोक्षत्वं च ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वम् । गुरुत्वादिप्रकारकव्यवसायस्यापि ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यतया तत्सामग्र्या अपि गुरुमते संग्रहः । एवं च दर्शिताकारानुव्यवसायविषयकोपनीतमानसामग्र्या ग्राह्यज्ञानप्रामाण्यग्रहेऽपि न मिश्रमते बाधः, तादृशोपनीतमानेऽपि उक्तानुमित्यादिवद्भिन्नकस्य ज्ञानांशे परोक्षत्वस्य सत्त्वात्तत्सामग्र्या उक्तविशेषणेन व्यावृत्तेः । एतन्मते दर्शितपदाजन्यज्ञानोपस्थितिघटितशाब्दसामग्र्या अप्यनेनैव विशेषणेन व्यावृत्तेस्तद्वारणाय दर्शितप्रयासो नास्तीति बोध्यम् ।

एवं घटज्ञानकालीनघटज्ञानवानहमित्याद्याकारकघटज्ञानांशोपनीतमानात्मकघटज्ञानानुव्यवसायसामग्र्या घटज्ञानाद्यभावग्राहकसामग्र्या चा

[दी] सामग्रीविशेषणीयेत्यपि कश्चित् । तत्प्रामाण्याविषयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन यो भट्टमतसिद्धस्तदन्यो यावान् विशिष्टोऽविशिष्टो ज्ञानग्रह —तद्विषयो न येति निष्कृष्टमर्थं वक्ष्यति **स्वाश्रयेत्यादिना** ।

[ग] भट्टमतासिद्धया घटज्ञानप्रामाण्यग्रहेण मिश्रमते बाधोऽनेनापि विशेषणेन शक्यवारण । उक्तानुमित्यादिसामग्र्या दर्शितरीत्यैव वारणसम्भवात्, तद्वारणायाधिकविशेषणप्रवेशो व्यर्थ इत्यस्वरससूचनाय "कश्चिदि" ति । अत्र ज्ञानग्रहत्वेन ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहनिवेशासम्भवे तादृशसामग्रीजन्यग्रहत्वेन तन्निवेश शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शनमनुधावतीति ज्ञानग्रहत्वेन ग्रह निवेश्य तद्विषयत्वकोटिकविप्रतिपत्त्यकथनेन मूलस्य न्यूनता, एव प्रथमविप्रतिपत्तावपि ज्ञानपदस्य स्वाश्रयार्थकत्वाय उक्तत्वात्तृतीयविप्रतिपत्तौ ग्राहकपदस्य ग्राहकसामग्रीपरत्वे तस्यास्ततो न भेद, न चाप्रामाण्यग्राहकत्वविशेषणाप्रवेशादयं विशेष, पक्षसङ्कोचेनैव अप्रामाण्यग्राहकसामग्रीग्राह्याश्रयकप्रामाण्ये बाधवारणसम्भवादेति मिश्रमत सम्यक्, तथा सति यादृशज्ञाने प्रामाण्यसंशयस्तत्प्रामाण्यस्य पक्षबहिर्भावेन तत्र मीमांसके स्वतस्त्वासाधनात्, प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिरूपवक्ष्यमाणदूषणासङ्गते, एकस्यैव ज्ञानप्रामाण्यमिति पक्षवाचकपदस्य प्रथमविप्रतिपत्त्यनुरोधादप्रामाण्यग्राहकसामग्रीग्राह्याश्रयकपरत्वम्, तृतीयविप्रतिपत्त्यनुरोधेन च तदितरप्रामाण्यपरत्वमिति विरोधाच्च, एव ज्ञान गुण इत्यादिशाब्दबोधसामग्रीवारणाय प्रामाण्याग्राहकत्वेनेत्यादिस्वाप्रामाण्यग्राहकत्वस्य तृतीयविप्रतिपत्तावप्यवश्य विवक्षणीयतया दुर्वार एवोभयाविशेष, यश्च स्वाश्रये ज्ञानत्वप्रवेशाप्रवेशाभ्या मिश्राभिहितो विशेष· सोऽप्यसङ्गत, प्रयोजनसत्त्वे उभयत्रैव तत्प्रवेशावश्यकत्वात्तदसत्त्वे उभयत्रैव तदप्रवेशादित्यालोच्य तृतीयविप्रतिपत्तौ ग्राहकपदस्य गृह्णाति—विषयीकरोतीति व्युत्पत्त्या ग्रहपरत्व गृह्णन् इत्यस्य च विषयीक्रियत इत्यर्थपरत्वमभिसन्धाय तृतीयविप्रतिपत्तेरेक सामग्र्यघटितमा यपरत्वमाह (तत्प्रामाण्येति)

[टी] यथा च तस्मादयमर्थो लभ्यते तथैवकारार्थविवेचने प्रपञ्चितमस्माभिः ।

[ग] विशिष्टोऽविशिष्टं वेत्यस्य विषयबाधग्रहाभावेनेत्यादिः । पूर्ववन्मतभेदेन विकल्पः ।

ननु तत्र यावत्पदाश्रवणात् कुतो ज्ञानग्रहे यावत्त्वलाभः; न चैवकारादेव तल्लाभः, एवकारस्य यावत्पदसमानार्थकत्वविरहात्; न च विशेषणसङ्गतैवकारस्य अयोगव्यवच्छेदार्थकतया शङ्खः पाण्डर एवेत्यादौ यथा यावच्छङ्खे पाण्डरत्वबोधः तथात्रापि यावद्ग्रहे प्रामाण्यग्राहकत्वबोधनिर्वाह इति वाच्यम्, शङ्खः पाण्डर एवेत्यादौ पाण्डरत्वस्य शङ्खविशेषणतया पाण्डरत्वे शङ्खनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वरूपप्रामाण्यविशेषणप्राप्ततावोधकपदसमभिव्याहृतैवकारात् प्रकृते स्वाश्रयग्रहविषयतायामेव प्रामाण्यत्वव्यापकतालाभसम्भवेन विवक्षितस्य प्रामाण्यग्राहकत्वे स्वाश्रयग्रहत्वव्यापकत्वस्यालाभात्; सरोजेन नीलेन भूयत एवेत्यादौ क्रियासङ्गतैवकारेणात्यन्तायोगव्यवच्छेदस्यैव प्रत्यायनात्प्रकृतेऽप्येवकारस्य क्रियासङ्गततयाऽयोगव्यवच्छेदबोधकत्वासम्भवाच्चेत्याशङ्कां परिहरति (यथा चेति) (एवकारार्थविवेचने प्रपञ्चितमस्माभिरिति) ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेतिवत् ज्ञानं रजतं गृह्णात्येवेत्यप्रयोगात् ग्रहणाविरूपार्थवाचकधातुसमभिव्याहृतेनाप्येवकारेणायोगव्यवच्छेद एव प्रत्याय्यते; ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेत्यादौ कर्तृप्रत्ययस्थले कर्तरि ज्ञाने यथा क्रियाकर्तृत्वायोगव्यवच्छेद प्रतीयते तथा ज्ञानेनार्थो गृह्यत एवेत्यादौ कर्मप्रत्ययस्थले विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येऽपि विशेषणीभूतेऽपि कर्तरि अविशेषणस्यापि क्रियाकर्तृत्वस्यायोगव्यवच्छेद प्रतीयते, न तु विशेष्यकर्मणि विशेषणीभूततत्तत्कर्तृकक्रियाकर्मत्वायोगव्यवच्छेदः, ज्ञानग्राह्यत्वायोगस्याप्रसिद्धेः; विशेषणे विशेष्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वव्यवच्छेदस्यायोगव्यवच्छेदरूपत्वेऽप्रसिद्धिविरहेऽपि उक्तस्थले तद्बोधस्वीकारे ज्ञानग्राह्यत्वे रजतत्वव्यापकताया अबाधेन ज्ञानेन रजतं गृह्यत एवेत्यादिप्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वात्; एतज्ज्ञानग्राह्यत्वेऽर्थत्वव्यापकताविरहेण एतज्ज्ञानेनार्थो गृह्यत एवेत्यादिप्रयोगा-

[दी] केचित्तु तत्र ग्राहकयावत्त्वेन विशेषणीयम्, एवकारश्च प्रामाण्यमात्रस्य तथात्वलाभायेत्याहुः । अन्ये तु—तत्प्रामाण्याग्राहकत्वेन यदुभयवादिसिद्धम्-तद्भिन्नत्वमग्राहकान्तार्थं ।

[प्र] नुपपत्तेश्च, एव च प्रकृतेऽपि प्रामाण्यग्राहकत्वे स्वाश्रयग्रहत्वव्यापकत्व प्रत्येतव्यमिति विवक्षितार्थलाभ , तद्बोधो यथाकथञ्चिदुपपादनीय इति भाव ।

अत्रापि विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन विशेषणायोगव्यवच्छेद एवकारेण प्रत्याय्यत इत्यभिमानिना यावत्पदपूरणेन सिद्धसाधन वारयता मिश्राणा मतमुपन्यस्यति (केचित्त्विति) (ग्राहकत्वेन विशेषणीयमिति) नन्वेवमेवकारवैयर्थ्यमत आह (एवकारश्चेति) प्रामाण्यमात्रस्य तथात्वलाभाय-पक्षतावच्छेदकप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वावच्छेदेन साध्यवत्त्वलाभाय । तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसाधने योगिज्ञानादिमात्रवृत्तिप्रामाण्यविशेषे अशक्तसिद्धसाधनापत्तिरिति भाव ।

अत्र च प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वे साध्यस्य स्वत्वघटितत्वेनाननुगमेनाशक्तो बाध , उपदर्शितैवकारव्युत्पत्त्यैव ग्राहकस्य यावत्त्वलाभे यावत्पदपूरण चानुचितमित्यस्वरस ।

ज्ञान गुण इति शाब्दबोधादिना प्रामाण्याग्रहात् बाधस्य वारणाय, ओदनकामकर्तव्यताबोधविषय पाक इत्यादिशाब्दबोधे पदानुपस्थितस्यौदनसाधनत्वादिज्ञानस्य योग्यताभ्रमात् अन्वयितावच्छेदकतया भाने तादृशशाब्दबोधे तज्ज्ञानप्रामाण्याग्रहात् बाधस्य च वारणायाऽरुच्यितम्मतमन्येषामुपन्यस्यति (अन्ये त्विति) तत्प्रामाण्याग्राहकत्वेन—तत्प्रामाण्यग्रहाजनकत्वेन । उभयवादिसिद्धम्—नैय्यायिकमीमांसकोभयवादिसिद्धम् । अग्राहकान्तार्थं , सामग्र्या विशेषणमिति शेष । व्यवसायानुव्यवसायसामग्र्यो प्रामाण्याग्राहकत्वेन नैयायिकसिद्धतया तत्सङ्ग्रहायोभयसिद्धत्वनिवेश । गुरुमतसिद्धाया दर्शितकाम्यसाधनताज्ञानादिविषयकसामग्र्या प्रामाण्याग्राहकतया गुरुनैयायिकोभयसिद्धतया न तत्सङ्ग्रह ।

[दी] यदा ययोर्विवादस्तदा तात्पर्यवशात्तदुभयपरमुभयपदम्, अतो नाननुगमो दोषाय । नैयायिकासिद्धया ज्ञाततापटिततत्प्रत्यक्षजनकसामग्र्या प्रामाण्याग्रहात् ज्ञानग्राहकेति । न च ज्ञानं द्रव्यमित्यन्यथाख्यातिसामग्र्या प्रामाण्याग्रहादुक्तयावत्सामग्रीग्राह्यत्वाभावरूपपरतस्त्वसाधने सिद्धसाधनमिति वाच्यम्,—

[ग] न च शब्दाजन्यतादृशज्ञानोपस्थितेः नैय्यायिकमते शाब्दसामग्र्यप्रविष्टतया तद्घटितशाब्दसामग्री न नैयायिकसिद्धेति कथं तद्वारणमिति वाच्यम्,—तादृशोपस्थितिघटितकारणस्तोमस्य शाब्दसामग्रीत्वेन नैयायिकासिद्धत्वेऽपि प्रामाण्याग्राहकत्वेन तत्सिद्धत्वात् ।

ननु मीमांसकसामान्यं यः कश्चन वा निवेश्यते ? आद्ये व्यवसायानुव्यवसायसामग्र्योर्गुरुमिश्रमते सङ्ग्रहानुपपत्तिः, प्रथमायाः प्रामाण्याग्राहकतया मीमांसकसिद्धत्वावच्छिन्नभेदाभावात्; द्वितीये च सप्तमपदार्थरूपबाधाद्यभावघटितज्ञानानुमित्यादिविशेषसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वेन गुरुमतसिद्धभिन्नतया प्रामाण्यस्य तया अग्रहेण भट्टमते बाध इत्यत आह (यदा ययोरिति) अतः—तात्पर्यभेदात् । अननुगमः—अनुगतरूपेण मीमांसकानुपादानम् । न दोषायेत्यन्वयः । विवादभेदेन साध्यभेदस्वीकारे क्षतिविरहात् शब्दैक्यमात्रस्यानपेक्षितत्वात् सामग्रीपदार्थाननुगमेनार्थभेदस्य दुष्परिहरत्वादिति भावः । ज्ञानग्राहकत्वरूपविशेष्यांशसार्थक्योपपत्तये नैयायिकोपादानमिति दर्शयति (नैयायिकेति) ज्ञाततायाः भट्टमतसिद्धत्वेऽपि नैयायिकासिद्धतया उभयासिद्धत्वमाक्षिप्य कर्तुं नैयायिकासिद्धत्वाभिधानम् । तादृशज्ञाततापटितत्वेन तत्प्रत्यक्षसामग्र्या उभयवादसिद्धत्वलाभः (प्रामाण्याग्रहादिति) बाधवारणायेति शेषः । भट्टेन समं विवादे प्रामाण्याग्राहकत्वेन तन्मतमात्रासिद्धत्वनिवेशे बाधाप्रसक्त्या ज्ञानग्राहकत्वोपादानमनर्थकमापद्येतेति भावः । (अन्यथाख्यातिसामग्र्येति) गुरुमतासिद्धत्वेन उभयमतासिद्धाभिन्नयेति शेषः । सिद्धसाधनम्—अर्थान्तरम् । नैयायिकसिद्धतादृशान्यथाख्यातिसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकतयैव तन्मते उक्तपरत-

[ग] स्वरसत्त्वेन चरितार्थतया गुरुणा सम विवादे तस्या प्रामाण्याग्राहकत्वासिद्धिरिति यावत् । न तु सिद्धसाधन यथाश्रुतमेव, गुरुणा प्रामाण्याविषयकग्रहत्वेन तादृशपरतस्त्वाभ्युपगमासम्भवात् ।

अथैवमपि अनुव्यवसायसामग्र्या गुरुमतासिद्धया प्रामाण्याग्रहादर्थान्तरस्य वद्प्रमाणविशेषणेनापि वारणासम्भवादसङ्गतिः, यदि चानुव्यवसायस्य ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन तत्सामग्र्या तत्प्रत्यक्षसामग्रीत्वेन गुरुमतसिद्धत्वमस्त्येवेति मन्यते तदा तादृशसामग्रीत्वेन तस्या प्रामाण्यग्राहकत्वमपि गुरोरनुमतमिति प्रामाण्याग्राहकत्वेन तन्मतासिद्धत्व दुरपह्नवमेव, यदि च मनस्सयुक्तसमवायादिसमुदायत्वेन प्रामाण्याग्राहकत्व तस्या गुरुणा स्वीक्रियत इति न तादृशानुव्यवसायसामग्र्या प्रामाण्याग्राहकत्वेन गुरुमतासिद्धत्वमित्युच्यते तदा उक्तान्यथाख्यातिसामग्र्या दोषादिरूपया ज्ञानसामग्रीत्वादिना गुरुमतासिद्धत्वेऽपि दोषादिघटितसमुदायत्वादिना प्रामाण्याग्राहकत्व तस्या गुरुमतासिद्धमेवेति कथमियमाशङ्का ? यदि च व्यवसायसामग्र्या अपि प्रामाण्याविषयकज्ञानजनकसामग्रीत्वादिना प्रामाण्याग्राहकत्वस्य गुर्वादिमतसिद्धतया तज्ज्ञानव्यक्त्युत्पादकसामग्रीत्वेन प्रामाण्याग्राहकत्वाभ्युपगमविषयभिन्नत्वमवश्य निवेक्षणीयमिति शङ्कासङ्गतिः, अन्यथाख्यातिजनकसामग्र्या दोषादिघटितायास्तेन रूपेण गुरुणानभ्युपगमेन तद्वारणासम्भवात्, नैयायिकसिद्धधर्मिज्ञानतदनन्तरजातनोध्यस्मरणरूपज्ञानद्वयोपरान्यथाख्यातिस्थले तादृशज्ञानद्वयस्यैव गुरुणा भ्रमत्वस्वीकारात्, एकतरव्यक्तिसामग्रीत्वस्य न्यायमतसिद्धान्यथाख्यातिकारणकलापे असत्त्वात् तादृशकारणकलापस्य न्यायमते गुरोस्तादृशाभ्युपगमविषयत्वाभावादित्युच्यते तदानुव्यवसायसामग्र्या अपि व्यवसायरूपतया स्वीकृतज्ञानग्रहव्यक्तिसामग्रीत्वेन प्रामाण्याग्राहकरूपाया एव गुरुणाङ्गीकारात् तद्ग्राह्यतयार्थान्तरेण व्यवसायसामग्र्या प्रामाण्याग्राहकत्वासिद्धिर्दुर्वारैवेति ।

[दी] व्यधिकरणप्रकारकाजनकत्वेन सामग्रीविशेषणात् । पूर्वोक्तदिशात्रापि निष्कर्षो बोध्य इत्याहुः । इति प्रथमा विप्रतिपत्तिः ।

[ग] नैवम्–अनुव्यवसायसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वसिद्धावपि ज्ञानस्य स्वप्रकाशतानिराकर्तॄणां नैय्यायिकानां प्राथमिकज्ञानग्राह्यत्वरूपस्वतस्त्वस्य प्रामाण्ये निराकरणेन उद्देश्यासिद्धेः । अन्यथा व्यवसायसामग्र्या न्यायमते ज्ञानग्राहकत्वरूपविशेषणानाक्रान्ततया तस्यास्साध्यघटकत्वेन तदग्राहकतायाः कथञ्चिदपि निराकरणायोगेन समीहितासिद्धेर्वज्रलेपायितत्वात् । (व्यधिकरणप्रकारकाजनकत्वेनेति) व्यधिकरणप्रकारकमिच्छादिकं प्रसिद्धमेव तन्मते ।

न चैवं ज्ञानमिच्छामीति विशिष्टज्ञानसामग्र्या गुरुमतासिद्धतया तदग्राहकतामादाय परतस्त्वसाधने सिद्धसाधनं दुर्वारमिति वाच्यम्, तस्यापि दोषस्यैतन्मतेऽस्वरसबीजत्वात् (अत्रापि निष्कर्ष इति) सामग्रीनिवेशस्यानतिप्रयोजनत्वात् प्रामाण्याविषयत्वेन मतद्वयसिद्धभिन्नव्यधिकरणधर्मप्रकारकान्यसकलज्ञानग्रहविषयत्वरूपानेकृष्टसाध्योपादानमित्यर्थः । अत्र कल्पे ज्ञानजन्या ज्ञाततेति प्रत्यक्षसामग्र्यग्राह्यतया भट्टमते बाधः । मतत्रये एकरूपेण साध्यत्वानिर्वाहः।

न च मतान्तरसामग्र्यननुगमानुयोगस्तुल्यः, फलोत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तदनुगमात् ।

न च प्रत्येकं मीमांसकेन विवादेऽन्यमतासङ्ग्रहो न दोषाय, त्रिभिरेकदा विवादे मीमांसकत्रयस्यैवोपादाने साधारण्यसम्भव इति वाच्यम्;–त्रिभिरेकदा विवादे मीमांसकत्वेन त्रयोपादाने गुर्वादिमते प्रामाण्यग्राहकतया मिश्रादिमतासिद्धव्यवसायादिसामग्र्यसङ्ग्रहस्योक्तस्य दुर्वारत्वात् । मीमांसकत्रयत्वेन निवेशे सप्तमपदार्थरूपाभावघटितज्ञानग्राहकसामग्रीविशेषाणां तत्तद्ग्रहजनकत्वेन गुरुमतसिद्धप्रामाण्याग्राहकताकत्वेन पूर्वोक्तदोषवारणेऽपि

[दी] तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तप्रागभावप्रतियोग्यर्थकमजन्यान्तम् । कारणाभावप्रयुक्तश्च कार्याभाव इत्यपि केचित् । तच्चिन्त्यम् ।

(ग) विशेषणाङ्गे भ्रमत्वापत्ते, तथापि तादृशज्ञानप्रकारत्वमात्र सा ध्यतिति विशेषान्तरानुसरणेन अप्रसिद्धिरिति । तज्ज्ञाने ग्राह्यत्वस्य साध्यत्व निषेधसाधने बाधा बोध्य । मिश्रमतमाह (तज्ज्ञानेति) जन्यपदस्य तद्व्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोग्यर्थकतया अजन्यपदेन यद्यपि तत्प्रागभावप्रयुक्तप्रागभावाप्रतियोगित्व बोध्यते, तथापि तावता ईश्वरज्ञानव्यावृत्त्यसम्भवात्तथाऽन्तरा प्रवेशित । एव च परमेश्वरज्ञानस्य प्रागभावप्रतियोगिता विरहेण तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तप्रागभावप्रतियोगित्वविरहात् चरमज्ञानपदेन तदुपादानसम्भवात् न वा मध्यमज्ञानपदेनेति पूर्वोक्तदोषोद्धार । ईश्वरज्ञानस्य प्रामाण्यानुमितेश्चेतराभावाप्रयुक्तात्यन्तान्योन्याभावप्रतियोगित्वादभावसामान्यप्रतियोगित्वमुपेक्ष्य प्रागभावप्रतियोगित्व निवेशितम् । प्रथम भावपद सम्पातायातम्, नियतसम्बन्धेन जन्यमात्रहेतोरीश्वरज्ञानस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या अन्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रसिद्धावपि कार्याभावाप्रयोजकतया तज्ज्ञानविषयकज्ञानस्याभावसामान्यानवेशेऽपि क्षतिविरहात् । प्रामाण्याश्रयज्ञानविषयकपरामर्शादिजन्यप्रामाण्यानुमित्यादिप्रागभाव परामर्शादिप्रागभावप्रयुक्तत्वेन व्यावर्तयितु शक्यते न तु तदीयाभावान्तरप्रयुक्तत्वेन, ध्वसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधितया तद्विरहे परामर्शादेरत्यन्ताभावासत्त्वात् । कारणध्वसस्य कार्याभावाप्रयोजकत्वादिति सूचनार्थं वा तत् । तत्प्रयुक्तत्व च तदधीनसत्त्वकत्वम् । अधीनत्व च स्वरूपसम्बन्धविशेष । कारणस्य प्रागभावरूपत्वव्यतिरेके स्वप्रागभावाविरोधिकार्ये नोत्पन्न इति कार्यप्रागभावसत्त्व कारणप्रागभावाधीनमिति तस्य तत्प्रयुक्तत्वमित्याह (कारणेति)

केचित्तु तदुक्तस्वरूपसम्बन्धविशेषे तद्व्यतिरेकोत्तर नियमतोऽसत्त्व तत्प्रयुक्तत्वम्, प्रामाण्यानुमितिप्रागभावश्च तज्जनकपरामर्शप्रागभावव्यतिरेकोत्तरमिति राष्ट्रीयाति न्ति, तादृशप्रागभावव्यतिरेकरूपस्य परामर्शस्य चो-

[ग] तस्मिन्परामर्शाद्द्वितीयक्षणादौ नियमतो न तिष्ठति, परामर्शादिद्वितीय-क्षणे तृतीयक्षणे वानुमितेस्तत्त्वेनोरिति तदप्रयुक्त एव । प्रथमदलप्रवेशात् सद्व्यवस्यानुव्यवसायादिप्रागभावस्य तज्ज्ञानविषयकत्वात्मकज्ञानतादृशस्वो-त्तरज्ञानान्तरप्रागभावनाशोत्तर नियमेनासत्त्वेऽपि न तादृशप्रागभावाप्रयुक्त-त्वम् । चरमदलप्रवेशात्तदनुव्यवसायादिपूर्वं किञ्चित्कालानन्तरव्यवसायविषय कानुमित्यादिप्रागभावोत्तरकाले मतोऽप्यनुव्यवसायादिप्रागभावस्य न तादृ-शानुमित्यादिप्रागभावप्रयुक्तत्वम्, तादृशानुमित्यादिप्रागभावनाशोत्तरमपि तादृशानुव्यवसायादिप्रागभावसत्त्वेन तद्व्यतिरेकस्य तादृशातीतानुमित्या-दिप्रागभावव्यतिरेकोत्तरकाले नियतासत्त्वाभावात् । यादृशानुव्यवसायादे-रव्यवहितपूर्वकाले तद्गत पुंसोऽन्यस्य वा कस्यचिद्व्यवसायविषयकमनु-मित्यादिरूप योगजप्रत्यक्षरूप वा ज्ञान जात तत्प्रागभावस्य तत्प्रा-गभावप्रयुक्तत्वेऽपि न क्षति, सर्वस्यैवानुव्यवसायस्य अव्यवहितपूर्वं व्यवसायविषयकतादृशज्ञानोत्पत्तौ मानाभावेन तादृशानुव्यवसायमात्रस्यैव प्रामाण्ये माध्यसत्त्वस्य परैरुपपादनीयत्वात् । अत्र चाभावस्य गुरुमतेऽधि-करणरूपतया ज्ञानप्रागभावस्य चरमरूपस्य व्यतिरेककालाप्रसिद्ध्या गुरु-मते ज्ञानप्रागभावप्रयुक्तत्वाप्रसिद्धिरिन्त ध्येयमवेत्याहु ।

स्वरूपसम्बन्धरूपाधीनत्वघटितप्रयुक्तत्वनिवेशेऽपि व्यवसायजनका-त्मनोयोगप्रागभावस्य आत्मनिष्ठस्य तन्निष्ठतद्विषयकज्ञानप्रागभावात्मकतदा-त्मस्वरूपतया तत्प्रयुक्तगुरुमतमद्द्व्यवसायप्रागभावस्य तज्ज्ञानविषयक-ज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तत्वं तन्मते दुर्घटमिति चिन्तनीयम् ।

तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावत्वेन प्रयोज्यतानिवेशे स्वरूपसम्बन्ध-रूपाधीनत्वस्याप्रामाणिकत्वा तद्बीजम् । मतान्तरे तज्ज्ञानविषयकत्वतज्ज्ञान-व्यक्तिप्रागभावत्वविशिष्टाधिकरणकालोत्तर यद्धर्मविशिष्टस्य सत्त्व तादृश-प्रागभावत्वविशिष्टानधिकरणकालोत्तर च नियमेनासत्त्व तद्धर्ममित्रप्राग-भावत्वरूपानुयोगितानिरूपकत्वस्य अजन्यान्तार्थत्वे आत्मस्वरूपप्रागभा-वानधिकरणकालाप्रसिद्धेरुदासम्भवेऽपि पूर्वोक्तप्रसिद्ध्यादिवशेन यत्र परा-

[दी] ननु यथार्थघटेच्छासस्कारतत्त्वादिहेतुकया पक्षधर्मतानलाद्धटप्रमात्वविशिष्टापूर्वव्यक्तिग्राहिण्या अनुमित्या ग्राह्यत्वात्सिद्धसाधनम्,

[ग] मर्शादितृतीयक्षण एव प्रमाण्यानुमित्यादिकमुत्पत्त्र तत्परामर्शादिप्रागभावत्वविशिष्टानधिकरणतत्परामर्शाद्युत्पादक्षणोत्तरमपि तदनुमित्यादिप्रागभावत्वविशिष्टसत्त्वेन तादृशानुमितिनिरूपितप्रागभावत्वस्य निरुक्तधर्मभिन्नत्वेन तादृशानुमितिग्राह्यतया सिद्धसाधनमित्यादिक चिन्तानीजमवसेयम् (यथार्थघटेच्छेति) याथार्थ्यं घटे घटत्वप्रकारकत्वम्, तच्च संस्कारादावप्यन्वेति । तद्धेतुका घटत्वप्रकारकप्रमानुमितिश्च समवायेन तादृशप्रमासाध्यका आत्मपक्षका, जन्यतासम्बन्धेन तत्साध्यका तज्जन्यत्वसाध्यका वा तादृशेच्छादिपक्षिका च, आत्मनि पक्षे समवायेन हेतुता, अन्त्ये च तादात्म्येनेति बोध्यम् । घटप्रमात्व घटे घटत्वप्रकारकत्वम्, तद्विशिष्टा या अपूर्वा-तदनुमितिजनकपरामर्शाविषयो व्यक्ति तद्ग्राहिण्या । मीमासकमते सामान्यस्याप्रत्यासत्तितया विशेषणज्ञानस्य विशिष्टबुद्धावहेतुत्वेन प्रमात्वेन व्यक्त्यन्तरविषयकपरामर्शादपि अज्ञातव्यक्तिप्रकारकानुमितेम्सम्भवादिति भाव । सिद्धसाधनम्-अर्थान्तरम् । मीमासकमते तादृशानुमितिग्राह्यतयैव विधिप्रसिद्धेश्चरितार्थतयोद्देश्यप्रत्यक्षादिविशेषग्राह्यत्वासिद्धिरिति यावत् । न तु यथाश्रुत सिद्धसाधनम्, विशेषणधीहेतुतावादिभिर्नैय्यायिकैः पूर्वागृहीतव्यक्तिप्रकारकानुमित्यनुपगमेन तन्मतेऽनुमितिमादायोक्तसाध्यसत्त्वानिर्वाहात् ।

अथ ज्ञानपद यदि तज्ज्ञानव्यक्तिपरमुच्यते, तदाऽपूर्वव्यक्तिविषयकज्ञानाजन्ययोक्तानुमित्या तद्व्यक्तौ प्राग्नामादायार्थान्तरप्रसक्ति, तज्ज्ञानपदस्य घटत्ववत्तीत्यादिप्रामाण्याश्रयपरत्वे घटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयपरत्वेवा नाय दोष, उक्तस्थले परामर्शेन प्रमात्वपुरस्कारेण तदाश्रयव्यक्त्यन्तरावगाहनाचादृशानुमितेम्सम्भवेऽपि तदाश्रयविषयकज्ञानाजन्यत्वानिर्वाहात् ।

न चैवमपि यत्र घटत्वादिमात्रप्रकारकमेव ज्ञान घटत्ववतीत्यादि-

[दी] अथ तज्ज्ञानपदेन तस्य–प्रामाण्यस्य तद्घटकस्य तत्प्रकारकत्वादेर्वा आश्रयमात्रस्याभिधानाददोषः, इति चेन्न—भट्टमतापरिग्रहप्रसङ्गात् ।

[ग] प्रामाण्यप्रकारेण परामर्शेनावगाढम्, तत्रत्यानुमितिर्नैवमपि वारयितुं शक्यत इति मिश्रभट्टमते तद्ग्राह्यतामादायैव पर्यवसानं कथं न स्यादिति वाच्यम्, व्यधिकरणप्रकारकाजन्यत्वविशेषणेन तादृशानुमितेरपि वारणसम्भवात्, एवं ज्ञानत्वेन घटादिज्ञानविषयकपरामर्शाच्चैत्र घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानात्तेन रूपेण घटज्ञानानुमितिः सापि कथञ्चिद्वारणीयेत्याशङ्कते (अथेति) लाघवमनुसृत्याह (तद्घटकेति) आदिना तद्वद्विशेष्यकत्वस्य विकल्पेन परिग्रहः । ज्ञानत्वनिवेशेऽपि प्रयोजनविरहात्तन्निवेशव्यवच्छेदाय मात्रपदम् । सामान्यपरं वा । तेन यत्किञ्चिदुपाश्रयविषयकज्ञानजन्यतया तादृशज्ञानसामान्याभाववत्त्वविरहात् उक्तानुमितिव्यावर्तनं स्पष्टीकृतम् । उत्तरज्ञाने चैत्रादिनिष्ठत्वेन विशेष्ये, न तु प्रामाण्याश्रयसमानाधिकरणत्वेन, ईश्वरज्ञानस्यापि प्रामाण्याश्रयतया तस्यापि च तत्समानाधिकरणतया तद्व्यावृत्त्यनुपपत्तेः । (भट्टमतापरिग्रहेति) तन्मते प्रमात्वमपुरस्कृत्य ज्ञानत्वेन व्यापकत्वज्ञानात् प्रमात्वेनानुमितेर्मिश्रमतखण्डनावसरे निराकृतत्वात् प्रमात्वावच्छिन्नव्यापकताज्ञानस्य च प्रकृतप्रामाण्याश्रयविषयकत्वनियमाद्भट्टमते तद्बाधाया ज्ञाततालिङ्गकानुमितेरुक्तरूपानाक्रान्तत्वादिति भावः ॥

अथैतद्द्वितीयप्राथमिकघटादिज्ञानात्पूर्वं तदीयप्रामाण्यस्यानुपस्थित्या तेन रूपेण व्यापकताज्ञानासम्भवात् ज्ञाततालिङ्गकानुमित्या तदीयप्रामाण्यं न गृहीतुं शक्यत इति घटत्वादिकमादाय या यद्धर्मवन्निष्ठा यत्प्रकारिका ज्ञातता ।।। तद्वति तत्प्रकारकज्ञानजन्येत्यादिसामान्यव्याप्तिग्रहात् पक्षधर्मताबलेन घटत्वादिघटितप्रामाण्यविशिष्टज्ञानानुमितिं भट्टैरङ्गीकार्या, सा च घटत्वादिप्रकारकज्ञानज्ञानमन्तरेणापि भवन्ती न घटत्वादिप्रकारकत्वघटितप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानजन्येति न भट्टमतापरिग्रहः ।

[दी] यत्तद्भ्यां सामान्यतो व्याप्त्या प्रामाण्यविशेषलाभस्तु प्रकृतेऽपि दुर्वारः। यत्र एतादृशानुमानात्तत्तारतम्य पक्षताहिर्भावे तु सर्वज्ञ एव तद्वत्तारतम्याजन प्रामाण्य प्रष्टव्या ।

[ग] न च यत्तदर्थाननुगमात् घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यप्रकारकानुमित्यौपयिकयत्त्वादीतरतत्तद्धर्मघटितप्रामाण्यावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तीनामानन्त्यादसर्वज्ञदुर्ज्ञेयतया प्रामाण्यप्रकारकानुमितेर्न सम्भवति, यत्किञ्चिदेकधर्मघटितसाध्यसाधनव्याप्तिज्ञानादेव प्रकृतधर्मघटितहेतौ पक्षधर्मताज्ञानात्तद्घटितसाध्यसिद्ध्युपगमे प्रकृतधर्मघटितहेतौ तदघटितसाध्यस्य व्यभिचारज्ञानदशायामपि यत्तच्छब्दार्थान्तरघटितकिञ्चित्साध्यसाधनव्याप्तिज्ञानात्प्रकृतानुमित्यापत्तिः, यद्यद्धर्मघटितसाध्यसाधनोभय यदोपस्थित तदानीन्तनानुमितौ तत्साध्यसाधनोभयव्याप्तेर्ज्ञानस्य हेतुतास्वीकारे तदानीमसिद्धसाध्यस्यैव तदीयव्याप्तिज्ञाननिरपेक्षानुमितिस्वीकारेऽपि च नोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवः, तत्साध्यमसिद्धिस्थलीयानुमितिसामग्र्या तत्साध्यस्य तद्धेतौ व्यभिचारज्ञानदशायामपि सत्त्वात् तत्कालस्यापि तत्र हेतुतया अतिप्रसङ्गवारणे व्याप्तिज्ञानहेतुतावैयर्थ्यादिति वाच्यम् —तत्तद्धर्मघटितसाध्यसाधनोभयव्याप्तिज्ञानविरहविशिष्टतत्तद्धर्मघटितसाध्यसाधनोभयोपस्थिते प्रतिबन्धकता यत्किञ्चिदेकधर्मघटितसाध्यसाधनोभयव्याप्तिज्ञानस्य च हेतुता स्वीकृत्यातिप्रसङ्गस्य वारणीयत्वात्, तत्तद्धर्मघटितहेतौ पक्षधर्मताज्ञानमेव पक्षे तत्तद्धर्मघटितसाध्यसिद्धौ नियामकं सामर्थ्यम्। सामान्यमुखीयव्याप्तिप्रयोज्यानुमितिप्रयोजिका तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानानपेक्षायामपि न क्षतिः, विलक्षणायास्सामग्र्यास्तत्रोपादेयत्वादित्यभिप्रायिकामाशङ्कां निराकरोति (यत्तद्भ्यामिति) प्रकृतेऽपि—इच्छालिङ्गकप्रमानुमितिस्थलेऽपि। या यद्धर्मवद्विशेष्यिका यद्धर्मप्रकारिकेच्छा सा तद्वद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानसाध्येत्याकारकपटादिज्ञानविषयकव्याप्तिज्ञानात्पक्षधर्मताज्ञानात् घटादिप्रमात्वविशिष्टलाभो दुर्वार एवेत्यर्थः। तथा च प्रकृतप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानाजन्यत्वनियमेऽपि तादृशानुमितिसाधनतया सिद्धसाधन दुर्वारमिति भावः। ननु सर्वेषां तादृशानुमानानियमेन यादृशप्रामाण्यं स्वाश्रयविषयकज्ञानाजन्यानुमितेन विषय तदेव पक्षीकृत्य न तत्र सिद्धसाधनावकाश इत्यत आह (सर्वज्ञा एवेति) तद्वत्तारतम्यजनम् स्वाश्रयवक्ष्यमाणजन्यसामान्यव्याप्तिघटितानुमितिविषय साक्षम् (प्रामाण्य प्रष्टव्या इति)

[दी] अत्राहुः—तादृशज्ञानजन्यत्वेन यन्नैयायिकासिद्धं तद्भिन्नमजन्यात्वेन विवक्षितम् । नैयायिकनये ज्ञाततायाः शशविषाणकल्पत्वात्तल्लक्षणोदिकमपि ज्ञानमसत्कल्पमेव ।

[ग] तथा च कालस्यानवधिकतया आत्मनां चानन्त्येन सर्वत्रैव प्रामाण्ये किञ्चित्पुरुषीयकिञ्चित्कालीनतादृशानुमितिविषयत्वसम्भावनया विशिष्य पक्षस्यैव दुष्प्रतिपत्तिकतया विचारासम्भव इति भावः (तादृशज्ञानजन्यत्वेनेति) प्रकृतप्रामाण्याश्रयविषयकचैत्रादिज्ञानजन्यत्वेनेत्यर्थः । (तद्भिन्नमजन्यात्वेन विवक्षितमिति) तथा च विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतावादिनां नैयायिकानामज्ञातप्रमाया अनुमितावपि प्रकारतया उक्तप्रमासाध्यकानुमितित्वात्तत्प्रमारूपविशेषणज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्धैवेति न तद्ग्राह्यतया कथितसिद्धसाधनावकाश इति भावः । भट्टोद्देश्यप्रामाण्यग्राहकलाकसिद्धविषयानुमितेरुक्तरूपेण नैयायिकसिद्धं यत्तदन्यत्वमुपपादयति (नैयायिकनय इति) असत्कल्पमिति)

यद्यपि व्यवसायानन्तरं द्वित्रचतुरादिक्षणाभ्यन्तरजातं ज्ञानं भट्टैर्ज्ञातताहेतुकानुमितित्वेन स्वीकृतमपि साक्षात्कारित्वेनैव नैयायिकसिद्धम्, तथाप्यात्माभिन्नविशेष्यकज्ञानग्रह एव तथा, न तु ज्ञातताविशेष्यको ज्ञानजन्यत्वग्रहो विषयविशेष्यको ज्ञानविषयत्वग्रहो वा, तादृशानुमितिमात्रमादायैव भट्टमते पक्षे साध्यवत्त्वमुपपादनीयम् ।

न च ज्ञातताविशेष्यकानुमितित्वेन भट्टाभ्युपगतस्यापि प्राथमिकज्ञानग्रहस्य नैयायिकैरात्मविशेष्यकज्ञानग्रहत्वेन स्वीकारात्तस्य नैयायिकासिद्धत्वमिति वाच्यम्, एवमपि व्यवसायरूपविशेषणज्ञानजन्यत्वेन तस्य नैयायिकासिद्धत्वात्प्राथमिकज्ञानग्रहस्य नैयायिकैर्ज्ञानविशेष्यकत्वेनैव स्वीकरणीयत्वात् पूर्वं विशेषणज्ञानाभावेन जन्मते तस्य विशेषणत्वासम्भवात्तादृशज्ञानस्यैव भट्टैरनुमितित्वस्य ज्ञातताज्ञानोत्तरत्वस्य च स्वीकारात्तद्ग्राह्यताभावाच्च भट्टानां साध्यवत्त्वोपपत्तेः । एवं चासत्कल्पमित्यस्य तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वाभ्युपगमवीजानुमितित्वाभ्युपगमादिपर

[दी] व्यवसायानन्तरोत्पन्नमेव च ज्ञानं मिश्राणां प्रामाण्यग्राहकम् । ज्ञानत्वादिविशिष्टविषयकं वक्तव्यमित्यपि कश्चित् ।

[ग] एवेत्यर्थः । ज्ञानविशेषणकानुव्यवसायस्य व्यवसायविषयकज्ञानजन्यतया नैय्यायिकसिद्धतया तमादाय न मिश्रमते साध्यवत्त्वनिर्वाह इत्याशङ्का परिहरति (व्यवसायानन्तरोत्पन्नमेव चेति) (मिश्राणां प्रामाण्यग्राहकमिति) तथा च विशेषणधीहेतुत्वमनङ्गीकुर्वाणेन मुरारिमिश्रेण प्राथमिकज्ञानजानं तद्विशेषणकत्वेन स्वीकृतमपि नैयायिकैर्ज्ञानविशेष्यकतयैव स्वीक्रियते, अतस्तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वेन नैयायिकासिद्धतद्ग्राह्यत्वमादाय मिश्राणां पक्षे साध्यवत्त्वोपपत्तिरिति भाव । नैयायिकैर्ज्ञानप्रकारकतया स्वीकृतमप्यनुव्यवसाय प्रकारान्तरेण सङ्गृह्णतः कस्यचिन्मतमाह (ज्ञानत्वादीति) एतच्च स्वरूपकथनम् । किञ्चिद्विशिष्टविषयकत्वमेव विवक्षितम् । वक्तव्यम्–ज्ञानविषयेरयनेन निरूपणीयम् । तथा च जानामीत्याकारकोऽनुव्यवसायो व्यवसायरूपविशेषणज्ञानजन्यत्वेन न्यायमतसिद्धोऽपि न ज्ञानत्वादिविशिष्टविषयकज्ञानजन्यत्वेन तन्मतसिद्ध', निर्विकल्पकरूपविशेषणज्ञानं विषयकज्ञानादेव विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या तदुत्पादस्य तैरुपगमादिति तत्त्वम् ।

कश्चिदित्यस्वरससूचनम् । तद्बीजन्तु– प्राथमिकज्ञानग्रहस्यापि न्यायमते उपस्थितविषयविशिष्टज्ञानविषयकत्वे बाधकाभावाघट्टे निर्विकल्पकत्वासम्भव, ज्ञानत्वविशिष्टविषयकत्वविरहेण प्राथमिकज्ञानग्रहस्य ज्ञानत्वांशे निर्विकल्पकतया जानामीत्याकारकतज्जन्यानुव्यवसायग्रहेऽपि स्वतस्त्वविवादविषयप्रामाण्यग्रहस्य पक्षत्वे तस्य ज्ञानत्वविशिष्टविषयकज्ञानजन्यता घटत्ववति घटत्वप्रकारकज्ञानमित्ये तादृशानुभवत्यादिबुद्धया ग्रहासिद्धबाधन दुर्वारम्, एवमुक्तरीत्यैव निर्वाहेऽधिकविन्याप्यानिरिक्तरीत्यादिकम् ।

तज्ज्ञानपदस्य तद्व्यक्तिपरत्वे सामान्यलक्षणाजन्यप्रमात्वविशिष्टानुव्यक्तिविषयकज्ञानप्रसिद्धतया सिद्धसाधनस्य दर्शनीयतया तस्य

[दी] तज्ज्ञानार्थस्तु पूर्वोक्तो ग्राह्यः । तेन प्रमात्वरूपसामान्यलक्षणयाऽपूर्वव्यक्तौ प्रमात्वग्रहेऽपि न क्षतिः । तादृशज्ञानग्राह्यत्वं तु तस्मिन् ज्ञाने तादृशज्ञानग्राह्यत्वम् ।

[प्र] प्रकृतप्रामाण्याश्रयपरत्वं तद्घटकघटत्वादिप्रकारकत्वाद्याश्रयपरत्वं चेत्याह (तज्ज्ञानार्थस्त्विति·) न क्षतिः—न सिद्धसाधनम् ।

अथैवमपि तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्ये प्रथमानुव्यवसाये प्रामाण्यघटकप्रकारितादुपनायकज्ञानवशात्प्रामाण्यस्य भानसम्भवात्तद्ग्राह्यतामादाय सिद्धसाधनं दुर्वारमेव ;

न च घटत्वादिप्रकारितायाः प्राथमिकज्ञानं लौकिकप्रत्यक्षरूपं तदाश्रयघटितसन्निकर्षाधीनमिति नियमतस्तदाश्रयविषयकमेव, तथा च प्रयोज्यत्वरूपजन्यत्वविवक्षया तदाश्रयविषयकज्ञानप्रयोज्यतदुपनीतिभानमादाय न सिद्धसाधनावसर इति वाच्यम् ,—घटत्वादिप्रकारितायास्तदाश्रयाविषयकस्यापि प्रकारितात्वादिसामान्यलक्षणया प्राथमिकप्रत्यक्षस्य सम्भवात्तन्मूलकोपनीतभानग्राह्यतया सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात् ;

न च ज्ञाननिष्ठं प्रकारित्वादिकं हि ज्ञानस्वरूपमेव, तथा च तज्ज्ञानमेव तदाश्रयज्ञानमिति न तज्जन्यतदुपनीतभानग्राह्यतया सिद्धसाधनमिति वाच्यम्,—एवं सति यज्ज्ञानांशे ग्राह्यत्व यदीयप्रामाण्ये वा ग्राह्यत्वं तज्ज्ञानव्यक्तेः तज्ज्ञानार्थत्वेऽपि नोक्तसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानग्राह्यत्वेन सिद्धसाधनमिति तज्ज्ञानार्थस्त्वित्यादिविरोधापत्तिरिति चेन्न; यत्र पूर्वं यद्गृहीतं तत्रैव तस्योपनीतभानमिति प्राचीननियमानुसारेणेयं विप्रतिपत्तिरिति दर्शितोपनीतभानमादाय सिद्धसाधनस्यानवकाशात् । तादृशनियमानभ्युपगमे तु तज्ज्ञानविषयकज्ञानस्थले प्रकृतप्रामाण्यघटकप्रकारिताविषयकज्ञानं निवेश्य सामान्यलक्षणाजन्योक्तप्रत्यक्षमुपनीतभानात्मकप्रत्यक्षमादाय सिद्धसाधनस्य वारणीयत्वात् ।
ग्राह्यत्वस्य विषयताघटकत्वे दोषस्य तदन्यतया तन्निर्वक्ति (तादृशेति)
तस्मिन् ज्ञाने तादृशज्ञानग्राह्यत्वम्-तज्ज्ञानविशेष्यतानिरूपिततज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानीयप्रकारत्वम् । ज्ञानाजन्येत्यस्योक्तोऽर्थः । प्रामाण्यस्य

[टी] तादृशज्ञानप्रकारस्य वा । तेन घटभिन्नत्वादिना प्रामाण्यग्रहेऽपि न दोषः, न वा निषेध्याप्रसिद्धिः, तस्मिन्नेव ज्ञाने सुलभत्वात् ।

[ग] तत्तज्ज्ञाननिष्ठप्रकारितारूपस्य तत्तज्ज्ञानव्यक्तिस्वरूपतामते प्रामाण्याश्रयतत्तज्ज्ञानं तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोपादेयम्, प्रमात्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानमादाय सिद्धसाधनावकाशादित्याशयेन तस्मिन् ज्ञान इत्युक्तम् । तदंशमनुपादाय तादृशज्ञानप्रकारतामात्रनिवेशे घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिना पक्षतायां तज्ज्ञानव्यक्तिभिन्नघटत्वादिप्रकारकज्ञाननिष्ठतादृशज्ञानप्रामाण्ये तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानान्तरपक्षकानुमित्यादिप्रमकतया सिद्धसाधनप्रसङ्गात्, प्राचीनैः पक्षतावच्छेदकैक्येऽपि अंशतःसिद्धसाधनस्य दोषताभ्युपगमात्, तददोषत्वेऽपि अन्ततो बाधेन नैयायिकानामुद्देश्यस्य घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वावच्छेदेन स्वतस्त्वाभावसिद्धेरनिर्वाहात् ।

यदि च प्रकारिता ज्ञानस्वरूपातिरिक्ता, तदा प्रमात्वसामान्यलक्षणजन्यातीतादिप्रकारव्यक्तिप्रत्यक्षमादाय सिद्धसाधनवारणाय तज्ज्ञानपदस्य प्रमात्वाद्याश्रयपरत्वे नोक्तदोषावकाश इत्याशयेन तस्मिन्नेव ज्ञान इति परित्यजति (तादृशेति, न दोषः—न सिद्धसाधनम् । घटभिन्नत्वादिसामान्यलक्षणप्रामाण्यप्रत्यक्षे तस्य विषयत्वेऽपि प्रकारत्वाभावादिति भावः । घटत्वप्रकारकत्वत्वादिसामान्यज्ञानं घटत्वप्रकारकत्वाद्याश्रयज्ञानमन्तरेण न सम्भवति, प्रकारितात्वादिरखण्डधर्मश्च सिद्धान्तविरुद्ध इति तादृशसामान्योपेक्षा । प्रामाण्यत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तादृशज्ञानविषयत्वसाधने नेदं सिद्धसाधनम्, घटभिन्नत्वादिप्रकारकप्रामाण्यमहद्विषयतायाः प्रामाण्यत्वानवच्छिन्नत्वात्, अत उक्तविवक्षायाः प्रयोजनान्तरमाह (न वेति) निषेध्यस्य—तादृशज्ञानप्रामाण्याभावरूपनैयायिकसाध्यस्य । (अप्रसिद्धिरिति) वस्तुमात्रस्यैव सामान्यलक्षणादिजन्यप्रमाविषयकज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वेन तादृशज्ञानविषयत्वस्य केवलान्वयित्वादिति भावः । प्रकारत्वापर्यन्तनिवेशे निषेध्यप्रसिद्धिमुपदर्शयति (तस्मिन्नेवेति) । द्वितीयकल्पाभिप्रायेणेदम्, प्रथमकल्पे तज्ज्ञानादेरप्रामाण्यस्यान्यत्रापि प्रसिद्धेः (सुलभत्वादिति) । तज्ज्ञानस्य त-

[दी] तज्ज्ञानघटितविशिष्टान्तरे तत्प्रसिद्धिरित्यपि केचित् । विधिप्रसिद्धि- स्तु घटत्वप्रकारकत्वादौ,

---

[ग] ज्ञातत्वरूपविशेषणज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्ध एव ज्ञाने प्रकारतया तद्विषयज्ञानप्रकारत्वाभावस्य तत्र सम्भवादिति भावः ।

न च प्राथमिकतज्ज्ञानप्रत्यक्षादावपि मीमांसकमते तज्ज्ञानस्य प्रकारतया तादृशज्ञानस्य च ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वेन नैयायिकसिद्धाद्वितीयानुव्यवसायादिभिन्नतया मीमांसकमते द्वितीयकल्पे निषेधाप्रसिद्धिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्,–स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताया द्वितीयकल्पे साध्यघटकतोपगमेन स्वरूपसम्बन्धेनावृत्तौ तज्ज्ञाने द्रव्यत्वादावपि परमते निषेधस्य प्रसिद्धेः सम्पादनीयत्वात् । मिश्रादिमते स्वरूपसम्बन्धेनावृत्तावपि तेन सम्बन्धेन अन्यथाख्यातिप्रकारत्वस्य सत्त्वेऽपि तादृशावृत्तेः सर्वस्य तादृशभ्रमे भानाभावात् क्वचिदभावप्रसिद्धिसम्भवात् । तज्ज्ञानपर्यन्तानुधावनं च प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धविशेषाप्रवेशेऽपि स्वमते तत्र प्रसिद्धिः सम्भवतीत्यभिप्रायात् । मतान्तरमाह (तज्ज्ञानघटितेति) विशेषणतया तज्ज्ञानं यद्घटकं तादृशविशिष्टे इत्यर्थः । तादृशविशिष्टस्य न्यायमते तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यज्ञान एव विषयत्वात् । एवं च–विषयतामात्रस्य साध्यघटकत्वेऽपि निर्वाहो बोध्यः । कश्चिदित्यनेनास्वरसः सूचितः । केवले विशेष्ये तादृशज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वसत्त्वेन विशिष्टेऽपि विशेष्ये तदभावस्य दुर्लभत्वमिति तद्बीजम् । प्रथमकल्पे विधिप्रसिद्धिस्थलमाह (विधीति) (घटत्वप्रकारकत्वादाविति) अभावत्वप्रतियोगित्वयोरिव न्यायमते प्रकारित्वादेरनुपस्थितस्य प्रकारत्वात्, व्यवसायानन्तरक्षणोत्पन्नानुव्यवसाये व्यवसायविषयकज्ञानजन्यत्वेन नैयायिकसिद्धभिन्ने व्यवसायज्ञानात्मकविशेष्यनिरूपितप्रकारताया घटत्वप्रकारकत्वादौ सत्त्वादिति भावः ।

यद्यप्येवं प्रामाण्ये निषेधरूपनैयायिकसाध्यस्य बाधो दुर्वारः, प्रामाण्यस्यैव घटत्वप्रकारकत्वत्वादिमात्रपुरस्कारेण तत्त्वेऽपि ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वेन तत्र तदभावस्य दुर्घटत्वात्; तथापि विषयेऽपि

[दी] घटादौ वा । मद्दाना ज्ञानतालिङ्गकानुमितौ तस्य प्रकारत्वसम्भवे तु तस्यामपि ।

[ग] विषयतानवच्छेदकरूपावच्छेदेन विषयत्वाभावमभ्युपेत्यैतदभिधानम् । अन्यथा प्रकारित्यादिकमप्युपस्थित न प्रकार इति मतमवलम्ब्य बाधः परिहरणीयः । ज्ञानांशे विषयितासम्बन्धेन प्रथमानुव्यवसाये प्रकारीभूत विषय एव व्यवसायकालीनोपस्थितवशात्तदनन्तरतत्प्रत्यक्ष एव तत्प्रकारीभूतज्ञानत्वादौ च तज्ज्ञानरूपघटत्वप्रकारकत्वाद्याश्रयविषयकज्ञानानन्यज्ञानप्रकारकत्वप्रसिद्धि । आदिपदाद्वेव च तत्परिग्रहः । द्वितीयकल्पे ज्ञानावृत्तावपि वस्त्वन्तरे प्रसिद्धिसौलभ्यमित्याह (घटादौ वेति) स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताया द्वितीयकल्पे विवक्षितत्वे अन्यथाऽप्यग्त्यनङ्गीकर्तृगुरुमते तादृशसम्बन्धेनावर्तमानघटादौ तादृशी प्रकारिता न सम्भवतीत्याशयेन आदिपद तादृशसम्बन्धेन वृत्तिमतामभावादीना परिग्रहकम् । विनेप्यमूतनैयायिकसिद्धभेदेन तादृशज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्धभिन्न ज्ञानमज्ञायामि भट्टमतमात्रसिद्धप्रसिद्धिस्तस्मात् (भट्टानामिति) (प्रकारकत्वसम्भवेत्विति) ज्ञानरूपसाध्यांशे समानकालीनत्वसम्बन्धेन प्रकारत्व इत्यर्थ । तस्यामपि—ज्ञाततायामपि । ज्ञानांशे साध्यत्वघटितसाध्यस्यापि प्रसिद्धिरित्यर्थ । लिङ्गस्य साध्यविशेषणतयानुमितौ भान सविवादमित्यत 'सम्भवे' त्वित्यभिहितम् । द्वितीयकल्पे घटादिनिष्ठव्यक्तज्ञाततात्प्रत्यक्षप्रकारतामादायापि तेषा स्वमते साध्यप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या ।

यद्यपि ज्ञाततालिङ्गकानुमितिप्रकारतामादायापि ज्ञानत्वादावपि प्रसिद्धिसम्भव, तथापि तत्रोभयमत एव तत्प्रसिद्धेस्तस्य घटत्वप्रकारत्वादावित्यादिपदेन प्रागुपादानात् ज्ञाततापर्यन्तानुधावनम् । ज्ञाततात्वे ज्ञानांशे साध्यत्वरूपसाध्यवत्त्वाभावात्तदुपेक्षितम् ।

ननु नैय्यायिकसिद्ध मत्रादिप्रवृत्तिजनकत्वादि लिङ्गकानुमित्या प्रामाण्यप्रकारेण ज्ञानावगाहने सति दर्शितसाध्यप्रसिद्धौ तन्मूलकज्ञानतालिङ्गकानुमित्या प्रामाण्यग्रहणेन भट्टमते दर्शितसाध्यनिर्वाहादनुव्यवसायस्थलीयपूर्वाप्र

[दी] तादृशज्ञानविषयकसमानाधिकरणज्ञानाजन्यसमानाधिकरणत्वेनान्ति[म] ज्ञानं विशेष्यम् ।

केचित्तु तादृशज्ञानाजन्यत्वेन यन्नैयायिकसिद्धं तद्भासत्वं वाच्यम्, व्यवसायानन्तरत्रिचतुरक्षणाभ्यन्तरोत्पन्नं ज्ञानं भट्टैर्ज्ञाततालिङ्गकानुमितित्वेन स्वीकृतं

[ग] दीतत्वज्ञानविषयकसामान्यमुखव्याप्त्यधीनज्ञाततालिङ्गकानुमितेर्न प्रामाण्यावगाहिता तन्मते सिद्ध्यति, न वा तावतैव तेषां स्वतस्त्वसिद्धिः, प्रामाण्ये तादृशप्रामाण्यभासकसामग्र्या यथार्थेच्छादिलिङ्गकप्रामाण्यविशिष्टानुमितिसामग्रीतोऽविशेषात्, नैयायिकासिद्धज्ञाततालिङ्गकत्वेन विशेषस्य स्वतस्त्वसम्पादकत्वोपगमे परिभाषामात्रोपगमेन स्वतः परतो वेति विवादपर्यवसानात्, ज्ञातताख्यपदार्थान्तरतदभाव एव विवादविश्रामादित्याशङ्क्य उक्तानुमितिव्यावर्तनाय विशेषणान्तरं प्रवेशयति (तादृशज्ञानेति) प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानेत्यर्थः । सामानाधिकरण्यद्वयं तन्निरूपितम् । एतच्च विशेषणं यथाश्रुतमूललभ्यमेव । एतद्विशेषणेन च पूर्वोपदर्शितयथार्थसंस्कारादिलिङ्गकसामान्यव्याप्त्युपष्टम्भानुमितिप्राप्ततया अर्थान्तरवारणासम्भवस्य दर्शितत्वात्तादृशज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्धभिन्नत्वरूपोक्तविशेषणोपादानमित्यवधेयम् ।

दर्शितज्ञाततालिङ्गकानुमित्या अर्थान्तरवारणाय तादृशज्ञानजन्यत्वेन नैयायिकसिद्धभिन्नत्वमुपेक्ष्य तादृशज्ञानजन्यभिन्नत्वेन नैयायिकसिद्धत्वं केचिन्निवेशयन्ति विशेषणम्, उक्तज्ञाततालिङ्गकानुमितेस्तादृशज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्धभिन्नत्वेऽपि न तदजन्यतया नैयायिकसिद्धत्वमतस्तद्भासतया न सिद्धसाधनमिति वदन्ति, तन्मतमुपन्यस्यति (केचित्त्विति) मन्वेयमनुव्यवसायस्थानीयज्ञाततालिङ्गकानुमितेरपि भट्टमतेऽसद्भावः, तस्या नैयायिकासिद्धत्वादित्यत आह (व्यवसायेति) व्यवसायानन्तरं ज्ञानोत्पत्त्यधिकरणान्यत्साक्षाद्विनिष्क्रमणादाय क्षणत्रयस्य क्षणचतुष्टयस्य वा मध्ये जायमानमित्यर्थः । ज्ञातताद्वितीयक्षणे ज्ञाततायाः प्रत्यक्षव्याप्तिस्मरणयो भट्टमते युगपदुत्पादसम्भवाद्विशिष्टपरामर्शपर्यन्तमप्यनुमितावनपेक्षायां तत्तृ-

[दी] नैयायिकैस्साक्षात्कारित्वेनैवाभ्युपगम्यत इति न तन्मतापरिग्रह इत्याहुः ।

नन्वयोगिना तादृशाश्रयप्रतीत्यापि ज्ञानेऽपूर्वप्रामाण्यग्रहान्निषेधसाधने बाधः,

---

[ग] तृतीयक्षण एव ज्ञानानुमितेरसम्भव, विशिष्टपरामर्शापेक्षाया तदा विशिष्टपरामर्शोत्पत्त्या चतुर्थक्षणेऽनुमितिरित्याशयेन "त्रिचतुरे" त्युक्तम् (नैयायिकैस्साक्षात्कारित्वेनैवेति) साक्षात्कारित्वव्यवसायानन्तरक्षणोत्पन्नत्वाभ्यामेवेत्यर्थः । व्यवसायानन्तरक्षणोत्पन्नतया स्वीकृतत्वेन व्यवसायविषयकज्ञानाजन्यतया स्वीकृतत्वलाभ । व्यवसायानन्तरक्षणोत्पन्नतास्वीकारे अनुमितित्वोपगमो न सम्भवतीति तद्धेतुतया साक्षात्कारित्वोपगमाभिधानम् । एवकारेणानुमितित्वव्यवसायतृतीयक्षणोत्पन्नत्वादिस्वीकारव्यवच्छेद । न तन्मतापरिग्रह —न भट्टमतसिद्धज्ञाततालिङ्गकानुमित्यपरिग्रह । तस्या ज्ञाततालिङ्गकानुमितित्वेन न्यायमतासिद्धत्वेऽपि तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानत्वेन तन्मतसिद्धतयैव तत्परिग्रहसम्भवादिति भाव । तादृशाश्रयम्—प्रकृतप्रामाण्याश्रयम् । अपूर्वप्रामाण्यग्रहात्—पूर्वाप्रतीतज्ञानवृत्तिप्रामाण्यस्य योगजधर्मबलेन तज्ज्ञानादौ ग्रहात् । (निषेधसाधने बाध इति) तन्मते योगिनामभावेन तद्व्यवस्थापनं विना सिद्धसाधनाव्यवस्थितेरिति तथोक्तम् ।

न च प्रामाण्यज्ञानं विना प्रामाण्यस्य प्रकारत्वासम्भवान्नायं दोष, योगजधर्मादेव प्रथमं प्रामाण्यग्रहेण विशेषणज्ञाननिर्वाहे तज्ज्ञानेऽपि निखिलवस्तुभाने बाधकाभावात् तादृशज्ञानजन्यतयैव प्रामाण्यप्रकारकज्ञानस्य तदाश्रयविषयकज्ञानाजन्यत्वं दुर्घटम्, प्रामाण्यस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वरूपत्वे तद्ज्ञानान्तर्गतमेव वैशिष्ट्यघटकतज्ज्ञानमात्रमिति वाच्यम्, प्रमाज्ञानं विनापि प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिना प्रकृतप्रामाण्यरूपविशेषणस्मरणादिसहकृतात्प्रामाण्यघटकप्रकारित्वादिस्मरणसहकृताद्वा योगजधर्मात्तत्प्रकारकप्रत्यक्षसम्भवात् ।

न चैवं वक्ष्यमाणरीत्या योगिज्ञानवारणेऽपि उपदर्शितस्मरणादिनान्यप्रामाण्योपनीतभानं ज्ञानादौ लौकिकं प्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानाजन्यमपि

[दी] अत्र केचित्–तत्प्रामाण्यस्याश्रयो न वक्तव्यः, अपि तु स्वग्राह्यप्रामाण्यस्य, तथा च तज्ज्ञानसमानाधिकरणस्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयज्ञानाविषयकज्ञानजन्यं यत् तद्भिन्नतज्ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानग्राह्यं न वेत्यर्थः,

---

[ग] सम्भवतीति निषेधे बाधो दुरुद्धर एवेति वाच्यम्, उपनीतभानस्थले दर्शितनियमसत्त्वे प्रामाण्याश्रयज्ञाने प्रामाण्यभानं विना तदंशे प्रामाण्योपनीतभानासम्भवात् तज्ज्ञानांशे ग्राह्यत्वविरहस्य बाधासम्भवात् । प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिनोपस्थितप्रकृतप्रामाण्यरूपसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यतत्प्रकारकप्रत्यक्षमादायापि न बाधः, तत्सम्बन्धेन सामान्यप्रकारमेव ज्ञानं तत्सम्बन्धेन सामान्याश्रयभासकमिति मतस्यावलम्बनीयत्वात्, तादृशज्ञानस्य च प्रमारूपस्य प्रमाविशेष्यकत्वात् । व्यधिकरणप्रकारकाजन्यत्वेन अन्तिमज्ञानं विशेष्याप्रमाविशेष्यकप्रामाण्यरूपसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रहस्य वारणीयत्वात् । तावतैव च तज्ज्ञानविशेष्यत्वानिरूपितत्वाविशेषितत्प्रकारतामात्रस्य ग्राह्यतास्वरूपत्वकल्पे भ्रमरूपं पक्षं व्याप्यत्वघटकतयापि प्रमात्वरूपसाध्याश्रयत्वेन भ्रममवगाहमानेन परामर्शेन जनितां प्रामाण्यानुमितिमादाय निषेधस्य बाधवारणं सम्भवतीति ध्येयम् । तदाश्रयपदेन तदाश्रयग्राह्यविषयार्थकतया भ्रमजन्यज्ञानव्यावृत्तिरित्यपि केचित् ।

मिश्रानुसारेण समाधानमुपक्रमते (केचित्त्विति) न वक्तव्यः—न तज्ज्ञानपदेन विवक्षणीयः । स्वपदस्याजन्यज्ञानरूपानुयोगिपरत्वे चरमज्ञानपदेनानुव्यवसायादीनां न्यायमते नोपादानसम्भवः, तन्मते प्रामाण्यस्य तद्ग्राह्यत्वादिति प्रामाण्यग्राहकं च ज्ञानं तन्मते स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयज्ञानजन्यमेवेति स्वपदार्थाप्रसिद्धिरतः प्रतियोगिनि स्वत्वमन्तर्भाव्य भेदकूटं निवेशयति (तथा चेति) (तज्ज्ञानसमानाधिकरणेति) तज्ज्ञानसमानाधिकरणं च यत्स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयतज्ज्ञानविषयकं ज्ञानं तज्जन्यत्वेन नैयायिकसिद्धं यत्स्वं तदन्यद्यत्तज्ज्ञानसमानाधिकरणं ज्ञानं तद्ग्राह्यं न वेत्यर्थः । प्रथमसमानाधिकरणान्तानुपादाने यद्यपि स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयाविषयकत्वेन परमेश्वरज्ञाननिवेशेऽपि न न्यायमते तदजन्यास्मदादिज्ञानाप्रसिद्धिः, प्रामाण्यवि-

[ग] षयकानुमित्यादेरेव स्वपदेनोपादानात्तदन्यत्वरूपाजन्यान्तार्थस्य प्रामाण्याविषयकज्ञान एव प्रसिद्धे, प्रामाण्याविषयकं च ज्ञानं न्यायमते प्रामाण्यविषयकत्वेन मीमांसकमतसिद्धमनुव्यवसायादिकमपीति निषेधे साध्ये घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य तद्ग्राह्यत्वासिद्धेरप्रत्यूहतया तत्पक्षकविप्रतिपत्तौ न काचिदनुपपत्तिः । प्रामाण्यघटितप्रामाण्यपक्षकस्थले विषयीभूतप्रामाण्यविषयकस्येदं प्रमेत्यादिज्ञानानुव्यवसायादेर्न्यायमते स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयघटादिज्ञानविषयकेश्वरज्ञानजन्यतया तदजन्यज्ञानाग्राह्यत्वस्यैव तन्मते साध्यतयाऽनुव्यवसायादेः प्रामाण्याग्राहकत्वासिद्धया उद्देश्यासिद्धिस्तु प्रथमसमानाधिकरणान्तोपादानेऽपि तादृशानुव्यवसायादेः स्वग्राह्यविषयीभूतप्रामाण्याश्रयघटादिज्ञानविषयकेन तद्धर्मिकप्रामाण्यप्रकारकोक्तव्यवसायरूपतज्ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानेन जनितत्वादसङ्ग्रहेण समानैव, तादृशप्रामाण्यस्य पक्षबहिर्भावेन समाधिरपि समान एव, तथापि घटादिज्ञानानुव्यवसायस्य न्यायमते घटत्वादिप्रकारकत्वेन तत्प्रामाण्यावगाहितया स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयव्यवसायविषयकपरमेश्वरज्ञानजन्यतया प्रामाण्यत्वेन ग्राह्यतापर्यन्तस्य चा विवक्षितत्वात्कथितं यदन्यत्वं तदन्यत्वं दुर्घटम्, एवं पुरुषान्तरीयप्रमाविषयकान्यपुरुषीयप्रामाण्यविषयकज्ञानानुव्यवसायस्य ग्राह्यं तद्विषयीभूतप्रामाण्यं तदाश्रयपुरुषान्तरीयज्ञानविषयके व्यवसाये तज्ज्ञानसामानाधिकरण्यासत्त्वात्प्रथमसमानाधिकरणपदोपादाने तादृशानुव्यवसायस्याजन्यान्तेनोपादानसम्भव, तदनुपादाने तादृशानुव्यवसायस्य स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकेनान्यपुरुषीयज्ञानेन भगवज्ज्ञानेन च जनितत्वान्न तदुपादानसम्भव इति प्रथमसमानाधिकरणपदोपादानम् । एवं प्रामाण्यधर्मत्वादिप्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानीयप्रामाण्यस्य यत्र पक्षता तत्र तादृशज्ञानानुव्यवसायस्य प्रामाण्यधर्मत्वादिप्रकारत्वावगाहिनो न्यायमतेऽपि प्रामाण्यग्राहकतया स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकेश्वरज्ञानजन्यतया प्रथमसमानाधिकरणान्तानुपादाने न सङ्ग्रहः स्यादिति तत्सङ्ग्रहायापि तदुपादानम् । द्वितीयसमानाधिकरणान्तव्यावृत्तिः पूर्ववदेव । मिश्रमते जन्यभिन्नत्वानिवेशोऽपि न क्षतिः, तन्मते स्वप्रतियोगिग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानप्रागभावप्रयुक्तं यद्यत्त्वं तदन्यप्रागभाव-

[दी] योगिप्रत्यक्षं च ज्ञानभिन्नत्वेनात्ममननजन्यम्; वस्तुतो ज्ञानभिन्नत्वेनात्ममननं; निखिलज्ञानविषयकतया सकलप्रामाण्याश्रयविषयकमेवेति ।

परेतु—अनागताविषयकत्वेनान्तिमं ज्ञानं विशेष्यम्,

[ग] प्रतियोगिज्ञानविषयत्वस्यैव विवक्षणीयत्वात् । उक्तविवक्षया योगिज्ञानव्यावृत्तिं स्पष्टयति (योगिप्रत्यक्षं चेति) योगजधर्माधीनं प्रत्यक्षमित्यर्थः । (ज्ञानभिन्नत्वेनात्ममननजन्यमिति)

यद्यपि तादृशमननस्य निदिध्यासनद्वारा सार्वज्ञ्यसम्पादकधर्मविशेषहेतुतया योगजधर्मजन्यप्रत्यक्षे प्रयोजकत्वमेव, न तु जनकत्वम्, तथापि जन्यपदस्य प्रयोज्यपरत्वान्नासङ्गतिः, साध्येऽपि अजन्येत्यनेन अप्रयोज्यताया एव विवक्षणीयत्वात् । अत एव मिश्रोक्तनिदिध्यासनमुपेक्ष्य मननमेव तन्मूलभूतमुपात्तम् । निदिध्यासनस्यापि जनकताया अप्रामाणिकत्वात्प्रयोज्यघटितसाध्यस्यावश्यं विवक्षितत्वे निदिध्यासनमूलभूतमननप्रयोज्यतयापि तद्धारणं सम्भवतीत्याशयात् । आत्मनो नित्यत्वादिबोधकवाक्याज्जन्यत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नभिन्नत्वेनैवात्मनश्श्रवणमस्ति, न तु ज्ञानत्वादिरूपविशेषधर्मावच्छिन्नभिन्नतया, तादृशधर्मावच्छिन्नबोधकागमाश्रुतेरित्याशयेन श्रवणमुपेक्षितम् । श्रवणे ज्ञानभानानियमात्, ज्ञानविषयकज्ञानापेक्षायामेव विषयीभूतज्ञानस्य भावयत्किञ्चित्प्रामाण्याश्रयतया सिद्धसाधनवारणसम्भवात् । ज्ञानत्वावच्छिन्नभिन्नत्वेन आत्ममननञ्चावश्यकम्, विज्ञानवादिसमुत्थापितज्ञानाभेदवासनानिवर्तकतद्भेदसाक्षात्कारनिर्वाहकतद्दीर्घध्यानधारामूलभूतज्ञानभेदवासनाबीजत्वात् । ज्ञानत्वावच्छिन्नभिन्नत्वेन आत्मनोऽनुमितौ भेदप्रतियोगितया सकलज्ञानभाने बाधकाभावः, सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या अनुमितिजनकसाध्यप्रसिद्धौ सकलतद्भानात्, विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावत्वमते सामान्याभावभाने सकलप्रतियोगिभानमावश्यकमेव, सामान्यधर्मविशेषितस्वस्वप्रतियोगिप्रकारेणैव तदभावानां भानात्, अन्यथा भ्रमत्वापत्तेः, एवञ्च प्रकृतप्रामाण्याश्रयप्रमाणनिवेशेऽपि योगिप्रत्यक्षवारणसम्भव इत्याशयेनाह (वस्तुत इति) अत्रैव समाधाने स्वनिर्भरः (अनागतेति) अनागतत्वं ग्राहकज्ञानाधिकरणकालापेक्षया विचारकाल

[दी] नोपादेयं च तत्र सामानाधिकरण्यम्, अनागतज्ञानप्रामाण्यन्तु न पक्षः, पूर्ववर्तित्वादिरूपसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानन्तु न तेन वार्यते ।

[ग] पेक्षयैव वा ग्राह्यम्, अन्यथा जन्यमात्रस्यैव किञ्चित्कालापेक्षया अनागतत्वेन प्रामाण्यग्राहकत्वेनाभिमतानामनुव्यवसायादीनां अनागतव्यवसायादिविषयकत्वेन नित्यमात्रविषयकज्ञानस्यैव अनागताविषयकतया बाधापत्तेः ।

नन्वेवं योगिज्ञानस्येव परमेश्वरज्ञानस्याप्यनागतविषयकत्वेन वारणादन्तिमज्ञाने तज्ज्ञानसामानाधिकरण्यविशेषणमनुपयुक्तमित्याशङ्क्य तत्परित्यजति (नोपादेयञ्चेति) नन्वनागताविषयकत्वेन अन्तिमज्ञानविशेषणे अनागतत्वप्रागभावासमानकालीनत्वादिप्रकारकज्ञानप्रामाण्ये बाध, तादृशप्रामाण्यग्रहस्य तद्घटकानागतविषयकत्वनियमादित्यत आह (अनागतेति) अनागतविषयकज्ञानमात्रस्य प्रामाण्यं पक्षाद्बहिर्भावनीयमित्यर्थः । घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य अनागतघटादिघटितत्वेऽपि अतीतादिघटमात्रविषयकानुव्यवसायादिनापि ग्रहात् साध्यसत्त्वेन न पक्षबहिर्भावः ।

यदि च विशेष्यव्यक्तिभेदेन घटत्ववतीत्यादिकं प्रामाण्यमपि भिद्यत एव, तद्घटितत्वात्, तथा चानागतघटादिव्यक्तिघटितस्य नानागतादिविषयकज्ञानमात्रग्राह्यतेति बाधो दुष्परिहर एवेति मन्यते, तदा तत्कालीनविचारे तदनन्तरोत्पत्स्यमानघटादिव्यक्तिघटितं घटत्ववतीत्यादिकं पक्षाद्बहिर्भावनीयमेव, ग्राहकज्ञानापेक्षयानागतत्वाविशेषेऽनागतघटादिघटिततादृशप्रामाण्यमपि तादृशघटादिपूर्वकालेतरकालीनतज्ज्ञानानुव्यवसायादिना स्वापेक्षयानागतघटादिव्यक्त्यन्तरमनवगाहमानेन गृह्यत इति तत्र साध्यसत्त्वेन तस्य पक्षान्तर्भावोपि सम्भवति, तादृशघटादिव्यक्तिपूर्वकालीनेनैव अनुव्यवसायादिना तद्व्यक्तिघटितप्रामाण्यं विषयीकृतम्, तादृशव्यक्तेः प्रामाणिकत्वे तद्व्यक्तिघटितमेव तत्पक्षाद्बहिर्भावनीयमिति बोध्यम् । नन्वेवं घटभिन्नत्वादिसामान्यजन्यज्ञानस्य अनागतविषयकत्वविशेषणेनैव वारणे पूर्वोक्तप्रकारतानिवेशव्यावृत्त्यसङ्गतिरित्यत आह (पूर्ववर्तित्वादीति) तेन—अनागताविषयकत्वविशेषणेन (न वार्यत इति) तथा च तादृशज्ञानविषयतावारकत्वेनैव तादृश-

अन्येतु-तज्ज्ञानभिन्नज्ञानाविषयकत्वेन तद्विशेष्यम्, इत्थं च निषेधो ज्ञानान्तरे सुलभ इति ।

अन्ये तु-तद्वति तत्प्रकारकत्वेन विशिष्टं ज्ञानत्वं प्रामाण्यम्, वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यम्, तच्चाश्रयगर्भम्; न च नैय्यायिकानां विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानसम्भवः,

---

[ग] प्रकारताविवक्षणस्यावश्यकतेति भावः (तज्ज्ञानभिन्नेति) प्रकृतप्रामाण्याश्रयभिन्नेत्यर्थः । प्रतियोगिकोटौ ज्ञानत्वप्रवेशवैयर्थ्यात् अनुयोगिनि-ज्ञानत्वविशेषणं अप्रसिद्धिवारकम्, सविषयमात्रस्यैव ज्ञानादिभिन्नविषयत्वात् । तत्-अन्तिमज्ञानम् । अनेनापि विशेषणेन विश्वविषयकस्य योगिज्ञानस्येव भगवज्ज्ञानस्यापि वारणात्, तत्र सामानाधिकरण्यविशेषण-मेतत्कल्पेऽप्यनुपादेयम् । एवं च प्रकारतापर्यन्तस्य स्वतो ग्राह्यतारूपत्व-विरहेऽपि न निषेधाप्रसिद्धिरित्याह (इत्थं चेति) ज्ञानान्तरे-तज्ज्ञानभिन्नज्ञाने (सुलभ इति) तज्ज्ञानभिन्नज्ञानस्य तज्ज्ञानभिन्नज्ञानाविषयकज्ञानाविषयत्वास-म्भवादिति भावः ।

एतत्कल्पे पूर्वकल्पे च ज्ञानत्वादिप्रकारकज्ञानानुव्यवसायस्य सामान्यलक्षणया यावज्ज्ञानाविषयकत्वे बाधकाभावान्न्यायमते प्रकृतप्रामाण्याश्रयभिन्नज्ञानाविषयकत्वेन अनागताविषयकत्वेन च तदुपग्रहः, तादृशज्ञानीयप्रामाण्ये परतस्त्वसाधने सिद्धसाधनावश्य पक्षबहिर्भावावश्यकत्वे सामान्यतो ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यत्वनिवेश एव सम्भवति, तादृशज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्धभिन्नत्वस्यावश्यकतया भट्टमतपरिग्रहस्यापि सम्भवादित्यस्वरसः । (तच्चाश्रयगर्भमिति) तथा च प्रामाण्याश्रयज्ञानस्य प्रामाण्यघटकतया तद्विषयकज्ञानजन्यतयैव योगजधर्मजन्यप्रामाण्यप्रत्यक्षवारणं सम्भवतीति भावः । आश्रयघटितत्वेऽपि योगिनां तज्ज्ञाने कथमाश्रयज्ञानापेक्षेत्याशङ्कायामाह (न चेति) नैयायिकानामित्यनेन स्वनस्त्वादिना मीमांसकानां विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुत्वानङ्गीकारात् प्रामाण्यघटकतदाश्रयज्ञानस्य पूर्वमसत्त्वेऽपि प्रथमानुव्यवसायादिना तन्मते प्रामाण्यग्रहसम्भवात् बाध इति दर्शितम् ।

[दी] योगजधर्मस्य च निर्विकल्पकज्ञानजनकत्वं सार्वज्ञ्यसम्पादकमनुगुणमेवेति, यदि च किञ्चित्प्रामाण्यं विनाश्रयग्रहं दुर्ग्रहम्, तदा तत्पक्षे नान्तर्भावनीयम्।

[ग] ननु योगिज्ञाने विशेषणधियो हेतुत्वे लौकिकसन्निकर्षवद्योगजधर्मस्यापि निर्विकल्पकजनकत्वोपगमः स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह (योगजधर्मस्येति) (सार्वज्ञ्यसम्पादकमिति) स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्य ॥ घटो न वेत्यादिसंशयनिवर्तकस्य सघट इत्याकारकनिखिलधर्मज्ञानस्य सम्पादकमित्यर्थः। स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकबुद्धौ स्वरूपतस्तदवगाहिज्ञानस्य हेतुतायाः सामान्यलक्षणया सार्वज्ञ्यवारणायावश्यवक्तव्यतया निर्विकल्पकं विना तादृशज्ञानासम्भवादिति भावः।

न च विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणधियो हेतुत्वेऽपि प्रामाण्यघटकविशेषणानां ज्ञानसत्त्वे ज्ञानस्याज्ञातस्यापि संसर्गतया भाने बाधकाभावः, संसर्गस्याप्रकारत्वादिति कथं योगिज्ञानं वारणीयमिति वाच्यम्,—विशिष्टविशेषणकज्ञाने विशिष्टस्यैव विशेषणस्य धियो हेतुतया विशिष्टप्रामाण्यप्रकारकज्ञाने विशिष्टप्रामाण्यज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वेन विशिष्टप्रामाण्यज्ञानस्य तद्घटकाश्रयविषयकत्वनियमेन विशिष्टप्रामाण्यप्रकारकबुद्धेस्तदाश्रयज्ञानाजन्यत्वासम्भवात्। तत्प्रकारकत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टमेव वा ज्ञानत्वपक्षे, तद्भाने सामानाधिकरण्यघटकस्याश्रयस्य प्रकारतानियमात् तज्ज्ञानापेक्षा निष्प्रत्यूहैव।

ननु सर्वं ज्ञानं गुण इत्यादिज्ञानीयसर्वविशेष्यताघटितप्रामाण्यं सर्वविषयकव्यवसायाधीनेनैव अनुव्यवसायेन मिश्रमते गृह्यते, तथा च तन्मते तत्र बाधः, तादृशव्यवसायस्य तादृशप्रामाण्याश्रयविषयकत्वनियमादित्यत आह (यदि चेति) (विनाश्रयग्रहं दुर्ग्रहमिति) आश्रयस्यैव नियमत आश्रयग्रहरूपत्वादिति भावः।

अत्र च ज्ञानमित्याद्याकारकस्यैव सर्वं ज्ञानमित्याकारकस्यापि सर्वज्ञानविषयकत्वानियमः,

[दी] केचित्तु—तज्ज्ञानविषयकेत्याद्युक्तिमहिम्ना नैयायिकसिद्धप्रामाण्यग्राहकताकभिन्नज्ञानग्राह्यत्वमेवोक्तम् । निषेधप्रसिद्धिः परेषां प्रामाण्यत्व-

---

[ग] न च पर्याप्तिसम्बन्धेन सर्वत्वप्रकारकस्य सर्वत्वपर्याप्त्यधिकरण सर्वविषयकत्वे तत्प्रमात्वमेव न निर्वहतीति तादृशप्रमायाः सर्वज्ञानविषयकत्वनियम इति वाच्यम्,—समुदायस्य पर्याप्त्यनुयोगित्वे तदन्तःपातिन-एकादेरपि तदावश्यकत्वात्तन्मात्रविषयकसर्वत्वज्ञानस्यापि प्रमात्वस्य दुर्निवारत्वात्; एकोऽयं द्वावित्यादिबुद्धेरप्रमात्वस्य कथञ्चिदुपपादनीयत्वात्; तथा च सर्वत्वप्रकारकज्ञानविषयकस्यापि सर्वं ज्ञानमिति प्रमात्मकज्ञानस्य सम्भवात्तदनुव्यवसायस्य दर्शितप्रामाण्याश्रयज्ञानविषयकज्ञानाजन्यत्वं सम्भवतीत्यालोच्य "यदि चे" त्युक्तम् । अत्रापि—तद्वति तत्प्रकारकत्वमात्रं प्रवृत्त्युपयुक्तं न तु तद्विशिष्टज्ञानत्वपर्यन्तम्, इत्थं च विशिष्टे स्वतस्त्वसाधने तद्वति तत्प्रकारकत्वे स्वतस्त्वसिद्धावपि विशिष्टस्य परतस्त्वसाधने तद्वति तत्प्रकारकत्वे परतस्त्वसिद्धिरिति तन्मात्रस्य पक्षत्वमुचितं न विशिष्टस्येत्यस्वरस. (उक्तिमहिम्ना-उक्तमिति) नैयायिकसिद्धप्रामाण्यग्राहकताकानुमित्यादेः मायथात्तदाश्रयविषयकज्ञानजन्यत्वादिति भावः । एवं च योगिज्ञानादेः प्रामाण्यग्राहकतया नैयायिकसिद्धतया तद्भिन्नत्वाभावेन सिद्धसाधनोद्धारः ।

अथैवमुक्तायास्तज्ज्ञाने निषेधप्रसिद्धेः अनवकाशः, नैयायिकमते यादृशज्ञानेन प्रामाण्यं नावगाह्यते तादृशेऽपि प्रत्यक्षादौ प्रामाण्याश्रयज्ञानस्योपस्थितस्य प्रकारत्वादित्याशङ्क्य अन्यत्र निषेधप्रसिद्धिं दर्शयति (निषेधेति) (प्रामाण्यत्वेति) प्रामाण्यस्य प्रमेतरवृत्तित्वादिघटितस्य प्रामाण्यविषयकज्ञानेनैव अवगाहनात्तत्र न्यायमतसिद्धप्रामाण्यविषयताकान्यज्ञानविषयत्वाभावस्य सुलभत्वादिति भावः । नैयायिकासिद्धप्रामाण्यग्राहकताकाभिन्न-प्रथमानुव्यवसायादिना मीमांसकमते प्रामाण्यत्वावच्छिन्नप्रामाण्यावगाहने प्रामाण्यत्वेन मतद्वये साध्यप्रसिद्धिरिति नाशङ्कनीयम्, तद्बुद्धिरोधकत्वावच्छि-

[म] परतः पक्षे ज्ञात एव ज्ञाने प्रामाण्यग्रहः, स्वतस्त्वे प्रामाण्यवत एव ज्ञानस्य ग्रहात् ।

[दी] प्रामाण्याभावत्वादाविति कृतं पल्लवितेन ॥

[भ] तद्वन्निरूपितत्वसहितप्रकारितात्वरूपाखण्डधर्मरूपप्रामाण्यत्वस्यैव मीमांसकमते अनुव्यवसायादिना ग्रहात्, न तु प्रमेतरावृत्तित्वादिघटितस्य, तस्यैव प्रकृते विवक्षितत्वात् । स्पष्टार्थं स्थलान्तरं दर्शयति (प्रामाण्याभावत्वेति)

अत्र च विशिष्टप्रामाण्यविषयकान्यज्ञाने प्रामाण्यत्वप्रामाण्याभावत्वादिघटकविशेष्यस्य विषयतया विशिष्टेऽपि विशेष्ये तदभावस्य न प्रसिद्धिसम्भव इत्यस्वरसः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचिते
प्रामाण्यवादे

॥ द्वितीयविप्रतिपत्तिः ॥

॥ अथ तृतीयविप्रतिपत्तिः ॥

[प्र] स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत एव न वा,

---

* मतत्रयसाधारणं लघुविप्रतिपत्त्यन्तरमाह (स्वाश्रयेति) स्वाश्रयज्ञानविषयकग्रहेणैव विषयीक्रियते न वेत्येवकारव्यत्यासेन योजना । एवकारश्च यावदर्थकः, स्वपदं सामान्यतः पक्षीभूतघटत्ववतीत्यादिपरम्, तथा च तज्ज्ञानवृत्तिघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वं स्वाश्रयज्ञानविषयकयावद्ग्रहप्रकारो न वेति फलितम् । ज्ञानभेदेन घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादेर्विभिन्नत्वे तु स्वाश्रयपदं पक्षीभूतप्रामाण्यव्यक्त्याश्रयपरम्, तथा च तज्ज्ञानवृत्तिघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वं तज्ज्ञानविषयकयावद्ग्रहप्रकारो न वेति फलितम् । इदं ज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादित्यादिनैयायिकसिद्धप्रामाण्यानुमितिमादाय विधौ सिद्धसाधनवारणाय यावदिति ग्रहविशेषणम् । तदर्थश्च दीधितिकृन्मतोक्तरीत्या प्रथमविप्रतिपत्त्यनुसारेण बोध्यः । प्रकारता च प्रथमविप्रतिपत्तौ नव्योक्तान्यतररूपा ग्राह्या, नातस्तत्रोक्तार्थान्तरावकाशः । एवं इदं ज्ञानं निष्प्रकारकम् इदं ज्ञानं निर्विशेष्यकम् इदं ज्ञानं प्रमात्वाभाववदित्यादिज्ञानलौकिकप्रत्यक्षमादाय गुरुमिश्रयोर्मते विधौ बाधवारणाय तत्प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकीभूततत्प्रामाण्याश्रयविषयकग्रहाविशिष्टत्वेन ग्रहो विशेषणीयः । तत्पदं विशिष्य पक्षीभूतप्रामाण्यपरिचयाय । वैशिष्ट्यं च स्वक्षणस्याव्यवहितोत्तरक्षणान्यतरक्षणावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वम् । स्वपदं च ग्रहपरम् । घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाश्रयज्ञानविषयकत्वं न तादृशज्ञानांशे लौकिकविषयताशून्यत्व— साक्षात्कारत्वाविशिष्टविषयतोभयाभाव–

---

* दीधितिकृता तृतीयविप्रतिपत्तेरव्याख्यातत्वात्, गदाधरभट्टाचार्यैरपि तद्व्याख्यातृभिस्तृतीयविप्रतिपत्तेर्व्याख्यानाय, तृतीयविप्रतिपत्तेर्व्याख्यानरूपो मूलग्रन्थ एवात्र समुद्धृतेति ज्ञेयम् ।

इति- सम्पादकः ।

[मधु] त्वम्, एवं पक्षे तज्ज्ञानविषयकत्वमपि तज्ज्ञानाशे तादृशो भयाभाववत्त्वम्, तेन प्रामाण्यविषयकज्ञानस्योपनीतचाक्षुषमादाय न बाध । भट्टमतसाधारण्याय उभयाभावानुधावनम् । न च गुरुनये तादृश-विवक्षण व्यर्थम्, तेनोपनीतचाक्षुषादेरनभ्युपगमादिति वाच्यम्,—सर्वमते सर्वविवक्षासाफल्याभावेऽपि क्षतिविरहात्, यत्किञ्चिन्मते सार्थकत्वस्य क-र्तव्यत्वात्, गुरुमतेऽप्युपनीतमानस्य लाघवेन ग्रहण-स्मरणात्मकैकज्ञानरूप-तया तद्विवक्षणस्यावश्यकत्वाच्च । अत एव लौकिकविषयत्वस्यापि नाप्रसि-द्धि । सुरभि चन्दनमित्यादे लाघवेन ग्रहणस्मरणात्मकैकज्ञानरूपतया तत्र सौरभ पश्यामीत्यनुव्यवसायवारणाय वह्न्याद्यनुमितेरपि स्वांशे मानससा-क्षात्काररूपतया तत्र पि वह्निं साक्षात्करोमीत्याद्यनुव्यवसायवारणाय तद-भ्युपगमस्यानस्यन्त्वात् । परन्तु तदेतन्मते साक्षात्कारत्वभित्रि परं वि-षाद । तादृशज्ञानाशे इत्यभावान्वयि, तेन तज्ज्ञानविषयकज्ञानस्य व्यु-दास, तत्र च तादृशज्ञानाशे तादृशोभयाभाववत्त्वविरहात् ।

ननु प्रथमविप्रतिपत्त्युक्तरीत्या ज्ञानपदजन्यशाब्दबोधं ज्ञानवानित्य-नुमिति-स्मृत्यादिकं घटज्ञानपदादिजन्यशाब्दबोधं घटज्ञानवानित्याद्यनुमिति-स्मृत्यादिकं चादाय बाधो दुर्वार इति चेत् ? न—घटत्ववति घटत्वप्रकारक-ज्ञाननिष्ठप्रामाण्याविषयकपरोक्षभिन्नत्वेन ग्रहविशेषणात्, तादृशग्रहश्च तौ दृशज्ञानसाक्षात्कार तादृशज्ञानविषयकप्रामाण्यानुमित्यादिश्च । सिद्धसाधन-वारणाय परोक्षेति । परोक्षत्वं च चाक्षुषादिभेदपञ्चकवज्ज्ञानत्वम् । भट्टमत-साधारण्यायाविषयकान्त परोक्षविशेषणम् । शेष प्रथमविप्रतिपत्तौ नव्यम-तोक्तरीत्यावसेयम् ।

वस्तुतस्तु न ह्येकदा त्रिभिर्द्वाभ्यां वा विवादः, अत प्रत्येकमत-मात्रसाधारण विप्रतिपत्तिद्वयमाह, (स्वाश्रयग्राहकेणेत्यादि) इदन्तु मिश्र-मतं । स्वाश्रयग्राहकेण—स्वाश्रयविषयकसाक्षात्कारेण, गृह्यत एव न वा—प्रकारीक्रियत एव न वेत्यर्थः । भिन्नक्रमम् एवकार स्वाश्रयविषयकसाक्षा-त्कारस्य ग्राहकत्वलाभाय । अन्यथा प्रामाण्यस्मृत्यादिकालेनानुव्यवसायेन

[मधु] नैयायिकमतेऽपि प्रामाण्यग्रहात् सिद्धसाधनापत्तेः, तथा च स्वाश्रयविषयकयावत्साक्षात्कारप्रकारताबाधश्चेति फलितम् । साक्षात्कारश्च स्वाश्रयादेः संयुक्तसमवायजन्यत्वेन लौकिकत्वेन वा विशेषणीयः, तेन प्रामाण्यविषयकोपनीतमानमादाय न बाधः । तत्प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकासमवहितत्वेन साक्षात्कारो विशेषणीयः, तेनेदं निष्प्रकारकं इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षमादाय न बाधः । अनुव्यवसीयमानज्ञानप्रामाण्यमेव पक्षः, नातो बाधः । प्रकारता च ज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वविशिष्टप्रामाण्यत्वावच्छिन्नप्रकारता-घटत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारतयोरन्यतरप्रकारतारूपा ग्राह्या । अन्यथा प्रमात्वकालीनत्वादिविषयकत्वेन कालिकादियत्किञ्चित्सम्बन्धेन प्रकारत्वत्वादियत्किञ्चिद्रूपेण वा प्रमात्वप्रकारकत्वेन बाधान्तरापत्तेः । घटत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वस्य केवलघटत्वप्रकारकत्वानतिरिक्ततया सिद्धसाधनापत्तेश्च । न्यायनयेऽप्यनुव्यवसाये घटत्वप्रकारकत्वादिमानाभ्युपगमात् इदं ज्ञानं न वेति संशयोत्पत्त्या विधिकोटिनिराकरणानुपपत्तेश्च । यथा कथंचित् तत्सत्त्वेऽपि ताद्दशसंशयसम्भवात् । एवमग्रिमविप्रतिपत्तिष्वपि बोध्यमित्येव सारम् ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिव्याख्याने प्रामाण्यवादे

॥ तृतीयविप्रतिपत्तिः ॥

॥ अथ चतुर्थविप्रतिपत्तिः ॥

[म] स्वाश्रयेण गृह्यत एव न वेति प्रत्येकमेव वा ।

[दी] न हि त्रिभिरेकदा विवाद इत्यभिप्रेत्याह (स्वाश्रयेणेति) रीतिरुक्तैव । इति—अनेन प्रकारेणैव, प्रत्येकं विप्रतिपत्तिर्बोध्या । मिश्रमते स्वाश्रयानुव्यवसायेन *

[ग] (न ह्येकदेति) तथा च मतत्रयसाधारणत्रिविधकोटिप्रयासोऽनर्थ इति भावः । नन्वत्र यावत्पदाभावात् प्रामाण्याश्रयप्रामाण्यानुमित्यादिमादाय सिद्धसाधनम्, यावत्त्वनिवेशे प्रामाण्यभानविरोधिदोषादिसमवहितस्वाश्रयेणाग्रहाद्बाध इत्यत आह (रीतिरुक्तैवेति)पूर्ववदेवकारबलादेव सामग्र्या यावत्त्वलाभः, प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकासमवहितत्वविवक्षया च बाधः परिहरणीय इत्यर्थः । मिश्रमते भट्टमते च विप्रतिपत्तेरप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनता स्यादिति इति शब्दस्यैव तत्प्रदर्शकतामाह (इति-अनेन प्रकारेणैवेति) विशिष्य मिश्रादिमते विप्रतिपत्तिं स्वयं दर्शयति (मिश्रेति) (स्वाश्रयानुव्यवसायेनेति) ग्राह्यं न वेत्यग्रिमेणान्वयः । स्वाश्रयविषयकलौकिकप्रत्यक्षविषयो

---

* अत्र यद्यपि "स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत एव न वा" इति तृतीयविप्रतिपत्तिर्गुरुनयेन प्रथमतो मतत्रयसाधारणविप्रतिपत्तित्वेन व्याख्यातापि तदनन्तरं 'वस्तुत' इत्यादिना मिश्रमतमात्रसाधारणविप्रतिपत्तितया व्याख्याता । उक्त एव च "स्वाश्रयेण गृह्यत एव न वा" इति विप्रतिपत्तिर्गुरुमतमात्रसाधारणविप्रतिपत्तितया च व्याख्यायि । तथापि "स्वाश्रयग्राहकेण" इत्यादिविप्रतिपत्तिर्मतत्रयसाधारणविप्रतिपत्तिरित्येव दीधितिकृतामभिमतम् । अत एव मूले मिश्रमतमात्रसाधारणविप्रतिपत्तेरनभिधानात्स्वयमेव "मिश्रमते स्वाश्रयानुव्यवसायेन ग्राह्यत्वा तैर्ग्राह्य न वेति" इति उक्तमतमात्रसाधारणविप्रतिपत्तिं प्रादर्शयत् । व्याख्या तत्र गदाधरभट्टाचार्यैस्तथैव । एवञ्च तृतीयविप्रतिपत्तेर्मतत्रयसाधारणतया मतत्रयसाधारणविप्रतिपत्तौ वक्तव्यायाम् अवश्यं पूर्वमेव निरूपिततया तृतीयविप्रतिपत्तेरव्याख्यानमपि सङ्गतं भवतीत्यवधेयम् ।

इति- सं- (दक्.) ।

[दी] यावद्भिर्वा तैर्ग्राह्यं न वेति । शेषं पूर्ववत् । भट्टमते प्रामाण्याविषयक त्वेन भट्टमतसिद्ध यत्तद्भिन्नयावद्विषयो न वेति । विधेर्ज्ञानत्वादौ निषेधस्य च तत्प्रामाण्याघटकधर्मान्तरे प्रसिद्धिः ।

[ग] प्रामाण्यमुपादाय तद्भेदकूटसाधने बाधात् । परमते प्रामाण्यस्य स्वपदे नोपादानासम्भवाच्च । अप्रामाण्यादिमात्रोपदाने च सिद्धसाधनात् ।

यत्तु स्वाश्रयघटितसन्निकर्षप्रयोज्यविषयताकत्वं स्वाश्रयानुव्यवसाय ग्राह्यत्वमिति । तदसत्, न्यायमतेऽपि घटत्वप्रकारितात्वादिना प्रामाण्यस्य लौकिकसन्निकर्षाधीनभानविषयतया निषेधसाधने बाधात् । इत्यलं पल्लवितेन ।

(यावद्भिर्वा तैरिति) प्रामाण्यभानप्रतिबन्धकसमवधानानन्तरक्षणानुत्प न्नस्वाश्रयलौकिकप्रत्यक्षैर्यावद्भिर्ग्राह्यत्व वेत्यर्थः । उपदर्शितरीत्या सिद्धसाध नस्य वारणाय यावत्पदम् । प्रामाण्यविषयकज्ञानोपनीतभानाग्राह्यतया बाध वारणाय लौकिकत्वनिवेशनम् (शेषं पूर्ववदिति) प्रामाण्यभानप्रतिबन्धकसम वधानानन्तरक्षणानुत्पन्नत्व निवेश्याप्रामाण्यप्रमात्मकानुव्यवसायाग्राह्यत्वेन बाधो वारणीय इत्यर्थ (प्रामाण्याविषयकत्वेनेति) प्रामाण्यविषयकत्वेन भट्ट मतसिद्धयावद्ग्राह्यत्वस्य साध्यत्वे ज्ञातताल्लिङ्गकानुमितेर्नैयायिकासिद्धतया तन्मतसिद्धप्रामाण्यग्राहकमेव तन्मते यावदन्तर्गतम्, तथा च यावद्ग्राह्यत्वा भावसाधने बाध इत्यभावद्वयगर्भता । तदुपादाने भट्टमतासिद्धानुव्यवसायस्य यावदन्तर्गततया नाभावसाधने बाध ।

यद्यपि प्रामाण्यविषयकानुमितित्वेन भट्टमतसिद्धो न्यायमतेऽनुव्यव सायोऽपीति निषेधद्वयानुपादानेऽपि सामञ्जस्यम्, तथापि व्यवसायसन्नि- हितज्ञानपक्षे प्रामाण्यविषयकत्वानुमितित्वभ्रमरूपता न भट्टाभ्युपगम्या, अपि तूभयसिद्धकालान्तरीणानुमितौ, व्यवसायसन्निहितत्वभ्रमरूपतेत्यस्या पि सम्भवात्, तथा सति चानुव्यवसायस्योक्तरूपेणापि भट्टाभ्युपगतत्वा सम्भव इत्याशयेन निषेधद्वयनिवेशनम् (ज्ञानत्वेति) ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यमेव प्रामाण्याविषयकेति प्रामाण्यपदेन विवक्षितमित्याशयेन । याथार्थ्यमात्रविव-

[म] यत्तु योगजधर्मसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या स्वाश्रयप्रामाण्यं तेनैव गृह्यत इत्यंशतासिद्धसाधनमतो योगजधर्माद्यजन्यत्वं विशेषणमिति । तन्न, परं प्रत्यसिद्धेः ।

[दी] ननु तद्विशेष्यकत्वादे प्रतिज्ञान भिन्नत्वात्तद्घटितप्रामाण्यस्यापि प्रतिज्ञान भेद, तथा च योगिज्ञानादिप्रामाण्य तेनैव गृह्यत इति पूर्वपक्षे केषाञ्चित्समाधान दूषयितुमुपन्यस्यति (यत्त्विति) "योगजधर्माजन्ये" ति "जन्ये" ति च

[ग] क्षणुपरेण प्रामाण्यघटकघटत्वादिपरमादिपदम् ; वस्तुमात्रस्यैव प्रामाण्यघटकतया तदिति विशेषणम् ।

न चैवमपि मेयत्वादिमतीत्यादिप्रामाण्य यत्र प्रकृत तत्र तद्घटकाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्,–तादृशप्रामाण्यघटकप्रमेयव्यक्तीना भेदेन—तस्यापि भिन्नतया प्रत्येक तद्घटकस्य तत्र तत्प्रामाण्यविषयकयावद्विषयकत्वाभावस्य च प्रसिद्धे ॥

ननु योगिज्ञानादिवृत्तेर्घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य तद्विषयकज्ञानान्तरेऽपि सत्त्वात् न यावत्स्वाश्रयग्राह्यत्वमिति सिद्धसाधनाप्रसक्त्या "यत्त्वि"त्यादिमूलासङ्गति ; न च सर्वविषयकयोगिज्ञानादिमात्रविषयतद्वृत्त्यादिरूपप्रकारघटितप्रामाण्ये सिद्धसाधनवारणपरतया तत्सङ्गतिरिति वाच्यम्,—प्रामाण्यत्वस्य सर्वप्रामाण्यसाधारणस्यैकस्याभावात् घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वाद्येरेव पक्षतावच्छेदकत्वात्, योगजधर्माद्यजन्यत्वविशेषणस्याव्यावर्तकत्वादित्याशङ्क्य ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदं इति मतमाश्रित्य तत्सङ्गमयति (नन्वित्यादिना) (प्रतिज्ञान भिन्नत्वादिति) विशेष्यिता प्रकारितयो स्वरूपसम्बन्धात्मकत्वेन तज्ज्ञानस्वरूपत्वादिति भावः । ईश्वरज्ञानवृत्तिप्रामाण्ये तद्ग्राह्यांशेनासिद्धसाध्य योगजधर्माद्यजन्यत्वस्य ज्ञानविशेषणतयापि दुर्वारमतो जन्यत्वरूपविशेषणान्तरमपि पूरयति (जन्येति चेति) पक्षसङ्कोच विना साध्यघटकस्वाश्रये उक्तविशेषणप्रवेशे योगिज्ञानवृत्तिप्रामाण्यस्य तादृशविशेषणाक्रान्तस्वाश्रयाप्रसिद्ध्या साध्या

[म] प्रामाण्यमात्रपक्षत्वे प्रामाण्यं स्वाश्रयेण गृह्यत एवेत्युद्देश्यप्रतीतिरसिद्धेश्च नांशतस्सिद्धसाधनम् ॥

[दी] पक्षविशेषणं चोध्यम् । स्वयं दूषणमुद्धरति (प्रामाण्येति) तद्धद्विशेष्यकत्वादेरननुगतत्वमतेऽपि तद्धद्विशेष्यकत्वात्वादिना अनुगतेन पक्षत्वात्, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन च साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाच्चांशतस्सिद्धसाधनमित्यर्थः । निषेधसिद्धेः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणोद्देश्यत्वान्नांशतो बाधः ॥

[ग] प्रसिद्धिरिति मूलस्थविशेषणपदस्य पक्षप्रविष्टज्ञानविशेषणपरत्वं स्पष्टयति (पक्षविशेषणमिति) प्रामाण्यमात्रेत्यादिग्रन्थस्य परकीयसिद्धसाधनप्रसक्तिदूषणपरत्वस्य सम्यक्, सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसाधनोद्देश्यतयापि तत्प्रसक्तेः तत्पक्षावलम्बनेनैव विशेषणदानसङ्गतेश्च, स्वयमपि पक्षतावच्छेदकैक्येऽप्यंशतस्सिद्धसाधनं दोष इति प्राचीनमतानुसारेण पक्षविशेषणस्यानेकत्रोपात्तत्वादित्यतः पक्षविशेषणमनुपादाय स्वीयपूर्वपक्षसमाधानपरतया तत्सङ्गमयति (स्वयमिति) दूषणं-सिद्धसाधनरूपम् । ज्ञानव्यक्तिभेदभिन्नघटत्ववतीत्यादीनामनुगमेन पृथक्पृथक् पक्षत्वे पक्षतावच्छेदकैक्याभावादवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतयापि न सिद्धसाधनपरिहारस्सम्भवतीत्याशङ्का परिहरति (तद्धदिति) (अनुगतेनेति) विशेष्यितादेः ज्ञानादिस्वरूपत्वेऽप्यनुगतप्रतीतिनिर्वाहाय विशेष्यितात्वादीनामनुगतानामतिरिक्तानामवश्योपगन्तव्यत्वादिति भावः । पक्षत्वात्—पक्षघटकत्वात् । पक्षतावच्छेदकैक्येऽपि तत्सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावेकदेशसिद्धिर्विरोधिन्येवेत्यत आह (पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेति) नांशतस्सिद्धसाधनम्—दोष इति शेषः । ननु योगिज्ञानादिप्रामाण्यसाधारणरूपेण पक्षत्वे उक्तरीत्यांशतस्सिद्धसाधनस्यादोषत्वेऽपि निषेधसाधने तत्रांशतो बाधात्तदनुपपत्तिरित्यत आह (निषेधेति) नांशतो बाधः, दूषणमिति शेषः । किञ्चिज्ज्ञानप्रामाण्यस्य परतस्त्वसिद्धौ यादृशकारणविरहात्तत्र स्वतस्त्वम्, तादृशकारणविरहादन्यत्रापि योगजधर्माद्यजन्यज्ञाने प्रामाण्यस्य न स्वतो ग्रहण-

[घ] केचित्तु तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य तत्तद्धर्मभेदेन भिन्नत्वात्, सर्वेषां विशिष्योपादानासम्भवात् प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वम्; तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तञ्च लाघवात्तद्वति तत्प्रकारकत्वमेवेति मूल एव व्यक्तम्; तथा च सर्वविषयत्ववति सर्वविषयत्वप्रकारकत्वस्य स्ववृत्ते. योगिज्ञानेन ग्रहणादंशतस्सिद्धसाधनमित्याहुः ।

[ग] सम्भव इति सामानाधिकरण्यमात्रेण स्वतो ग्राह्यत्वाभावसाधनेऽपि नैयायिकाभिमतसिद्धिरिति भावः । मिथ्याणां समानाकारकनानाज्ञानप्रामाण्यैकपेऽप्यंशतस्सिद्धसाधनप्रसङ्गसङ्गमनप्रकारमुपन्यस्यति (केचित्त्विति) (सर्वेषां विशिष्योपादानासम्भवादिति) घटत्वपटत्वादिघटितानन्तप्रामाण्यानां घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिना सर्वज्ञानासम्भवेन सर्वत्रैकदा स्वतस्त्वादिसाधनासम्भवादित्यर्थः । ननु प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वेऽनवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया स्वयमंशतस्सिद्धसाधनपरिहारस्य असङ्गतेः, विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादिरूपप्रामाण्ये स्वतो ग्राह्यत्वस्याशतो बाधादित्यारुच्य तस्य प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं निराकरोति (तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तञ्चेति (मूल एवेति) " तद्वति तद्वैशिष्ट्यज्ञानत्वं वा प्रामाण्य" मित्याद्यभिमतचिन्तामणिग्रन्थ एवेत्यर्थः । योगिज्ञानेन — ज्ञानमिदं सर्वविषयकमित्यादियोगिज्ञानेनेत्यर्थः । ग्रहणात्—प्रामाण्यघटकसर्वान्तःपातित्वेन प्रकारतया विषयीकरणात् । प्राथ्वतायाः प्रकारतारूपत्वे सर्वत्ववति सर्वत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्य सर्वमित्याकारकस्वाश्रययावज्ज्ञानाप्रकारतया न सिद्धसाधनप्रसक्तिरिति सर्वविषयत्ववतीत्यादिप्रामाण्यानुसरणम् ।

अत्र च साध्ये स्वपदेन विशिष्य घटत्ववतीत्यादिकमेवोपादेयम्, न प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन, तदाश्रययावद्ग्राह्यत्वस्य क्वचिदपि प्रामाण्येऽसत्त्वात्, तथा चैकदा सकलप्रामाण्ये साध्यसाधनासम्भव एतन्मतेऽप्यविशिष्टः, घटत्ववतीत्यादौ घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्याश्रययावद्ग्राह्यत्वासत्त्वेनांशतो बाधश्च दुष्परिहारः; यत्किञ्चित्स्वाश्रयग्राह्यं यत्तत्त्वं तत्तद्भेदकूटस्य सर्वसाधारणानुगतस्य साध्यत्वे च तादृशत्वपदेनाप्रामाण्यादिमात्रोपादाने सिद्धसाधनम्, प्रामाण्यस्याप्युपादाने बाध इत्यादिकमन्वर

[ग] सवीजम् । न च स्वयमपि घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य ज्ञानव्यक्तिभेदेन भेदमुपगम्य योगजधर्माजन्यत्वविशेषणेन परेषां सिद्धसाधनवारणस्य, घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य अननुगतत्वमुपगम्य च पक्षतावच्छेदकैक्यनिर्वाहेण मणिकाराणां तद्वारणस्य च सङ्गमितत्वादुक्तानुपपत्तिस्तुल्यैव, साध्ये घटत्ववतीत्यादेरनुगतरूपेण निवेशे तदाश्रययावद्माष्ठत्वस्य प्रत्येकं सर्वत्र प्रामाण्यव्यक्तौ बाधात्, तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशेऽप्यंशतो बाधस्य दुष्परिहरत्वादिति वाच्यम्;—स्ववृत्तित्वमात्रत्वोभयसम्बन्धेन ज्ञानवत्त्वस्य साध्यतया बाधानवकाशात् । ज्ञानव्यक्तिभेदेन भेदमनभ्युपगच्छतां मिश्राणां मते उक्तसाध्योपगमे यत्किञ्चित्त्वाश्रयमात्रतया सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात् ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचिते
प्रामाण्यवादे

॥ चतुर्थी विप्रतिपत्तिः ॥

॥ अथ पञ्चमी विप्रतिपत्तिः ॥

॥ चिन्तामणिः ॥

यद्वा घटोऽयमिति ज्ञानप्रामाण्यं एतज्ज्ञानग्राह्यं न वा, एतज्ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यं न वेति ।

॥ मथुरानाथीयम् ॥

* नन्विदमयुक्तम्—यदि ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदः तदा साध्ये स्वपदस्य तत्तत्प्रामाण्यव्यक्तिपरत्वे कस्यापि साध्यस्य पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनावृत्तेरंशतो बाधापत्तेः, सामान्यतो घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिपरतायां तद्ग्राह्यविषयकयावत्प्रत्यक्षविषयत्वस्य कुत्राप्यभावाद्बाधापत्तिरित्यस्वरसादाह (यद्वेति) (घटोऽयमितीति) (ज्ञानप्रामाण्यमिति) एतज्ज्ञानवृत्तिप्रामाण्यमित्यर्थः। (एतज्ज्ञानग्राहकमात्रेति) मात्रपदं कृत्स्नार्थकम्, तथा चैतज्ज्ञानविषयकयावल्लौकिकप्रत्यक्षप्रकारो न वेत्यर्थः । व्याख्याततत्त्वमेतत् ।

इति श्रीमथुरानाथ तर्कवागीशविरचिते

तत्त्वचिन्तामणिव्याख्याने

प्रामाण्यवादे

॥ पञ्चमीविप्रतिपत्तिः ॥

* अत्र च शिरोमणिरघुनाथभट्टाभ्यामस्या विप्रतिपत्तेरव्याख्यानान्मथुरानाथीयमेवानुबद्धमिति ज्ञेयम् ।

[म] तत्र यद्यपि विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वमगृहीतग्राहित्वं वा, सर्वधीयथार्थत्वपक्षेऽनुभवत्वजातेरभावेन स्मरणान्य-ज्ञानत्वं विशिष्टज्ञानत्वं वा प्रामाण्यं स्वस्य न तेनैव न वा अनुव्यवसायेन ग्रहणयोग्यम्; विशेष्यावृत्त्यप्रकारक-त्वादेर्विशेषणस्य प्रागनुपस्थितौ तद्वैशिष्ट्यस्य ज्ञातुमश-क्यत्वात् ।

[दी] विशिष्टज्ञानत्वम्–अगृहीतासंसर्गकधर्मधर्मिविषयैकज्ञानत्वम् । प्राक्–पूर्वम् । अनुपस्थितौ–उपस्थितेस्तत्सामग्र्या वा विरहे ।

[ग] ननु–"विशिष्टज्ञानत्वं वा प्रामाण्यं स्वस्य न तेनैव न वाऽनुव्यवसाये-न" त्यादिमूलमसङ्गतम्, विशिष्टज्ञानत्वस्य सप्रकारकज्ञानत्वरूपस्य वैशि-ष्ट्यविषयकज्ञानत्वरूपस्य वा ज्ञानग्राहकसामग्र्या ग्रहे बाधकाभावात्, पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकत्वादेर्न्यायमतेऽप्यनुव्यवसायेन ग्रहणादित्याशङ्का निरसितुं विशिष्टज्ञानत्वं व्याचष्टे (विशिष्टज्ञानत्वमिति) तत्र तद्विशिष्टज्ञान-त्वमित्यर्थः । (अगृहीतासंसर्गकेति) तत्र धर्मिण्यगृहीतोऽगृह्यमाणः संसर्गो यस्य धर्मस्य, तद्धर्मिविषयकत्वे सति तद्धर्मविषयकज्ञानत्वमित्यर्थः । नायं घट इति यथार्थज्ञानस्य घटादिरूपधर्मिणि घटत्वादिविशिष्टबुद्धित्ववारणा-याऽसंसर्गाग्रहनिवेशः । धर्मधर्मिभ्यां प्रत्येकमन्वितस्य विषयताद्वयस्य पृथक् पृथक् ज्ञानयोरप्यन्वयः सम्भवति, तथा सति ज्ञानद्वयमपि धर्मधर्मि-गोचरज्ञानत्वेनेन लभ्यते, अत एकपदं धर्मधर्मिविषयकत्वयोस्सामानाधि-करण्यलाभसम्पादकस्य एकस्मिन् ज्ञाने उभयान्वयतात्पर्यस्य लाभाय । प्राक्पदेनोपस्थितपदस्य समासे घटानधिकरणमित्यादौ घटाधिकरणभेदादि-धन् पूर्वकालीनोपस्थितेर्विग्रहः प्रत्येतु शक्यते, न च [illegible] विवक्षितः, किन्तु-पस्थितिरूपकारणाभावे पूर्वकालीनत्वमेव, तादृशस्यैव कारणाभावस्योत्तर-काले कार्याभावनिर्वाहकत्वात्, अतोऽसमासं स्फुटयति (प्राक् पूर्वमिति) "विशेषणस्य प्रागनुपस्थितौ तद्वैशिष्ट्यस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्" इति मूल-ग्रन्थेनाभिधानं विशेषणज्ञाने तुनानजीकर्तृमीमांसकमते प्रामाण्यस्य न स्वतो ग्राह्यत्वमित्युपस्थितिविषयं न्यायमते यथाश्रुतार्थकतया, परमते तस्याप्-

[म] नापि ज्ञानातीन्द्रियत्वे ज्ञानानुमित्या तद्गृह्यते, ज्ञानमात्रलिङ्गस्य प्राकट्यादेस्तद्व्यभिचारात् । नापि प्रमाहितज्ञातताविशेषात्, तस्य प्रथमं दुर्निरूपत्वात् । अन्यथा अप्रमाहितज्ञाततया अप्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्रहापत्तिरिति ।

[दी] प्रमाहितत्वमेव विशेषः, प्रमाजन्यतावच्छेदकं ज्ञाततात्वव्याप्यान्तरवैजात्यं वा? आद्ये (तस्येति) अन्त्ये प्रमया विजातीया ज्ञाततेवाऽप्रमयापि विजातीया सा जनयितव्या, तथा च ततोऽप्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्रहापत्तिरित्याह (अन्यथेति) वैशिष्ट्यं धर्मधर्मिभावो न तु समवायः, भेदेन तस्य

[ग] मीपरत्तया व्याकुरुते (अनुपस्थिताविति) "तस्य प्रथमं दुर्निरूपत्वा" दिति मूले तस्यपदस्य प्रमाजन्यज्ञाततानिष्ठवैजात्यपरत्वे ज्ञातताल्वस्येव तद्रूपापत्यैव जात्यस्यापि प्रथमं प्रत्यक्षेण सुग्रहतया "दुर्निरूपत्वा" दित्यसङ्गतम्, प्रमाहितत्वपरत्वे प्रमात्वघटिततया प्रथमं दुर्निरूपत्वोपपत्तावपि प्रथमं तस्य सुग्रहत्वाभावात्तस्य सुग्रहत्व इत्यर्थकस्याग्रिमस्य "अन्यथे" त्यस्यासङ्गतिः, अतो विशेषं वितर्क्य उभयं सङ्गमयति (प्रमाहितत्वमेवेत्यादिना) विशेषः-प्रमात्वविशिष्टानुमापकतावच्छेदकोऽप्रमाहितज्ञाततान्यावृत्तो धर्मः । प्रमात्वविशिष्टानुमापकतावच्छेदकवैजात्यरूपविशेषस्य सुग्रहत्वस्य अन्यथेत्यस्यार्थस्याप्रमाहितज्ञाततयाऽप्रमात्वस्य स्वतो ग्रहणानापादकतया अन्यथेत्याद्यसङ्गतिमाशङ्क्य, प्रमाजन्यतावच्छेदकजातिविशेषस्वीकारस्य तुल्ययुक्त्याऽप्रमाजन्यतावच्छेदकजातिप्रसञ्जकतयाऽप्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वप्रसञ्जकत्वं दर्शयति (प्रमयेति) एवञ्चाप्रमाजन्यतावच्छेदकमिव प्रमाजन्यतावच्छेदकमपि ज्ञाततानिष्ठं वैजात्यं अनुपलम्भबाधितमिति मूलाशयः । घटत्वादिवैशिष्ट्यस्य तत्सामानाधिकरण्यरूपत्वे तदवगाहित्वघटितं प्रामाण्यं न गुरुभट्टयोरनुमतमिति स्वयं वक्ष्यमाणतया वैशिष्ट्यं व्याचष्टे (वैशिष्ट्यमिति) धर्मधर्मिभावः— धर्मत्वं धर्मित्वं च, तच्च तयोरपि विशिष्टबुद्धिविषयतयानुमतमिति न समवायपक्षकवक्ष्यमाणदोषावसर इति भावः । तस्य— समवायस्य, अनभ्युपगमादित्यनेनान्वयः ।

[म] तथापि तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं तद्वति तद्वैशिष्ट्य-ज्ञानत्वं वा प्रामाण्यम्, तन्निश्चयादेव निष्कम्पव्यवहारात्, लाघवात्। नान्यद्गौरवात्। तच्च ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यमेव। तथा हि–विशेष्ये तद्धर्मवत्त्वं च व्यवसायस्यानुव्यवसाये नानुमित्या स्वप्रकाशेन वा गृह्यते, विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम्, अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषय इति व्यवसाये भासमाने धर्मे

[दी] गुरुणा तदैन्द्रियकत्वस्यानभ्युपगमात्। अनुव्यवसायमात्रता व्युत्पा-दयति (विषयनिरूप्यमिति) निरूपण–साक्षात्कारः। एवं वित्तिरपि। ननु विषयनिरूप्यत्वेऽपि यावद्विषयनिरूप्यत्वासिद्धौ न वैशिष्ट्यविषयतां-

[ग] (तदैन्द्रियकत्वानभ्युपगमादिति) तथा च तदवगाहित्वं प्रत्यक्षमप्रमायामस म्भवीति भावः। धर्मधर्मिभावश्च न्यायमतेऽपि सम्बन्धप्रतियोगित्वानुयोगित्व-रूपो विशिष्टबुद्धिविषय इत्यवधेयम्। "विषयनिरूप्य हीं" त्यादिना विषय ग्रहाधीनतया ज्ञानसाक्षात्कारे विषयभानं व्यवस्थापितम्, तावता ज्ञाततालिङ्ग-कानुमितौ न विषयमानव्यवस्थिति, न वा स्वप्रकाशरूपज्ञानप्रत्यक्षे, तस्य विष यग्रहजनकत्वजन्यत्वेन तादृशव्याप्तिनिपयत्वाभावात्, अतो मिश्रमतपरतया तद्व्याचष्टे (अनुव्यवसायेति) 'विषयनिरूप्य' मित्यत्र निरूपणस्य ज्ञानवित्ती स्यत वित्तेश्च ज्ञानसामान्यरूपत्वे विषयग्रहार्थं नज्ञानविषयो ज्ञानत्वव्यापक-विषयताको विषय इति 'विषये' त्यादिमूलार्थ। तथा च–यदनिरूप्य यो यज्ज्ञानजनकज्ञानविषय स तज्ज्ञानत्वव्यापकविषयताक इत्येव व्याप्ति-मूलाभिमेता, सा च नोपपद्यते, वह्न्याद्यनुमितिजनकज्ञानविषयधूमादेर्वह्न्या द्यनुमितौ, शाब्दबोधजनकज्ञानविषयाकाङ्क्षादेश्च शाब्दबोधे भानानियमात्, तदीययावज्ज्ञानजनकत्वनिवेशे चासिद्धि, ज्ञानाद्यनुमित्यादौ विषय-ज्ञानस्याहेतुत्वात् अतो व्याचष्टे (निरूपणमिति) तथा च–यद्विषयकलौकिक प्रत्यक्षजनकज्ञानविषयो य स तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षत्वव्यापकविषयताक इत्येव व्याप्तिलाभा[illegible]
पयघटादिरत्र दृष्टा [illegible]
पदार्थप्रत्यक्ष प्रति [illegible] सामान्यतो हतु-

[मू] धर्मिवत्तद्वैशिष्ट्यमपि विषयः, व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेस्तुल्यत्वात्; सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्तया

[दी] सिद्धिरत आह (व्यवसायेति) सामग्रीसत्त्वेन तस्यापि भानमित्यर्थः। नन्वेतावतापि समूहालम्बनसाधारणमनुव्यवसायस्य वैशिष्ट्यविषयकत्वं सिद्धम्, न तु तावतैव कृतकृत्यता, घटत्वप्रकारेण घटविषयतां विना घटे घटत्वप्रकारकमित्याकारकत्वानुपपत्तेरित्यतस्तथोपपादयति (सम्बन्धितेति) सम्बन्धितावच्छेदकं

[ग] वा, पटादिज्ञानात् घटाभावादिग्रहापत्तेः, नापि तत्तत्सम्बन्धिकप्रत्यक्षे तद्वद्विषयकज्ञानत्वेन, पटाभावत्वादिना घटाभावाद्यवगाहिभ्रमे व्यभिचारात्, अपि तु तत्तद्धर्मविशिष्टविशेषितत्तत्सम्बन्धिकप्रत्यक्षे तत्तद्धर्मविशिष्टज्ञानत्वेन, तथा च घटत्वादिविशिष्टविषयकज्ञानानुव्यवसायस्य घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वासिद्धावेव तादृशप्रत्यक्षजनकतावच्छेदकविषयताकत्वरूपतादृशज्ञाननिरूपकत्वं तादृशज्ञानसाक्षात्कारत्वव्यापकविषयताकत्वसाधकलिङ्गं वैशिष्ट्ये सेद्धुमर्हति, तत्रैव च विवादेन वैशिष्ट्यरूपविषये तदसिद्धावित्यर्थः। प्रत्यासत्तिसत्त्वेऽपि कारणान्तरविरहेण सद्भूतो विषयस्याभानसम्भवात् प्रकृते ज्ञानप्रत्यासत्तिसत्त्व एव सकलतद्भासककारणसम्भवाद्वैशिष्ट्यभानं दुर्वारमिति मूलभावमाविष्करोति (सामग्रीति)

न च—तत्संसर्गकस्यापि ज्ञानस्य तदुपनायकत्वे तत्संसर्गकज्ञानात्तत्संसर्गकमिव तत्प्रकारकं तद्विशेष्यकं च ज्ञानं स्यादिति वाच्यम्,—इष्टत्वात्। तस्य–वैशिष्ट्यस्य। एतावतापि–सामग्रीबलेनापि (समूहालम्बनेति) घटत्ववैशिष्ट्यं पुरोवर्तिविषयकं ज्ञानमित्यादिबोधेत्यर्थः (सिद्धमिति) घटत्वादिविशिष्टघटादिविषयतापर्यन्तस्य उपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वादिति भावः। घटत्वादिना यत्किञ्चिद्घटादिमात्रविषयकज्ञाने घटत्वादेस्तद्विषयत्वरूपतत्सम्बन्धितायाः अतिरिक्तवृत्तितया तत्सम्बन्धितावच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्य ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं प्रकारतारूपमतिप्रसक्तावपि सम्भवतीत्याह (सम्बन्धिनेति) व्यवसायरूपवर्तमानज्ञानमादायापि ज्ञायमाने

[म] ज्ञायमाने सम्बन्धिनि ससम्बन्धिकपदार्थनिरूपणमिति अनुव्यवसायस्य रजतत्वावच्छिन्नत्वेन पुरोवर्तिविषयत्वाच्च । अन्यथा पुरोवर्तिनं रजतं च जानामीति तदाकारःस्यात्, न तु रजतत्वेन पुरोवर्तिनमिति ।

[दी] सम्बन्धिनि विशेषणम् । ज्ञायमाने—विषयीक्रियमाणे । निरूपणम्—साक्षात्कारः । अन्यथा—वस्तुतः पुरोवर्तिरजतविषयता स्यात्, न तु रजतत्वविशिष्टपुरोवर्तिविषयतेत्यर्थः ।

[प्र] सम्बन्धिनीत्यादिनियमनिर्वाहाच्च प्रकृतसिद्धिरित्यतो व्याचष्टे (ज्ञायमान इति) (विषयीक्रियमाण इति) स्वेन ससम्बन्धिकविशेषणतयेत्यादिः । तेन व्यवसायविषयीकरणेन अयं घटो घटत्वप्रकारकं च ज्ञानमिति समूहालम्बनसिद्ध्या च न चरितार्थता । अनुमित्यादावनुव्यवसायप्रसङ्गात्—(निरूपणं—साक्षात्कार इति) लौकिकप्रत्यक्षमित्यर्थः । ईदृशनियमस्याप्रयोजकतानिराकरणपरे "अन्यथे" त्यादिग्रन्थे "पुरोवर्तिनं रजतं च जानामीति तदाकारस्स्या" दिति न सङ्गच्छते, तादृशप्रत्यक्षे सम्बन्धितावच्छेदकरजतत्वादिना सम्बन्धिनो भानादतस्तद्व्याचष्टे— (अन्यथेति) (पुरोवर्तिरजतविषयता स्यादिति) पुरोवर्तिस्वरजतत्ववैशिष्ट्यधर्मिज्ञानानां विशकलितानां ज्ञानप्रत्यक्षादौ भानं स्यादित्यर्थः । (न तु रजतत्वविशिष्टपुरोवर्तिविषयतेति) न रजतत्वेन पुरोवर्तिनं जानामीत्याकारकताप्रयोजकविशिष्टविषयतेत्यर्थः । तदाकारे ज्ञाने धर्मिणि तृतीयार्थरजतत्वादिवैशिष्ट्यस्यावश्यम्भानादित्यभिमानः ।

ननु—ज्ञानादिप्रत्यक्षस्य विषयांशे निर्विकल्पकत्ववारणाय धर्मितावच्छेदकीभूतेदन्त्वादिप्रकारेणैव विशेष्यमानमुपेयम्, न तु रजतत्वादिप्रकारेणापि, रजतत्वेनेदं जानामीति बुद्धौ ज्ञानांशे भासमानप्रकारिताया एव तृतीयार्थत्वादिति रजतत्ववत्तात्यादिप्रामाण्यभानासिद्धिः ;

[दी] वस्तुतस्तु—येन रूपेण यस्योपनयस्तेनैव रूपेण तस्योपनीतभानम्, अत एव जातित्वेन गोत्वस्योपस्थितावपि जातिमानित्येव भानम्, न तु गौरितीति ध्येयम्।

[ग] न च—इदन्त्वादिरूपधर्मितावच्छेदकवैशिष्ट्यस्येव रजतत्वादिरूपप्रकार-वैशिष्ट्यस्यापि विशेष्यिताविशेषणताख्यविषयतायां सामग्रीबलात् भाने बाधकाभावः, रजतत्वादेर्यत्र धर्मितावच्छेदकता तत्र तथा तद्भानस्यावश्यकतया तत्स्थलीयविशेषणज्ञानादिघटितसामग्र्याः प्रकृतेऽप्यविशिष्टत्वादिति वाच्यम्,—तत्र तद्धर्मितावच्छेदककव्यवसायस्यापि हेतुतया तदभावात्तत्र तत्स्थलीयसामग्र्यभावात्;

न च—तादृशव्यवसायस्य तथात्वेन हेतुत्वमप्रामाणिकम्, तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकस्येव तादृशस्यापि तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वेन प्रत्यक्षवारणाय विशेष्यतासम्बन्धेन तत्प्रकारकप्रत्यक्षे तादात्म्यसम्बन्धेन तादृशव्यवसायस्य विशिष्य हेतुताया आवश्यकत्वात्; तदवच्छिन्नविशेष्यताकत्वभानस्थल एव च तद्धर्मविशेष्यताकत्वभानोपगमेन तज्ज्ञानेऽपि तादृशव्यवसायापेक्षणात्; घट इत्यादिव्यवसायस्य घटत्वप्रकारकत्वेनैव भानमुपेयते, न तु धर्मिविशेष्यताकत्वेनापीति न तस्य विशेषणानवच्छिन्नधर्मिविषयताप्रसङ्ग इत्युपदर्शितप्रामाण्यग्रहयुक्तेरकिञ्चित्करतया स्वयं विशेष्यिताविशेषणतया इदन्त्वादिना भासमाने धर्मिणि रजतत्वादि-वैशिष्ट्यस्यापि भाने युक्त्यन्तरमाह (वस्तुतस्त्विति) (येन रूपेण यस्योपनय इति) येन रूपेण यस्योपनायकज्ञाने भानमित्यर्थः। उपनायकज्ञाने यदंशे यः प्रकार इति यावत्। (तेनैव रूपेण तस्योपनीतभानमिति) तस्योपनीत-भानं तत्प्रकारकमेवेत्यर्थः। तद्रूपं तदुपनीतभाने तदंशे प्रकार इति यावत्। तथा चायं घट इत्यादिज्ञानानुव्यवसाये विशेष्यिताप्रतियोगितया उपनीत-मर्यादया भासमाने धर्मिणि घटत्वादेः प्रकारत्वमावश्यकमिति भावः। उक्त-नियमे युक्तिमाह (अत एवेति)

[दी] तदेव मिश्रमतेनैवाय ग्रन्थ , अत एव–" अत एवे "त्यादिकमपि सङ्गच्छते ।

[ग] न च–यत्रोपस्थितजातित्वभाने बाधकाभावाज्जातिमानित्येव भानम्, प्रकृते च व्यवसायविशेषरूपकारणाभावरूपबाधकप्रयुक्तमेवेति वाच्यम्, जातित्वभानेऽपि जातिमान् गौरिति द्विविधविषयताशालिबोधोत्पत्त्या स्वरूपतो गोत्वानुपस्थितिदशाया तादृशबोधानुत्पाद एव कथितनियमावष्टम्भाभिधानात् ।

न च–तथा तादृशबोधोत्पत्तावपि कथितनियमाभङ्गेन उपष्टम्भासङ्गतिरेव, फलीभूतज्ञानीयोपनीतवस्तुविषयताया उपनायकज्ञानविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वनियमस्य च जातित्वेन स्वरूपतश्च गोत्वोपस्थितिजन्यदर्शिताकारगोत्वोपनीतभानीयानवच्छिन्नविषयताया जातित्वानवच्छिन्नत्वासत्त्वेनासम्भवादिति वाच्यम्,—यद्धर्मप्रकारकयदीयविषयताशालिज्ञानाधीना येपनीततद्विषयता सा तद्धर्मप्रकारिकेत्यादिनियमस्योपगन्तव्यत्वात् । ईदृशश्च नियमस्तद्धर्मानवच्छिन्नतद्विषयताकोपनीतभाने तद्धर्मावच्छिन्नतद्विषयताकज्ञानत्वेन हेतुतयोपपादनीय ।

न च–स्वरूपतस्तत्प्रकारकबुद्धौ स्वरूपतस्तद्विशेषणावगाहिज्ञानस्य फलतो हेतुत्वेनोक्तनियमप्रकारणसम्भवे उपनीतभानस्थलीयोक्तनियमनिर्वाहकरकारणताकल्पनमयुक्तमिति वाच्यम्,—मीमांसके विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानकारणतानुपगमात् ।

न च–तथाप्युक्तकार्यकारणभावमुपेक्ष्य लाघवेनोक्तभानस्थल एव स्वरूपतस्तद्विषयकोपनीतभाने स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनमुचितम्, तावता च न प्रकृतनिराश इति वाच्यम्,—एतदभिप्रायेणैव सिद्धान्ते स्वत प्रामाण्यग्रहस्य खण्डनीयत्वात् । इदानीमपततो दर्शितनियमावलम्बनेन स्वतस्त्वग्रहव्यवस्थापनात् । अत एव तादृशग्रन्थस्य गुरुमतपरत्वाभावान्न (अत एवेत्यादिकमपीति) तेन प्रथम भ्रमानुव्यवसायस्य शुक्त्यादौ धर्मिणि रजतत्वादिवैशिष्ट्यावगाहितया अपि सम्पन्नेन

[दी] अभ्युपेत्य तु मतत्रयसाधारण्येन व्याख्यायते (विषयेत्यादि) प्रकृतिर्के हि ज्ञाननिरूपणं स्वप्रकाशमर्यादया अन्यथा वा जायमानं तद्विषयमविषयीकृत्यासम्भवद्विषयान्तरवदविशेषाद्विशिष्टमपि विषयीकरोति ।

[ग] रजतत्वादिना भासमानधर्मिविशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वावगाहितया उपपादितत्वात् मिश्रमत एव च तत्सम्भवादिति भावः । "निरूप्यं ही" त्यस्य ग्रन्थस्य मतत्रयसाधारण्ये विषयग्रहाधीनसाक्षात्कारत्वरूपपूर्वोपदर्शितविषयनिरूप्यत्वार्थकता न सम्भवति, गुरुमते ज्ञानप्रत्यक्षस्य व्यवसायरूपविषयग्रहरूपतया तदजन्यत्वात्, भट्टमते ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वेन तत्साक्षात्काराप्रसिद्धेरिति विषयाविषयकज्ञानाविषयत्वमेव विषयनिरूप्यत्वं मिश्रैर्व्याख्यातम्, तत्र ज्ञानपदस्य ज्ञानसामान्यार्थकता न सम्भवति, ज्ञानस्य स्वविषयाविषयकशाब्दादिज्ञानविषयत्वादिति ज्ञानपदं ज्ञानवर्तमानताधीनप्रकृतज्ञानविषयताकज्ञानपरं वाच्यम्, भट्टमते विषयोपरक्तज्ञानविषयता ज्ञाततालिङ्गकानुमितौ ज्ञानवर्तमानताधीनैवेति व्युत्पादितम्, एवं च स्वविषयाविषयकतादृशज्ञानाप्रसिद्ध्या तद्विषयत्वरूपस्थविषयकतादृशज्ञानत्वव्यापकविषयविषयताकत्वसाधकहेतुत्वप्रसिद्धिः, स्वविषयाविषयकज्ञानावृत्तिज्ञानवर्तमानताधीनस्वविषयताकत्वस्य हेतुत्वेऽपि तादृशस्वविषयताव्यापकस्वविषयताकत्वरूपसाध्यप्रसिद्धौव कृतकृत्यतया उक्तहेतुना तदनुमानमयुक्तम्, भट्टमते विषयोपहित ज्ञानस्य ज्ञातताலिङ्गकानुमितिविषयत्वासिद्धावेव ज्ञानविषयतायाः ज्ञानवर्तमानताधीनतासिद्ध्या तदधीनविषयताघटितहेतोर्ज्ञाने प्रसिद्धिः, तत्साधकं चोक्तानुमानमेवेत्यन्योन्याश्रयश्चेति तादृशग्रन्थमन्यथा व्याचष्टे (प्राकृतिकमिति) सामग्रीविशेषस्वभावाद्विशेष्यावगाहीत्यर्थः । अन्यथा—अनुव्यवसायादिरूपतया । (विषयमविषयीकृत्यासम्भवदिति) विषयावगाहनं विनासम्भवज्ज्ञानविषयताकमित्यर्थः । विषयाविषयकत्वप्रसञ्जितज्ञानविषयकत्वाभावमिति यावत् । प्रकृतज्ञाने च विषयानुपहितज्ञानभानप्रयोजकसाम-

[दी] अविशेष व्युत्पादयति (व्यवसायेति) मिश्रमते ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्ते-स्तुल्यत्वादित्यर्थः।

गुरुनये व्यवसायस्वरूपे जनयितव्ये या प्रत्यासत्तिस्तस्यास्तुल्यत्वात्— घटघटत्वाभ्यामिव धर्मधर्मिभावेनापि सम सत्त्वादित्यर्थः। भट्टनये व्यवसायस्वरूपे व्यवसायनिरूपके वा घटघटत्वादौ या प्रत्यासत्तिस्तज्ज्ञा-

[ग] अजन्यत्वे सति विषयाविषयकत्व ज्ञानविषयकत्वाभावापादकम्। एवं च विषयविषयकत्वसाधकतर्कप्रदर्शकं मूलमिति भावः। असम्भवदित्यन्त 'विषयनिरूप्य हि ज्ञान' मित्यस्य व्याख्या। अनुव्यवसायत्वेनाभिमते ज्ञाने नैयायिकानामपि वैशिष्ट्यातिरिक्तविषयभानस्य निर्विवादतया युक्तिपुरस्सरमपि ज्ञानवित्तौ विषयवेदनकथन न प्राधान्येन तत्परम्, अपि तु तद्धर्मधर्मिविषयकत्वस्य दृष्टान्तीकरणीयतया तत्राविवादलाभायैव तदभिधानमिति सूचयितुम्, अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषय इत्येतन्नोपवर्णितम्। भेदे सत्येव दृष्टान्ततेति मूलोक्तधर्मधर्मिणोर्विषयान्तरत्वेनाभिधानम्। भासकसाम्यप्रविशेषेणैव दृष्टान्ततोपपद्यत इति तदविशेषरूपहेतु पूरयति (अविशेषादिति) सामान्यतो भासकसाम्यस्य हेतुत्वेनाभिधाने तद्विशेषाकाङ्क्षाया व्यवसायेत्यादिग्रन्थ योजयति (अविशेषमिति) व्यवसायस्य ज्ञानप्रत्यासत्तिविधया विषयभासकता गुरुभट्टमते नोपपद्यत इति तन्मते तादृशग्रन्थमन्यथा व्याख्यास्यमानो मिश्रमते तादृशयथाश्रुतार्थपरतामाह (मिश्रमत इति) व्यवसायस्वरूपे जनयितव्ये व्यवसायस्वरूपज्ञानार्थम्। या प्रत्यासत्तिः—यो विषयभासकश्चक्षुरादिलैकिकसन्निकर्षः। तुल्यत्वात्— साधारणत्वात्। तदेव विवृणोति (घटेति) गुरुमते समवायस्यातीन्द्रियतया वैशिष्ट्यपदे न तत्परम्, नातिरिक्तवैशिष्ट्यपर-भट्टनैव तदग्रकारादिति तस्य धर्मत्वधर्मित्वार्थकतामाह (धर्मेति) रूपपदस्य स्वरूपार्थकत्वे वैयर्थ्यात् अर्थान्तरासम्भव एव तदौचित्यमित्याशयेनाह (व्यवसायनिरूपकेति) अथवा—विषयतासम्बन्धेन प्रमासाध्यकज्ञाततालिङ्गक वक्ष्यमाणानुमाने ज्ञानभाननियामकज्ञाततासम्बन्धो व्यापकत्वम्, नासौ

[दी] मनियामकस्सम्बन्धस्तस्य वैशिष्ट्येऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः । तथाहि— अयं घट इत्यादिप्राथमिकप्रत्यक्ष इव तज्जनितज्ञातताप्रत्यक्षेऽपि पुरोवर्तिनि घटत्वं भासते, तद्धेतोरिन्द्रियसन्निकर्षादेस्तदानीमपि सत्त्वात् ।

[गं] विषये, अपि तु व्यापकतावच्छेदकत्वरूपसम्बन्ध एवेति ज्ञातता-पक्षकप्रमाजन्यत्वसाध्यकानुमाने ज्ञानस्यापि व्यापकतावच्छेदकतया तद-भिप्रायेण (व्यवसायस्वरूप इति) विषयपक्षकानुमानाभिप्रायेण (व्य-वसायनिरूपक इति) जन्यतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया व्यापक-त्वाघटकत्वेन जन्यताया एव साध्यत्वमित्यवधेयम् । सम्बन्धो ज्ञा-ततात्वस्य, तस्या वा लिङ्गस्य । स चाग्रे विशेषतो व्युत्पादयि-ष्यते । "व्यवसायरूपप्रत्यासत्ते" रित्यस्य विषयतारूपव्यवसायस-म्बन्धस्य वर्तमानज्ञानग्रहे विषयभानानियामकस्य तुल्यत्वादिति मिश्र-व्याख्यानं शुद्धेन ज्ञानत्वेन घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन वा व्यापक-ताज्ञानात् घटत्वविषयकत्वोपरक्तज्ञानानुमितिमभ्युपगच्छतां तेषामेव युज्यते, व्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टस्य विषयस्य विधेयतावच्छेदकतया भाने वर्तमानव्यवसायविषयताया एव नियामकत्वस्य तद्वद्विषयकव्यवसायोपलक्षि-तकालविशेषस्य ज्ञाततालिङ्गकपरामर्शेन तद्वद्विषयोपहितज्ञानानुमितिजनने सहकारित्वमित्याशयेन तैरङ्गीकारात्; अनेन तु ज्ञाततालिङ्गकपरामर्शे तथा स्वभावस्य प्रथमविप्रतिपत्तौ दूषितत्वादन्यथा तादृशग्रन्थो व्याख्यायते । अत एव वैशिष्ट्यपर्यन्तस्य विषयस्य व्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वरूपो ज्ञाततात्वस्य ज्ञाततया वा सम्बन्धो घटत्ववैशिष्ट्यवद्धर्मिघटितप्रामाण्यप्र-कारेण ज्ञानस्य साध्यतायामेवोपपद्यते, तथा सति च व्यभिचारवारणाय ज्ञाततायां घटवृत्तित्वमपि हेतौ निवेशनीयमित्याशयेन तद्ग्रहोपायमाह (तथा हीत्यादिना) (तज्जनितज्ञातताप्रत्यक्षेऽपीति) तादृशप्रत्यक्षजनिताया ज्ञाततायाः घटघटितेन्द्रियसन्निकर्षजन्यते प्रत्यक्षेऽपीत्यर्थः । (तदानीमपि सत्त्वादिति) अन्यथा सन्निकर्षाभावेन ज्ञाततायाः एव प्रत्यक्षायोगादिति

[दी] अविशेष व्युत्पादयति (व्यवसायेति) मिश्रमते ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्ते-स्तुल्यत्वादित्यर्थः ।

गुरुनये व्यवसायस्वरूपे जनयितव्ये या प्रत्यासत्तिस्तस्यास्तुल्य-त्वात्— घटघटत्वाभ्यामिव धर्मधर्मिभावेनापि सम सत्त्वादित्यर्थ. । भट्टनये व्यवसायस्वरूपे व्यवसायनिरूपके या घटघटत्वादौ या प्रत्यासत्तिस्तज्ज्ञा-

---

[ग] अयजन्यत्वे सति विषयाविषयकत्व ज्ञानविषयकत्वाभावापादकम् । एव च विषयविषयकत्वसाधकतर्कप्रदर्शक मूलमिति भाव. । असम्भवादित्यन्त 'वि-षयनिरूप्य हि ज्ञान' मित्यस्य व्याख्या । अनुव्यवसायत्वेनाभिमते ज्ञाने नैयायिकानामपि वैशिष्ट्यानिरिक्तविषयभानस्य निर्विवादतया युक्तिपुरस्सर-मपि ज्ञानवित्तौ विषयवेदनकथन न प्राधान्येन तत्परम्, अपि तु तद्धर्म-धर्मिविषयकत्वस्य दृष्टान्तीकरणीयतया तत्राविवादलाभायैव तदभिधानमिति सूचयितुम्, अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषय इत्येतन्नोपवर्णितम् । भेदे सत्येव दृष्टान्तताति मूलोक्तधर्मधर्मिणोर्विषयान्तरत्वेनाभिधानम् । भासकसाम्यस्य वि-शेषेणैव दृष्टान्ततोपपद्यत इति तद्विशेषरूपहेतु पूरयति (अविशेषादिति) सामान्यतो भासकसाम्यस्य हेतुत्वेनाभिधाने तद्विशेषाकाङ्क्षाया व्यवसाये-त्यादिग्रन्थ योजयति (अविशेषमिति) व्यवसायस्य ज्ञानप्रत्यासत्तिविधया विषयभासकता गुरुभट्टमते नोपपद्यत इति तन्मते तादृशग्रन्थमन्यथा व्या-ख्यास्यमानो मिश्रमते तादृशयथाश्रुतार्थपरतामाह (मिश्रमत इति) व्यवसायस्वरूपे जनयितव्ये व्यवसायस्वरूपज्ञानार्थम् । या प्रत्या सत्तिः—यो विषयभासकश्चक्षुरादीन्द्रियसन्निकर्षं । तुल्यत्वात्— साधारणत्वात् । तदेव विवृणोति (घटेति) गुरुमते समवायस्याती-न्द्रियतया वैशिष्ट्यपद न तत्परम्, नातिरिक्तवैशिष्ट्यपर–भट्टेनैव तदनङ्गी-कारादिति तस्य धर्मत्वधर्मित्वार्थकतामाह (धर्मेति) रूपपदस्य स्वरूपा-र्थकत्वे वैयर्थ्यात् अर्थान्तरासम्भव एव तदौचित्यमित्याशयेनाह (व्यव-सायनिरूपकेति) अथवा—विषयतासम्बन्धेन प्रमासाध्यकज्ञानतातिरिक्तक वक्ष्यमाणानुमाने ज्ञानभाननियामकज्ञानतासम्बन्धो व्यापकत्वम्, नासौ

[दी] अत एव अप्रमायामपि प्रमेत्येव गृह्यते, प्राथमिकभ्रमहेतोर्दोषस्य ज्ञानतापत्त्यवच्छेदकतायामपि सत्त्वात् । धर्मिणस्तदभाववत्त्वं न गृह्यते, तेनैव प्रतिबन्धात् । अतोऽप्रामाण्यग्राहकलिङ्गस्य तदभाववद्वृत्तितत्प्रकारकज्ञानत्वादेरग्रहात् स्वतस्त्वग्रहः ।

[ग] भावः । अत एव—भ्रमविषयपुरोवर्तिनि घटत्वग्रहसम्भवेन भ्रमजन्यघटत्वप्रकारकज्ञानतायामपि घटवृत्तित्वग्रहसम्भवात्तस्या अपि प्रमात्वाप्यनवच्छेदकरूपेण ग्रहादित्यर्थः । (प्रमेत्येवेति) क्वचित्प्रमेत्याकारकग्रहविषय इत्यर्थः । तादृशज्ञाने प्रमात्वघटकघटत्ववन्निष्ठता न भासते, अपि तु घटत्वेनावच्छेदकत्वेनैव वस्तुप्रामाण्यानवगाहनात् अप्रमायां प्रामाण्यं गृह्यत इति नोक्तम् । प्रत्यवच्छायाम्—प्रत्यक्षात्मकत्वहीनपूर्वकाले । क्वचित् सत्त्वात् । वर्तमानज्ञानग्राहकपरामर्शस्योक्तस्वभावानुगमे सत्तादीच्छादिलिङ्गकानुमितिविषयविलक्षणसामग्रीसत्त्वादेव प्रामाण्यभाने प्रामाण्यविषयकानुमितिसामग्रीसमवहितसामग्रीतोऽप्रामाण्यस्यापि सुग्रहतया तस्य न स्वतस्त्वम्, अपि तु प्रामाण्यस्यैवेति विशेषः कथमिति पक्षधरग्रन्थेनाक्षेप्तुमप्रामाण्यग्राहकलिङ्गदुर्ग्रहतामुपपादयति (धर्मिण इति) भ्रमविशेष्यस्याघटस्यापीत्यर्थः । तदभाववत्त्वम्—घटत्वाभाववत्त्वम् । तेनैव—दोषेणैव । (न स्वतस्त्वग्रह इति) तद्ग्रहस्याप्रामाण्यस्वतस्त्वप्रयोजकत्वात् इत्यर्थः । क्वचिद्दोषनाशवशाद्धर्मिण्यतद्भावग्रहेणाप्रामाण्यलिङ्गस्य ग्रहसम्भवेऽपि अप्रामाण्यग्रहे अप्रामाण्यप्रयोजकसामग्रीविघटकदोषनाशापेक्षया परतस्त्वम्, प्रामाण्यग्रहे च न स्वप्रयोजकसामग्रीबहिर्भूतापेक्षेति विशेषः ।

यद्यपि—न्यायमतसिद्धमनःसंयोगेच्छादिलिङ्गकानुमितिसमसत्तादिव ज्ञाततालिङ्गकानुमितिरिति तथा ग्रहोऽपि चेत् स्वतो गृह्यते तदा न्यायमतसिद्धतादृशानुमित्या ग्रहणे न तयोरुक्तरीतिर्विशेषो नोपपद्यत इति मिश्राणामाशयो दुरुद्धरः, तथापि—भट्टमते व्यवसायेन द्वितीयक्षणे ज्ञाततायां जनितायां तृतीयक्षणे घटत्वप्रकारकत्वेन तत्प्रत्यक्षे जायमाने घटवृत्ति

[म] अत एवाप्रमापि प्रमेत्येव गृह्यते, अनुव्यवसायस्य भ्रमविषयवैशिष्ट्यविषयत्वात् । न च न प्रामाण्यं प्रथमतो ज्ञातमिति न तदारोपः स्यादिति वाच्यम्,—प्रामाण्यस्य ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वेन ज्ञानवित्तिवेद्यत्वात्, अभाव प्रतीतौ प्रतियोगित्वाभावत्वयोरिव । तदभाववति तत्प्र–

[दी] महानियामको यत्सम्बन्ध सामान्यस्य विशेषस्य वा व्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वम्, तस्य वैशिष्ट्येऽप्यवैशिष्ट्यम् । एव घटो घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानविषय, घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततावत्त्वादिति प्रमात्वानुमितौ घटघटत्वविषयकत्वे यन्निमित्त व्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्व तद्वैशिष्ट्येऽपीति ।

अभावत्वम्—भावव्यावृत्तो धर्मविशेष ।

[प] नुपपत्तिरेतन्मते दोष एव, अतीतानागतविषयकज्ञानेन ज्ञातताया एवाजननात् । असन्निकृष्टविषयकानुमित्यादिना ज्ञातताजननेऽपि तस्या प्रत्यक्षासम्भवात्, ज्ञानान्तरोपायाभावात् । लिङ्गज्ञानासम्भवेन ज्ञानमहानुपपत्तिवत् । सामान्यस्य—यत्त्वतत्त्वघटितसामान्यधर्मोपरक्तस्य । विशेषस्य—तादृशसामान्यधर्मानुपरक्तस्य । अस्य च प्रविष्टत्वमित्यनेनाभिसम्बन्ध । अवैशिष्ट्यं—तुल्यसत्त्वम् । ज्ञातताल्लिङ्गकज्ञानसाध्यकानुमितिपक्षेऽपि "व्यवसायरूपे" त्यस्य व्यवसायनिरूपकार्थतया व्याख्यामव लम्ब्य "व्यवसाये" त्यादिक योजयति (एवमिति) एतन्मतेऽपि कथित दिशा सामान्यव्याप्तिर्विशेषव्याप्तिर्वानुमितिप्रयोजिका स्वयमूह्या । द्रव्यादिप्रतियोग्यन्योन्याभावरूपमभावत्व लौकिकप्रत्यक्षायोग्य ज्ञानानुपनीत न भासितुमीष्टे, अतस्तस्याज्ञानप्रामाण्यभाने दृष्टान्ततानिरोध इत्याशङ्क्याह (अभावत्वमिति) (भावव्यावृत्त इति) प्रतियोगिनिरूपित इत्यर्थ । भावसाधारण्येऽपि प्रकृतसङ्गतेयथाश्रुतासङ्गते । प्रतियोगिनिरूपितत्व तु सम्बन्धनानिर्वाहकमिति 'स्वरूपसम्बन्धविशेष' इत्यत्रानुपद वक्ष्यमाणे तदभिधानोपयोग । घटो नास्तीति बुद्धौ प्रतियोगिन सम्बन्धेऽभावांशे

[म]: कारकज्ञानत्वमप्रामाण्यं परतो ज्ञायते, तदभाववत्त्वस्य भ्रमानुल्लिखितत्वेनानुव्यवसायाविषयत्वात् । न चैवमनुव्यवसायस्य यावद्व्यवसायविषयविषयकत्वे भ्रान्त-भ्रान्तिज्ञसङ्कर इति वाच्यम्,—

[दी] 'स च' स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽखण्डोपाधिर्वेत्यन्यदेतत् । भ्रान्तम्—भ्रमः । भ्रान्तिज्ञम्—भ्रमविषयकं ज्ञानम् । सङ्करो भ्रमत्वेन । भ्रमज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तिरित्यर्थः ।

[वि] सम्बन्धतयैव भासते न तु प्रकारतया, तस्य प्रकारत्वोपगमेऽपि तदननुगमाय तदंशेऽखण्डधर्मान्तरस्य प्रकारताया आवश्यकत्वेनाभावानुगमकाखण्डधर्मं स्वीकृत्य तस्यैवाभावांशे प्रकारतोपगम उचित इत्याशयेनाह (अखण्डोपाधिर्वेति), (अन्यदेतदिति) उभयथैवाज्ञातस्य प्रकारत्वासम्भवादिति भावः । न्यायमतेऽपि विशेषणधियस्तद्विशेषणभेदेन कारणताभेदादभावत्वादिविशिष्टबुद्धौ तज्ज्ञानस्य कारणत्वाकल्पनादनुपस्थितस्य तस्य प्रकारत्वोपपत्तिर्दुरुपा । भ्रान्तिज्ञपुरुषमात्रस्य परमते भ्रान्ततया अभेदरूपस्तदुभयसङ्कर इष्ट एवेत्यतो व्याचष्टे (भ्रान्तमित्यादि) (भ्रम इति) भ्रान्तपदस्य भावक्तान्तत्वादिति भावः । (भ्रमविषयकमिति) ज्ञाधातोर्विषयितार्थकत्वादिति भावः । भ्रमरूपस्य व्यवसायतदनुव्यवसाययोरभेदरूपसङ्करस्यापादकं दुर्घटमिति सादृश्यमेव सङ्करपदेन विवक्षणीयम्, तथा च ज्ञानत्वादिना सादृश्यस्य इष्टत्वात्तदघटकसादृश्यघटकधर्मं पूरयति (सङ्करो भ्रमत्वेनेति) तथा च भ्रमत्वापत्तावेव पर्यवसानात् तथैव व्याचष्टे (भ्रमज्ञानस्येति) भ्रमानुव्यवसायस्येत्यर्थः, अनुव्यवसाये यावद्व्यवसायविषयविषयकत्वरूपमूलोक्तापादकस्य ज्ञानान्तरे भ्रमत्वानापादकत्वात् ।

एतेन—सङ्करापादनमनुव्यवसाये प्रवर्तकत्वापादनरूपतया व्याख्याय जनकज्ञाने विद्यमाने बाधावतारस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वमयुक्तमिति "तदवतारे तस्यैव प्रतिबन्धकत्वा" दिति सिद्धान्तोपरि अनुशयेन

[म] बाधानवतारदशायां तस्येष्टत्वात्; तदवतारे तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, उपनायकभ्रान्तेरभावाच्च । अत एवान्यभ्रान्तिग्रस्य न भ्रमः । अथ—तद्वत्त्वं न धर्मधर्मिवैशिष्ट्यमात्रम्, किन्तु तस्य विशेषणताविशेषः, स च व्यवसाये भासते, नानुव्यवसाये, मनसो बहिरस्वातन्त्र्यादिति चेन्न; व्यवसायोपनीतत्वेन विशेषणविशेष्ययोरिव विशेषणताविशेषस्यापि तद्विषयत्वात्, विशेषणताया निराकरिष्यमाणत्वाच्च । एतेनास्वप्रकाशे न स्वतः प्रामाण्यग्रहः, धर्म्यग्रहे तद्धर्माग्रहात्;

[दी] बाधानवतारदशायामनुव्यवसायस्य विषये तद्वत्तानवगाहित्वमिष्यत एव, बाधावतारे तु यदि तत्र न तद्ग्रहः तदा तस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, अन्यथा सिद्धापत्तिरेव, उत्तरकालश्च घटत्वप्रकारकत्वादिना-ज्ञानोपस्थितावपि न तथा ग्रहणम्, उपनायकस्य व्यवसायस्य अभावादित्याह (बाधानवतार इत्यादिना)

[ग] "उपनायकभ्रान्तेरभावाच्चे"ति फक्किकामवतार्य भ्रमस्य बाधरूपप्रतिबन्धकवशेनानुव्यवसाये वैशिष्ट्योपनायकत्वासम्भवान्न प्रवृत्त्यापादनमित्येनतारतया मिश्राणां तद्व्याख्यानं कुसृष्टिरेवेति सूचितम् ।

स्वव्याख्यातभ्रमत्वापत्त्यनुसारेण "बाधानवतार" इत्यादि फक्किकात्रयं व्याचष्टे (बाधेति) विषये तद्वत्तावगाहित्वम्—भ्रमविषये शुक्त्यादौ रजतत्वावगाहित्वम् । न तद्ग्रहः—निर्धर्मितावच्छेदकमपि तद्वत्त्वभानम् । तस्यैव-बाधग्रहस्यैव । वाच्यम्—समानविषयतामात्रेण तादृशभानेऽपि प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । अन्यथा— असमानप्रकारकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वे । निर्धर्मितावच्छेदकतद्वत्त्वभानेन भ्रमत्वे इष्टापत्ति । इदमधिकं मूलस्य न्यूनताशङ्कायाभिहितम् । उत्तरकालम्—बाधनाशोत्तरम् । ज्ञानोपस्थितावपि — भ्रमरूपव्यवसायोपस्थित्या तदुपनीतभानेऽपि । न तथा ग्रहणम्—न

[मू] शब्दगन्धवद्योग्यत्वात्तद्ग्रहेऽपि ज्ञानं प्रमाणमिति धीर्न स्यात्, स्वप्रकाशेऽपि स्वमात्रसाक्षिणः स्वधर्मग्रहेऽसामर्थ्यात्; सामर्थ्ये वाऽप्रामाण्यमपि गृह्णीयात्,

---

[दी] (योग्यत्वादिति) स्वप्रकाशनये ज्ञानस्य स्वसामग्रीबलात् स्वस्वधर्मस्वविषयग्राहित्ववत् अस्वप्रकाशेऽपि तत एव तस्य स्वधर्मग्राहकत्वोपगमेऽपीत्यर्थः । अप्रामाण्यम्—अगृहीतभेदज्ञानद्वयत्वादिरूपम् ।

[ग] तद्विषये शुक्त्यादौ रजतत्वादिमत्त्वग्रहणम् । व्यवसायासत्त्वे विषयाभावेन व्यवसायस्यैव मानासम्भवाच्चद्विषये रजतत्वादिभानासम्भवेः उपनीतभानसम्पादकव्यवसायोपस्थितेरधिकाया अभिधानम् ।

ननु—"शब्दगन्धवद्योग्यत्वात्तद्ग्रहेऽपी" ति मूलमसङ्गतम्, शब्दगन्धादौ तद्ग्रहपूर्वं सन्निकर्षसत्त्वात्, प्रकृते च व्यवसायपूर्वं तद्वृत्तिधर्मे तद्घटितेन्द्रियसन्निकर्षासत्त्वात्, तदसत्त्वे च योग्यताया अकिञ्चित्करत्वादित्याशङ्कां निरस्यति (स्वप्रकाशनय इति) (स्वस्वधर्मस्वविषयग्राहित्ववदिति) तथा च—यथा तन्मते विषयग्रह एव पूर्वकाले तत्र सन्निकर्षापेक्षा, न तु—स्वस्य स्वधर्मस्य वा ग्रहे, स्वोत्पादकसामग्र्या एव तद्ग्राहकत्वात्, तथाऽस्वप्रकाशमतेऽपि स्वधर्मग्रहे न सन्निकर्षापेक्षा, अपि तु विषयग्रह एवेति भावः । तत एव—स्वसामग्रीबलादेव । ग्रहसिद्धावेव प्राधान्यस्य योग्यतासिद्धेस्तदलाभ विवादविषयग्रहनिर्वाह इत्यतो "ग्रहेऽपीति" मूल ग्रहोपगमपरतया वर्णितम् ।

गुरुमते व्यधिकरणप्रकारकत्वरूपभ्रमत्वस्य ज्ञानधर्मत्वाभावात् "सामर्थ्ये वाऽप्रामाण्यमपि गृह्णीया" दिति मूलमसङ्गतमतो व्याचष्टे (अप्रामाण्यमिति)

[म] परप्रकाशे लिङ्गेन मनसा वा जायमानं ज्ञानं न प्रमत्वाद्यत्तं प्रामाण्यं गृह्णीयात्, व्यभिचारात्; न च—यत्र यदस्ति तत्र तद्गृह्यते ! अप्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्रहापत्तेः; अनुव्यवसायस्यानुमितेर्वा विषयाजन्यत्वाच्चेति निरस्तम्—तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं तद्वति तद्वैशिष्ट्यज्ञानत्वं वा प्रामाण्यं व्यवसायस्येति स्वेनानुव्यवसायेनानुमित्या वा तद्ग्रहात्, तद्विषयत्वस्य तत्प्रकारकत्वस्य च ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वात् । यदि च प्रामाण्यं परतो ज्ञायेत, तदाऽप्रामाण्यज्ञानेऽपि तदनुमापकलिङ्गपक्षव्यासत्यादिज्ञानेषु च स्वविषयनिश्चयार्थं प्रामाण्यस्य परतो ज्ञेयत्वे फलमुखी कारणमुखी चानवस्था स्यादिति प्रामाण्यं न ज्ञायेतैवेति परिशेषादपि स्वतः प्रामाण्यग्रहः ।

इति पूर्वः पक्षः ।

[दी] (स्वविषयनिश्चयार्थमिति) निश्चितप्रामाण्यस्यैव ज्ञानस्य विषयनिश्चयरूपत्वादिति भावः । (न ज्ञायेतैवेति) तथा च अर्थनिश्चयाधीना निष्कम्प प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । परिशेषः—अन्यथोपपत्तिविरहः ।

[ग] अनवस्थायां प्रामाण्यं न ज्ञायेतैवेत्यत्रैवापत्तिग्रहान्निरस्यति (तथा चेति) प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वे परतोऽग्राह्यत्वेऽपीति ग्राह्यत्वरूपपरिशेषस्य हेतुत्वं न सम्भवति, मीमांसकैरप्यनुमित्यादिग्राह्यत्वरूपस्य परतो ग्राह्यत्वस्य प्रामाण्येऽभ्युपगमादसिद्धेरतः परिशेषं व्याचष्टे (परिशेष इति) अन्यथोपपत्तिविरहः । स्वतो ग्रहं विना ग्रहानुपपत्तिः । सा च तर्करूपा परमते प्रमाणान्तरम् ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचिते
प्रामाण्यवादे
॥ पूर्वः पक्षः ॥

॥ अथ सिद्धान्तः ॥

[मू] सिद्धान्तस्तु—प्रामाण्यस्य स्वतो ग्रहेऽनभ्यासदशोत्पन्नज्ञाने तत्संशयो न स्यात्, ज्ञानग्रहे प्रामाण्यनिश्चयात् । अनिश्चये वा न स्वतः प्रामाण्यग्रहः । ज्ञानाग्रहे धर्मिज्ञानाभावात् न संशयः ।

ननु—कोटिस्मरणादिना संशयपूर्वक्षणे व्यवसायविषयात् तद्विशेष्यको मानसस्संशय इति चेत्? न, ज्ञानोत्पन्नेऽपि व्यवसाये प्रामाण्यसंशयात् ।

ननु-धर्मिज्ञानं न संशयहेतुः, कोटिज्ञानविशेषादर्शनधर्मीन्द्रियसन्निकर्षैः प्रामाण्यसंशयरूप एव ज्ञानग्रह उत्पद्यत इति चेत्? न, ज्ञानातीन्द्रियत्वे तज्ज्ञानं विना तद्धर्मिकमानससंशयानुपपत्तेः, लिङ्गं च न संशयजनकम्, तस्य निश्चायकत्वात् । ज्ञानस्य मानसत्वे च प्रामाण्यज्ञानघटं

[दी] लिङ्ग–लिङ्गनिश्चयः । स च प्रकृते भवतामस्त्येवेति भावः । प्रामाण्यस्य ज्ञानं निश्चयः ।

[गु] सन्दिग्धलिङ्गस्य संशायकतया "लिङ्गञ्च न संशयजनक" मिति मूलासङ्गतिरतो व्याचष्टे (लिङ्गमिति) प्रकृते लिङ्गसंशयादेव प्रामाण्यसंशयो भविष्यतीत्याशङ्कां निरस्यति (स चेति) लिङ्गनिश्चयश्चेत्यर्थः । (भवतामस्त्येवेति) प्रत्यक्षप्रमाणस्य तन्निश्चायकत्वात्, अन्यथा ज्ञानानुमितेरयोगादिति भावः । प्रामाण्यसंशयस्य प्रामाण्यसंशयाप्रतिबन्धकतया प्रामाण्यज्ञानसामान्यस्य तत्संशयप्रतिबन्धकत्वे दृष्टान्तत्वासम्भवात् "ज्ञानम्" इत्यत्र ज्ञानपदं निश्चयपरतया व्याचष्टे (प्रामाण्यस्य ज्ञानं निश्चय इति) "तन्निश्चायकत्वा" दित्यभिमतसंदेन प्रामाण्यं परामृश्यत इत्यभिप्रायेण प्रामाण्यस्येति विगृह्य धृतम् ।

ननु—प्रामाण्यज्ञानं निश्चय इति लेखने ज्ञानान्तरसमुदायस्य विषयाविशेषितनिश्चयार्थकत्वासम्भवादसङ्गतिः, प्रामाण्यज्ञानं— प्रामाण्यनिश्चय

[घ] परप्रकारो लिङ्गेन मनसा वा जायमानं ज्ञानं न भ्रमव्यावृत्तं प्रामाण्यं गृह्णीयात्, व्यभिचारात्; न च—यत्र यदस्ति तत्र तद्गृह्यते ? अप्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्रहापत्तेः; अनुव्यवसायस्यानुमितेर्वा विषयाजन्यत्वाच्चेति निरस्तम्—तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं तद्वति तद्वैशिष्ट्यज्ञानत्वं वा प्रामाण्यं व्यवसायस्येति स्वेनानुव्यवसायेनानुमित्या वा तद्ग्रहात्, तद्विषयत्वस्य तत्प्रकारकत्वस्य च ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वात् । यदि च प्रामाण्यं परतो ज्ञायेत, तदाऽप्रामाण्यज्ञानेऽपि तदनुमापकलिङ्गपक्षव्याप्त्यादिज्ञानेषु च स्वविषयनिश्चयार्थं प्रामाण्यस्य परतो ज्ञेयत्वे फलमुखी कारणमुखी चानवस्था स्यादिति प्रामाण्यं न ज्ञायेतैवेति परिशेषादपि स्वतः प्रामाण्यग्रहः ।

इति पूर्वः पक्षः ।

[ङ] (स्वविषयनिश्चयार्थमिति) निश्चितप्रामाण्यस्यैव ज्ञानस्य विषयनिश्चयरूपत्वादिति भावः । (न ज्ञायेतैवेति) तथा च अर्थनिश्चयाधीना निष्कम्पप्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । परिशेषः—अन्यथोपपत्तिविरहः ।

[ग] अनवस्थया प्रामाण्यं न ज्ञायेतैवेत्यत्रापत्तिग्रहाभावात् (तथा चेति) प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वे परतोऽग्राह्यत्वेऽपि ग्राह्यत्वरूपपरिशेषस्य हेतुत्वं न सम्भवति, मीमांसकैरप्यनुमित्यादिग्राह्यत्वरूपस्य परतो ग्राह्यत्वस्य प्रामाण्येऽभ्युपगमादसिद्धेरत परिशेष व्याचष्टे (परिशेष इति) अन्यथोपपत्तिविरहः । स्वतो ग्रहं विना ग्रहानुपपत्तिः । सा च सर्वस्य परमते प्रमाणान्तरम् ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचिते प्रामाण्यवादे

॥ पूर्वः पक्षः ॥

॥ अथ सिद्धान्तः ॥

[म] सिद्धान्तस्तु—प्रामाण्यस्य स्वतो ग्रहेऽनभ्यासदशोत्पन्नज्ञाने तत्संशयो न स्यात्, ज्ञानग्रहे प्रामाण्यनिश्चयात्, अनिश्चये वा न स्वतः प्रामाण्यग्रहः। ज्ञानाग्रहे धर्मिज्ञानाभावात् न संशयः।

ननु—कोटिस्मरणादिना संशयपूर्वक्षणे व्यवसायविनाशात् तद्विशेष्यको मानससंशय इति चेत्? न, ज्ञानोपनीते व्यवसाये प्रामाण्यसंशयात्।

ननु-धर्मिज्ञानं न संशयहेतुः, कोटिज्ञानविशेषादर्शनधर्मीन्द्रियसन्निकर्षैः प्रामाण्यसंशयरूप एव ज्ञानग्रह उत्पद्यत इति चेत्? न, ज्ञानातीन्द्रियत्वे तज्ज्ञानं विना तद्धर्मिकमानससंशयानुपपत्तेः, लिङ्गं च न संशयजनकम्, तस्य निश्चायकत्वात्। ज्ञानस्य मानसत्वे च प्रामाण्यज्ञानवत्

[दी] लिङ्गं—लिङ्गनिश्चय.। स च प्रकृते भवतामस्त्येवेति भावः। प्रामाण्यस्य ज्ञानं-निश्चयः।

[ग] सन्दिग्धलिङ्गस्य संशायकतया "लिङ्गञ्च न संशयजनक" मिति मूलासङ्गतिरतो व्याचष्टे (लिङ्गमिति) प्रकृते लिङ्गसंशयादेव प्रामाण्यसंशयोभविष्यतीत्याशङ्कां निरस्यति (स चेति) लिङ्गनिश्चयश्चेत्यर्थः। (भवतामस्त्येवेति) प्रत्यक्षमभ्युपगच्छमानस्य तन्निश्चायकत्वात्, अन्यथा ज्ञानानुमितेरयोगादिति भावः। प्रामाण्यसंशयस्य प्रामाण्यसंशयाप्रतिबन्धकतया प्रामाण्यज्ञानसामान्यस्य तत्संशयप्रतिबन्धकत्वे दृष्टान्तत्वासम्भवात् "ज्ञानव" दित्यत्र ज्ञानपदं निश्चयपरतया व्याचष्टे (प्रामाण्यस्य ज्ञानं निश्चय इति) "तन्निश्चायकत्वा" दित्यग्रिमतत्पदेन प्रामाण्ये परामृश्यत इत्याविष्कर्तुं प्रामाण्यस्येति विगृह्य धृतम्।

ननु—प्रामाण्यज्ञानं निश्चय इति व्याख्याने ज्ञानान्तसमुदायस्य विषयाविशेषितनिश्चयार्थकत्वासम्भवादसङ्गतिः, प्रामाण्यज्ञानं— प्रामाण्यनिश्चय

[म] तत्सामग्र्यपि संशयप्रतिबन्धिका, तन्निश्चायकत्वात् । अन्यथा विशेषदर्शनकालेऽपि संशयापत्तेः ।

[दी] अन्यथा —यन्निश्चयस्य यत्र प्रतिबन्धिकत्वं तन्निश्चयसामग्र्यास्तत्राप्रतिबन्धकत्वे । विशेषदर्शनस्य—विशेषनिश्चयस्य, उत्पत्तिकाले संशयापत्तेः ।

इति व्याख्याने अक्षराधिक्यम्, ज्ञानं— निश्चय इति व्याख्याने "ज्ञानस्येति" ज्ञानपदव्याख्यानं यैद्रमिति शङ्कासम्भव इति प्रामाण्यस्य ज्ञानमिति व्याख्यातमिति । तन्न, ज्ञानवत्-निश्चयवदिति व्याख्येयापेक्षाया निर्बीजतापातात् । मूले तत्सामग्र्यपि—ज्ञानमानससामग्र्यपि । प्रामाण्यस्य संशयप्रतिबन्धिका स्यात्, तस्यास्तन्मते, निश्चायकत्वात्—प्रामाण्यनिश्चयसामग्रीत्वादित्यर्थः । यन्निश्चयो यत्संशयप्रतिबन्धकस्तन्निश्चयसामग्र्या अपि तत्संशयप्रतिबन्धकत्वनियमादिति भावः । "अन्यथे"ति मूलस्य—तन्निश्चयसामग्र्यास्तत्संशयाप्रतिबन्धकत्वे इत्यर्थकतायामसङ्गतिः, विशेषपदस्य व्यावर्तकसामान्यपरत्वेन व्याख्येयतया एककोटिव्यापकदर्शनाद्युत्पत्तिकाले संशयापत्तेरेककोटिनिश्चयसामग्र्यास्संशयाप्रतिबन्धकत्वापादकत्वलाभप्रसङ्गात्, तत्र च तस्य बाधितत्वात्, अतो "यन्निश्चयं" इत्यादिवर्णितभावार्थविपरीतार्थकतयाऽन्यथेति व्याचष्टे (अन्यथेति) आनुमानिकादिविरोधिनिश्चयदशायामपि संशयस्य अनिष्टतया दर्शनपदस्य न साक्षात्कारपरता, संशयकाले च संशयापत्त्ययोगाच्च ज्ञानसामान्यपरतापि सम्भवतीति तन्निश्चयसामान्यपरतया व्याचष्टे (विशेषेति) व्यावर्तकधर्मदर्शनानन्तरक्षणे तत्प्रतिबन्धकतयैव संशयापत्त्ययोगात् कालपदमुत्पत्तिविशिष्टकालपरतया व्याचष्टे (उत्पत्तीति) विशेषपदस्य मिश्रव्याख्यातमेककोटिव्याप्यपरत्वं न सम्यक्, व्याप्यदर्शनोत्पत्तिकाले संशयानुत्पादानुरोधेन कोटिनिश्चयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य प्रकृतस्यासिद्धेः, तत्पूर्वं कोटिनिश्चयसामग्र्या अभावात्, प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुतायास्सामग्रीप्रतिबन्धकतावादिनानभ्युपगमात्, तथा सति व्याप्यदर्शनप्रतिबन्धकतयैव तदुत्पत्तिकाले संशयवारणसम्भवात्, सामग्रीप्रतिबन्धकताया नितरामसिद्धेश्च ।

[ग] यत्तु–विशेषदर्शनस्य निर्णयसामग्रीत्वेनैव प्रतिबन्धकता, न तु तत्त्वेन, आलोकसमवधानादिघटितसामग्र्या असङ्ग्रहात्, निर्णयसामग्रीत्वस्य च निर्णयाव्यवहितप्राक्क्षणवैशिष्ट्यस्वरूपस्य सर्वत्रानुगतत्वात् निर्णयसामग्र्यभावस्य च कार्यसहभावेन हेतुत्वे कोटिस्मरणसत्त्वे चक्षुःसंयोगादिसमवधानद्वितीयक्षण इव प्रथमक्षणेऽपि संशयो न स्यादिति तु न देश्यम्, तदानीं संशयानुत्पत्तेरिष्टत्वात् । यदि च कदाचिच्चक्षुःसंयोगाद्युत्पत्तिकाले संशयोत्पत्तिरनुभूयते तदा चक्षुर्मनोयोगाभावेन तदनन्तरक्षणे निर्णय एव नोत्पद्यते, अपि तु क्षणैकव्यवधानेनेति कल्पनात् निर्णयत्वस्य संशयान्यत्वनिर्वाच्यतया संशयानुत्पादाधीनतादृशप्रतिबन्धकसमवधानं न संशयानुत्पादप्रयोजकं भवितुमर्हति–परस्पराश्रयादिति दूषणन्तु "अथे" त्यादिना मणिकृतैव शङ्किष्यते । कोटिभासकसन्निकर्षादिसत्त्वेऽपि व्याप्यदर्शनस्यानुमित्युत्पादकतया निश्चयसामग्रीत्वम् । वस्तुतो विशेषदर्शनकाले उपनायकज्ञानघटिता प्रत्यक्षात्मककोटिनिश्चयसामग्री नियतैव । एतेन व्याप्तिविशिष्टपक्षतानिश्चयस्यानुमितिसामग्रीत्वेऽपि ज्ञानद्वयादिरूपं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमांश्चायमिति ज्ञानं न न्यायमते पुरुषत्वनिश्चयसामग्रीति तस्य प्रतिबन्धकत्वं स्वातन्त्र्येणावश्यं कल्पनीयम्, तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकं निश्चितव्याप्तिकधर्मवत्ताज्ञानत्वं व्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानसाधारणमेवेति विशेषदर्शनस्य न सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकता; न च ज्ञानद्वयादिकं न संशयविरोधीति युक्तम्, अवच्छेदकधर्मदर्शनस्य ज्ञानद्वयादिरूपस्य व्याप्तिसंसर्गकज्ञानघटितस्य प्रतिबन्धकतायामविवादेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानघटितज्ञानद्वयादेस्तथात्वे विवादायोगात्; अथ भवतु ज्ञानद्वयादिरूपं विशेषदर्शनं दर्शितविशिष्टधीसाधारणरूपेण स्वतः प्रतिबन्धकम्, तथाप्यालोकसमवधानदूरत्वाद्यभावघटितसामग्र्या निर्णयसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतायाः क्लृप्तत्वात् तद्रूपाक्रान्तविशिष्टज्ञानमपि सामग्रीविधयापि प्रतिबन्धकमेवेति चेत्, अत्रेदम्, नापि विशेषदर्शनस्य स्वतःप्रतिबन्धकत्वेऽपि तदुत्पत्तिकाले संशयकारणसम्भवात् सामग्रीप्रतिबन्धकतायां तदुपष्टम्भकत्वासम्भतीति परास्तम्; एवं घटादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टतत्प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे घटादिव्याप्य-

[दी] विशेषश्च तदभावादिरूप परामर्शो विवेचयिष्यते । न च कार्यकालवृत्तित्वेन विशेषदर्शनाभावस्य हेतुत्वोपगमेन सामञ्जस्ये तत्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति वाच्यम्, कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्त्वस्य कार्योत्पत्तिनियामकताया सम्प्रदायसिद्धत्वात् । न च प्रागकाले तत्सम्भव इत्याशयात् ।

[ग] चक्षुरसन्नस्य सत्त्वेऽन्धकारे घटादिसंशयापत्तिरनुमितिसामग्रयसत्त्वादिस्थलेऽपि परास्तमिति, तन्न, आलोकसमवधानादिघटितसामग्र्युत्तरकाले संशयस्य कोटिनिश्चयाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुतयैव वारणसम्भवात्, तदुत्पत्तिकाले संशयस्य चेष्टत्वात्, विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले संशयवारणाय तस्य तत्त्वेनैव प्रतिबन्धकताया लाघवेनौचित्यात् । व्याप्यतावच्छेदकधर्मसम्बन्धादिभिन्नभानाविधव्याप्तिविषयकज्ञानाना निश्चयसामग्रीत्वेनानुगमस्य लाघवादेकमतिबन्धकत्वमिति चेत्[१] तेषा केन रूपेण हेतुता[२] न तावदननुगततद्रूपे । व्यभिचारात् । न संशयविरोधित्वेनानुगतेन, तथा सति निश्चयोत्पादकत्वेन संशयविरोधित्वेऽन्योन्याश्रयात्, अव्यवहितपूर्वत्वादेरनुगतस्य दुर्वचत्वाच्च ।

विशेषदर्शनकाले—एकतरकोटिनिश्चयकाल इति प्राचीनव्याख्यानमपि न साधु, उदक्षरत्वात्, व्यावर्तकमात्रस्यैव विशेषपदार्थत्वात्।

व्याप्यदर्शनाद्युत्पत्तिकालेऽपि संशयस्य तत्सामग्रीप्रतिबन्धकतयैव वारणीयत्वात् तत्सामग्र्या अप्रतिबन्धकत्वे तदुत्पत्तिकाले संशयापत्तेरमदर्शने न्यूनता च स्यादतो व्यावर्तकसामान्यपरतामेवाह (विशेषश्चेति) तदभावादीं स्यादिना तदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकधर्मपरिग्रहः । विशेषदर्शनाभावस्य—व्यावर्तकधर्मदर्शनाभावस्य । सामञ्जस्ये—कोटिनिश्चयस्य, व्याप्यदर्शनादेश्चोत्पत्तिदशायां संशयवारणसम्भवे । स्वयं कारणतावच्छेदकोपलक्षित कारणसत्ताया एव लाघवेन कार्योत्पत्तिप्रयोजकताया जायमानलिङ्गस्यानुमितिकरणतानिराकरणमस्तावे वक्ष्यमाणतया सम्प्रदायसिद्धत्वादित्युक्तम्। तावता कार्यकालवृत्तित्वेन हेतुताया का क्षतिरित्याकाङ्क्षायामाह (न चेति)

[ग] प्राक्काले—कार्याव्यवहितप्राक्क्षणे । तदसम्भवः —कार्यकालवृत्ति-स्वरूपकारणतावच्छेदकविशिष्टसत्त्वासम्भवः । तथा च कदापि कार्यं नोत्पद्येतेति भावः ।

अत्र च सर्वत्र न कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य प्राक्सत्त्वं कार्योत्पत्तौ तन्त्रम्, विषयप्रतियोग्याद्यवच्छिन्नहेतुताकज्ञाननाशादीनां कारणतावच्छेदकविषयाद्यसत्त्वदशायामपि कार्यकारित्वात्, किन्तु—इन्द्रियसंयुक्तसमवायाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टपरामर्शौ विना प्रत्यक्षानुमित्यादिरूपकार्यं जनन एव, आश्रयचक्षुःसंयोगादिविगमेऽपि रूपचाक्षुषादिप्रसङ्गस्यान्यथा दुर्वारत्वात्, एवञ्च कार्यकालवृत्तित्वविशिष्टकारणस्य प्राक्सत्ताया अनपेक्षणान्नोक्तदोषः; मैवं न कार्यकालवृत्तित्वस्योपलक्षणतापि न सम्भवति, तथा सति मण्यादिरूपप्रतिबन्धकसमवधानोत्पत्तिकाले दाहाद्यापत्तेर्विना सामग्रीप्रतिबन्धकता दुर्वारत्वात्, कार्यकालवृत्तित्वोपलक्षितमण्याद्यभावस्य स्वसत्त्वकाल एव सत्त्वेन मणिसमवधानाद्युत्पत्तिप्राक्कालेऽपि सत्त्वादिति वाच्यम्,—मण्याद्यभावरूपकारणस्य प्राक्काल इव कार्यकालेऽपि सत्ताया-स्तदानीं कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वात्, तत्क्षणतत्पूर्वक्षणोभयावच्छिन्नमण्याद्यभावाधिकरणे तत्क्षणे दाहादिरूपकार्यवदित्येव सामग्रीत्वाभ्युपगमात्, एवं सति कार्यकालवृत्तित्वस्य कारणतावच्छेदकनिवेशनमनुपयुक्तमिति चेत् ? न तत्कारणतावच्छेदकम्, अपि तु पूर्ववृत्तित्वस्वरूपकारणताशरीरघटकमेव । यदा यत्र कार्यमुत्पद्यते तत्र तदा तत्प्राक्काले च कारणमिति विलक्षणव्यापकता-यास्तत्र तत्र कारणताघटकत्वात्, यथा—क्वचित् कार्याव्यवहितपूर्वक्षणे कारणासत्त्वेऽपि कार्योत्पत्तौ व्यापकताघटितकारणताक्षतेस्तादृशक्षणसत्त्वं कार्योत्पत्तावपेक्षितम्, तथा—मण्यादिसमवधानकाले दाहाद्युत्पत्तावपि निरुक्तव्यापकताघटितकारणता भज्येतेति कार्यकालसत्तापि मण्यभावादेर्दाहा-द्युत्पत्तावपेक्षितेति,

[दी] यत्तु—प्रतिबन्धकमात्रसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वे दाहप्रतिबन्धकमणिसामग्रीकाले दाहाभावप्रसङ्ग इति । तदुच्छम्, अनुमितौ सिद्ध्यभावस्येव दाहे मणिसामग्र्यभावस्यापि पूर्ववर्तितामात्रेण

[ग] अस्तु वा उपलक्षणीभूतस्वानन्तरक्षणेनावच्छिन्ना या अधिकरणता तन्निरूपकत्वसम्बन्धेन क्षणवैशिष्ट्यं मण्यभावादिकारणतायामवच्छेदकम्, मणिसमवधानोत्पत्तिमात्क्षणस्य नैतादृशसम्बन्धेन वैशिष्ट्यम्, मण्यभावे तदधिकरणतायास्तदनन्तरक्षणानवच्छिन्नत्वात्, देशान्तरनिष्ठतदधिकरणता तत्क्षणानन्तरक्षणावच्छिन्नेति चेत्, एवमपि देशान्तरनिष्ठाधिकरणतानिरूपकत्वविशिष्टस्येव तेन सम्बन्धेन क्षणविशिष्टस्याप्यधिकरण तद्देश एव न तु यदधिकरणे कार्यमापाद्यत इति न मणिसमवधानदेशे कार्योत्पत्तिरित्यालोच्योक्त (आशयादिति) ।

निश्चयजनकविशेषदर्शनोत्पत्तिकाले सत्यामपि प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुतयैव वारयितुं शक्यते, विशेषदर्शनस्य स्वातन्त्र्येणाप्रतिबन्धकत्वादिति मिश्रा मूलाशयं व्याचक्षते, तदुपरि च प्रतिबन्धकमात्रस्यैव सामग्री यदि प्रतिबन्धिका तदा मणिसामग्रीसमवधानकाले दाहानुपपत्तिस्तादृशप्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालेऽसत्त्वादिति पूर्वपक्ष —ज्ञानरूपप्रतिबन्धकसामग्र्या एव प्रतिबन्धकतानियम —न तु प्रतिबन्धकान्तरसामग्र्या, अतो मणिसामग्र्यभावो दाहे हेतुरेव न, अपि तु मण्यभाव एव कार्यसहभावेन तथा, तावतैव मणिसमवधानोत्पत्तिकाले दाहवारणादिति मिश्रैस्समाहितः, तत्समाधानमाक्षेप्तु मणिसामग्र्यभावस्य दाहहेतुत्वं कुत्रचित् कार्ये कस्यचित् कार्यसहभावेन हेतुत्वञ्चाभ्युपेत्यापि समाधास्यन् त पूर्वपक्षमुपन्यस्यति (यत्त्विति) (प्रतिबन्धकमात्रेति) मात्रपद—कृत्स्नार्थकम् । (पूर्ववर्तितामात्रेणेति) मात्रपदेन सहभावव्यवच्छेदः । कार्यसहभावेन हेतुताया विचारसहत्वे मण्यभावस्य तथा हेतुतयैव मण्युत्पत्तिकाले दाहवारणसम्भवात् तत्सामग्र्यभावस्य हेतुताया अप्रामाणिकत्वात् — सम्भवादि-

[म] अथ धर्मिणि विशेषादर्शनदशायां एककोटिस्मरणे तदारोपः कोटिद्वयस्मरणे संशय इति निश्चयसामग्रीतस्तं–

[दी] हेतुत्वसम्भवात् । निश्चयसामग्र्यभावमाशङ्कते (अथेति) । विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टकोट्यन्तरोपस्थितेरन्यकोटिनिश्चयस्य प्रतिबन्धिकायास्सत्त्वे न तत्सामग्रीत्यर्थः । (निश्चयसामग्रीतः) इन्द्रियसन्निकर्षादिविशिष्टान्यकोट्युपस्थितेः । सामग्रीसत्त्वे कार्यावश्यम्भावात् ।

त्मकम् । पूर्वोत्पन्नभ्रमत्वज्ञानादिरूपोत्तेजकनाशोत्पत्त्यधिकरणे विशेषदर्शनद्वितीयक्षणे संशयो जायते, तथा चोत्तेजकाभावविशिष्टप्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालेऽसत्त्वात्, पूर्ववृत्तितामात्रेण हेतुता वाच्येति प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमेवेति ध्येयम् । "अथे"त्यादिकां शङ्का प्रकृते सङ्गमयति (निश्चयसामग्र्यभावमिति) प्रकृत इत्यादिः । पदार्थमन्वाख्यायैव निश्चयसामग्र्यभावसत्त्वं स्फुटीकर्तुं पर्यवसितार्थमाह (विशेषदर्शनाद्यभावेनि) एककोटिव्याप्यदर्शनकाले कोटिद्वयस्मरणेऽपि निश्चयोत्पत्तेस्तदभावस्य कोट्यन्तरोपस्थितौ वैशिष्ट्यनिवेशः । "तत्सामग्री"ति तत्पदेन कोटिनिश्चयपरामर्शस्फुटीकरणाय निश्चयस्येत्यस्य समासेनोल्लेखनम् । न तत्सामग्री—न तदुत्पादप्रयोजककारणसमुदायः ।

अथ–निश्चयं प्रति विशेषदर्शनसहकृतकोट्यन्तरोपस्थितेः प्रतिबन्धकत्वे निश्चयसामग्र्यास्संशयप्रतिबन्धकत्वकल्पनं निर्युक्तिकम्, निश्चयसामग्रीदशायां तत्सामग्रीघटकीभूतायाः संशयजनकविशेषादर्शनसहितकोट्यन्तरोपस्थितेर्विरहादेव संशयापत्त्ययोगादिति चेत् ? मामु निश्चयसामग्री संशयप्रतिबन्धिका, तदपि मीमांसकानामनुमतमेव, तथा सति प्रामाण्यसंशयस्य निराकर्तुमशक्यत्वात्, एकदा संशयनिश्चययोरनुत्पादात्, फलनियतकारणस्तोमरूपायाः निश्चयसामग्र्यास्तादृशसंशयसामग्रीकालेऽसमवधानात् परस्परमपेक्ष्य तादृशसामग्र्यास्समबलदुर्बलभावोक्तिर्न सङ्गच्छत इति प्रकृतनिश्चयसामग्रीपदार्थं व्याचष्टे (निश्चयसामग्रीत इति) (इन्द्रियसन्निकर्षादीति) तादृशसामग्री च संशयकाले तत्सत्त्वेऽप्यनैवेति भावः । तस्मात् दौर्बल्यञ्च

[म] संशयसामग्री बलवतीति कोटिद्वयस्मरणे संशय एव स्यात् न तु निश्चय इति चेत्? । न,

---

[दी] (संशयसामग्री) तथाविधकोट्यन्तरोपस्थितिः । आत्मादिसाधारण घटितायास्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । संशयत्वनिश्चयत्वयोः कार्यतावच्छेदकत्वे कदाचिन्नवेदेयं न तु तदस्तीत्याह (विरुद्धोभयेति)

[ग] संशयसामग्रीदशायां निश्चयानुत्पादकत्वमेव, न तु ज्ञानानुत्पादकत्वम्, तथापि तदानीं संशयरूपतत्कोटिज्ञानजननादित्यवधेयम् । वक्ष्यमाणयुक्त्या अशेषकारणरूपसंशयसामग्र्या निश्चयात्मकफलविरोधितारूपनिश्चयसामग्र्य धिकबलवत्त्वासम्भवेन तत्रापि सामग्रीपदं प्रागुक्तासाधारणविपरीतकोटि-भासकसमुदायपरतया व्याचष्टे (संशयसामग्रीति) (तथाविधेति) विशेषदर्श-नाद्यभावविशिष्टेत्यर्थः । व्याख्याबीजमाह (आत्मादीति) साधारण-तत्कोटिभा नप्रयोजम् । तेन कोट्युपस्थित्यादेरेककोटिनिश्चयप्रतिबन्धकशरीरप्रवेशलाभः (मानाभावादिति) यादृशकारणासत्त्वे इतरकारणसत्त्वेऽपि सामग्रीप्रतिबध्य ज्ञानं जायते तादृशकारणस्यैव फलोपपत्तये प्रतिबन्धककारणसमुदायप्रवे-शस्य प्रामाणिकत्वादिति भावः । संशयसामग्र्या निश्चयप्रतिबन्धकत्वस्यो-क्तत्वात् तदुपरि "विरुद्धोभयारोपे" त्यादिमूलं सङ्गमयितुं तादृशप्रतिबन्ध कताबीजस्य संशयत्वनिश्चयत्वयोः कार्यतावच्छेदकत्वस्य खण्डनपरतां तस्याह (संशयत्वेति) (भवेदेवमिति) निश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति संशयसाम ग्र्या प्रतिबन्धकत्वं प्रामाणिकं स्यादित्यर्थः । अन्यथा निश्चयत्वावच्छि न्नस्य संशयदशायामापादकाभावेन तत्प्रतिबन्धकतारूपनवैयर्थ्यादिति भावः । निश्चयत्वस्य किञ्चित्कारणकार्यतावच्छेदकत्वेऽपि न तद्बलात्संशय काले तदवच्छिन्नापत्तिर्विचारसहा, तद्घटकतदभावाप्रकारकत्वे तदभाव प्रकारकत्वप्रयोजकसामग्र्यभावस्य तदवच्छिन्नाऽहेतुभूतस्यापि प्रतियोगि प्रयोजक भावविधयाऽपेक्षणादतः कदाचिदित्युक्तम् ।

[म] विरुद्धोभया

[दी] उभयविषयकज्ञानत्ववत् उभयत्रैकप्रकारकज्ञानत्ववत् एकत्राविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वञ्च, एकत्र विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं न जन्यतावच्छेदकं प्रत्येकप्रयोजकसमाजाधीनत्वात् ।

[ग] यद्यपि- संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि निश्चयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नं प्रति विशेषदर्शनसहितकोट्यन्तरोपस्थितिरूपायास्संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकं शक्यकल्पनं च भवतीति निश्चयत्वमात्रस्य तथात्वखण्डनमुचितं न तु संशयत्वस्य, तथापि--दृष्टान्तविधया निश्चयत्वस्य प्रयोजकसमाजाधीनतया कार्यतानवच्छेदकत्वे संशयत्वमपि कार्यतानवच्छेदकमास्तामिति प्रतिबन्दिनिरासाय वा तस्य तथात्वखण्डनमिति ध्येयम् ।

यद्यपि—प्रकृतं निश्चयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वनिराकरणं मूले नास्त्येवेत्यसङ्गतिः, तथापि—स्वयं तत्पूरयिष्यतीत्यदोषः । यद्येकधर्मिणि विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वरूपसंशयत्वं सामग्रीसमाजनिर्वाह्यमपि जन्यतावच्छेदकं भवेत्, तदा तत्रैकधर्मिकत्वं कोट्योर्विरुद्धत्वं तद्विषयतायां प्रकारतात्वरूपविशेषं च परित्यज्योभयविषयकज्ञानत्वमपि तथा भवेत्, एवमेकत्रेत्यत्र तद्विपरीतमुभयत्रेति निवेश्य उभयप्रकारकेत्यत्र तद्विपरीतमेकप्रकारकत्वं निवेश्य विरोधं परित्यज्य, उभयत्रैकप्रकारकज्ञानत्वम्, एवं विरोधस्थाने तद्विपरीतमविरोधं निक्षिप्य एकत्राविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वं च, जन्यतावच्छेदकं भवेदिति प्रतिबन्दिसूचनाय तादृशधर्मत्रयस्य दृष्टान्ततयोपन्यासः ।

(प्रत्येकेति) तत्तदभावादिप्रकारकत्वप्रयोजकतत्तत्कोटिविशिष्टबुद्धिसामग्र्यास्संवलनाधीनत्वादित्यर्थः ।

ननु— सामग्रीसमाजादुभयप्रकारकज्ञानभिदानिर्वाहेऽपि परस्परवि-

[म] संशयसामग्री बलवतीति कोटिद्वयस्मरणे संशय एव स्यात् न तु निश्चय इति चेत्? । न,

---

(दी) (संशयसामग्री) तथाविधकोट्यन्तरोपस्थितिः । आत्मादिसाधारण घटितायास्सामग्र्या प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । संशयत्वनिश्चयत्वयो कार्यतावच्छेदकत्वे कदाचिद्भवेदेव न तु तदस्तीत्याह (विरुद्धोभयेति)

[ग] संशयसामग्रीदशाया निश्चयानुत्पादकत्वमेव, न तु ज्ञानानुत्पादकत्वम्, तथापि तदानीं संशयरूपतत्कोटिज्ञानजननादित्यवधेयम् । वक्ष्यमाणयुक्त्या अशेषकारणरूपसंशयसामग्र्या निश्चयात्मकफलविरोधितारूपनिश्चयसामग्र्य अधिकबलवत्त्वासम्भवेन तत्रापि सामग्रीपदं प्रागुक्तासाधारणविपरीतकोटि-भासकसमुदायपरतया व्याचष्टे (संशयसामग्रीति) (तथाविधेति) विशेषदर्श-नाद्यभावविशिष्टेत्यर्थः । व्याख्याबीजमाह (आत्मादीति) साधारण तत्कोटिभा नप्रयोजनम् । तेन कोट्युपस्थित्यादेरेककोटिनिश्चयप्रतिबन्धकशरीरप्रवेशलाभ (मानाभावादिति) यादृशकारणासत्त्वे इतरकारणसत्त्वेऽपि सामग्रीप्रतिबध्य ज्ञानं जायते तादृशकारणस्यैव फलोपपत्तये प्रतिबन्धककारणसमुदायप्रवे-शस्य प्रामाणिकत्वादिति भावः । संशयसामग्र्या निश्चयप्रतिबन्धकत्वस्यो-क्तत्वात् तदुपरि 'विरुद्धोभयाराधे" त्यादिमूलं सङ्गमयितुं तादृशप्रतिबन्ध कताधीनस्य संशयत्वनिश्चयत्वयो कार्यतावच्छेदकत्वस्य खण्डनपरता तस्याह (संशयत्वेति) (भवेदेवमिति) निश्चयत्वावच्छिन्न प्रति संशयसाम ग्र्या प्रतिबन्धकत्व प्रामाणिकं स्यादित्यर्थः । अन्यथा निश्चयत्वावच्छि न्नस्य संशयदशायामापादकाभावेन तत्प्रतिबन्धकतारूपनवैय्यर्थ्यादिति भाव । निश्चयत्वस्य किञ्चित्कारणकार्यतावच्छेदकत्वेऽपि न तद्बलात्संशय काले तदवच्छिन्नापत्तिर्विचारसहा, तद्घटकतदभावप्रकारकत्वे तदभाव प्रकारकत्वप्रयोजकसामग्र्यभावस्य तदवच्छिन्नाऽहेतुभूतस्यापि प्रतियोगि प्रयोजकाभावविधयाऽपेक्षणादत कदाचिदित्युक्तम् ।

[म] विरुद्धोभयप्रका

[दी] उभयविषयकज्ञानत्ववत् उभयत्रैकप्रकारकज्ञानत्ववत् एकत्राविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्ववच्च, एकत्र विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं न जन्यतावच्छेदकं प्रत्येकप्रयोजकसमाजाधीनत्वात् ।

[ग] यद्यपि- संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि निश्चयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नं प्रति विशेषदर्शनसहितकोट्यन्तरोपस्थितिरूपायास्संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकं तत्कल्पनं च भवतीति निश्चयत्वमात्रस्य तथात्वखण्डनमुचितं न तु संशयत्वस्य, तथापि–दृष्टान्तविधया निश्चयत्वस्य प्रयोजकसमाजाधीनतया कार्यतानवच्छेदकत्वे संशयत्वमपि कार्यतानवच्छेदकमास्तामिति प्रतिबन्दिनिरासाय वा तस्य तथात्वखण्डनमिति ध्येयम् ।

यद्यपि—प्रकृतं निश्चयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वनिराकरणं मूले नास्त्येवेत्यसङ्गतिः, तथापि—स्वयं तत्पूरयिष्यतीत्यदोषः । यद्येकधर्मिणि विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वरूपसंशयत्वं सामग्रीसमाजनिर्वाह्यमपि जन्यतावच्छेदकं भवेत्, तदा तत्रैकधर्मिकत्वं कोट्योर्विरुद्धत्वं तद्विषयतायां प्रकारतात्वरूपविशेषं च परित्यज्योभयविषयकज्ञानत्वमपि तथा भवेत्, एवमेकत्रेत्यत्र तद्विपरीतमुभयत्रेति निवेश्य उभयप्रकारकेत्यत्र तद्विपरीतमेकप्रकारकत्वं निवेश्य विरोधं परित्यज्य, उभयत्रैकप्रकारकज्ञानत्वम्, एवं विरोधस्थाने तद्विपरीतमविरोधं निक्षिप्य एकत्राविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वं च, जन्यतावच्छेदकं भवेदिति प्रतिबन्दिसूचनाय तादृशधर्मत्रयस्य दृष्टान्ततयोपन्यासः ।

(प्रत्येकेति) तत्तदभावादिप्रकारकत्वप्रयोजकतत्कोटिविशिष्टबुद्धिसामग्र्यास्संवलनाधीनत्वादित्यर्थः ।

ननु— सामग्रीसमाजादुभयप्रकारकज्ञानोमदनिर्वाहेऽपि परस्परवि-

[दी] क्वचिद्विरोधभानस्यापि तत्सामग्र्यधीनत्वात् ।

[ग] रोधावगाहित्वघटितसंशयत्वानिर्वाह , प्रत्येककोटिभासकसामग्र्यास्तदप्रयोजकत्वात् . तयोस्तत्प्रयोजकत्वे कोटिद्वयसमुच्चयस्यापि तथात्वापत्तेरित्यत आह (क्वचिदिति) तत्सामग्र्यधीनत्वात्–विरोधभासकसामग्र्यधीनत्वात् । सा च विरोधोपस्थितिविरहसंसर्गाग्रहरूपा । तदनुपस्थितिकालीनसंशये चासंसर्गाग्रह एव संसर्गविषया विरोधभासक , संसर्गभाने सन्निकर्षस्याप्यहेतुतया ज्ञानसन्निकर्षविधयापि विरोधोपस्थित्यनपेक्षणात् । विरोधानुपस्थितिदशायां कोटिद्वय समुच्चय एव जायत इति ॥ न युक्तम् , अव्याप्यवृत्तित्वज्ञान विना भावाभावसमुच्चयस्यानुभवविरुद्धत्वात् । विरोधस्तु कोट्योस्सम्बन्ध ।

न चैवमेककोट्यंशेऽपरकोटेः प्रकारतापत्ति , अभावकोट्यंशे प्रतियोगितया भावकोटे प्रकारतायास्सर्वसम्मतत्वात् तत्संसर्ग एव विरोधस्याप्यन्तर्भावात् । विरोधविशिष्टप्रयोगादिरेव वाऽधिकरणे कोटिसम्बन्ध , विभिन्नावच्छेदेनैकाधिकरणवृत्तित्वरूपाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्य विरोधभानप्रतिबन्धकतया तदानीं कोट्योस्समुच्चय ।

केचित्तु विरोधानुपस्थितिकाले विरोधाविषयक एव संशय , विरोधस्य सांसर्गिकविषयताया अप्रामाणिकत्वात् , संशयत्वञ्च विरोधविषयकत्वाघटितमेव, अतो विरोधाभानेऽपि न संशयत्वानुपपत्ति , न च—संशयस्वशरीरे विरोधविषयकत्वाप्रवेशे समुच्चयस्य संशयत्वप्रसङ्ग , संशयत्वस्य विषयिताविशेषरूपत्वात् , न च—समुच्चयविषयिताव्यावृत्तविशेषपदार्थो दुर्वच , भावाभावोभयप्रकारकत्वञ्च समुच्चयविषयितासाधारणमिति वाच्यम् ,—समुच्चये प्रकारभेदेन विषयताभेदात् , विरुद्धोभयप्रकारकैकविषयताप्रतियोगिकज्ञानस्वरूपसंशयत्वस्य अनतिप्रसक्तत्वात् , तादृशविषयताशालिज्ञाने अव्याप्यवृत्तित्वज्ञान विरोध्यविषयकमपि मणिमन्त्रादिवत् पृथगेव प्रतिबन्धकम् , संशयत्वस्य विरोधविषयतानियतत्वेऽपि विरोधप्रकारके संसर्गकत्वे अव्याप्यवृत्तित्वधिय पृथक्प्रतिबन्धकतायां आवश्यकत्वे

[ग] त्यात्, तत्प्रकारकज्ञानत्वस्यैव तद्विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात्, ससंसर्गकधियः तद्रूपानाक्रान्तत्वादित्याहुः । तत्तु—दीधितिकृतोऽसम्मतम्, तेन संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वखण्डनात् । विषयिताविशेषस्य सामग्रीव्याप्यवृत्तस्य सामग्रीसमाजानियाम्यतया अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावजन्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात् ।

न च—विरोधविषयतायाः संशयत्वघटकत्वस्य दीधितिकारसम्मतत्वे कथंचिदित्यसङ्गतमिति वाच्यम्, एकावच्छेदकावच्छेदेन भावाभावौ भयवत्तावगाहिसंशये विरोधावगाहिताया अनियमात्तल्लेखनोपपत्तेः, अव्यापिवृत्तित्वधीदशायामपि मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगी न वेति संशयस्याऽनुभविकतया तस्य विरोधविषयकत्वासम्भवात् ।

न च—तत्र एकावच्छेदकावच्छेदेन एकत्रावर्तमानत्वरूपविरोधभाने बाधकाभावः, तादृशविरोधावगाहिनोऽपि विभिन्नावच्छेदेन संयोगतदभावादिमत्त्वावगाहिनो ज्ञानस्य समुच्चयतया सामान्यत एकाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधानवगाहिनि भावाभावोभयप्रकारकज्ञाने एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहितायास्संशयत्वप्रयोजकत्वावश्यकत्वादवच्छेदकघटितविरोधभानस्यानुपयुक्तत्वात्, संसर्गविधया तद्विषयतायाः कल्पकाभावेन तत्प्रयोजकसामग्र्या अप्यकल्पनात्, बलवत्सामग्रीतस्तदुपस्थितिदशायामेव प्रकारतया तद्भानम् ।

वस्तुत एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वानवगाहिन्यपि ज्ञाने विरोधस्य गुरुशरीरस्य संसर्गतया भानमप्रामाणिकम्, तादृशसंशये अनवच्छिन्नाधारताया एव संसर्गतया भानोपगमेन समुच्चयात्तद्वैलक्षण्योपपत्तेः । संयोगतदभावयोरेकत्र द्रव्यादौ वर्तमानत्वग्रहेऽपि गुणादौ तत्संशयस्याऽनुभविकतया तत्रानवच्छिन्नाधारतायास्संसर्गतयैव समुच्चयवैलक्षण्योपपत्तेः । न च—तत्राप्यवच्छिन्नाधारताघटितविरोधभानमुपेयते, तद्भाने बाधकाभावादिति

[दी] एवमुभयविषयकत्वादिशून्यादिज्ञानत्ववत् ज्ञानत्वघटिताघटितसंशयत्वादिशून्यादिज्ञानत्वमपि न जन्यतावच्छेदकम् ।

[ग] वाच्यम्,—अनवच्छिन्नाधारताघटितविरोधग्रहदशायामपि द्रव्ये विभिन्नावच्छेदेन संयोगतदभावयोरनुभवोत्पत्त्या तस्य संशयत्ववारणाय तादृशविरोधभानस्याप्यनवच्छिन्नाधारतावगाहित्वसहितस्यैव संशयत्वप्रयोजकत्वात्तथा वाच्यतया विभिन्नावच्छेदेनैकाधिकरणवृत्तित्वरूपाव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां भावाभावयोरनुभवोदयात् तत्रानवच्छिन्नाधारताभानासम्भवेन तद्भानादेव संशयत्वनिर्वाहेण च संसर्गतया विरोधभानस्याप्रामाणिकत्वात् । एवं च विशेष्यमानं भावाभावकोटिकसंशये क्वाचित्कसामग्रीवशात् क्वाचित्कमेव, न तु नियतम्, नियतन्तु भावद्वयकोटिकसंशयस्य प्रामाणिकत्वे; तत्र विरोधस्यानवच्छिन्नत्वस्य वा भाने संशयस्य न समुच्चयवैलक्षण्यम्, तदविकलवृत्त्यन्यत्वादिरूपविरोधस्यानवच्छिन्नत्वस्य चाव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां समुच्चयेऽपि तद्भानात्, तस्मात् संशयत्वमव्याप्यवृत्तित्वानवगाहिव्याप्यजातिः अवच्छेदकं च तस्य तद्धर्मिविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्कोटिप्रकारकत्वमिति केचित् । अधिकं हेत्वाभासे वक्ष्यामः ।

निश्चयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वं निराकरोति (एवमिति) (उभयविषयकत्वेति) एकधर्मिकत्वविरुद्धत्वयोः प्रतियोगिकोटावनिवेशात् संशयत्वशून्यज्ञानत्वस्य निश्चयत्वात्तस्य विवेच्य । एतद्दृष्टान्तकथनं च पूर्ववत् प्रतिबन्दिसूचनाय । (ज्ञानत्वघटिताघटितेति) ज्ञानत्वेन घटितमघटितं वा यत् संशयत्वं तच्छून्येत्यर्थः । घटितत्वोपादानं पदार्थानुरोधेन । निश्चयत्वघटकसंशयत्वशरीरे ज्ञानत्वनिवेशोऽनर्थकः, ज्ञानत्वघटिततच्छून्यज्ञानत्वस्य तदघटिततच्छून्यज्ञानत्वसमनियतत्वादित्याशयेन (अघटितेति) एतच्चोपलक्षणम् । तद्धर्मिकत्वविशेष्यत्वशरीरे तद्धर्मिणि तदवच्छिन्नप्रकारकत्वविशिष्य तद्धर्मिणि तत्प्रकारकत्वाभावप्रकारकत्वघटकस्य प्रवेशोऽपि

[ग] व्यर्थ इति तत्तद्धर्मिणि तद्विरुद्धप्रकारकत्वशून्यत्वमेवोपादेयम् । तद्धर्मिणि तत्प्रकारकत्वं चाधिकं निवेश्यम्, ह्रदो न वह्निमान् पर्वतश्च वह्निमानित्यादिबुद्धेर्वह्न्यादिनिश्चयत्वनिर्वाहाय । प्रतियोगिकोटौ–तद्धर्मिणीति–तद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थकम्, अतः—पाषाणमयो न वह्निमान् पर्वतश्च वह्निमानित्यादिनिश्चयसङ्ग्रहः । समानविषयकत्वमात्रेण बाधादिबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमते तु पाषाणमयत्वादिना पर्वते तदभावनिश्चयस्यापि पर्वतत्वादिना तत्र वह्न्यादिज्ञानविरोधित्वादुक्तज्ञानं न निश्चयः, अपि तु संशय एवेति समानप्रकारकत्वेन विरोधितावादिनवीनमत एव धर्मितावच्छेदकान्तर्भावः । तन्मते च न धर्मिणोऽन्तर्भावः, समानधर्मितावच्छेदककविभिन्नधर्मिकबुद्धेरपि संशयत्वात् । एवं तन्मते धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण विभिन्नधर्मिणीव एकधर्मिणि कोटिद्वयावगाहिज्ञानमपि निश्चयः, तथाविधकोटिनिश्चययोः परस्परमविरोधात्, अतोऽवच्छेदकावच्छेदेन विरोधिप्रकारकत्वशून्यत्वमेव निवेश्यम् । धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण विरोधिनमवच्छेदकावच्छेदेन तद्वत्तामवगाहमानस्य तन्निश्चयत्ववारणाय तद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टे तद्विरुद्धप्रकारकत्वविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वस्याप्यभावः पृथङ्निवेशनीयः । ग्रन्थकृतस्संशयत्वघटकज्ञानद्वयमात्रपरित्यागोऽप्यत एव सङ्गच्छते, ईदृशाभावप्रतियोगिकोटौ कोटिद्वयप्रकारकत्वनिवेशात् ।

यत्तु—धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन विरोध्यवगाहित्वं तदवच्छेदेन तद्वत्त्वावगाहिसंशयवृत्तितत्सामानाधिकरण्येन तद्विरोध्यवगाहित्वञ्च स्ववृत्तितद्वत्त्वावगाहित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनानुगमय्यैकोभाव एव तन्निश्चयत्वशरीरे निवेश्यते, संशयनिष्ठं विरोध्यवगाहित्वमपि संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकमेव, संशयनिश्चयसाधारणतद्विषयताया ऐक्यात्, संशयत्वाभावविशिष्टतादृशविषयतायाः प्रतिबन्धप्रयोजकत्वात् न संशयेन संशयप्रतिबन्ध इति । तदसत्, स्वत्वघटितत्वेनाननुगतत्वात्, संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकनिश्चयत्वस्यान्याश्रयेण तद्रूपत्वासम्भवाच्च ।

[ग] समानविषयकतामात्रेण विरोधिनामते च एकधर्मिविषयकं धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण कोटिद्वयावगाह्यपि ज्ञानं संशय एव, तन्मते अवच्छेदकत्वावगाहनस्य विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकतायामनन्तत्वादित्यवधेयम्। धर्मिविशेषान्तर्भावस्यावश्यकतया प्रकारभेदेनेव तद्भेदेनापि निश्चयस्यभेद इष्ट एव। समानधर्मिकस्यैव निश्चयस्य प्रवृत्त्यादिजनकतया विपरीतज्ञानादिविरोधितया च धर्मिभेदेन निश्चयकारणत्वादिभेदस्यावश्यकत्वात्, तदवच्छेदकनिश्चयत्वस्य धर्मिविशेषनियन्त्रितताया अदूषणत्वात्। तत्र तत्र समानविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वमते च धर्मिविशेषमनन्तर्भाव्य समप्रकारकत्वविशिष्टविरोधिप्रकारकत्वशून्यत्वमेव कारणतावच्छेदकं वाच्यम्, समप्रकारकत्वस्य च धर्मिविशेषणकतया ह्रदो न वह्निमान् पर्वतो वह्निमानित्यादिनिश्चयस्य पर्वतांशावच्छेदेन वह्न्यभावादिप्रकारकत्वाभावविशिष्टस्य पर्वतादौ विशेष्यतासम्बन्धेन सत्त्वान्नानुपपत्तिः। ह्रदो वह्निमान् वा पर्वतो वह्निमानित्यादिनिश्चयस्य पर्वतत्वावच्छेदेन विरोधिप्रकारकत्वाभाववतोऽपि ह्रदादौ तद्विशिष्टस्य विशेष्यतासम्बन्धेनासत्त्वान्न तत्र विशेष्ये तादृशकार्यजननप्रतिबन्धप्रसङ्गः। धर्मितावच्छेदकतायाः प्रत्यासत्तित्वमते च तद्वत्ताज्ञानत्वेनैव कारणत्वादिकम्। प्रत्यासत्तिश्च स्वनिष्ठविरोधिप्रकारकत्वाभाववत्त्वावच्छेदकतावच्छेदकत्वविशिष्टं धर्मितावच्छेदकत्वम्। पाषाणमयो वह्निमान् वा पर्वतो वह्निरित्यादिनिश्चये पाषाणमयत्वावच्छिन्नपर्वताद्यवच्छेदेन वह्न्यभावादिप्रकारकत्वसत्त्वेऽपि पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नपर्वताद्यवच्छेदेन तत्प्रकारकत्वाभावोऽक्षत एवेत्यलमधिकेन।

समुच्चयसाधारण्याय च कोट्योर्विरोधावगाहिताघटितसंशयत्वशून्यत्वं प्रवृत्त्यादिजनकतावच्छेदके निवेशनीयम्, न तु विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकताया तावत्पर्यन्तनिवेशः; तद्वदभावसमुच्चयस्य तद्वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वात्। अन्यथा समुच्चयस्याप्यनुपपत्तेः।

न चैवं समुच्चयोत्तरं संशयापत्तिः, समुच्चयजनकस्याऽव्याप्यवृत्तित्वग्रहस्य भावाभावसामानाधिकरण्यावगाहित्वेन समुच्चयस्य च विरोधभानप्रतिबन्धकत्वात्। कथञ्चिद्विरोधभानसम्भवे समुच्चयत्वसंशयस्यापीष्टत्वात्,

[ग] समुच्चयस्य समुच्चयसाधारणकोटिमानाविरोधित्वे ध्रुवे विरोधभानविरोधिताया एव संशयविरोधिताबीजत्वात् ।

न च वस्तुगत्या यद्विरोधितत्प्रकारकत्वशून्यत्वं न निश्चयत्वघटकम् अयं स्थाणुः पुरुषश्चेति समुच्चयस्य पुरुषत्वाभावग्रहविरोधितानुपपत्तेरिति गृह्यमाणविरोधनिरूपकतावच्छेदकावच्छिन्नाप्रकारकत्वस्यैव तथा, तथा च पुरुषत्ववांस्तदभाववांश्चेति समुच्चयस्यापि पुरुषत्वाभावग्रहविरोधित्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम्,—पुरुषत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नाप्रकारकत्वस्यैव पुरुषत्वादिनिश्चयत्वघटकत्वोपगमात् । स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयोऽपि स्थाणुत्वपुरुषत्वाभावमादाय कोटिचतुष्कावगाही, अतस्तस्य पुरुषत्वाभावाविग्रहविरोधिता ।

यदि च स्थाणुत्वपुरुषत्वयोरभावानुपस्थितावपि परस्परसामानाधिकरण्यग्रहे भावद्वयमात्रकोटिकः संशयोऽनुभवसिद्धः सामग्रीबलसिद्धश्च ; न च तद्विरोधिधर्मवत्त्वग्रहस्याभावकोटिकसंशयभिन्नस्य तद्वत्ताधीप्रतिबन्धकतया तदभावस्य कार्यकालेऽसत्त्वान्न सामग्रीति वाच्यम्,—परस्परविरोधेन कोटिद्वयभाने कोटिद्वयमात्रविरोधिधर्मवत्त्वग्रहाभावस्य कार्यकालेऽसत्तयोभयभानस्यैव दुर्वारत्वात् ; युगपद्विरोधिकोटिद्वयभाने विरोधिधर्मवत्ताग्रहाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वादसम्भवतीति चेत् । अस्तु पूर्ववर्तितामात्रेणैव तद्धेतुता, विरोधिनोरेकभाने तुल्यबलतया अपरभानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं चासिद्धम् ; न च–शङ्खत्वपीतत्वयोर्विरोधग्रहदशायां दोषविशेषवशात्पीतत्वावगाहिनः शङ्खोऽयं पीत इति भ्रमस्य संशयत्वाभावात् भावद्वयकोटिकत्वं न संशयत्वप्रयोजकमिति वाच्यम्,—साक्षात्करोमीति प्रतीतिसाक्षिकविलक्षणविषयतान्यकोटिद्वयविषयताया एव संशयत्वनिर्वाहकत्वेनोक्तारोपे च पीतत्वांशे तादृशविषयतानियमेनातादृशविषयत्वविरहात्संशयत्वादित्युच्यते ; तदा तादृशसंशयस्य तत्कोटिनिश्चयप्रतिबन्धकत्वाय तत्तत्कोटिनिश्चयनिष्ठतद्विरुद्धग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकनिश्चयत्वशरीरे गृह्यमाणविरोधधर्माप्रकारकत्वं

[म] रोपसामग्रीद्वयसमाजादुभयारोप एव भवति, स एव [म] संशयः। न त्वेकारोपसामग्र्यापरारोपसामग्रीप्रतिबन्धः,

[दी] एकैकरूपप्रयोजकविरहाद्यधीनत्वात्। नीलानीलघटत्वादिकन्तु प्रसिद्धतरो दृष्टान्त इति। आरोप —विशिष्टज्ञानम्, सर्वत्र कोटिद्वयस्यारोपासम्भवात्। आरोपपदाभिधानं च सामग्र्योस्तुल्यबलत्वबोधनाय। एकारोपसामग्र्या–तुल्यबलया।

[ग] भावाभावसमुच्चयस्य तत्समुच्चयाविरोधित्वोपपत्तये च गृह्यमाणविरोधित्वाविशेषिततदभावाप्रकारकत्वं चार्गतया प्रवेशनीयमिति दिक्। (एकैकरूपेति) तादृशनिश्चयत्वादीनां स्वघटकीभूताभावप्रतियोगिविरोधिप्रकारकत्वादिप्रयोजकसामग्रीविरहसहिततत्प्रकारकधीसामग्रीनियम्यत्वादित्यर्थः। (नीलानीलघटत्वादिकमिति) संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे नीलसामग्री घटसामग्रीसमाजनिर्वाह्यं नीलघटत्वादिकम्, निश्चयत्वस्यातथात्वे च नीलसामग्रीविरहसहकृतघटसामग्रीनिर्वाह्यमनीलघटत्वं प्रसिद्धतरो दृष्टान्त इत्यर्थः। "उभयारोप" इत्यत्रारोपपदस्य भ्रमार्थकत्वासम्भवादन्यथा व्याचष्टे (आरोप इति) भ्रमार्थकत्वासम्भवे बीजमाह (सर्वत्रेति) शिंशपादावाम्रत्वपनसत्वाद्युभयकोटिकसंशयस्य कोटिद्वयांशे एवारोपत्वात् सर्वत्रेत्युक्तम्। संशय इति शेषः। लाक्षणिकेनारोपपदेन विशिष्टज्ञानाभिधानप्रयोजनं दर्शयति (आरोपपदेति) (तुल्यबलत्वबोधनायेति) बलवत्या लौकिकसन्निकर्षदूरत्वादिदोषाभावादिघटितया एककोटिभासकसामग्र्या अपरकोटिभानविरोधित्वं सूचयितुं तुल्यबलताबोधनस्यावश्यकत्वादिति भावः। आरोपस्य विशेष्यघटितसन्निकर्षशून्यविशेषणकतया प्रायश उपनीतभानत्वेन कोटिद्वयोपनीतभानलाभात्सामग्र्योश्च तुल्यबलतया तल्लाभः। एककोटिभानसामग्र्या अपरकोटिभानविरोधित्वे सामग्रीसमाजात् संशयो न सम्भवतीति नव्या अतस्तन्मतमाह मूले (न त्वेकेति) सामग्रीप्रतिबन्धः–सामग्रीविघटनम्। बलवत्या एककोटिभानसामग्र्या अपरकोटिभानं प्रतिबध्यते एवेत्यत पूरयति दीधितौ (तुल्यबलयेति) अप्रतिबन्धकत्वे

अविरोधात् । न चोभयारोपसामग्र्या एकनिश्चयसामग्रीप्रतिबन्ध इति वाच्यम्,—प्रत्येकारोपसामग्र्यतिरिक्तायास्तस्या अभावात् । न च सामग्रीद्वयात्कार्यद्वयम्, समूहालम्बनस्यानुपपत्तेः ।

[दी] अविरोधात्-प्रतिबन्धौपयिकाधिकबलवत्त्वविरहात् । (प्रत्येकेति) उभयविशिष्टज्ञानत्वैकमात्रविशिष्टज्ञानत्वयोः कार्यतावच्छेदकत्वस्य निरासात् तुल्यबलया च एकज्ञानसामग्र्या अपरज्ञानसामग्रीप्रतिरोधे संशयोच्छेद इति भावः ।

[ग] अप्रतिबन्धकरूपस्याऽविरोधस्य हेतुत्वासम्भवेनाप्रसक्तेरविरोधपदार्थं व्याचष्टे (प्रतिबन्धौपयिकेति) ननु भवतु सामग्रीसमाजात् संशयः, तावता प्रकृते किमायातम्, तथापि प्रामाण्याप्रामाण्योभयविशिष्टज्ञानसामग्र्या निश्चयप्रतिबन्धात् प्रामाण्यसंशयो निराबाध एवेत्याकांक्षायां मूले (न चोभयारोपेति) न चेत्यनन्तरमेवं सतीति पूरणीयम् । वाच्यम्— वक्तुं शक्यम् । अत्र कथंतानिवृत्तये आशयं प्रकाशयति (प्रत्येकारोपेति) संशयोत्तरं कोटिद्वयभासकसामग्रीसंवलनापेक्षायामपि संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे उभयसामग्री प्रत्येकारोपसामग्रीतो विलक्षणैव, निश्चयत्वस्य तथात्वे च तादृशसामग्र्यास्तदवच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं युज्यत एवेति शङ्कानिरासाय संशयत्वनिश्चयत्वयोः कार्यतावच्छेदकत्वमेवैवं सति नास्ति, तत्कुयुक्तेरिति मूलं व्याचष्टे दीधितौ (उभयेति) संशयत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वेऽपि अधिकबलवत्त्वपुरस्कृत्यैककोटिज्ञानसामग्री अपरकोटिज्ञानं प्रतिबध्नीयादिति न प्रकृते प्रामाण्यनिश्चयो भविष्यतीत्याशङ्कां निराकर्तुमधिकबलत्वपुरस्कारे युक्तिं दर्शयति (तुल्यबलत्वेति) सामग्रीद्वयसमाजात् संशय इत्यत्र शङ्कते मूले (न चेति) समाधत्ते (समूहालम्बनादिति) ज्ञानस्थले सामग्रीभेदो न कार्यभेदप्रयोजकोऽपि तु सामग्र्योस्संघटनमेव, तत्संघटनं

[ग] कतया "कोटिद्वयनिश्चयसामग्रीसमाजे" ति न सङ्गच्छत इति शङ्का-परतया "न चे"त्यादिमूलं व्याख्येयम् ।

उभयारोपसामग्री नातिरिक्ता, किं तु सामग्रीद्वयम्, तत्र तत्कोटिभानसामग्री न तत्कोटिनिश्चयप्रतिबन्धिका विरोध्यग्राहकत्वात्, विरोधिकोटिग्राहकसामग्र्यास्तत्कोटिनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेऽपि आरोपसामग्रीपदेन विरोधिग्राहकसामग्र्यभावातिरिक्तनिश्चयसाधारणकारणसमुदायस्य विवक्षितत्वान्न दोष इत्यर्थकतया "प्रत्येकारोपेत्यादीति मूलं व्याख्येयम् ॥

"तस्मा" दित्यादिग्रन्थश्च धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वात्, ज्ञानग्रहपूर्वं तदभावेन प्रामाण्यनिश्चयस्यैव सामग्रीसत्त्वान्न ज्ञानग्रहस्तत्संशयरूपो न वा तदुत्तरमपि संशयः, धर्मिज्ञानसत्त्वेऽपि विशेषादर्शनविरहेण तत्सामग्रीविरहादिति व्याख्येयः ।

संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वनिराकरणपरतया पूर्वमूलग्रन्थं व्याख्यातवतो दीधितिकारस्य मते—"धर्मिज्ञानञ्चे" त्यादिना संशयं प्रति धर्मिज्ञानस्य हेतुताभिधानं न सङ्गच्छते, तथा सति संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात्, सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यज्ञातधर्मिनिर्विशेष्यकज्ञाने व्यभिचारेण सविशेष्यकबुद्धित्वमात्रस्य धर्मिज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वासम्भवात् । संशयत्वस्यैवाप्रमात्वस्याप्यर्थसमाजग्रस्ततया तस्याप्येतन्मते धर्मिधीजन्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नहेतुतापरतयापि न मूलसङ्गति ॥

वस्तुतः—साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानहेतुतयैव संशये धर्मिनियमस्य दर्शनीयतया संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वमावश्यकम्, तत्तदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वेनैव तस्य हेतुताया वाच्यतयैकैककोटिविशिष्टबुद्धित्वस्य तज्जन्यतावच्छेदकताया व्यभिचारेणासम्भवात् तत्कोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वतदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वाभ्यां पृथक्कारणत्वेऽपि आरोपे सह-

[म] धर्मिज्ञानं च संशयहेतुः ।

[दी] अभ्युपेत्य संशयत्वेन जन्यतां प्रामाण्यसंशयामावं व्युत्पादयति (धर्मिज्ञानमित्यादिना) धर्मितावच्छेदकप्रकारकधर्मिज्ञानं संशयहेतुः ।

[ग] चरितधर्मवत्ताज्ञानापेक्षायामपि अबाधितकोटिविशिष्टबुद्धौ तत्सहचरितधर्मवत्ताज्ञानानपेक्षणात् । तज्जन्यतावच्छेदककोटौ संशयत्वनिवेशानावश्यकत्वादित्यर्थसमाजमस्त्वधर्मस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमपरतया मूलं दीधितिकृद्व्याचष्टे (अभ्युपेत्येति) साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकधर्मे संशयत्वनिवेशेऽप्यसाधारणधर्मवत्ताज्ञानादिजन्यसंशये व्यभिचारापदव्यवहितोत्तरत्वस्य तज्जन्यतावच्छेदककोट्या आवश्यकत्वात् संशयत्वनिवेशो निर्युक्तिक इति ध्येयम् ।

धर्मिज्ञानहेतुतया धर्मितावच्छेदमानानियमाद्धर्मिज्ञानपदं धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानपरतया व्याचष्टे—(धर्मितावच्छेदकेति) तद्धर्मितावच्छेदकपुरस्कारेण धर्मिविषयके संशये इन्द्रियसन्निकर्षादिमतां तद्धर्माश्रयसकलधर्मिणां मानोपगमे धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुता वाच्या न तु धर्मिविषयकत्वमप्यन्तर्भावनीयमित्यवधेयम् ।

ननु–धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानसामान्यहेतुतया संशये तद्भाननियम इति नोपपद्यते, धर्मीन्द्रियसन्निकर्षादेरेव धर्मिभाननियमोपपत्तेः । न चानेकधर्मीन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वेऽपि कुत्रचिदेव धर्मिणि संशयः कुत्रचिन्नेति नियमो न धर्मीन्द्रियसन्निकर्षादितो निर्वहतीति धर्मिज्ञानमेव तन्निर्वाहकमिति वाच्यम्, संशये धर्मिज्ञानहेतुत्वेऽपि बहुषु धर्मिष्विन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वे कस्यचिदेव धर्मिणो ज्ञानं कस्यचिन्नेत्यत्र नियामकाभावेन सर्वेषामेव सन्निकर्षादिशालिधर्मिणां ज्ञानस्यावर्जनीयतया संशये धर्मिभाननियमानिर्वाहात् ।

[ग] कतया " कोटिद्वयनिश्चयसामग्रीसमाजे " ति न सङ्गच्छत इति शङ्का-परतया "न चे"त्यादिमूलं व्याख्येयम् ।

उभयारोपसामग्री नातिरिक्ता, किं तु सामग्रीद्वयम्, तत्र तत्कोटिमानसामग्री न तत्कोटिनिश्चयप्रतिबन्धिका विरोध्यग्राहकत्वात्, विरोधिकोटिग्राहकसामग्र्यास्तत्कोटिनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेऽपि आरोपसामग्रीपदेन विरोधिग्राहकसामग्र्यभावातिरिक्तनिश्चयसाधारणकारणसमुदायस्य विवक्षितत्वान्न दोष इत्यर्थकतया "मत्येच्छारोपेत्यादीनि मूलं व्याख्येयम् ॥

"तस्मा" दित्यादिग्रन्थस्य धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वात्, ज्ञानग्रहपूर्वं तदभावेन प्रामाण्यनिश्चयस्यैव सामग्रीसत्त्वात् ज्ञानग्रहस्तत्संशयरूपो न वा तदुत्तरमपि संशय, धर्मिज्ञानसत्त्वेऽपि विशेषादर्शनविरहेण तत्सामग्रीविरहादिति व्याख्येय ।

संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वनिराकरणपरतया पूर्वमूलग्रन्थं व्याख्यातवतो दीधितिकारस्य मते—"धर्मिज्ञानं हे" त्यादिना संशयं प्रति धर्मिज्ञानस्य हेतुत्वाभिधानं न सङ्गच्छते, तथा सति संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात्, सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानव्यभिचारेण सविशेष्यकबुद्धित्वमात्रस्य धर्मिज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वासम्भवात् । मत्संशयत्वेऽप्रामाण्यप्रकारकत्वसमाजत्वतया तस्याप्येतन्मते धर्मिधीजन्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नहेतुतापरतयापि न मूलसङ्गतिः ॥

वस्तुतः—साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानहेतुतयैव संशये धर्मिनियमस्य दर्शनीयतया संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वमावश्यकम्, तदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानेनैव तस्य हेतुताया वाच्यतयैककोटिविशिष्टबुद्धित्वस्य तज्जन्यतावच्छेदकताया व्यभिचारेणासम्भवात् तत्कोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वतदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वाभ्यां पृथक्कारणत्वेऽपि आरोपे सह-

[म] धर्मिज्ञानं च संशयहेतुः ।

[दी] अभ्युपेत्य संशयत्वेन जन्यतां प्रामाण्यसंशयाभावं व्युत्पादयति (धर्मिज्ञानमित्यादिना) धर्मितावच्छेदकप्रकारकधर्मिज्ञानं संशयहेतुः ।

[ग] चरितधर्मवत्ताज्ञानापेक्षायामपि अबाधितकोटिद्वयविशिष्टबुद्धौ तत्सहचरितधर्मवत्ताज्ञानानपेक्षणात् । तज्जन्यतावच्छेदककोटौ संशयत्वनिवेशानावश्यकत्वादित्यर्थस्याऽऽसमस्तधर्मस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमपरतया मूलं दीधितिकृद्व्याचष्टे (अभ्युपेत्येति) साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य जन्यतावच्छेदककुक्षौ संशयत्वनिवेशोऽप्यसाधारणधर्मवत्ताज्ञानादिजन्यसंशये व्यभिचारावारकत्वविहितोत्तरत्वस्य तज्जन्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात् संशयत्वनिवेशो निर्युक्तिक इति ध्येयम् ।

धर्मिज्ञानहेतुतया धर्मितावच्छेदकमानानियमाद्धर्मिज्ञानपदं धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानपरतया व्याचष्टे—(धर्मितावच्छेदकेति) तद्धर्मितावच्छेदकपुरस्कारेण धर्मिविषयके संशये इन्द्रियसन्निकर्षादिमतां तद्धर्माश्रयसकलधर्मिणां भानोपगमे धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुता वाच्या न तु धर्मिविषयकत्वमप्यन्तर्भावनीयमित्यवधेयम् ।

ननु–धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानसामान्यहेतुतया संशये तद्भाननियम इति नोपपद्यते, धर्मीन्द्रियसन्निकर्षादेरेव धर्मिभाननियमोपपत्तेः । न चानेकधर्मीन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वेऽपि कुत्रचिदेव धर्मिणि संशयः कुत्रचिन्नेति नियमो न धर्मीन्द्रियसन्निकर्षादितो निर्वहतीति धर्मिज्ञानमेव तन्निर्वाहकमिति वाच्यम्, संशये धर्मिज्ञानहेतुत्वेऽपि बहुषु धर्मिष्विन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वे कस्यचिदेव धर्मिणो ज्ञानं कस्यचिन्नेत्यत्र नियामकाभावेन सर्वेषामेव सन्निकर्षादिशालिधर्मिणां ज्ञानस्यावर्जनीयतया संशये धर्मिभाननियमानिर्वाहात् ।

[म] अन्यथा संशये धर्मिनियमः

[दी] अन्यथा इन्द्रियसन्निकर्षादिशालिनि—

[ग] यदि चाननुगततत्तत्सन्निकर्षादिव्यक्तिघटितसामग्रीसंशयजनकज्ञाने धर्मिमाननियामिकोपेयते, तदा संशयस्य तद्धर्मिविषयकतायामेव सा प्रयोजिकास्तु किमन्तरा धर्मिज्ञानान्तरकल्पनया। यदि तत्तद्धर्मिविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नोत्पत्तौ अननुगततत्तत्सन्निकर्षव्यक्तिघटितसामग्रीणां प्रयोजकत्वध्रौव्येऽपि तद्धर्मिविषयकसंशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तौ यदनुगतसामग्र्याः प्रयोजकत्वसम्भवस्तदा तत्कल्पनमेवोचितमिति मन्यते, तदा तत्तद्धर्मिमानप्रयोजकसामग्रीत्वेनैव तत्तद्धर्मिकसंशयत्वावच्छिन्नं तत्तद्धर्मिकविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं वा प्रति हेतुत्वं कल्प्यताम्। तादृशानुगतरूपावच्छिन्नकारणघटितसामग्र्येव तत्तद्धर्मिकसंशयत्वावच्छिन्नप्रयोजिकास्तु। तत्तद्धर्मिमानप्रयोजकसामग्रीत्वापेक्षया तत्तद्धर्मिज्ञानत्वं लघिति चेत्, भवत्वेव तथापि तेनैव रूपेण धर्मिज्ञानहेतुत्वे तद्धर्मिज्ञानसत्त्वे तद्धर्मिभासकचक्षुस्संयोगादिविगमेऽपि तद्धर्मिकसंशयापत्तिः। न च तदा चाक्षुषादिसंशयस्य विशेष्यभासकलौकिकसन्निकर्षाभावेनानुत्पादेऽपि मानसस्तादृशसंशय इष्यत इति वाच्यम्। तदानीमन्यविषयचाक्षुषादिसामग्रीसत्त्वे मानसोत्पादासम्भवात्। अत एव निश्चयेऽपि न विशेष्यज्ञानं हेतुरपि तु तत्सामग्र्येवेति कोट्युत्कटत्वं च न स्यादिति युक्त्यन्तरमवतारयितुं मिथ्ये पूर्वोक्तयुक्तौ उपवर्णितानुशयबीजभूतामनुपपत्तिं स्वयं पूर्वयुक्तावेव निर्भरस्य वक्तव्यतयोद्धर्तुं साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानादिरूपकारणस्य संशये धर्मिभाननियामकत्वमित्येतत्प्रदर्शनपरतया "अन्यथेत्या" दिमूलं व्याचष्टे (अन्यथेति) धर्मिणि संशयो भवेदित्यन्तं "संशये धर्मिनियमो न स्यादित्यस्य व्याख्या साधारणादिधर्मवत्त्वेन धर्मिणो ज्ञानमपि इन्द्रियसन्निकर्षरूपधर्मिभासकसामग्रीसहकारेणैव संशयजनकम्, अन्यथातिप्रसङ्गात्, तथा च तादृशसामग्र्यैवान्यथासिद्धिरित्याशङ्कामपनेतुमाह (इन्द्रियसन्निकर्षादिशालिनीति) इ-

[दी] अगृह्यमाणसमानादिधर्मधर्मिणि संशयो भवेत् ।

न च "तद्धेतोरेव तदस्त्वि" ति न्यायात् समानादिधर्मिज्ञानस्य सामग्र्येव हेतुः ; अननुगमात् ।

[ग] न्द्रियसन्निकर्षबलादगृह्यमाण इत्यर्थः । आदिपदादालोकसंयोगदूरत्वादिदोषाभावयोग्यतानां परिग्रहः (अगृह्यमाणेति) अगृह्यमाणः समानादिः–कोटिद्वयसहचरितः, धर्मो यत्र स तादृशधर्मी, तस्मिन्नित्यर्थः । आदिपदादसाधारणधर्मपरिग्रहः (संशयो भवेदिति) अत्रेष्टापत्तिरनुभवविरोधान्न भवतीति भावः । ननु समानादिधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानजन्यतयाभिमतसंशये समानादिधर्मविशिष्टस्य धर्मिणो भानोपगमात्तादृशधर्मिभासकसामग्र्या एव संशये धर्मिभाननियामकत्वमस्तु, किन्तादृशधर्मिज्ञानहेतुतयेति शङ्कां निरस्यति (न च तद्धेतोरेवेति) ज्ञानस्य सामग्रीत्य–समासश्लिष्टनमभिमतत्पदाभ्यां ज्ञानस्य परामर्शं स्फुटीकर्तुं (हेतु–रिति) आस्तां संशय इति शेषः । समानादिधर्मवत्त्वादिविषयक एव नियमतस्संशय इत्याशयेन तद्ग्राहकसामग्रीहेतुतोक्तिः । अनुमित्यादौ च न व्याप्यवत्तादिज्ञानसामग्र्या हेतुता सम्भवति, प्रत्यक्षाविनानुमितेरयौगपद्यात्, व्याप्यवत्ताप्रत्यक्षादिसामग्र्या अनुमितिहेतुत्वायोगात्, तद्विषयकानुमितिसामग्र्याश्चान्यस्या अक्लृप्तत्वादिति भावः । (अननुगमादिति)

यद्यपि अननुगतानामपि साधारण्यधर्मादिभासकसामग्रीणां संशयहेतुत्वं दुस्त्यजम्, संशयेऽपि तद्, भानोपगमात्, तथापि तादृशसामग्रीणां भूयसीनां संशयोपधानप्रयोजकत्वकल्पने गौरवात्तादृशधर्मवत्ताज्ञानस्य हेतुतामुपेत्य तद्घटितानुगतसामग्र्यास्तथात्वकल्पने लाघवम् । धर्मिज्ञानहेतुत्वेऽपि यथा धर्मिभासकसामग्र्या अपेक्षा, तथा साधारणादिविशिष्टधर्मिज्ञानहेतुत्वेन तद्विशिष्टधर्मिभासकसामग्र्यावश्यकी, धर्मिभासकसामग्रीसामान्यापेक्षयैवानतिप्रसङ्गादिति भावः ।

[मू] कोट्युत्कटत्वञ्च न स्यात् ॥

[दी] तत्सामग्रीत्वेन हेतुत्वे लाघवात्तत्त्वेनैव हेतुत्वात् । तथा च व्यवसायस्य ज्ञाने तत्प्रामाण्यनिश्चयात्, तेन प्रतिबन्धात्, अज्ञाने च धर्मिज्ञानस्य कारणस्याभावात्, तत्र न प्रामाण्यसंशयसम्भव इति । कोट्युत्कटत्व-चेत्यन्वाचये चकारः । तथाहि—उत्कटत्वं च यदि जातिस्स्यात्तदा कस्येतापि तन्नियामकम् । तत्कोटिसहचरितभूयोधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानम्,

---

[ग] ननु समानादिधर्मवत्ताभासकसामग्रीणां नानात्वेऽपि तद्वत्ताज्ञानोत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकविशिष्टत्वेनानुगमय्य तासां कारणत्वं कल्पयित्वा तदवच्छिन्नघटितानुगतसामग्र्याः संशयोपधानप्रयोजकत्वमुपगन्तव्यमिति शङ्कां निराकरोति (तत्सामग्रीत्वेनैवेति) तत्त्वेनैव—तादृशधर्मवत्ताज्ञानत्वेनैव ।

न च तथा सति धर्मिभासकसामग्रीत्वेनापि हेतुत्वान्तरं वाच्यम्, तदपेक्षया समानादिधर्मवद्धर्मिज्ञानसामग्रीत्वेनैव हेतुत्वकल्पनं युक्तमिति वाच्यम् । निश्चयसाधारणतद्धर्मिकविशिष्टबुद्धौ तद्धर्मिभासकसामग्रीत्वेन हेतुताया क्लृप्तत्वात् ।

धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वसम्बन्धिनी प्रामाण्यसंशयो नोपपद्यत इति दर्शयति (तथा चेति) तेन—प्रामाण्यनिश्चयेन । तत्र—व्यवसाये । (न प्रामाण्यसंशय इति)—अग्रिमेण सम्बन्धः । कोट्युत्कटत्वनियामकतया धर्मिज्ञानहेतुताया विचारासहत्वात् पूर्वमुक्तत्वेन निर्भर इत्याह । (अन्वाचय इति) विचारासहत्वमेव दर्शयति (तथाहीति) तन्नियामकं—संशयस्य तद्धर्मिविशेषणतापन्न तत्कोटौ उत्कटत्वनियामकम् । (तत्कोटीति) तत्कोटिसहचरितत्वविशिष्टभूयोभिधर्मैर्विशिष्टस्य धर्मिणो ज्ञानं कारणमित्यर्थः । भूयस्त्वञ्च विपरीतकोटिसहचरितत्वेन गृह्यमाणधर्मापेक्षयाऽधिक्यम् । भूयस्तु

[दी] भूयस्तत्कोटिसहचरितधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानं वा कारणम् । तद्बलाच्च संशयसामान्ये धर्मिज्ञानसामान्यम् । न च तत्तथा चाक्षुषत्वादिना सङ्करात् आंशिकत्वाच्च ; परन्तु तादृशधर्मविशिष्टधर्मिविषयत्वम्, न च तदेव तत्र नियामकमिति ।

[ग] स्थानेषु गृहीततत्सहचारात्, भूयोधर्मदर्शनादपि उत्कटतत्संशयस्य क्वचिदुत्पत्तेः तादृशस्यापि वैकल्पिकहेतुतामाह (भूय इति) उत्कटसंशये, तादृशधर्मिज्ञानविशेषहेतुत्वेऽपि प्रकृते धर्मिज्ञानं विनानुत्कटप्रामाण्यसंशयो भविष्यतीति शङ्कानिरासायाह (तद्बलाच्चेति) यद्विशेषयोरित्यादिनियमादिति शेषः । तत्—उत्कटत्वम् । तथा—जातिः । संशयत्वन्तद्व्याप्यमुत्कटत्वञ्च मानसत्वव्याप्यमेव, तथा च न चाक्षुषत्वादिना सङ्कर इत्यत आह (आंशिकत्वाच्चेति)

मिश्रैस्तु आंशिकत्वस्य जातिबाधकतामनादृत्याव्याप्यवृत्तिस्संशयजातिरित्युक्तम्, तामादृत्य तादृशधर्मविषयकत्वमुपाधिर्वेत्यभिहितम् । दीधितिकारस्तु जातेर्व्याप्यवृत्तित्वनियमस्य सिद्धान्तसिद्धतया उपाधिनैव व्यवहाराद्युपपत्तावुत्कटत्वजातेरप्रामाणिकतया चाव्याप्यवृत्तितादृशजातिमवलम्ब्य सिद्धान्तप्रणयनं प्रमात्वजातिं निराकरिष्यता मूलकृतोऽनुचितमित्याशयेनांशिकतया जातिपक्षन्निराकृत्य उपाधिपक्षं दूषयितुं तादृशोपाधिं निर्वक्ति (परन्त्विति) प्रकृतधर्मिणि यत्र तादृशधर्मो न गृह्यते तत्र स्वातन्त्र्येण धर्म्यन्तरविशेषणतया वा तादृशधर्मभानेऽपि न धर्मिणि उत्कटतत्कोटिसंशयतेति तादृशधर्मप्रकारेण प्रकृतधर्मिविषयतापर्यन्तमुक्तम् । तदेव– तादृशधर्मिविषयकत्वमेव । तत्र—तादृशधर्मिविषयकत्वावच्छिन्ने । नियामकम्—कारणतावच्छेदकम् । जनकत्वेनाभिमते धर्मिज्ञान इव संशयेऽपि तादृशधर्मविशिष्टधर्मिविषयकत्वस्य सामग्र्यन्तरादेव निर्वाहे तत्र तादृशरूपेण कार्यकारणभावे मानाभावादिति भावः ।

[म] अथ पीतशङ्खे आदर्शे मुखमित्यादिभ्रमो विशेषदर्शनेऽपि यथा दोषान्तरात्, तथा निश्चितेऽपि प्रामाण्ये दोषान्तरात्तत्संशय इति चेत् न तद्वदेवात्रापि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । साक्षात्कारिभ्रमे साक्षात्कारिविशेषदर्शनं विरोधि

[टी] सत्यपि विरोधिन्यानुमानिके पीतत्वाभावनिश्चये यथा दोषवशात्पीतत्वभ्रमः, तथा प्रामाण्यस्य निश्चयेऽपि तस्य संशयस्स्यादित्युक्तं दूषयति (साक्षात्कारीत्यादिना)

[ग] इद तु तत्त्वम्, अत्रेद सम्भावयामीत्यनुगतप्रतीतिसाक्षिक सम्भावनात्वमव्याप्यवृत्तिजातिर्विषयताविशेषो वा, न तूक्तोपाधि, तस्य क्वचित् भूयस्तरकोटिसहचरितधर्मविशिष्टधर्मिविषयकत्वरूपतया क्वचिच्च तत्कोटिसहचरितभूयोधर्मविशिष्टधर्मिविषयकत्वरूपतया भूयस्त्वस्य च यथायोगं द्वित्वत्रित्वचतुष्ट्वादिरूपतयाऽननुगमात्, नियामकञ्च तस्यागत्याननुगतमेवापेयम इति । मूले (विशेषदर्शनेऽपीति) पीतशङ्खादावपीतत्वादिनिश्चये पूर्वं सत्यपीत्यर्थः । (तद्वदत्रापीति) यथा तत्र पीतत्वादिभ्रमे सत्यपि पूर्वोत्पन्नादपीतत्वादिनिश्चयात्तत्प्रकारिकाप्रवृत्तिर्जायते, तथा रजतादिज्ञानेऽनभ्यासदशापन्नेऽपि— प्रामाण्यसंशयाकारे तदुत्तरं कथञ्चिदप्रामाण्यसंशयोपपादनेऽपि निश्चितप्रामाण्यकतयानभ्यासदशापन्नज्ञानस्यापि प्रवर्तकता स्यादित्यर्थः । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे नायं दोषः, अतो दूषणान्तरमाह (साक्षात्कारीति) अनेन ग्रन्थेन विशेषदर्शनदशायां पीतत्वादिभ्रमोपपादनं प्रामाण्यसंशयोपपत्तौ मत्वा स्वतः प्रामाण्यग्रहे न दूषणमतो दोषार्थान्तरस्य तदनुपपादकत्वप्रदर्शनाय दोषवशाद्यथा पीतत्वादिभ्रम इति दृष्टान्तदूषणमित्याह—(सत्यपीति) यत्र प्रथमं दोषाभावात् शङ्खो न पीत इति चाक्षुषं दोषसमवधाने च तत्र शाब्दादिदोषवशात्पीततरभ्रमो यथेति यदि "अथ पीतशङ्ख" इत्यादिग्रन्थस्तदा तदुपरि साक्षात्का-

[म] साक्षात्कारिभ्रमे साक्षात्कार्येव विपरीतनिश्चयः प्रतिबन्धकः न त्वानुमानिकादिः । संशये तु निश्चयसामान्यम् । अनुमानादिना तन्निश्चये कदाचिदपि तस्यानुत्पादात् ।

[ग] इत्यादिदूषणासङ्गतिः, साक्षात्कारिविपरीतनिश्चयत्वस्यैव तत्र सत्त्वेन दोषाधीनतयैव तदुपपत्तेरित्यानुमानिकविपरीतज्ञानदशापर एवासौ ग्रन्थः, समानेन्द्रियजन्यलौकिकापीतत्वादिनिश्चयस्थले दोषसमवधानेऽपि तादृशनिश्चयनाश एव पीतत्वादिभ्रमोत्पत्तेः । अन्यथा समानेन्द्रियजन्यताप्रयुक्तविरोधिताया एवोच्छेदात् । दोषविशेषाजन्यपीतत्वाद्यारोपे–विपरीतनिश्चयमात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वादित्याविष्कर्तुं "आनुमानिक" इत्युक्तम् । आनुमानिकविपरीतनिश्चयस्योक्तभ्रमाविरोधिताराभाय साक्षात्कारीत्यनन्तरमेवकार पूरयति (साक्षात्कार्येवेति) उभयत्र साक्षात्कारित्व—साक्षात्त्वमहद्योग्यत्वम् । अतस्साक्षात्कारित्वज्ञाते पित्तानन्यपीतत्वाद्यारोपात्मकपीतत्वाद्युपनीतमानससाधारण्येऽपि न क्षतिः । साक्षात्कार्यपि शङ्खत्वादिदर्शनं न पीतत्वाद्यारोपविरोधीति विशेषदर्शनपक्ष ग्राह्याभावनिश्चयपरतया व्याचष्टे (विपरीतनिश्चय इति) एवकारव्यवच्छेद्य स्पष्टयति (न त्वानुमानिकादिरिति) विपरीतनिश्चय इत्यनुषज्यते । असाक्षात्कारिविपरीतनिश्चये साक्षात्कारिभ्रमविरोधिताभाव । पूर्वैवकारलभ्यार्थ एव "तथा दर्शनादि"ति मूलस्य तथापदेन परामृष्टः । भ्रमविशेषरूपज्ञानप्रतिबन्धकताया साक्षात्कारित्वस्य प्रयोजकत्वाभिधानात् संशयरूपज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया तस्याप्रयोजकत्वं लभ्यते, विशेषनिषेधपरताया औत्सर्गिकत्वादिति विपरीतनिश्चयसामान्यस्यैव संशयप्रतिबन्धकताराम इति स्फुटयति— (संशयेत्विति) तन्निश्चये— विपरीतनिश्चये । तस्य–संशयस्य अनुत्पादात् ।

न च प्रकृते प्रामाण्यस्य तन्मते साक्षात्कारिनिश्चयस्यैव सत्त्वात् साक्षात्कारित्वस्य संशयप्रतिबन्धकताया तन्त्रत्वेऽपि संशयानुपपत्तिसत्त्वा-

[म] दिङ्मोहादौ तथा दर्शनात्, तच्च न–पित्तादिना प्रतिबन्धात् ।

[दी] तथा च प्रतिबन्धकविरहात्पीतत्वादिभ्रमोत्पाद । अनुत्पादश्च प्रतिबन्धकसत्त्वात् । प्रामाण्यसंशयस्य तु विशेषो वक्ष्यते ।

[ग] सम्प्रति तथात्वस्यातन्त्रताप्रतिपादनं प्रकृतानुपयोगीति प्रकृतोपयोगितया तदभिधानासङ्गतिरिति वाच्यम् । अनुव्यवसायस्य प्रामाण्यघटकज्ञानधर्मप्रकारिताद्यंशे लौकिकत्वेऽपि तद्घटकबहिर्विषयांशे अलौकिकत्वमिति पित्तादिदोषाप्रतिबद्धस्य शुक्लत्वाद्यंशे उपनीतभानात्मकस्य रूपादिलौकिकग्रहस्य सत्त्वे शङ्खो न श्वेत इत्यादिसाक्षात्कारिभ्रमोत्पत्त्या साक्षात्कारिभ्रमप्रतिबन्धे प्रकारतावच्छेदकांशे लौकिकत्वापेक्षावत्संशयप्रतिबन्धेऽपि तदपेक्षाया प्रकृते संशयोपपत्तिसम्भवात् तत्र तदनपेक्षाव्युत्पादनस्यावश्यकत्वात् । पीतत्वादिभ्रमस्योत्पत्त्यनुत्पत्त्योरेतावता विशेषलाभेन प्रकृतप्रामाण्यसंशयानुपपत्तिताद्वस्थ्यपरतामुक्तग्रन्थस्य स्फुटयति (तथा चेति) (प्रतिबन्धकविरहादिति)

न च विपरीतनिश्चयसामान्यामनिबद्धयत्व पीतत्वभ्रमस्य साक्षात्त्वप्रद्योग्यनाधीनम्, तथाप्यनापि लौकिकसन्निकर्षाजन्यस्य तस्य दोषविशेषजन्यतयैव, तथा च दोषविशेषसमवधानस्थले पीतत्वग्रहप्रतिबन्धकाभाव तत्समवधानाधीन एवेति प्रामाण्यस्थलेऽपि दोषसमवधानात् प्रतिबन्धकाभावनिर्वाह सम्भवतीत्यविशेष इति वाच्यम् । संशये क्वचिदपि साक्षात्त्वाप्रहेण्य संशयजनकदोषस्य साक्षात्कारित्वप्रयोजकतया दोषजन्यत्वेऽपि तस्य उद्योग्यत्वेन विशेषात् (विशेषो वक्ष्यत इति) साक्षात्कारिभ्रमप्रतिबन्धकताया साक्षात्कारित्वमात्र न तन्त्रम्, अपि समानेन्द्रियजन्यत्वसहितम्, अनन्यथा उरगत्वाभावादिग्रहेऽपि दोषविशेषाद्धारौ उरगत्वादेश्चाक्षुषारोप इति वक्ष्यत इत्यर्थ । विपरीतनिश्चयसामान्य यत्र प्रतिबन्धक तत्र तदभावाप्यदर्शनादिकमपि, यथानुमि-

[ग] त्यादाविति नियमाद्विपरीतनिश्चयसामान्यस्य संशयप्रतिबन्धकताभिधानेन अप्रमात्वसंशयेऽपि प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वलाभात् प्रामाण्यनिश्चयेन प्रतिबन्धात्तदभाववत्संशयो माभूत्, अप्रमात्वसंशये बाधकविरहेण तत एव विषयसंशयादिर्भविष्यतीति शङ्काया अनवकाश इत्यवधेयम् । अत एवात्र अप्रमात्वसंशयप्रमात्वग्रहस्य प्रतिबन्धकतालाभे "अप्रमात्वसंशयश्च तज्ज्ञानाज्ञानाभ्यां न सम्भवतीत्युक्त्वा"दित्यग्रिममूलासङ्गतिरित्यपि निरस्तम् ।

आलोककारास्तु "विशेषदर्शन"मिति विशेषस्य–विपरीतस्यैव दर्शनमित्यर्थकम् । एवञ्च प्रतिबन्धकतायां साक्षात्कारित्वस्यैव ग्राह्याभावावगाहित्वस्याप्यपेक्षाबोधनात् संशयप्रतिबन्धकतायां ग्राह्याभावावगाहित्वानपेक्षाया अपि उक्तव्युत्पत्तिबलेन लाभात् प्रमात्वनिश्चयस्य अप्रमात्वसंशयप्रतिबन्धकतालाभ इत्याहुः ।

ननु संशयस्य साक्षात्त्वग्रहायोग्यत्वेन न विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिबध्यता, दोषविशेषजन्यालौकिकसन्निकर्षजज्ञानसाधारणतद्योग्यताया अनुगताया दुर्वचत्वात् । नापि संशयत्वेन, अनुमित्याद्यसङ्ग्रहात् । नापि प्रत्यक्षनिश्चयान्यज्ञानत्वेन, निश्चयरूपोपनीतभानासङ्ग्रहात् । न च तदसङ्ग्रहेऽपि न क्षतिः, विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षनिश्चये विशेषदर्शनस्य हेतुतया बाधनिश्चयसत्त्वे विशेषदर्शनस्य सत्त्वे निश्चयोपनीतभानाप्रसङ्गात्, तत्सत्त्वे च तस्येष्टत्वादिति वाच्यम् । विशेषदर्शनहेतुताया अनेनानभ्युपगमात् । नापि लौकिकान्यज्ञानत्वेन, लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयासङ्ग्रहात् ।

अथ लौकिकनिर्णयान्यज्ञानत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकम्, वस्तुतो लौकिकान्यज्ञानत्वमेव तथा, लौकिकसन्निकर्षो न संशयजनकः, सर्वत्र कोटद्युपस्थितिसत्त्वेनोपनयनसन्निकर्ष एव । क्वचिद्विद्यमानोऽपि लौकिकसन्निकर्षो विशेषादर्शनसहितदूरत्वादिदोषेण प्रतिबन्धाच्च वास्तवकोटिग्राहकः । तादृशदोषासत्त्वे च बलवत्या तल्लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या प्रतिबन्धान्न तद्विपरीतकोटिभानसम्भव इति संशयो नोपपद्यत इति चेत् । तथापि

[मू] न च—ज्ञात्यैव कश्चिद्दोषोऽस्ति । न च प्रामाण्यसंश-

[दी] ननु यथा सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षादौ दोषान्न श्वैत्यस्य ग्रह, तथा सत्यपि व्यवसायादौ प्रामाण्यस्येत्यत्र, दोषाद्भ्रमसंशययोरुत्पाद इत्युक्ते चाह (न चेति)

[ग] पित्तादिदोषजन्यस्मर्यमाणपीतिमारोपे आनुमानिकाग्रपीतत्वनिश्चय-स्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिर्दुर्वारैव । अथ दोषविशेषाजन्यालौकिकज्ञानत्वन्त्वेति चेत्, नहि साधुकम् । विशेषदर्शने दोषान्तरात् भ्रमवदप्रामाण्यसंशयो भविष्यतीति चेत्, सत्यम्, एतदालोच्यैव प्रामाण्यनिश्चयेऽपि दोषात् संशय इत्येतन्निराकरणपरत्वं "न चे" त्यिममूलस्य वक्ष्यति ।

मध्यास्तु अलौकिकज्ञानत्वं विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिबद्धतावच्छेदकम्, अलौकिकत्वं च न लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वम्, अपि तु साक्षात्त्वव्यञ्जकतदीयविषयताविशेषशून्यत्वम् । तादृशी च विषयता लौकिकसन्निकर्षजन्यबुद्धिवत् पित्तादिदोषजन्यस्मर्यमाणपीतिमारोपेऽपि प्रामाणिकी, तत्र पीतं साक्षात्करोमि पश्यामीति प्रत्ययात्, तत्र लौकिकसन्निकर्षस्य व्यभिचारोऽगत्या दोषविशेषाजन्यत्वं कार्यतावच्छेदके निवेश्य वारणीयः'। इत्थं च विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिबद्धतायामपि दोषविशेषाद्यजन्यत्वमनिवेश्यैव पीतश्शङ्ख इत्याद्यारोपं उपपादयितुं शक्यं । संशये च न तादृशीविषयता, तत्र सन्देग्धीत्येवानुव्यवसायात्, न तु साक्षात्करोमीति । अतस्संशयमात्रस्य विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिबध्यत्वमित्याहु. ।

(व्यवसायादाविति) प्रामाण्यघटकधर्मधर्मिविशिष्टभासकव्यवसायादावित्यर्थः । प्रामाण्यस्य दोषान्न ग्रह इत्यनुषङ्गेणान्वय । इत्यत्र-प्रामाण्यसंशयोपपादकयुक्तौ । (दोषात् भ्रमसंशययोरुत्पाद इत्युक्ते चेति) सत्यपि प्रामाण्यनिश्चये दोषविशेषजन्यज्ञानस्य विपरीतज्ञानाप्रतिबध्यतया संशया-

[दी] न हि शैत्यप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकसाधारणं प्रतिबन्धकतावच्छेदकम्,

---

[ग] दिग्रहदशायां दोषविशेषात् स्पर्यमाणपीतिमाद्यारोपवत् प्रामाण्यसंशयो दोषान्तरात् स्यादेवेति यदुक्तं तत्र चेत्यर्थः । दोषानुगमखण्डने उक्तगौरवेण प्रामाण्यसंशयजनकदोषाजन्यत्वस्य विपरीतनिश्चयप्रतिबद्ध्यतावच्छेदके निवेशासम्भवात् । प्रामाण्यसंशयो भविष्यतीत्युक्तोपरि न चेत्यादिदूषणसङ्गतिरित्याशयः ।

न च दोषात् प्रामाण्याग्रहेऽपि तस्य स्वतस्त्वक्षतेस्तदाशङ्कनासङ्गतिरिति वाच्यम्, यत्र प्रामाण्यसंशयोऽनुभवसिद्धस्तत्र दोषात् प्रामाण्याग्रहेऽपि स्वतो ग्राह्यत्वशरीरे ज्ञानग्रहसामग्र्यां प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकासमवहितत्वनिवेशात् स्वतस्त्वोपपत्तेः । "न च जात्यैव कश्चिद्दोषः" इति मूलग्रन्थे तृतीयेत्यभिप्रायेण । जात्या–जन्मना, अनभ्यासदशाजन्मनेति यावत् । तथा च अनभ्यासदशाजन्मनानुगतो दोषः अनभ्यासस्य प्रामाण्याग्रहरूपत्वेन तद्घटितानुगतधर्मावच्छिन्नस्य तदधीनसत्ताकस्य तत्संशयोत्पादकत्वानुपपत्तेरित्यननुगतरूपेण तत्प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यम्, तच्च गौरवाद् दुर्ग्रहमिति व्याख्यातमालोककृता । तन्न सम्यक् । अनभ्यासदशाजन्मनोऽनुगतदोषत्वनिराकरणेऽपि तादृशदोषान्तरात् प्रामाण्यशङ्काया अनिराकरणात् । तन्निराकरणायानभ्यासदशाजन्मवत् अन्योऽपि नानुगत इति भावो मूलस्य व्याख्येयः, तत्र च जातिपदस्यानुगतरूपार्थकतया अनुगतरूपपुरस्कारेण कश्चिद्दोषो न शैत्यप्रामाण्यादिग्रहप्रतिबन्धकः, न वा पीतत्वारोपप्रामाण्यसंशयजनक इत्यर्थकत्वमेवोचितमित्याशयेन व्याचष्टे । (न हीति) यदि–प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धादिप्रयोजकत्वावत्साधारणोऽनतिप्रसक्तो धर्मस्सम्भवतीति शक्यशङ्कनं तदा शैत्यग्रहप्रतिबन्धकपित्तादिसाधारणोऽपि सम्भवेत् । तथा च प्रामाण्याग्रहेऽपि न दोषस्य पृथक्प्रति–

[म] न च—जात्यैव कश्चिद्दोषोऽस्ति । न च प्रामाण्यसंश-

[दी] ननु यथा सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षादौ दोषान्न श्वैत्यस्य ग्रह, तथा सत्यपि व्यवसायादौ प्रामाण्यस्येत्यत्र, दोषाद्भ्रमसंशययोरुत्पाद इत्युक्ते चाह (न चेति)

[ग] पित्तादिदोषजन्यस्मर्यमाणपीतिमाद्यारोपे आनुमानिकाद्यपीतत्वनिश्चय-स्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिदुर्वारैव । अथ दोषविशेषाजन्यालौकिकज्ञानत्वन्तथेति चेत्, तर्हि साधूक्तम् । विशेषदर्शने दोषान्तरात् भ्रमवदप्रामाण्यसंशयो भविष्यतीति चेत्, सत्यम्, एतदालोच्यैव प्रामाण्यनिश्चयेऽपि दोषात् संशय इत्येतन्निराकरणपरत्वं "न च" त्यग्रिममूलस्य वक्ष्यति ।

नव्यास्तु अलौकिकज्ञानत्वं विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिबद्ध्यतावच्छेदकम्, अलौकिकत्वं च न लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वम्, अपि तु साक्षात्त्वव्यञ्जकतदीयविषयताविशेषशून्यत्वम् । तादृशी च विषयता लौकिकसन्निकर्षजन्यबुद्धिवत् पित्तादिदोषजन्यस्मर्यमाणपीतिमाद्यारोपेऽपि प्रामाणिकी, तत्र पीतं साक्षात्करोमि पश्यामीति प्रत्ययात्, तत्र लौकिकसन्निकर्षस्य व्यभिचारोऽगत्या दोषविशेषाजन्यत्वं कार्यतावच्छेदके निवेश्य वारणीयं । इत्थं च विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिबद्ध्यतायामपि दोषविशेषाद्यजन्यत्वमनिवेश्यैव पीतश्शङ्ख इत्याद्यारोप उपपादयितुं शक्यः । संशये च न तादृशीविषयता, तत्र सन्देह्मीत्येवानुव्यवसायात्, न तु साक्षात्करोमीति । अतस्संशयमात्रस्य विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिबध्यत्वमित्याहुः ।

(व्यवसायादाविति) प्रामाण्यघटकधर्मधर्मिवैशिष्ट्यभासकव्यवसाया दावित्यर्थः । प्रामाण्यस्य दोषान्न ग्रह इत्यनुपङ्गेणान्वयः । इत्यत्र—प्रामाण्यसंशयोपपादकयुक्तौ । (दोषात् भ्रमसंशययोरुत्पाद इत्युक्ते चेति) सत्यपि प्रामाण्यनिश्चये दोषविशेषजन्यज्ञानस्य विपरीतज्ञानाप्रतिबध्यतया श्वैत्या

[दी] न हि श्वैत्यप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकसाधारणं प्रतिबन्धकतावच्छेदकम्,

---

[ग] विप्रकृष्टदशाया दोषविशेषात् स्मर्यमाणपीतिमाद्यारोपवत् प्रामाण्यसंशयो दोषान्तरात् स्यादेवेति यदुक्तं तत्र चेत्यर्थः । दोषानुगमखण्डने उक्तगौरवेण प्रामाण्यसंशयजनकदोषाजन्यत्वस्य विपरीतनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशासम्भवात् । प्रामाण्यसंशयो भविष्यतीत्युक्तोपरि न चेत्यादिदूषणसङ्गतिरित्याशयः ।

न च दोषात् प्रामाण्याग्रहेऽपि तस्य स्वतस्त्वक्षतेस्तदाशङ्कनासङ्गतिरिति वाच्यम्, यत्र प्रामाण्यसंशयोऽनुभवसिद्धस्तत्र दोषात् प्रामाण्याग्रहेऽपि स्वतो ग्राह्यत्वशरीरे ज्ञानग्राहकसामग्र्या प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकासमवहितत्वनिवेशात् स्वतस्त्वोपपत्तेः । "न च जात्यैव कश्चिद्दोष" इति मूलग्रन्थे तृतीयेत्यभिप्रायेण । जात्या–जन्मना, अनभ्यासदशाजन्मनेति यावत् । तथा च अनभ्यासदशाजन्मनानुगतो दोषः अनभ्यासस्य प्रामाण्याग्रहरूपत्वेन तद्घटितानुगतधर्मावच्छिन्नस्य तदधीनसत्ताकस्य तत्प्रयोजकत्वानुपपत्तेरित्यननुगतरूपेण तत्प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यम्, तच्च गौरवाद् दुर्ग्रहमिति व्याख्यातमालोककृता । तन्न सम्यक् । अनभ्यासदशाजन्मनोऽनुगतदोषत्वनिराकरणेऽपि तादृशदोषान्तरात् प्रामाण्यशङ्काया अनिराकरणात् । तन्निराकरणायानभ्यासदशाजन्मवत् अन्योऽपि नानुगत इति भावो मूलस्य व्याख्येयः, तत्र च जातिपदस्यानुगतरूपार्थकतया अनुगतरूपपुरस्कारेण कश्चिद्दोषो न श्वैत्यप्रामाण्यादिग्रहप्रतिबन्धकः, न वा पीतत्वारोपप्रामाण्यसंशयजनक इत्यर्थकत्वमेवोचितमित्याशयेन व्याचष्टे । (न हीति) यदि–प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकदोषयोरेकयावत्साधारणोऽनतिप्रसक्तो धर्मः सम्भवतीति इत्युच्यते तदा श्वैत्यग्रहप्रतिबन्धकपीतादिसाधारणोऽपि सम्भवेत् । तथा च प्रामाण्यग्रहेऽपि न दोषस्य पृथक्प्रति–

[म] यद्विषयसंशयवत् प्रामाण्यज्ञाने प्रामाण्यसंशयात् प्रामाण्यसंशय इति वाच्यम् । प्रामाण्यज्ञानेऽपि स्वतः प्रामाण्यग्रहे तत्संशयानुपपत्तेः ।

[दी] पीतत्वभ्रमप्रामाण्यसंशयसाधारण जनकतावच्छेदक तद्व्यवसायप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकसाधारणप्रतिबन्धकतावच्छेदकं वा दोषत्वमेकमस्तीत्यर्थः । न वा अप्रामाण्योपस्थितिरेवानुगताप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धिका, अनुव्यवसायात्पूर्वं तद्विरहेऽपि अनन्तरं तत अप्रामाण्यसंशयात् । न च तत्तत्क्षणसम्बन्धा एव प्रतिबन्धका, अनन्ताना प्रतिबन्धकत्वकल्पनामपेक्ष्य अनुव्यवसायस्य प्रामाण्याग्राहकत्वकल्पनाया एव लाघवेनौचित्यात् ।

[ग] बन्धकता, अपि तु स्वैत्यप्रामाण्यग्रहसाधारणरूपावच्छिन्नं प्रति पित्त द्रव्यादिसाधारणरूपेणैकमेव प्रतिबन्धकत्वमित्यपि शङ्का स्यात्तामेव प्रथमं निराकरोति (स्वैत्यप्रामाण्येति) ननु पीतत्वभ्रमप्रामाण्यसंशयसाधारणरूपावच्छिन्नजनकत्वमेव तथेत्याशङ्का निराकर्तुं तदवच्छेदकमप्येकम्–दुर्वचमित्याह (पीतत्वेति) माभूत् स्वैत्यग्रहप्रतिबन्धकसाधारणरूपेण प्रामाण्यग्रहं प्रति दोषस्य प्रतिबन्धकता, मा च भूत् सकलप्रामाण्यग्रहे दोषाणामेकप्रतिबन्धकत्वम्, घटज्ञानादिप्रामाण्यग्रहं प्रति दोषाणामेकैकप्रतिबन्धकत्व कल्पनीयमत आह—(तद्व्यवसायेति) (प्रामाण्यग्रहेति) प्रामाण्यलौकिकप्रत्यक्षेत्यर्थ । तेनाप्रामाण्योपस्थितिदशायां प्रामाण्यानुमित्याद्युत्पत्तावपि न क्षति । तद्विरहेऽपि – अप्रामाण्योपस्थितिविरहेऽपि । अनन्तरन्ततः —अनुव्यवसायद्वितीयक्षणे त्वनप्रामाण्योपस्थितितः । अप्रामाण्यसंशयात्, तत्रानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहे बाधकाभावेनाप्रामाण्योपस्थिते प्रामाण्यग्रह प्रतिबन्धकतया तदुपपादनामम्भवादिति शेषः ।

यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः ।

ननु—मा भूदनुव्यवसायस्य ग्रहे तत्प्रामाण्यस्य ग्रहात्तत्संशयाद्व्यवसायप्रामाण्यसंशयः, भ्रमत्वसंशयात्तु तत्संशयः स्यात्,

---

[ग] ननु–सामग्रीबलादनुव्यवसायस्य प्रामाण्यग्राहकत्वमावश्यकमिति तस्य प्रामाण्यग्राहकत्वं दुष्करमित्यत आह (यथा चेति) एतत्–अनुव्यवसायस्य प्रामाण्यग्राहकत्वम्, व्यवसायस्य प्रामाण्यमेव तेषां स्वतोग्राह्यं नत्वनुव्यवसायप्रामाण्यमिति भ्रमेण, व्यवसायधर्मिकप्रामाण्यसंशय एव तद्धर्मिज्ञानमपेक्षितं न त्वनुव्यवसायप्रामाण्यसंशये तज्ज्ञानमिति भ्रमेण वा "न च प्रामाण्यसंशयादि" त्यादिका मूलशङ्का । प्रामाण्यमात्रमेव तेषां स्वतोग्राह्यं परतः पक्षे बाधकस्याविशेषात् । एवमविशेषेण संशयमात्र एव तद्धर्मिधीः हेतुरित्याशयेन भ्रमन्निराकरोति मूले–(प्रामाण्यज्ञानेऽपीति) ननु विरोधिनिश्चये प्रमात्वाभावसंशयस्येव भ्रमत्वसंशयस्याप्ययोगात् "नन्वि" त्यादिनाऽनुव्यवसाये व्यवसायप्रामाण्यरूपस्वविषयांशे भ्रमत्वसंशयात्तदागृहीतेऽपि व्यवसायप्रामाण्ये शङ्कास्यादिति शङ्का नावतरति, अनुव्यवसायानुव्यवसायं विना धर्मिज्ञानाधीनस्य तत्र भ्रमत्वसंशयस्याप्ययोगात्, अनुव्यवसायग्रहस्य स्वीकारे तत्र भ्रमत्वविरोधिनः प्रामाण्यस्य निश्चयोऽस्तीति स्वयमेव प्रथमं स्फुटीकृतत्वादित्यतः साक्षात्कारिभ्रम इव संशयेऽपि ग्राह्याभावावगाहिनिश्चय एव विरोधी न तु विरोध्यन्तरनिश्चय इत्यभिमानमूलकत्वेन तादृशशङ्कामवतारयति–दीधितौ (ननु मा भूदिति)

यद्यपि "साक्षात्कारिभ्रम" इत्यादितो ग्राह्याभावविषयकत्वं संशयप्रतिबन्धकतायामतन्त्रमिति लब्धम्, अत एव च 'भ्रमत्वसंशयस्य तज्ज्ञानाज्ञानाभ्यां न सम्भवतीत्युक्तत्वा'दिति समाधाने "'उक्तत्वा'दिति वक्ष्यते । तथापि भ्रमत्वविशेषोपादानबलादेव संशयप्रतिबन्धकतायां साक्षा-

[म] ननु ज्ञानमात्रं न विरोधिबुद्धिनिवर्तकम्, भ्रमोत्तरं बाधकज्ञानोदयात्, किन्त्वनन्यथासिद्धम्। अत एव तेन विनापि तज्ज्ञानं सम्भवतीति अन्यथासिद्धतया शङ्कितं तन्नि-

---

[दी] न च तस्याभावोऽपि तदा गृह्यते, उपस्थापकाभावादित्याशङ्क्ते (नन्वित्यादिना) अनन्यथा सिद्धम्—अन्यथासिद्धत्वेन—भ्रमत्वेन, अगृ-

---

[ग] रकारित्वस्यातन्त्रतालाभेन संशये विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिबध्यतालाभादर्थतस्तत्र विरोध्यन्तरनिश्चयप्रतिबध्यता लभ्यते, साक्षात्कार्येवेतिवत् विपरीतविषयक एवेत्यवधारणपरतया संशयप्रतिबन्धकतायां प्रामाण्याभावावगाहित्वस्यातन्त्रतालाभाद्वा, उभयथाप्यस्फुटतया तत्परत्वानवबोधे नैतच्छङ्कानतार। **तस्याभावोऽपि**—भ्रमत्वस्याभावोऽपि। अनुव्यवसाय इति शेष। **तदा**—अनुव्यवसायकाले। **उपस्थापकाभावात्**—भ्रमत्वोपस्थापकानैयत्यात्। भ्रमत्वेनागृहीतस्य भ्रमत्वरूपविरोधिविषयकग्रहस्यापि प्रतिबन्धकतयाऽनन्यथासिद्धपदमन्यथासिद्धत्वग्रहविषयाभावविशिष्टार्थकतया व्याचष्टे अनन्यथेति) "अन्यथासिद्धत्वेने" त्यस्य व्याख्या भ्रमत्वेनेति।

यद्यपि 'भ्रमत्वमन्यथासिद्धत्व' मिति मूलकृतैव विवरणीयं पश्चात् तथापि तदनवलोकनेन प्रथमं प्रसिद्धार्थान्तरपरत्वशङ्कानिराकरणायेदं व्याख्यानम्, अन्यथासिद्धतयेत्यमिममूलस्यापीदं व्याख्यानमित्यवधेयम्। अन्यथा–विशेष्य यद्धर्मवत्तदन्यप्रकारेण, **सिद्धम्**—सिद्धि, तस्य ज्ञानमिति यावदिति व्युत्पत्त्याऽन्यथासिद्धपदस्य भ्रमार्थकता। मूले–अत एव–अन्यथासिद्धतया गृहीतज्ञानस्याविरोधित्वादेव। संशय इत्यमिमेणास्य सम्बन्ध। "तेन विनापि तज्ज्ञानं सम्भवती" त्यनेन संशयप्रयोजकतयाऽभिधीयमानस्य तद्वत्ताज्ञानविषयत्वधर्मस्य साधारण्यं दर्शितम्। "अन्यथा सिद्धतया शङ्कित" मिति विषयभूतपुरुषत्वादिनिश्चयविशेषणं परिभवहेतुगर्भम्। परिभूय स्वाविरोधिनं कृत्वा। संशयो जायत इत्यध्याहार्यम्।

[म] अयं परिभूय ज्ञानविषयत्वाद्विषये यथा संशयस्तथा प्रामाण्ये तन्निश्चयस्यान्यथासिद्धिशङ्कया तं परिभूय भवति संशयः । न च व्यवसायस्य ज्ञानत्वे घटविषयकत्वे च यथानुव्यवसायविषयत्वान्न संशयस्तथा प्रामाण्येऽपि न स्यात्, अनुव्यवसायस्य प्रमात्वनियमादिति वाच्यम् । अज्ञाने अविषये च ज्ञानत्वविषयत्वयोरनुव्यवसायेनाग्रहण-नियमात्, तद्विषयत्वमनन्यथासिद्धं प्रामाण्यविषयत्वं च ते–

[दी] हीतम् । अन्यथासिद्धतया–भ्रमत्वेन । घटविषयत्वे–धर्मिविषयत्वे ।

[ग] एवमग्रेऽपि (प्रामाण्य इति)— अग्रिमेण—"संशय" इत्यनेन, सम्बन्धः । तन्निश्चयस्य—प्रामाण्यनिश्चयस्य । तत्— प्रामाण्यनिश्चयम् ।

ननु घटोऽयमिति ज्ञाने घटविषयकत्वत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वरूप प्रामाण्यमिव घटविषयकत्वावच्छिन्नमपि सन्दिह्यते । घटत्वप्रकारकत्वांशे संशयस्य तत्र कदाप्यनुदयात्, घटविषयकत्वांशस्य संशयेऽग्यत्वैव प्रामाण्यसंशयात् । तथा चानुव्यवसायगृहीततया घटविषयकत्वे यथा न संशय इति दृष्टान्तासङ्गतिः, अतो "घटविषयकत्व" इति मूलस्य घट-विषयत्वत्वस्य संशयकोटितानवच्छेदकत्वे न तात्पर्यम्, किन्तु घटत्वांशस्यो-पलक्षणतया किञ्चिद्विषयकत्वांशमात्रैवातथात्व इति व्याचष्टे दीधितौ (घट-विषयत्व इति) मूले तद्विषयत्वम्—ज्ञानत्वसविषयत्वविषयकानुव्यवसाय-त्वम् । अनन्यथासिद्धम्—तद्विषयत्वांशे अप्रमत्वनियतम् । अतस्तद्ग्रह विषयानुव्यवसाये ज्ञानत्वाद्यंशे भ्रमत्वसंशयानुदयाज्ञ व्यवसायेऽनुव्यवसाय-गृहीतज्ञानत्वादेरसंशय इति युज्यत इति भावः । प्रामाण्यविषयत्वञ्च— प्रामाण्यावगाहनन्तु । तेन विनापि–प्रामाण्येन विनापि । अप्रमायामपीति यावत् । तथा च प्रामाण्यविषयकानुव्यवसायत्वं न प्रामाण्यांशे अप्रमत्वनियत-मिति तद्ग्रहविषयेऽप्यनुव्यवसाये प्रामाण्यादौ अप्रमत्वसंशयसम्भव इति भावः ।

[म] न विनापि सम्भवतीति तत्र संशय इति चेत्, मैवम्। भ्रमत्वमन्यथासिद्धत्वम् । ततश्च प्रामाण्यनिश्चये भ्रमत्व-

---

[दी] भवेदेव यदि तदभावस्य तदभावव्याप्यत्वेनैव वा धर्मान्तरस्य निश्चय एव प्रतिबन्धकस्स्यात्, न त्वेवम्, परन्तु यदवच्छेदेन तदभावो निश्चितस्तन्निश्चयोऽपि । तथा चैतत्तथा परामर्शे वक्ष्यामः । तथा च प्रमात्वावच्छेदेन भ्रमत्वस्याभावनिश्चयात् प्रमात्वनिश्चये तत्सम्भव इत्याह (भ्रमत्वमित्यादिना) न विषयसंशयस्त्वन्मते स्यात् । ज्ञानप्रामाण्यसंशया-

---

[ग] तत्र संशय –व्यवसायप्रामाण्येनुव्यवसायगृहीतेऽपि संशय । भ्रमनिराकरणं विना भ्रममूलकोक्तशङ्कासमाधानं न भवतीति तन्निराकरणं स्फुटयति दीधितौ (भवेदेवमिति) तदभावव्याप्यस्य तदभावव्याप्यत्वेनैव ज्ञानं यदि तद्वत्ताग्रहप्रतिबन्धकं भवेत्तदा तैरपि भ्रमत्वाभावव्याप्तिविशिष्टस्य प्रमात्वस्य स्वतोग्राह्यत्वानभ्युपगमात् भ्रमत्वसंशयसम्भवतीति तमपि निराकरोति (तदभावव्याप्यत्वेनैवेति) धर्मान्तरस्य– तदभावव्यतिरिक्तस्य । (यदवच्छेदेनेति) यत्र धर्मे तदभावावच्छेदकत्वं निश्चितमित्यर्थः । नन्वत्र का युक्तिरित्यत आह (यथा चैतदिति) पुरुषो न स्थाणुरिति निश्चये अयं पुरुष इत्याकारकस्थाणुत्वाभावव्याप्यप्रकारकनिश्चयस्यापि स्थाणुत्वसंशयविरोधिताया आनुभाविकत्वात्तदभावव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिताया अकिञ्चित्करत्वमिति वक्ष्यत इत्यर्थः ।

इदमुपलक्षणम्—तदभावावच्छेदकधर्मदर्शनस्याऽविरोधित्वेऽनुव्यवसाये ज्ञानत्वादिविषयकत्वग्रहेऽपि ज्ञानत्वांशे भ्रमत्वसंशयोत्पत्त्या व्यवसाये ज्ञानत्वादिसंशयस्य दुर्वारतया परेषां ज्ञानत्वाद्यंशे असंशयोपपादनं विरुद्ध्यत इत्यपि बोद्धव्यम् ।

भ्रमत्वसंशयाद्विषयसंशयस्यानुत्पत्तिव्यवस्थापनायोगात्, "एवं"-मित्यादिमूलस्य तेषां तदुपगमासम्भवदर्शनपरतां स्फुटयितुं पूरयति (तव मते स्यादिति) एवं चान्यत्र—अनुव्यवसायादन्यत्र पुरुषादिज्ञाने प्रमात्व

[म] संशयेन तद्विषये प्रामाण्यसंशय इति फलितोऽर्थः । भ्रमत्वसंशयश्च तज्ज्ञानाज्ञानाभ्यां न सम्भवतीत्युक्तत्वात् । एवमन्यत्रापि भ्रमत्वसंशयात् न विषये संशयः स्वतः प्रामाण्यग्रहे भ्रमत्वसंशयाभावात् ।

[टी] तद्विषयसंशयं वदन्त एवेत्यमुपालभ्या', न तु वयम् । वयं हि निश्चयसत्त्वासत्त्वयोस्साधारणधर्मदर्शनादेव संशय इति वदामः । तथा च यथा स्थाणुत्वादेस्तथा प्रमात्वप्रमासाधारणज्ञानविषयत्वादिदर्शनात् प्रामाण्यस्यापी-

---

[ग] निश्चये तदभावसंशयासम्भवेऽपि भ्रमत्वसंशयात्तद्विषये पुरुषत्वादौ संशय इत्यपि तव मते न स्यात्—न सम्भवतीति मूलार्थः । प्रामाण्यसंशयात्त विषये संशयोऽपि तु निश्चितेऽप्यर्थे साधारणधर्मदर्शनादेव संशय इति प्रामाण्यसंशयो नाभ्युपेयत एव, विषयसंशयानुरोधविरहादिति "न च वाच्य"मित्यादिशङ्काभिप्रायो न सम्भवति, प्रामाण्यसंशयमनपेक्ष्यैव निश्चितार्थगोचरसंशयोपगमे निश्चितेऽपि प्रामाण्ये संशयापत्तेरतः व्यवसाये प्रामाण्यसंशयोपपादनपरतयैव ज्ञानप्रामाण्यसंशयस्य विषयसंशयाहेतुत्वशङ्कां मतुते सङ्क्रमयति (ज्ञानप्रामाण्यसंशयादिति) (इत्थमुपालभ्या इति) तव निश्चिते प्रामाण्यादौ कदापि संशयो न स्यात्तद्धेतुसंशयस्य दुर्घटत्वादित्युपालभ्या इत्यर्थः । (निश्चयसत्त्वासत्त्वयोरिति) निश्चयासत्त्व इव तत्सत्त्वेऽपीत्यर्थः ।

न च–निश्चयकालीनार्थसंशये प्रमात्वसंशयस्याहेतुत्वेऽपि अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टस्य कोटिनिश्चयस्य विपरीतकोटिधीविरोधितया तत्र प्रामाण्यसंशयस्यापेक्षाऽस्त्येवेति प्रामाण्यसंशयानुत्पत्तौ निश्चितार्थसंशयानुपपत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । एतन्मते विशेषदर्शनजन्यस्यैव विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वमित्युपगमात् । भवन्मतेऽपि विशेषदर्शनानधीननिश्चयस्याप्रामाण्यशङ्कया परिभवेनाविरोधितयानुभवविरोधविरहात् । साधारणधर्मदर्श-

[म] न च वाच्यं प्रामाण्यसंशयाद्व विषये संशयः, मानाभावात् । ज्ञानविषयत्वात्समानधर्मादेव तदुपपत्तेः । न चैवं सर्वत्र विषयसंशये तन्निश्चयोच्छेदः, प्रामाण्यसंशयेऽपि तुल्यत्वादिति । तस्यासार्वत्रिकत्वात् ।

[दी] ति त निरस्यति (न चेति) (न चैवमिति) साधारणधर्मदर्शनस्यानुवर्ज्यभावत्वादिति शेषः । तस्य—प्रामाण्यसंशयस्य । तथा च न तुल्यत्वमिति ।

[ग] तस्य विलम्बादेव कचित्संशयो न स्यादिति प्रामाण्यसंशयस्यार्थसंशयेऽनपेक्षायामपि न निश्चयोच्छेद इति "न चैव" मित्यग्रान्तरशङ्काया असङ्गतिरिति साधारणधर्मदर्शनस्य सर्वत्र सम्भव हेतुतया पूरयति— (साधारणेति) अन्तत प्रमेयत्वादेरपि साधारणधर्मत्वादिति भाव । "संशय" इति मूलम् — संशयसामग्रीसत्त्व इत्यर्थकम् । (तन्निश्चयोच्छेद इति) निश्चितेऽपि विषये संशय एव स्यात्, न तु निश्चय इत्यर्थ । प्रामाण्यसंशयोऽपि सर्वत्र सम्भवतीत्यभिमानेन "प्रामाण्यसंशयेऽपीत्यनेन" मूलेन—तुल्यत्वमापादितम्, प्रामाण्यसंशयेऽपि प्रामाण्यसंशयस्य विषयसंशायकतामतेऽपि अभिमान निराकृत्य "न च वाच्य" मित्यादिशङ्कोपरि प्रायशो निश्चयोच्छेदरूप बाधकमेव दृढीक्रियते— (तस्यासार्वत्रिकत्वादिति) तत्र तत्पदस्य प्रामाण्यसंशयपरामर्शकत्व न स्फुटम्, न च वाच्यमिति वाक्यान्तरेण प्रामाण्यसंशयस्य प्रक्रान्तस्यापि व्यवधानात्, अव्यवहितवाक्यस्थनेतिशब्देन तुल्यत्वादित्यन्तवाक्यार्थस्य बाधेन तदन्तर्गतप्रामाण्यसंशयस्य प्रक्रान्तत्वे तादृशवाक्यार्थे निश्चयादेरपि घटकतया तेषामपि युगपत्प्रक्रान्तत्वात् एकपदार्थान्तर्गततया प्रक्रान्तत्वस्य तच्छब्दपरामर्शेऽनुयोगाच्चेति तच्छब्दस्य तत्परत्व स्फुटयति—दीधितौ (तस्येति) प्रामाण्यसंशयस्यासार्वत्रिकत्व च विशेषदर्शनकालीनज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयसम्भवेनेति वाच्यम् (न तुल्यत्वमिति) प्रामाण्यसंशयस्य विषयसंशयहेतुत्वे निश्चयोच्छेदवत्तस्य तथात्वे न तदुच्छेद इत्यर्थ ।

[म] भ्रमत्वसंशयं विना निश्चितविषये संशयानुपपत्तेरानुभविकत्वाच्च ।

[दी] अथ मा भूत्तुल्यत्वं उच्छिद्यताञ्च तत्र तन्निश्चयः, किं नश्छिन्नमित्यत आह (भ्रमत्वेति)

(ग) यद्यपि तन्मतेऽपि एककोटिमानससामग्री यत्र लौकिकसन्निकर्षाविघटिततया विशेषदर्शनसमवधानेन वा बलवत्यनुवर्तते तत्रैव साधारणधर्मदर्शनादिसत्त्वेऽपि निश्चयपरम्परासम्भवः, तथापि तदतिरिक्तस्थले तन्मते निश्चयपरम्परोच्छेद एव दोषो बोद्धव्यः । तुल्यत्वम्—प्रामाण्यसंशयहेतुतामते निश्चयोच्छेदः । उच्छिद्यतां तत्र—उक्तस्थले, तद्धेतुतामते निश्चयः । इत्यत आह—इत्यत्रानुभवविरोधमाह ।

न च—विशेषदर्शनानन्तरोत्पन्नज्ञाने भवता प्रामाण्यसंशयस्यापि सम्भवेन तदुत्तरं संशयोत्पत्तेरेवानुभाविकत्वम्, विशेषदर्शनजन्यज्ञानस्य च मयापि संशयविरोधित्वाभ्युपगमात्, तत्सत्त्वे ममापि संशयानुत्पादोपपत्तिरिति शङ्कितुरभिप्रायस्य वर्णितत्वात्तदनुभवविरोधेन मूलकृतः प्रामाण्यसंशयहेतुताव्यवस्थापनसङ्गतिरिति वाच्यम् । विशेषदर्शनकालीने निश्चयेऽपि कोट्युपस्थितिधर्मिज्ञानाविलम्बेन प्रामाण्यसंशयानुत्पत्त्या तत्सत्त्वेऽर्थसंशयानुत्पादोऽनुभवसिद्ध इत्याशयात् । अयं च ग्रन्थो नार्थसंशयविशेषे प्रामाण्यसंशयकारणतापर्यन्तव्यवस्थितिपरः, किन्तूपयोगितामात्रपरः, सा च प्रामाण्यसंशयजन्यविशिष्टज्ञाने विपरीतनिश्चयो न विरोधी, तन्निश्चयकालीनज्ञाने च प्रामाण्यसंशयस्तत्त्वेनाप्रामाण्यग्रहत्वेन वा हेतुरित्यतो विशिष्टज्ञानसामान्ये अप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टनिश्चयो विरोधीत्यतो वा निर्वहतु ।

अथेत्यादिमूले अनुव्यवसायादिना प्रामाण्यस्य ग्रहात्तत्संशयस्य असम्भवेन तस्यार्थसंशयहेतुत्वखण्डनपरतया मिश्रैर्व्याख्यातम्, तच्च—न सङ्गच्छते, अन्वयव्यतिरेकसिद्धार्थसंशयहेतुताकप्रामाण्यसंशयानुरोधेन तस्यानुव्यवसायग्राह्यत्वकल्पनाया एव युक्तत्वात् ।

[म] अथ तद्वति तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यम्, तच्च ज्ञानग्राहकेण गृहीतमेवेति न तत्संशयः । न चास्मिन्निश्चितेऽपि प्रामाण्यसंशयात् न तत्प्रामाण्यमिति वाच्यम्, एतन्निश्चयादेव निष्कम्पव्यवहारादिति चेत् ।

[दी] यद्यनुव्यवसायानन्तरं व्यवसायस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वे संशयः स्यात्, स्यादपि तदन्यथानुपपत्त्या प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वनिरासः, नत्वेवम्, परन्तु स्मृत्यन्यज्ञानत्वादावेव संशय इत्याशङ्कते (अथेति)

[ग] न च–प्रामाण्यसंशयस्यार्थसंशयाहेतुतया बाधात् (१) प्रामाण्यसंशयासम्भवे अन्वयाग्रहेण कारणताया नान्वयव्यतिरेकासिद्धतेति वाच्यम् । यत्र प्रतिबन्धकवशादनुव्यवसायादेः प्रामाण्याग्राहकत्वम्—तत्र तन्मतेऽप्युत्तरकाले प्रामाण्यसंशयोऽनन्तरञ्चार्थसंशय इत्यन्वयग्रहसम्भवात् । अतो याथार्थ्यरूपप्रामाण्यसंशयापलापेन स्वतस्त्वव्यवस्थापनपरतयैव तद्व्याचष्टे (यद्यनुव्यवसायानन्तरमिति) (न त्वेवमिति) अनुव्यवसायानन्तरं तत्संशय एव नेत्यर्थः ।

न चार्थसंशयहेतुभूतयाथार्थ्यसंशयानुदयेऽर्थसंशयानुपपत्तेः कथमियं शङ्कापीति वाच्यम् । अर्थनिश्चये जातेऽनुव्यवसायादिना तदंशे सत्येवार्थसंशय इत्याशयेन शङ्कासङ्गतेः ।

नन्वनुव्यवसायानुपनीते व्यवसाये इदं ज्ञानं प्रमा न वेति संशयोऽनुभवसिद्धतया दुरपह्नव इत्यत आह (परन्त्विति) (स्मृत्यन्यज्ञानत्वादावेवेति) तस्यापि प्रामाण्यपदार्थत्वात् तत्कोटिकसंशयस्यापि प्रमा न वेत्याकारकत्वेनेति शङ्कितुराशय इति भावः । मूले—(अस्मिन्निश्चितेऽपीति) अस्मिन्—याथार्थ्ये । प्रामाण्यसंशयात्—प्रमा न वेत्याकारकसंशयात् तत्–याथार्थ्यम् । न प्रामाण्यम् । तथा च याथार्थ्यस्य स्वतस्त्वसिद्धावपि नाभिमतसिद्धिरिति भावः । (एतन्निश्चयादेवेति) याथार्थ्यनिश्चयादेवेत्यर्थः । (निष्कम्पव्यवहारादिति) तत्प्रामाण्यसंशयो भवतु मा वा यत्प्रदेतत्,

[मू] अस्तु तावदिदं प्रामाण्यम्, तथाप्यनुव्यवसायानन्तरं व्यवसायस्य प्रामाण्ये अर्थस्य तद्वत्त्वे वा संशयस्यानुभवसिद्धत्वान्नार्थतद्वत्त्वं तस्य विषयः ।

[दी] इदम्—स्मृत्यन्यज्ञानत्वादिकम् । तथाविधप्रामाण्यसंशयस्यानुभवसिद्धतया दुरपह्नवत्वात्तदन्यथानुपपत्त्या तस्य स्वतस्त्वमेव बाध्यत इत्याह (तथापीति) प्रामाण्ये— तद्वति तत्प्रकारकत्वे । तद्वति तत्प्रकारकत्व अर्थस्य तद्वत्त्व वा तस्य—अनुव्यवसायस्य विषय ।

[ग] प्रवृत्त्यौपयिकधर्मग्रहमात्रकृत्यैव स्वतस्त्वविचारात्तस्य स्वतोग्राह्यत्वसिद्धौ च नाभिमतसिद्धिरिति भाव । "अस्तु तावदिद" मित्यत्रेदंपदस्य याथार्थ्यपरता न सम्भवति, तस्य प्रामाण्यपदार्थतया निष्कम्पव्यवहारानुसाराच्च नैयायिकमतनया तेषामापाततस्तदभ्युपगमासम्भवादतो व्याचष्टे (इदमिति) एव च "प्रामाण्य" मिति मूल याथार्थ्यपदार्थं इत्यर्थकम् । प्रमा न वेति संशयकोटिरितानुरोधेन प्रामाण्यपदार्थतया स्मृत्यन्यज्ञानत्वादौ तेषा सङ्केतितत्वात्आपाततस्तदभ्युपगमसम्भवे । स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपप्रामाण्यसंशयस्यानुभविकत्व न याथार्थ्यस्य स्वतोग्राह्यत्वे बाधकमत (तथा पिति) याथार्थ्यरूपेत्यर्थकम् । मूलस्थ 'प्रामाण्य' इत्यस्याव्यवहितोक्तस्मृत्यन्यज्ञानत्वार्थकत्वे 'तथापी'त्यादिमूलविनपरिष्कियायास्तथाविधप्रामाण्य इत्यादर्शनं न घटत इति तदनुगुण्येन तदर्थ व्याचष्टे (प्रामाण्य इति) यद्यप्यनुव्यवसायस्यार्थतद्वत्त्वाविषयकत्वपक्षे तद्घटितप्रामाण्याविषयकत्वमपि अर्थतो लभ्येत, तथाप्यर्थतद्वत्त्वविषयकत्वेऽपि तद्वद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकत्वगौरवरूपस्यावच्छेदकमात्रेण प्रामाण्यसंशयस्य तदर्थानुपपत्त्या तद्वत्त्वसंशयस्य चोपपत्ते अर्थतद्वत्त्वाविषयकत्वे [illegible] नोचित इति 'चे' त्यनन्तर तद्वति तत्प्रकारकत्वमिति 'अर्थतद्वत्त्वमित्यन्तर' अनिर्भरसूचक-

[म] ननु व्यवसायस्य इदन्त्वरजतत्वविशिष्टेदंविषयत्वेऽनुव्यवसाय एव मानम् ।

[दी] ननु सामग्रीबलसिद्धमनुव्यवसायस्य प्रामाण्यार्थंतद्धत्व उभयविषयकत्वं दुरपवादमित्याशङ्कते (नन्विति) अनुव्यवसायो—व्यवसायविशिष्टात्मकज्ञानम्,

[ग] वेति च पूरितम् । धर्मितावच्छेदकेदंत्ववैशिष्ट्यावगाहनेनैवानुव्यवसायस्य विषयांशे निष्प्रकारकत्वरूपनिर्विकल्पकतावारणे धर्म्यंशे सप्रकारकत्वान्यथानुपपत्तिरूपयुक्त्या न प्रामाण्यस्य तद्घटकरजतत्वादिमत्त्वस्य वा मानं सिद्ध्यतीति रजतं जानामीत्याकारकतानुपपत्त्या रजतत्वादिमत्त्वस्य भानसिद्धावपि रजतत्वविद्विषयकत्वमानमात्रेणैव तथाकारतोपपत्तेः, तत्प्रकारकत्वेन तादृशस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावस्य भानासिद्ध्या प्रामाण्यमानस्य सिध्यत्येवेति "नन्वि" त्यादिमूलशङ्कायाः सामग्र्याः प्रामाण्यादिमानप्रमाणतापरत्वमाह (ननु सामग्रीति)

एवञ्च नन्वित्यादिमूलस्यायमर्थः—इदं रजतमिति व्यवसायस्य इदन्त्वरजतत्वरूपस्वप्रकाराश्रयधर्मिविषयत्वेऽनुव्यवसाय एव मानमिति तस्य तद्विषयकत्वमावश्यकम्, तथा सति व्यवसायविषयैर्यावद्भिः प्रकारैः विशेषित एव धर्मी विषयिताविशेषणतयानुव्यवसायविषयो भवति, तदविशेषितस्य धर्मिणस्तथा भाने धर्म्यंशेऽनुव्यवसायो निष्प्रकारक एव स्यात्, प्रकारान्तरस्य उपनायकविरहेणैवाभानात्, तथा चेदं रजतज्ञानामीति तदाकारो न स्यात् । ईदृशयुक्त्यैर्व्यवसायरूपप्रत्यासत्तिघटितसामग्रीबलाच्च विषयिता विशेषणतापन्ने धर्मिणीदन्त्वरजतत्ववैशिष्ट्यमनुव्यवसायविषयः । एवं व्यवसायस्येदन्त्वरजतत्वप्रकारकत्वेऽपि अनुव्यसाय एव मानमिति तदपि तस्य विषयः। एवमिदंविषयकत्वरजतत्वविषयकत्वाभ्यामिदन्त्वप्रकारकत्वरजतत्व-

[मू] तथा च यादृशव्यवसायोल्लिखितप्रकारविशिष्ट एव धर्म्यनुव्यवसाये भासते । अन्यथा विषयांशे तस्य निर्विकल्पकत्वे इदं रजतं जानामीति तद्धाकारो न स्यात् । अतो धर्मिणीदन्त्वरजतत्ववैशिष्ट्यमनुव्यवसायेन गृहीतमिति धर्मिणि स्वतः प्रामाण्यग्रहवद्रजतत्ववैशिष्ट्येऽपि स्वतः प्रामाण्यज्ञानप्रचर्जनीयम् । अत एव धर्म्यंशे न कदापि प्रामाण्यसंशय इति चेत् ।

(दी) तत्र विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वानभ्युपगन्तृणा आहत्यान्येषान्तूत्तरकालम् । (धर्मिणीति) धर्मिणि प्रामाण्यग्रहस्तद्ग्रहवत्र संशयाभावश्च ।

[ग] प्रकारकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावोऽपि सामग्रीबलाद्विषय इति, धर्मितावच्छेदकेदन्त्वांश इव रजतत्वांशेऽपि प्रामाण्यावगाहनमनुव्यवसायस्यापर्जनीयमिति । अत एवेदन्त्वरूपधर्मितावच्छेदकांशे न प्रामाण्यसंशय इति ॥

ननु व्यवसायाव्यवहितोत्तरज्ञानरूपस्यानुव्यवसायस्य जानामीत्याकारकता नोभयवादिसिद्धा, विशेषणज्ञानस्य विशिष्टधीहेतुत्वाभावादिना नैयायिकानां ज्ञानत्वादिनिर्विकल्पकस्य व्यवसायद्वितीयक्षणे उत्पत्तौ तृतीयक्षण एव ज्ञानत्वादिविशिष्टज्ञानसम्भवादिति नैयायिकं प्रत्यनुव्यवसायस्येदं रजतं जानामीत्याकारकत्वाभावापादनं न सङ्गच्छतेऽतो व्याचष्टे (अनुव्यवसाय इति) विशिष्टज्ञानकारणत्वानभ्युपगन्तृणाम्–मीमांसकानाम् । आहत्य-व्यवसायद्वितीयक्षणे । अन्येषाम्–तदभ्युपगन्तृणां नैयायिकानाम् । तदुत्तरकालम् ।

ननु अस्माकं धर्मितावच्छेदकांशे प्रामाण्यमपि न स्वतो ग्राह्यतयाऽनुमतम्, न वा तत्र संशयोऽनुमतः, यद्बलादस्य स्वतस्त्वं व्यवस्थापयिष्यसीति धर्मिणीत्यादिदृष्टान्तासिद्धिरित्यत आह (धर्मिणीति) भवताम्—

[म] मैवम्, इदं रजतञ्च जानामीति, नानुव्यवसाय, यदि विशेष्यके मनसोऽस्वातन्त्र्यात्।

[दी]- भवतामपि सम्मत, तात्पर्यटीकायां तथैव मिश्रैरभिधानादिति

[ग] नैयायिकानाम्। मूले —(वहिर्विशेष्यक इति) रजतत्वादिरूपबहिर्विशेषणविशेष्यतापन्नधर्मिविशेष्यकत्व इत्यर्थ। अस्वातन्त्र्यात्— तादृशधर्मिविशेष्यकत्वज्ञानाद्यसहकारिणामाहरत्वात्।

नन्वेव "इदमिदन्त्वे"नेत्यादिमूलासङ्गति, इदन्त्वस्यापि बहिर्विशेषणतया तद्विशेषितधर्मिविषयकत्वाग्रहेणेद जानामीत्याकारकत्वानुपपत्ते।

न च बहि पद धर्मितानवच्छेदकान्यबहिर्विशेषणविशिष्टपरमिति न तदसङ्गतिः, अत एव च धर्मितानवच्छेदकांशे प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यतापर टीकाया अपि न विरोध इति वाच्यम्, बहि पदस्य धर्मितानवच्छेदकान्यविशेषणविशिष्टपरत्वे "अत इदन्त्वरजतत्ववैशिष्ट्य नानुव्यवसाय विषय" इत्युपसंहारावरोधात्।

यत्तु रजतविषयकत्वविशिष्टरजतत्वप्रकारकत्वमात्र नेद रजतमिति ज्ञानस्येदन्त्वावच्छिन्ने प्रवर्तकतौपयिक प्रामाण्यम्, इदमशे रजतत्वाप्रमात्वग्रहाविरोधित्वात्। अपि तु स्वातन्त्र्यपदन्त्वावच्छिन्नस्य रजतत्ववैशिष्ट्यमपि तद्घटकम्, तथा नेद रजतन्तद्विशेष्यक च रजतत्वप्रकारक ज्ञानमित्याकार एव प्रामाण्यग्रहाकार्यं। [illegible] च न सम्भवति, बहिरान्तरोभयमुख्यविशेष्यकज्ञानजनन मनसोऽस्वातन्त्र्यादिति मिश्रानुसारेण मूलार्थवर्णनम्,—

तत्तुच्छम्—अस्मिन् रजते रजतत्वप्रकारकमिद ज्ञानमिति ज्ञानस्य इदंविषये प्रवर्तकत्वे बाधकाभावात्, तादृशज्ञानस्य च बहिर्मुख्यविशेष्यकत्वविरहेण स्वतन्त्रसम्भवात्, इदमुख्यविशेष्यकप्रामाण्यग्रहस्य प्रवर्तं

[म] किन्त्विदं इदन्त्वेन रजतत्वेन जानामीति । तत्रेदन्त्व रजतत्वे प्रकारत्वेन भासेते । तत्प्रकारकज्ञानवत्त्वं चात्मनि

[दी] (इदन्त्वेत्यादि) ननु व्यवसायोपनीतभानाविशिष्ट पुरोवर्तिरजतविशेषणत्वेन ज्ञाने भासते ।

[ग] कत्ते वक्ष्यमाणानुमानेन तदजननात्, सन्दर्भविरोधाच्च । एवं बहिरन्तरोभयमुख्यविशेष्यकमानसज्ञानमात्रानभ्युपगमे मानसज्ञानस्य ज्ञानविशेषणतापन्नविषयांशे रजतत्वादिवैशिष्ट्याभानस्याभ्युपगतत्वात् तस्य विषयांशे निर्विकल्पकत्वमसङ्गतिरिति धर्मिणीदन्त्वरजतत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वमानेन निर्विकल्पकत्वावारणमपि विरुद्ध्येतेति ।

एतेनेदं रजतमिति तादात्म्यारोपस्यावर्तनाय प्रामाण्यशरीरे मुख्यविशेष्यता निवेश्या, मुख्यविशेष्यता च प्रकारतानवच्छिन्नविशेष्यता । तत्र च प्रकारतानवच्छिन्नत्वं न स्वतो ग्राह्यमिति न प्रामाण्यं तथेति मूलाशयवर्णनमपि न सत्, पुरोवर्तिनि रजतत्वादिवैशिष्ट्याभानस्य प्रामाण्यमानप्रयोजकताकथनविरोधाच्चेति ।

मैवम्, बहिर्विशेषणवैशिष्ट्य विशेष्यताविशेषणतापन्ने धर्मिणि विशिष्टविशेष्यताज्ञानाधसहकृत मनो न भासयतीत्येव हि मूलार्थं । अनुव्यवसायस्य इदन्त्वादिप्रकारकज्ञानविषयत्वरूपेणेदन्त्वेन ज्ञानविशेषणतापन्नधर्मिविषयकत्वोपगमादिदं रजतत्वेन जानामीत्याकारकतानिर्वाहात् । अत एवाग्रे धर्मिणि इदन्त्वादिप्रकारकज्ञानविषयत्वमानेन तदंशे-निर्विकल्पकतावारणमिति सर्वं समञ्जसम् ।

ज्ञानविषयतया भासमाने धर्मिणि व्यवसायोल्लिखितप्रकारवैशिष्ट्यमपि भासत इति व्यवस्थापयन् प्रामाण्यग्रहस्यान्यतस्त्व दीधितिकृदाक्षिपति (नन्वित्यादिना) विशिष्टम्-इदन्त्वरजतत्वविशिष्टम् । ज्ञाने-ज्ञानविशेषणतापन्न विषयत्वांशे । विशेषणत्वेन भासत इत्यन्वयः । तद्विशिष्टविशेष्यकत्वमिव

[दी] भवता पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारकं ज्ञानमितिवच पुरोवर्तिनि रजते रजतत्वप्रकारक ज्ञानमित्याकारं तत्र रजतत्वप्रकारकत्वज्ञानम् । स एव च प्रामाण्यग्रह । इत्थमेव च पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारक ज्ञान प्रमा न वेत्याकारकः प्रामाण्यसशय, अथ सशये च तदधीने इद रजत न वेत्याकारादिनियम,

---

[ग] तदवच्छिन्नं तत्प्रकारकत्वमपि भासत इत्याह (भवतामित्यादिना) इदन्त्ववैशिष्ट्यभानस्याग्रे व्यवस्थापनीयतया भवता पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारक ज्ञानमितिवदेति दृष्टान्त (पुरोवर्तिनि रजत इति) पुरोवर्तित्वरूपव्यवसायोल्लिखितप्रकारविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छेदेनेव तादृशरजतत्वविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छेदेनापि रजतत्वप्रकारकत्वग्रहे बाधकाभावात्, उपनीतविशेषणविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नप्रकारितालौकिकप्रत्यक्षे मनसोऽसामर्थ्ये पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारक ज्ञानमित्यनुव्यवसायस्याप्यसम्भवादिति भाव ।

नन्विदन्त्वविशिष्टविशेष्यकत्वमेव नानुव्यवसायो गृह्णाति, कुतस्तदवच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वम्, कुतस्तरा च रजतत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वमित्यत आह (इत्थमेव चेति) अनुव्यवसायस्य इदन्त्ववति रजतत्वप्रकारकतया ज्ञानावगाहनेनैव चेत्यर्थ । (इत्याकारक प्रामाण्यसशय इति) इदन्त्ववति रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वप्रकारकज्ञानविरहे तद्धर्मितावच्छेदककसशयायोगात्, धर्मितावच्छेदकप्रकारकधिय. सशयहेतुत्वादिति भाव । ननु रजतत्वप्रकारकज्ञान प्रमा न वेत्याकारक एवानुव्यवसायरूपधर्मिज्ञानहेतुक सशय न तु पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारकज्ञान प्रमा न वेत्याकारक इत्यत आह (अर्थसशये चेति) (इद रजतत्व वेत्याकारादिनियम इति) तद्धर्मधर्मितावच्छेदककार्यनिश्चयकालीनतादृशार्थसशये तद्धर्मवद्विशेष्यकार्थज्ञानत्वधर्मितावच्छेदककप्रामाण्यसशयो हेतु., इद रजत तच रजतमिति निश्चयदशाया तद्विशेष्यकरजतत्वज्ञान प्रमा न वेति सश-

[दी] अप्रामाण्यस्य दाहसमर्थादिविशेष्यकत्वस्य च ग्रहश्च साधु सङ्गच्छते । इतरथा तु सर्वं दुर्घटमेवापद्येत ।

[ग] येऽपीदं रजतं न वेति संशयानुदयादिति अनभ्यासदशापन्नस्येदं रजतमिति ज्ञानस्यानुव्यवसायानन्तरमिदंविशेष्यकरजतत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा न वेति संशयानभ्युपगमे तदुत्तरमिदं रजतत्व वेत्याकारकसंशयो न स्यादिति भावः ।

ननु तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वधर्मितावच्छेदककप्रामाण्यसंशय एव तद्धर्मधर्मितावच्छेदककार्थसंशयोपयोगी वाच्यः, एवञ्चेदन्त्वविशेषितधर्मिविशेष्यकत्वस्यानुव्यवसायेनाग्रहणेऽपि विशेष्यतायामिदन्त्वावच्छिन्नत्वावगाहिनोऽनुव्यवसायादिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वधर्मितावच्छेदककसंशयादिदं रजतत्व वेत्याकारकार्थसंशयो भविष्यतीत्यनुशयेनाह (अप्रामाण्यस्येति) ग्रह इत्यग्रिमेणान्वयः । उपनीतविशेषणविशिष्टविशेष्यकत्व मानसानभ्युपगमे, बाधबुद्ध्युपनीततदभावविशेष्यकत्वभानेन तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यग्रहकथनं विशेषदर्शनोपनीतदाहसामर्थ्यादिरूपव्याप्यधर्मवद्विशेष्यकत्वग्रहेण प्रामाण्यानुमापकहेतुग्रहोपपादनञ्च विरुद्धयेतेति भावः ।

यद्यपि विशिष्टविशेष्यकत्वे मनसः स्वातन्त्र्येणाप्रवृत्तेस्तदभाववद्विशेष्यकत्वस्य दाहसमर्थादिविशेष्यकत्वस्य च तत्रोपनीतमानमेवाङ्गीकरणीयं मूलकृता, तच्च दाहसामर्थ्यादिविशिष्टस्य विशेष्यतायाश्च विशकलितज्ञानादेव निर्वहतीति न विशिष्टविशेष्यकत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षसिद्धिः ; तथापि दाहसामर्थ्यादिविशेष्यकत्वस्योपनयदशायां कथञ्चिदुपस्थितविपरीतकोटेरपि मानसम्भवेन विना विशेषदर्शनं निश्चयासम्भवः, विशेषदर्शनञ्चेदन्त्वादिविशिष्टे दाहसामर्थ्यादिनिश्चये इदन्त्वादिमद्विशेष्यकत्वनिश्चय एव, तदानीमिदन्त्वादिमद्विशेष्यकत्वे दाहसमर्थविशेष्यकत्वतादात्म्यग्रहेण तत्र तद्व्याप्यत्वग्रहात्, इदन्त्वादिमद्विशेष्यकत्वस्य च निश्चयो लौकिकप्रत्यक्षरूपान्यमूलकस्मरणरूपो वाऽभ्युपगन्तव्यः, न तु

[दी] अत्राहु —प्रामाण्यस्य संशयान्यथानुपपत्त्या तद्धर्मविशिष्टे तत्प्रकारकत्वस्य ग्राहकत्वेऽनुव्यवसायस्यासामर्थ्यं कल्प्यते । तेन पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारकमिति ग्रहेऽपि पुरोवर्तिनि रजते रजतत्वप्रकारकमिति न ग्रहः ।

[ग] विशकलितेदमाद्युपस्थितिमूलकोपनीतभानरूपं, तत्र तद्विपरीतकोटेरपि भाने सम्भवेन निश्चयत्वासम्भवात्, इत्युपनीतविशेषणविशिष्टधर्मिविशेष्यकत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षमावश्यकम् ।

न चैवम्—दाहसमर्थविशेष्यकत्वस्यापि लौकिकप्रत्यक्षसम्भवेन किं तदुपनीतभानानुसरणेनेति वाच्यम्, अयं वह्निरिति ज्ञाननाशे तन्निष्ठदाहसामर्थ्यविशेष्यकत्वस्य लौकिकसन्निकर्षासम्भवात्, व्यवसाये स्वोपनीतप्रकारवद्विशेष्यकत्वस्यैव लौकिकप्रत्यक्षोपगमात् । ज्ञानान्तरोपनीतदाहविशेष्यकत्ववद्विशेष्यकत्वस्याय वह्निरिति प्राचीनज्ञाने उपनीतभानस्यैव सम्भवात्,

तद्धर्मवद्विशेष्यकत्वस्य तदवच्छिन्नधर्मान्तरप्रकारकत्वस्य चानुव्यवसायग्राह्यतामङ्गीकृत्यैव परतः प्रामाण्यस्य ग्राह्यतामुपपादयति (अत्राहुरित्यादिना) (अनुव्यवसायस्यासामर्थ्यमिति) तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य विशेष्यतासम्बन्धेन लौकिकप्रत्यक्षं प्रति तत्प्रकारकत्वमेतस्य हेतुताकल्पनेनेदमुपपादनीयम् । न चानुव्यवसायस्य प्रामाण्यविषयकत्वेऽपि तज्जनितज्ञानगोचरसंस्कारात्तृतीयक्षणे प्रामाण्याविषयकज्ञानरूपधर्मिस्मरणं कल्पयित्वा प्रामाण्यसंशयोपपादनसम्भवात् किमेतादृशकार्यकारणभावकल्पनेनेति वाच्यम्, प्रामाण्यसंशयस्थलेष्वनन्तानां धर्मिस्मरणानां कल्पनापेक्षया तादृशैककार्यकारणभावकल्पनया एव लाघवेनोचितत्वात् ।

वस्तुतस्तु तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वमात्रकानुमित्यादिसामग्र्या अभावाल्लौकिकसन्निकर्षादिघटितसामग्र्यास्ताद्रूप्येण तद्ग्राहकताया

[म] भासते । अन्यथा प्रकारवाचितृतीयार्थासम्भवः । रजतत्ववैशिष्ट्यस्य तदर्थत्वे व्यवसायेऽपि तृतीयार्थोल्लेखापत्तिः। तथा च धर्मिणीदन्त्वरजतत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वे तादृशज्ञानवत्त्वे चात्मनोऽनुव्यवसाय एव मानमिति न विषये तस्य निर्विकल्पकत्वम्। अत इदन्त्वरजतत्ववैशिष्ट्यं पुरोवर्तिनि नानुव्यवसायविषय इति न स्वतः प्रामाण्यग्रहः। तस्मादनभ्यासदशापन्नज्ञानप्रामाण्यं परतो ज्ञाप्यते, सांशयिकत्वादप्रामाण्यवदित्याचार्याः।

[ग] कल्पकाभावान्नानुव्यवसायस्य विशिष्टप्रामाण्यावगाहितेति दर्शितकार्यकारणभावोऽपि नाद्रियते।

न च—रजतत्वादिप्रकारकत्वप्रकारकानुव्यवसायपूर्वं प्रकारित्वादेः प्रत्यक्षमवश्यमङ्गीकार्यम्, न्यायमते विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानानुत्पत्तेः। तथा च प्रामाण्यस्य लौकिकप्रत्यक्षनिराकरणेऽपि तादृशानुव्यवसाये उपनीतप्रामाण्यभानं दुर्वारमेव, प्रामाण्यघटकप्रकारिताद्युपनायकसत्त्वात्, विशिष्टोपनीतभाने विशिष्टज्ञानानपेक्षणात्, अन्यथा कविकाव्यादिमूलभूतापूर्वविशिष्टार्थज्ञानानुत्पत्तेः। तथा च कथं न्यायमते एतादृशानुव्यवसायानन्तरं प्रामाण्यसंशय इति वाच्यम्; प्रकारिताद्युपस्थितिं विनापि तत्संसर्गकानुव्यवसायसम्भवात्। अनुपस्थितानां ज्ञानत्वप्रकारित्वादीनां प्रकारतया भानोपगमे क्षतिविरहाच्च।

यदि च रजतत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वादिवद्रजतादिविशेष्यकत्वमपि नानुव्यवसायेन गृह्यते, तदनन्तरं तत्संशयस्याप्यानुभाविकत्वात्, प्रामाण्यघटकघटत्वप्रकारकत्वादेर्निश्चितत्वेन प्रामाण्यसंशयस्य तद्वद्विशेष्यकत्वसन्देह एव पर्यवसानात्, धर्मितावच्छेदकवद्विशेष्यकत्वमेव च गृह्यते, धर्मिणि प्रामाण्यसंशयविरहादिति मतम्, तदा तद्वद्विशेष्यकत्वावगाहिन्यनुव्यवसाये तद्धर्मितावच्छेदककव्यवसायो हेतुर्वाच्य इति। अधिकं स्वयमूहनीयम्।

धर्मान्तरविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छेदेन विशेषणप्रकारकत्वस्यानुव्यव-

[म] ननु स्वग्राह्यत्वेऽपि कदाचित्परग्राह्यत्वात् स्वस्याप्यन्यापेक्षया परत्वात् भट्टमते च परग्राह्यत्वात्सिद्धसाधनम्। न च ग्राह्यप्रामाण्यापेक्षया परत्वम्, ग्राहकस्यापि ग्राह्यप्रामाण्यत्वेन तदपेक्षया परत्वाभावात्,

[दी] वक्ष्यति च ग्रन्थकारः। करचरणादिमति शरीरज्ञानत्वादेरनुव्यवसायेन ग्रहणमिति। परमात्रग्राह्यत्वं वक्तव्यं तत्राह (स्वस्यापीति) स्वस्यापीत्युक्त-

[ग] सायेन ग्रहणे स्वोक्ते मूलकृतस्संवादं दर्शयति (वक्ष्यति चेति) मूले-(स्वग्राह्यत्वेऽपि कदाचित्परग्राह्यत्वादिति) तज्ज्ञानप्रामाण्यस्य तज्ज्ञानग्राह्यत्वादिप्राभाकरमतेऽपि कदाचित्तस्य प्रामाण्यस्य परेण तज्ज्ञानधर्मिकप्रामाण्यानुमित्यादिना ग्रहादित्यर्थः। सिद्धसाधनमित्यग्रिमेणान्वयः। परग्राह्यत्वादित्यस्य च यत्किंचिदपेक्षया परग्राह्यत्वादिति नार्थः; कदाचिदित्यस्याऽसङ्गतेः, तथा च स्वस्यप्यन्यापेक्षया परत्वादिति हेतुः प्रकृते न सङ्गच्छत इत्यत आभिप्रायिकशङ्कानिराकरणपरतया तत् सङ्गमयति (परमात्रेति) उक्तसिद्धसाधनवारणायेत्यादि। तथा सति तज्ज्ञानप्रामाण्यस्य गुरुमते स्वेनापि ग्रहणात्र परमात्रग्राह्यत्वमिति न सिद्धसाधनमिति भावः। (तत्राहेति) तत्र—उक्तौ। परपदस्य तज्ज्ञानभिन्नार्थकत्वे दोषविरहेऽपि किंचिदवधिकपरत्वपरताभिमानेन तस्य केवलान्वयितया मात्रार्थाप्रसिद्धिरूपदूषणमाहेत्यर्थः। न चेत्यादिग्रन्थाया मात्रार्थाघटितसाध्ये सिद्धसाधनपरता न सम्भवति; ग्राह्यप्रामाण्यादयं घट इत्यादिज्ञानात् परेण प्रामाण्यानुमित्यादिना तन्मतेऽपि प्रामाण्यग्रहात्, अतस्तच्छङ्कायास्सामान्यतः परत्वस्य केवलान्वयित्वेऽपि प्रामाण्यं यत्र ज्ञाने ग्राह्यं तदपेक्षया परत्वस्यातथात्वाचदेवात्र विवक्षणीयम्, तथा च मात्रार्थघटितमेव साध्यमिति न सिद्धसाधनमित्येतत्परमाह (स्वस्यापीत्युक्तेति) मूले (ग्राहकस्यापि ग्राह्यप्रामाण्यत्वेनेति) प्रामाण्यग्राहकानुमित्यादेरपि ग्राह्यं यत्प्रामाण्यादिघटितप्रामाण्यं तदाश्रयत्वेनेत्यर्थः। प्रामाण्यस्य प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनानुगतरूपेण निवेश इत्यभिमानेनेदं (तदपेक्षया परत्वाभावादिति) तथा च परभिन्नतद्ग्राह्यत्वस्य प्रामा-

[म] स्वग्राह्यप्रामाण्यापेक्षया परत्वे अप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

[दी] पूर्वपक्षस्योद्धारमाशङ्क्य निराकरोति (न चेत्यादिना) (स्वग्राह्येति) स्व-ग्राह्यप्रामाण्यम्—स्वग्राह्यत्वेन पराभ्युपगतस्य, प्रामाण्यस्य घटत्ववति घट-त्वप्रकारकत्वादेराश्रयः । तदन्यमात्रग्राह्यत्वरूपे परतस्त्वे साध्ये तद्ग्राहक-स्यानुमितीश्वरज्ञानादेस्तदाश्रयत्वाद्बाधादनुमितेरनुत्पादः, बाधानवतारे च जातायां भ्रमत्वं स्यादित्यर्थः ।

[ग] एवं सत्यपि परमात्रग्राह्यत्वं न्यायमतेऽपीति भावः । पक्षीभूततत्प्रामा-ण्याश्रयापेक्षया परत्वविवक्षणान्नैष दोष इत्यत आह (स्वग्राह्येति) ग्राहकाणां सर्वेषामेव प्रामाण्यापेक्षया परत्वात् बहुव्रीहिसमासाभिप्रायेण स्वग्राह्यप्रामा-ण्यपदं तदाश्रयार्थकतया व्याचष्टे (स्वग्राह्यप्रामाण्य इत्यादि) स्वग्राह्यपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे गुरुमत एव प्रामाण्यविषयकस्यायं घट इत्यादेर्व्यवसायस्य न्यायमते स्वग्राह्यप्रामाण्यत्वाभावाद्विवक्षणीयस्य तदघटितपरत्वस्यालाभः, अतो ग्राह्यपदं ग्राह्यतया प्राभाकराभ्युपगतपरतया व्याचष्टे–(स्वग्राह्यत्वेनेति) प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिना प्रामाण्यनिवेशे ज्ञानमात्रस्यैव परमते स्वग्राह्य-प्रामाण्याश्रयत्वमिति पूर्वोक्तदोषानुद्धारात्–प्रामाण्यपदस्य पक्षीभूतविशेष-परतामाह—(घटत्ववतीति) मूलोक्तस्य 'परत्व' इत्यस्य परमात्रग्राह्यत्व-रूपसाध्यघटकतया विवक्षित इति शेषपूरणाभिप्रायेण व्याचष्टे (तदन्यमात्र-ग्राह्यत्वरूपे परतस्त्वे साध्य इति) अप्रामाण्यप्रसङ्गे हेतुं पूरयति (तद्ग्राह-कस्येति बाधादिरन्तम्) बाधः—साध्यघटकनिरुक्तप्रामाण्याश्रयग्राह्य-त्वस्य तद्ग्राहकज्ञानरूपः, तदाश्रयत्वात्—स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयत्वात् । प्रामाण्यस्य गुरुपक्षीयविशेष्यतावघटितत्वेऽनुमितिपदमयं घट इदञ्च ज्ञानं प्रमेति समूहालम्बनानुमितिपरं बोध्यम् । (अनुमितेरनुत्पाद इति)—मूलोक्ताप्रामा-ण्यपदार्थविवरणं प्रमाणप्रमान्यार्थकपदस्यानुमितिस्वरूपविशेषपरत्वात्; फल-त्वाद्यपरत्वस्फुटश्च फलोपधानपरत्वात्तत्प्रतीति । बाधानवतारदशायामनुमि-तिसम्भवादाह (बाधानवतारेति) (भ्रमत्वमिति) तथा च प्रमानुत्पादो

[म] उच्यते, अनभ्यासदशापन्नज्ञानप्रामाण्यं न स्वाश्रयग्राह्यं स्वाश्रयातिरिक्तग्राह्यं वा ।

[दी] "अग्राह्यप्रामाण्यापेक्षये"ति पाठे अग्राह्यप्रामाण्यम्—स्वाग्राह्यत्वेन नैयायिकाभिमतस्य घटत्ववति घटत्वप्रकारकज्ञानत्वादेराश्रयः। तथा च पूर्वोक्त एवार्थः। अग्राह्यप्रामाण्य ग्राह्यप्रामाण्यभिन्नम्—अप्रामाण्यमिति यावत्, तद्भिन्नग्राह्यत्वे— प्रमाग्राह्यत्वे, साध्ये, अप्रामाण्यम्—सिद्धसाधनात्प्रमाया अनुमितेरनुत्पाद इत्यर्थ, इत्यपि केचित् । (अनभ्यासदशापन्नेति)—हेत्वोः स्वरूपसिद्धिप्रदर्शनाय स्वरूपकथनमात्रम्, न तद्विशेषणमेव,

---

[ग] भ्रमत्वस्याप्रामाण्यपदेन विवक्षितमित्याशय । "स्वग्राह्ये" त्यत्राग्राह्येति पाठे अग्राह्यपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे अप्रसिद्धि, वस्तुमात्रस्यैव ग्राह्यत्वात् । स्वाग्राह्यार्थकत्वे अग्राह्यप्रामाण्यपदस्य स्ववृत्तिप्रामाण्याग्राह्यार्थकतया गुरुमते तादृशज्ञानासिद्धि.— प्रसिद्धौ च सिद्धसाधनम्, अतो व्याचष्टे (स्वाग्राह्यत्वेनेति) एतत्पाठपक्षे कस्यचित् व्याख्यामुपन्यस्यति (अग्राह्यप्रामाण्यमिति) ग्राह्यप्रामाण्याश्रयभिन्नमित्यर्थः । अत्र ग्राह्यत्वस्याव्यावर्तकतया परित्यज्य व्याचष्टे (अप्रमाणमितीति) अप्रमेत्यर्थ । अप्रमाभिन्नत्वेन प्रमानिवेशोऽनुचित इत्यतः पर्यवसितार्थमाह (प्रमाग्राह्यत्व इति) प्रमाया इत्यस्य विवरणमनुमितेरिति । वस्तुमात्रस्यैव प्रमाग्राह्यत्वात् तत्र विवादाप्रसक्तेरनुक्तिसम्भवात् (कश्चिदिति) अनभ्यासदशापन्नत्वस्य पक्षप्रविष्टज्ञाने विशेषणताया निराकरणीयतया तत्पदोपादानप्रयोजनमाह (अनभ्यासेति) (स्वरूपसिद्धीति) पक्षसत्त्वेनेत्यर्थ । अनभ्यासदशापन्नज्ञाने तृतीयक्षणे प्रामाण्यसंशयात्, प्रामाण्याश्रयज्ञाने अनभ्यासदशापन्नत्वकथनात् प्रामाण्ये स्वाश्रयानन्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशयकोटिकत्वरूपहेतुसत्त्व लभ्यत इति भाव । तत्—अनभ्यासदशापन्नत्वम् । विशेषणम्—पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टम्

[दी] अर्थान्तरप्रसङ्गान्निष्प्रयोजनत्वाच्च । तथाहि–ज्ञानव्यक्तिभेदेऽपि तत्प्रकारकत्वादेरभेदे यावत्स्वाश्रयविषयत्वतदभावौ कोटी, तत्र च नांशतः सिद्धसाधनादेरवकाशः । भेदे तु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विधेः तत्सामानाधिकरण्येन च निषेधस्य सिद्धेरुद्देश्यत्वान्न तदवकाशः ।

[ग] (अर्थान्तरप्रसङ्गादिति) उक्तविप्रतिपत्तौ तादृशविशेषणाप्रवेशात् तद्घटितधर्मावच्छिन्ने परतस्त्वादिकोटेरजिज्ञासितत्वादिति भावः । तद्विशेषणस्य प्रयोजनसत्त्वे अगत्या विप्रतिपत्तिस्थज्ञानपदस्यानभ्यासदशापन्नज्ञानपरत्वं स्वीकार्यम्, तथा च नार्थान्तरमित्याशयेन तस्य निष्प्रयोजनकत्वं दर्शयति (निष्प्रयोजनत्वादिति) नन्वयं घट इति ज्ञानं प्रमेत्याद्याकारकानुमित्यादेः प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यतया तस्य पक्षत्वे विधिसाधने अंशतः सिद्धसाधनं निषेधसाधने बाधः, उक्तहेतोर्भागासिद्धिश्चेति तद्वारणमेव तद्विशेषणफलम् । न चाभ्यासानभ्यासकालीनज्ञानयोर्घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यमेकमेव, तथा चोक्तविशेषणप्रवेशेऽपि नोक्तज्ञानव्यावृत्तिरिति वाच्यम्, ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदाभावे विशेषणप्रवेशे ऽप्रवेशे चोक्तसमूहालम्बनानुमितिमादाय दोषस्य वारणासम्भवात् तद्भेदमतमाश्रित्यैवानुमानस्य व्याख्येयत्वादित्याशङ्कां निराकुरुते (तथाहीत्यादिना) (यावदिति) स्वाश्रयपदस्य यावत्स्वाश्रयपरत्वादिति भावः । तथा च तदभेदमते नोक्तदोषावसरः, यावत्स्वाश्रयान्तर्गताभ्यासदशापन्नज्ञानमादाय तया सामञ्जस्यादिति तन्मतमवलम्ब्यैवोक्तानुमानव्याख्यासम्भवान्नोक्तविशेषणमर्थवदिति । तत्र च–तन्मते च । 'सिद्धसाधनादेरित्यादिपदात् निषेधसाधने विरोधिन्योरंशतो बाधासिद्ध्योः परिग्रहः । अवकाशः –प्रसरः । घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिरूपपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नैकदेशासम्भवादिति भावः ।

ननु तथापि ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदमतमवलम्ब्य तद्विशेषणसार्थक्यमुपपादनीयमत आह–(भेदे त्विति) न तदवकाशः–अंशतः सिद्ध-

[दी] वस्तुतस्तु ज्ञानव्यक्तिभेदेऽपि तत्प्रकारकत्वादेरभेद इति मतेनेदम्, भेदनये तु तज्ज्ञानप्रामाण्य तज्ज्ञानग्राह्यमिति बोध्यम् । अन्यथा शब्दमात्रानुगमादिति ।

[ग] साधनादेर्न दोषताप्रसक्तिः । अत्रे स्वाश्रयग्राह्यतानिश्चयस्यावच्छेदकावच्छेदेन तदनुमितौ सामानाधिकरण्यमात्रेण तदभावानुमितौ चाविरोधित्वादिति भाव । ननु अप्रामाण्यग्राहिकया व्यवसायसामग्र्या प्रामाण्यस्य गुरुमतेऽपि अग्रहात्, प्रामाण्यत्वावच्छेदेन विधेस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण चाभावस्य साधन चार्थासिद्धसाधनाभ्याम् सम्भवति, तथा च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विधिस्तदवच्छेदेनैव चाभावस्साधनीय इति पक्षसङ्कोच आवश्यक इत्यत आह (वस्तुतस्त्विति) इदम्—अनुगतरूपेण प्रामाण्याश्रयज्ञान साध्यपक्षयोर्निवेश्य मूलोपदर्शितपरतस्त्वानुमानम् । तथा चोक्तयुक्त्या पक्षसङ्कोचवैयर्थ्यमिति शेष । (इति बोध्यमिति) इतिरीत्या तत्तज्ज्ञानव्यक्तीर्विशिष्य निवेश्यानुमान बोध्यमित्यर्थ । घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाद्याश्रयत्वेन साध्ये ज्ञाननिवेशे यावत्त्वस्य तद्विशेषणत्वे समूहालम्बनरूपतादृशयत्किञ्चिज्ज्ञानग्राह्यतया घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यमात्र एव बाधात्, यावत्त्वस्य तद्विशेषणत्वे च प्रत्येक सकलतादृशप्रामाण्यव्यक्तीना घटत्वादिप्रकारकयावज्ज्ञानाग्राह्यतया सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात्, साध्ये विशिष्य तत्तज्ज्ञानोपादाने च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनाभावसिद्धेरुद्देश्यतायामशतसिद्धसाधनस्य सम्भवतोऽप्यदोषत्वेऽपि सामान्यरूपेण पक्षत्वमफलम्, सामान्यरूपेण पक्षत्वमभ्युपेत्य भागासिद्ध्यादिवारणाय पक्षे विशेषणदानायासोऽपि प्रक्षाळनाद्धीतिन्यायेनानुचित इति भाव ।

ननु स्वत्वेन सामान्यत प्रामाण्यनिवेशसम्भवे विशेषरूपेण तत्तत्प्रामाण्याश्रयव्यक्तीनामुपादान नोचितमित्यत आह (अन्यथेति) अन्यथा—स्वपदेन प्रामाण्योपादाने (शब्दमात्रेति) मात्रपदेनार्थानुगमव्यवच्छेदः । स्वपदेन प्रामाण्यत्वावच्छिन्नोपादाने पूर्वदोषानुद्धारेण तस्य तत्तद्व्यक्तित्वा-

[दी] न स्वाश्रयग्राह्यम्—न यावत्स्वाश्रयग्राह्यम् । अतो ■ बाधः । तत्त-द्धर्मघटितप्रामाण्यं ताद्रूप्येण स्वशब्देनाभिधेयम्, अननुगतत्वात् । प्रमा-पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिनानुगमेऽपि तत्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रययावद्ग्राह्यत्वस्य परेषा-मत्र सिद्धत्वाद्विशेषपरताया अवश्यं वक्तव्यत्वात् ।

[ग] वच्छिन्नपरताया आवश्यकत्वात्तदाश्रयज्ञानव्यक्तीनामेव तत्पदप्रयुक्तित्वे-नोपादानौचित्यमिति भावः । ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदपक्ष एव निर्भरः कृत इति मूलोक्ताश्रयपदस्य यावत्स्वाश्रयार्थकताया निर्भरं दर्शयति (न स्वाश्रयग्राह्यम्—न यावत्स्वाश्रयग्राह्यमिति) घटादिज्ञानप्रामाण्यानामनुगत-रूपेण न साध्यघटकता अपि तु विशिष्यैवेति दर्शयति (तत्तद्धर्मघटितेति) ताद्रूप्येण–घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिना (अननुगतत्वादिति) तद्वति तत्प्रकारकत्वत्वस्य तत्पदार्थाननुगमेनाननुगततया सर्वेषां प्रामाण्यानामनुगत-रूपेणाभिधानासम्भवादित्यर्थः । ननु माभूत्तद्वति तत्प्रकारकत्वत्वमनुगतम्, प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादेरनुगतधर्मस्य सत्त्वात्तदवच्छिन्नस्यैव स्वशब्दार्थता किं नोपेयत इत्यत आह (प्रमापदेति) अनुगमेऽपि— सर्वप्रामाण्यानां सङ्ग्रहसम्भवेऽपि । परेषाम्—नैयायिकानाम् । गुरूणां ज्ञानत्वान्तरवादौ तत्प्रसिद्धिसम्भवात् परेषामित्युक्तम् ।

यद्यप्येतदनुमानस्य नैयायिकीयत्वात्तत्पदेन नैयायिकाभिधानं दुर्घट-तया प्रतिभाति, तथापि यावत्स्वाश्रयग्राह्यत्वरूपसाध्यसमभिव्याहारात् तत्सा-ध्यव्यवस्थापकापेक्षया परत्वेन तत्पदान्नैयायिकलाभः । एवं च पक्षत्वमपि वि-शेषरूपेणैव, न तु प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिना, एकप्रामाण्येऽपरप्रामाण्याश्र-ययावद्ग्राह्यत्वाभावस्य निर्विवादतयोक्तरूपेण सकलपक्षताया अनौचित्यात् । अत एवेश्वरयोगिज्ञानमात्रवृत्तितदङ्कुरप्रकारकत्वघटितप्रामाण्ये बाधासिद्धि-वारणायानभ्यास इति विशेषणमित्यपास्तम्, तादृशविशेषणोपादानेऽपि

[म] स्वाश्रये सत्यपि तदुत्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयत्वात्, अप्रामाण्यसंशयाजन्यसंशयविषयत्वाद्वा, अप्रामाण्यवत् ।

[दी] तद्धर्मघटितप्रामाण्याश्रययावद्ग्राहत्वञ्च न तद्धर्मिधर्मसम्बन्धिभ्योऽन्यस्येति संशयकोटिश्च केवलं तत्रैव व्यभिचारीति तद्वारणाय (तदुत्तरेति)

[ग] सर्वविषयकत्ववति सर्वविषयकत्वप्रकारकत्वादौ बाधस्य दुर्वारत्वात् । तादृशप्रामाण्येऽस्मदादीनां तृतीयक्षणे संशयेन तस्य पक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् । हेतुघटकोत्तरतृतीयत्वस्यानुगतस्य दुर्वचतया भागासिद्धिवारणस्याशक्यत्वाच्च ।

घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिना प्रामाण्यस्य साध्यघटकत्वे यावत्तदाश्रयग्राहत्वस्य प्रसिद्धिस्थलं दर्शयन्नेव हेतुविशेषणव्यावर्त्यं निर्धारयति (तद्धर्मेति) (तद्धर्मीति)

न च घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य घटादिरूपधर्मिभेदेन भेदोऽप्रामाणिक इति प्रत्येकं घटादिव्यक्तेर्न तादृशप्रामाण्याश्रययावद्ग्राहत्वमिति कथमेतदिति वाच्यम् । तत्तद्व्यक्तित्वाद्येकमात्रवृत्तिप्रकारघटितप्रामाण्यघटितस्थलाभिप्रायेणैतत्सङ्गतेः ।

वस्तुतो विशेष्यताया विशेष्यभेदेन भिन्नतया तद्घटितत्वेन सामान्यतस्तद्धर्मिघटितत्वेन च प्रामाण्यमपि धर्मिभेदात् भिन्नमेव एवं च घटत्वादिमत्तद्घटादिविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वत्वेनैव प्रामाण्यं साध्ये निवेशनीयम्, न तु घटत्वादिमद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वेन, सकलविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानानामेव तादृशघटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयतया प्रत्येकं क्वापि प्रामाण्ये यावत्तादृशज्ञानग्राहत्वासत्त्वेन बाधापत्ते । एवञ्च तत्तद्घटादिघटितप्रामाण्याश्रययावद्ग्राहत्वं तत्तद्घटादौ प्रसिद्धमेवेति (तत्रैवेति) विपयान्तरं तद्धर्मघटितप्रामाण्याश्रययावद्ग्राहत्वाभावसत्त्वेन व्यभिचारानवकाशात्, ज्ञानत्वादौ च हेतुसत्त्वादिति भाव । (तदुत्तरेति) तत्पदेन तत्तत्प्रामाण्याश्रयसामान्यविवक्षणे

[दी] तदा च तादृशप्रामाण्याश्रयव्यक्तेरुत्तरतृतीयक्षणे तस्य पुंसः प्रामाण्यसंशयो न तद्धर्मादिषु सा परामर्शनीया । तदधिकरणक्षणोत्तरवृत्तिसंशयविषयत्वं प्रामाण्यसंशयजन्यसंशयकोटौ तद्धर्मे व्यभिचारीति (तृतीयेति) सत्यन्तञ्च संशयस्य तद्व्यक्तिसामानाधिकरण्यलाभाय । तथा च

[ग] तादृशप्रामाण्याश्रयपूर्वपूर्वज्ञानाधिकरणक्षणध्वंसस्य क्षणमात्र एव सत्त्वे- न तादृशज्ञानाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणाप्रसिद्धिः, यत्किञ्चित्तादृशज्ञानाधिकरणक्षणध्वंसानिवेशे चायं घट इत्यादिव्यवसायोत्तरतृतीयक्षणे यत्र कथंचित् घटादावेव धर्मिणि घटत्वादिसंशयस्तत्कोटितामादाय घटत्वादौ व्यभिचार इत्यत आह (तदा चेति) तदा— तच्छब्देन । (तस्य पुंसः प्रामाण्यसंशय इति) अतस्तदुत्तरतृतीयक्षणवृत्तितद्व्यक्तिसमानाधिकरणसंशयविषयत्वं नासिद्धमिति भावः (न तद्धर्मादिष्विति) अतो नोक्तव्यभिचार इति भावः (प्रामाण्यसंशयजन्यसंशयकोटाविति) तृतीयक्षणजातप्रामाण्यसंशयोत्तरजातसंशयकोटावित्यर्थः । यद्व्यक्त्युत्तरतृतीयक्षणे प्रामाण्यसंशयस्तस्या एव हेतुघटकतया तृतीयक्षणे प्रामाण्यसंशयानुधावनम् । अर्थसंशयस्य प्रामाण्यसंशयजन्यत्वं व्यभिचारप्रयोजकमिति ध्येयम् ।

सत्यन्तस्य स्वाश्रयसमानकालीनत्वार्थकत्वे उत्तरतृतीयक्षणजातस्य तथात्वाभावादप्रसिद्धि, स्वाश्रये जाते सतीत्यर्थकत्वे स्वाश्रयोत्पत्त्युत्तरत्वपर्यवसितस्य तदर्थस्याव्यावर्तकतया वैयर्थ्यमतस्सतिसप्तम्याः सामानाधिकरण्यपरतया तत् सार्थकयति । (सत्यन्तञ्चेति) (तद्व्यक्तीति) तदुत्तरतृतीयत्वावच्छिन्नवतीत्यर्थः । तद्व्यक्तिः । यदुत्तरतृतीयक्षणे तदाश्रयस्य पुंसो न घटत्वादौ संशयः पुरुषान्तरस्य तत्र संशय एव सैवोपादेया अतो न सत्यन्तवैयर्थ्यम् । समुदितहेत्वर्थमाह (तथा चेति) यत्संशयविषयत्वं प्रामा-

[दी] इति नासिद्धिः । यदि च कश्चिद्धर्मविशेषघटितप्रामाण्ये न कदाचिदपि तादृशसंशयसम्भवस्तदा तत्पक्षाद्बहिर्भावनीयम् । स्वमतेनैव हेत्वभिधानादुभयसाधारणसंशयत्वानिर्वचनेऽपि न क्षतिरिति सर्वं सुस्थम् ॥

[ग] संशयजनकत्वे धर्मिज्ञानमात्रकालीनकोट्युपस्थितितो न संशयस्सम्भवतीति धर्मिज्ञानोत्तरकोट्युपस्थित्यनुधावनम् । सकलप्रामाण्यस्य उक्तप्रामाण्याद्युदाश्रयतृतीयक्षणे संशयस्याप्रामाणिकत्वात् प्रामाण्यविशेषे हेत्वसिद्धिरित्याशङ्का परिहरति (यदीति) तत्–प्रामाण्यम् । पक्षाद्बहिर्भावनीयम्–न पक्षीकार्यम् । प्रामाण्यान्तरविशिष्यैव पक्षत्वादिति भाव ।

नतु व्यवसायोत्तरतृतीयक्षणवृत्तिनिश्चयप्रकारतामादाय घटत्वादौ व्यभिचारस्य वारणाय मूले संशयपदमुपात्तम् । संशयत्वञ्च यद्येकधर्मिणि स्वस्वविरोध्युभयप्रकारकत्वं स्वस्वाभावोभयप्रकारकत्वं वा विवक्षितम्, तदा गुरुमते हेत्वसिद्धिः, अनन्यथाख्यातिवादिनस्तस्य ज्ञानांशे प्रामाण्यविरोधिकोटेर्बाधितत्वेन तत्प्रकारकत्वाभावात् । नापि ज्ञायमाने धर्मिणि अगृह्यमाणसंसर्गकस्वस्वविरोधिज्ञानत्वं तन्मते स्वतन्त्रकोटिद्वयोपस्थितावेतन्मते च कोटिद्वयविशिष्टज्ञानेऽपि प्रसिद्धमिति, तन्मते व्यवसाये प्रामाण्यमानेनाप्रामाण्यासंसर्गग्रहसत्त्वात्तृतीयक्षणे अप्रामाण्यस्यागृहीतासंसर्गकत्वविरहेणासिद्धेः । नापि स्वाविरोधिविषयकज्ञानत्वमात्रम्, यद्व्यवसायोत्तरतृतीयक्षणे घटत्वाद्यभावस्य कश्चिद्धर्मिणि न निश्चयो नापि निर्विकल्पकज्ञानं स एव व्यवसायस्तत्पदेन विवक्षित इति निर्विकल्पकज्ञानस्य विपरीतज्ञानानिवृद्धत्वात् प्रामाण्यस्य व्यवसायेन ग्रहणेऽपि न तृतीयक्षणे तादृशप्रामाण्यज्ञानसम्भवेन तादृशज्ञानविषयत्वस्याप्रयोजकतया व्यवसायाविरलत्वासम्भवात् । नापि धर्मिसाकाङ्क्ष-स्वविरोधिकोटिविषयकज्ञानत्वम्–आकाशा च पदार्थान्तरमिति, न्यायमते तादृशाकाङ्क्षाया असिद्धेरित्यत आह (स्वमतेनैवेति) तथा च एकधर्मिकस्वस्वाभावोभयप्रकारकज्ञानत्वमेव

[दो] एतेन दूषणाभासास्समाधानाभासाश्च नादरणीयाः । ते च यथा—ननु स्वाश्रयोत्पत्तिक्षणापेक्षया तृतीयक्षणे न तत्संशयस्सम्भवति । अथ तत्स्थितिक्षणापेक्षया तथा वक्तव्यम् ।

[ग] संशयत्वम्, संशयस्यान्यथाख्यातिरूपतां युक्त्यन्तरेण व्यवस्थाप्य मध्यस्थस्योक्तहेतुमत्तानिश्चयः पक्षे उपपादनीय इति भावः ।

यद्यप्यन्यधर्मिकसंशयसाधारणरूपेण संशयस्य हेतुघटकत्वे अप्रयोजकत्वं दुर्वारमेव, भिन्नधर्मिकसंशयस्य विरोधिज्ञानाप्रतिबध्यत्वात् । तथाप्यमे स्वयमुद्भावयिष्यत एव दोष इत्यदोषः । व्यवसायसमानधर्मिकत्वं तु संशयस्य विवक्षानर्हम्, न्यायमते व्यवसायस्य स्वाविषयकत्वेन तद्धर्मिकप्रामाण्यसंशयस्य व्यवसायसमानधर्मिकत्वविरहेणासिद्धेः । व्यवसायधर्मिकतत्तृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयत्वेन तद्व्यवसायाप्राप्तत्वसाधनेऽप्यप्रयोजकत्वं दुर्वारमेव, अन्यांशे अप्राप्तत्वासाधारणरूपावच्छिन्नप्राप्तत्वाभावमन्तरेणापि प्रामाण्ये पक्षे निरुक्तहेतुमत्ताया उपपत्तेः । तद्व्यवसायांशे तदप्राप्तत्वसाधने च न्यायमते व्यवसायांशे तदप्राप्तत्वरूपप्रतियोग्यप्रसिद्धिः । स्वाप्राप्तकतद्व्यवसायकत्वस्य साध्यत्वोपगमे च स्वत्वाननुगमेन साध्याप्रसिद्धौ कृतार्थता । व्यवसायं पक्षीकृत्य प्रामाण्याप्राप्तकत्वसाधनप्रकारः स्वयमग्रे दर्शनीयः (एतेनेति) उक्तक्रमेण न्यायमतेऽपि व्यवसायोत्तरतृतीयक्षणे तद्धर्मिकप्रामाण्यसंशयसम्भवादसिद्धिविरहेण व्यवसायव्यक्तिविशेषोपादानादर्थे व्यभिचारविरहेण चेत्यर्थः । दूषणाभासाः—असिद्धिव्यभिचारप्रदर्शनरूपाः । तेषामाभासता दर्शितस्फुटतरसमाधानसत्त्वेन, समाधानानामाभासता च दोषान्तरसम्पादकत्वेन प्रकृतदोषनिराकरणाक्षमत्वेन चेति व्यक्तीभविष्यति (सम्भवतीति) न्यायमत इति शेषः । क्रमिकानुव्यवसायात्मकधर्मिज्ञानकोट्युपस्थित्योरपेक्षणादिति भावः । तथा चासिद्धिदोष इति सूचितम् । असिद्धिपरिहारमाशङ्कते (अथेति) (तत्स्थितिक्षणेति) स्वाश्रयद्वितीयक्षणेत्यर्थः । वक्तव्यम्, तदुत्तरतृतीयत्वमिति शेषः । अत्र च द्वितीयक्षणस्य स्वोत्पत्त्य:

[म] अर्थे निश्चितेऽपि न तन्निश्चयानन्तरतृतीयक्षणेऽर्थसंशयो न वा प्रामाण्यसंशयं विनेति नार्थव्यभिचारः । विवादपदं न यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यं स्वाश्रयनिश्चये सति तत्तदुत्तरतृतीयक्षणेऽप्रामाण्यसंशयं विना वा सन्दिह्यमानत्वात् अप्रामाण्यवत् ।

[टी] भवति च घटप्रमा, अथ ज्ञानत्वविशिष्टस्य ग्राहकोऽग्राहको वाऽनुव्यवसायः, अथ प्रमात्वाप्रमात्वस्मरणम्, अथ प्रामाण्यसंशय इति चेत्, तथापि स्वाश्रयस्य विषयेऽविषये वा धर्म्यन्तरे

[ग] नधिकरणस्वाश्रयकालत्वेन निवेशः । अनधिकरणान्तानिवेशे उत्पत्तिक्षणस्य स्वाश्रयतया तत्तृतीयक्षणध्वंसाधिकरणचतुर्थक्षणस्य पूर्वोपदर्शितविशेष्यदलासत्त्वेनासङ्गत्यापत्ते. (ज्ञानत्वविशिष्टस्य ग्राहक इति) ज्ञानत्वविशिष्टबुद्धौ ज्ञानत्वज्ञानस्य प्रकारित्वादिविशिष्टबुद्धौ तज्ज्ञानस्येवाहेतुत्वमित्यभिप्रायेण, ज्ञानत्वस्य व्यवसायकाले यत्र ज्ञानं प्रकारान्तरेण तत्स्थलाभिप्रायेण वा (अग्राहको वेति) विशेषणज्ञानं हेतुः ज्ञानत्वस्य प्रकारान्तरेण यत्र नोपस्थितिरित्यभिप्रायेण । तथा च सति ज्ञानत्वरूपधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानविरहेण तद्घटितधर्मावच्छिन्नधर्मिकप्रामाण्यसंशयासम्भवेऽपि घटत्वादिप्रकारकत्वादिमात्रं धर्मितावच्छेदकीकृत्य संशयसम्भवात् तमादायैव प्रामाण्ये हेतुसिद्धिस्सम्भवतीति ज्ञानत्वस्य धर्मितावच्छेदकान्तर्भावोऽकिञ्चित्कर इति अनुव्यवसायान्तरापेक्षया क्षणविलम्बस्य नावकाश इति भावः । (अथेति) अनन्तरमित्यर्थ. । एवमग्रेऽपि । **स्वाश्रयस्य**—घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाश्रयस्यायं घट इत्यादिव्यवसायस्य, विषयेऽविषये वा धर्म्यन्तरे—पटादौ, तथाविधक्षणे—चतुर्थक्षणे तृतीयक्षणे वा, सन्दिह्यमाने घटत्वादावित्यन्वय· । उक्तव्यवसायस्य समूहालम्बनात्मकत्वेऽपि तदुत्तरजातपटादिरूपधर्मिज्ञानवशात् तद्धर्मिकघटत्वादिसंशयस्सम्भवतीति मिश्रोक्तसमूहालम्बने न निर्भर इति सूचनाय "विषयेऽविषये वे" त्युक्तम् । तत्र व्यवसायतृतीयक्षणे तदीय-

[दी] स्वाश्रय एव वा तथाविधक्षणे सन्दिह्यमाने स्वाश्रयगृहीते घटत्वगुणत्वादौ व्यभिचारः । अथ स्वाश्रयानिवर्त्यसंशयविशेष्ये न स्वाश्रयग्राह्यत्व-

---

[ग] प्रामाण्यसन्देहानुदयात् स्वपदस्य तृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयप्रामाण्यपरतया तत्र प्रामाण्याश्रयग्राह्यत्वसत्त्वेऽपि प्रामाण्ये तृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयत्वरूपविशेषणाभावेन हेतुमति घटत्वादौ विशिष्टाभावरूपसाध्यसत्त्वेन न व्यभिचार इति मिश्रसमाधानमत्र न सम्यक्, तादृशसंशयविषयस्य तस्याप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेः साध्यसत्ताया दुरुपपादत्वात् । प्रकृतप्रामाण्याश्रयोत्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयत्वस्वग्राहकाश्रयकप्रामाण्यकत्वोभयाभाववत्त्वप्रामाण्यकत्वसाध्यानुसरणेन साध्याप्रसिद्धिपरिहारेऽपि तादृशप्रामाण्याश्रयव्यवसायानन्तरतृतीयक्षणे कचित्तत्प्रामाण्यस्य संशयात् प्रकृतव्यवसायोत्तरतृतीयक्षणजातघटत्वादिकोटिकपटादिधर्मिकसंशयस्यापि तत्प्रामाण्यसंशयरूपतासम्भवेन तत्प्रामाण्ये उभयसत्त्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । न च बाह्याभ्यन्तरोभयविशेष्यकसमूहालम्बनसंशयासम्भवः, बहिरिन्द्रियजन्यतदसम्भवेऽपि उपनीतबहिर्विशेष्यकस्य मानसतादृशसंशयस्य दुर्वारत्वात् । एतेन यदुत्तरतृतीयक्षणमादाय हेतुलक्षणं तादृशस्वाश्रयस्योभयाभावप्रतियोगिकोटिप्रविष्टतृतीयत्वावधित्वविवक्षणेऽपि न निस्तारः । स्वाश्रयादौ सन्दिह्यमानत्वस्य हेतुत्वेनोक्तौ न घटत्वादौ व्यभिचार इत्यतः स्थलान्तरे व्यभिचारमाह । (स्वाश्रय एवेति) स्वाश्रये—गुणत्ववति गुणत्वप्रकारकत्वाद्याश्रये रूपं गुण इत्यादिव्यवसाये, तथाविधक्षणे सन्दिह्यमाने गुणत्वादावित्यन्वयः । व्यभिचारनिर्वाहकं साध्यासत्त्वं दर्शयति (स्वाश्रयगृहीत इति) स्वम्—तत्प्रामाण्यम् । मिश्रसमाधानमाशङ्कते । (अथेति) (स्वाश्रयानिवर्तनीय इति) स्वाश्रयाप्रतिबध्य इत्यर्थः । गुरुमतेऽपि प्रामाण्यसंशयस्य प्राक्स्वाश्रयसत्त्वेऽप्युपपत्तेर्न स्वाश्रयप्रतिबध्यत्वमतस्तद्विशेष्यभूते व्यवसाये स्वाश्रयग्राह्यत्वाभावसिद्धावुद्देश्यसिद्धिः । न च गुरुमते व्यवसायस्य

[दौ] मिति साध्यम्, स्वाश्रयानिवर्तनीयश्च प्रामाण्यसंशयवदर्थसंशयोऽपीति तद्वारणाय हेतौ तृतीये इति चेत्,

---

[ग] स्वधर्मिकप्रामाण्यनिश्चयरूपत्वेन स्वधर्मिकप्रामाण्यसंशयस्य तदप्रतिबध्यत्वासिद्धिः, समानधर्मिकनिश्चयस्य संशयप्रतिबन्धकतायाः सर्वमतसिद्धत्वादिति वाच्यम् । अपरया यद्व्यवसायोत्तरतृतीयक्षणे व्यवसाये प्रामाण्यसंशयः तद्व्यक्तिभेदादेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरनिवेशमभ्युपेत्य तैरपि तद्व्यक्तीनां प्रामाण्यसंशयाप्रतिबन्धकताया उपपाद्यत्वात् । एवं सति तृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयतायाः प्रामाण्ये व्यवसायग्राह्यत्वसत्त्वेऽपि सूपपादतया हेतोरप्रयोजकत्वमधिकदूषणं द्रष्टव्यम् । घटादिधर्मिकसन्देहकोटौ घटत्वादौ स्वाश्रयानिवर्तनीयतत्संशयविशेष्यघटादौ न स्वाश्रयग्राह्यत्वमिति तत्र नोक्तव्यभिचारावकाश इत्यभिमानः । यद्यपि स्वाश्रयपदस्य यावत्स्वाश्रयपरतया आवश्यकत्वात्तादृशसंशयविशेष्ये पटादौ घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्याश्रययावद्ग्राह्यत्वमसिद्धम् । स्वाश्रयाप्रतिबद्धप्रामाण्यादिसंशयादिविषये व्यवसाये यावत्स्वाश्रयग्राह्यत्वस्य तन्मते ज्ञानत्वादौ प्रसिद्धावपि न्यायमतेऽप्रसिद्धिरिति न्यायमते घटत्वादौ तदभावरूपसाध्यसत्त्वं दुर्घटम्; तथापि तदंशे यावत्स्वाश्रयाग्राह्यत्वस्य तद्विशेष्यतानिरूपितस्वप्रकारकत्वानिरूपकप्रामाण्याश्रयसामान्यकत्वरूपस्य विवक्षणीयत्वान्न दोषः । स्वपदं यत्र निरुक्तसाध्यमत्त्वमुपपादनीयं तत्परम्, तृतीयक्षणवृत्तिस्वकोटिकसंशयविषये प्रामाण्याश्रयाग्राह्यत्वस्य साध्यत्वे हेतौ तृतीयक्षणवृत्तित्वविशेषणवैयर्थ्यमुद्भाव्य एतत्कल्पस्य मिश्रैराश्रितत्वादेतत्कल्पे तद्वैयर्थ्यमुपपादयति । (स्वाश्रयानिवर्तनीयश्चेति) अर्थसंशयोऽपि—तदाहितार्थसंशयोऽपि । तद्वारणाय—तादृशार्थसंशयविशेष्यघटादौ स्वाश्रयग्राह्यतया घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय (हेताविति) हेतौ तृतीयक्षणवृत्तिसंशयपर्यन्तनिवेशे स्वाश्र-

[दी] विश्राम्यतु तावदर्थान्तरम्, घटादीनां स्वाश्रयानिवर्तनीयस्य देवदत्तीयत्वादिकोटिकस्य प्रामाण्यसंशयाहितस्य संशयस्य विषयता तु केन वार्यताम्। अथ स्वकोटिकस्वाश्रयानिवर्तनीयस्वाश्रयोत्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशयस्य विशेष्ये स्वाश्रयग्राह्यत्वाभावः,

---

[ग] यत्परित्यज्य यत्संशयविशेष्यो घटत्वादिना स्वाश्रयविषयो घटादिः स संशयो न हेतुघटक इति स्वाश्रयानिवर्तनीयसंशयविषयत्वेन घटादेर्न साध्यघटकत्वेत्यभिमानः। अयं घट इत्यादिव्यवसायतृतीयक्षणवृत्तितया हेतावपि घटकस्य घटादिधर्मिकदेवदत्तीयत्वादिकोटिकसंशयस्य स्वाश्रयानिवर्तनीयस्य विषये घटादौ स्वाश्रयग्राह्यतया हेतौ तृतीयक्षणवृत्तिसंशयनिवेशेऽपि तादृशाप्रामाण्यसंशयाहितघटादिधर्मिकपटत्वादिसंशयस्यापि स्वाश्रयानिवर्तनीयत्वेन साध्यघटकताया दुर्वारतया तादृशसंशयविषये घटादौ स्वाश्रयग्राह्यतयापि घटत्वादौ व्यभिचारो दुर्वार इति सूचयति (विश्राम्यत्विति) (अर्थान्तरमिति) विप्रतिपत्तावकोटितया उक्तसंशयविशेष्ये स्वाश्रयग्राह्यत्वाभावरूपसाध्यस्याजिज्ञासितत्वेनेत्यादिः। न चैतादृशपरतोग्राह्यत्वस्यैव नैयायिकैरुद्भावनाद्विप्रतिपत्त्यस्य कोटितासम्भवः, यावत्स्वाश्रयग्राह्यत्वमात्रस्यैव गुरुणा साधनीयत्वात्तदुक्तस्य तद्विशेषाभावरूपसाध्यस्य तद्विरोधितया नैयायिकैरुद्भावनायोगात्, तत्कोटिमादाय संशयस्याप्यसम्भवाच्च। हेतौ व्यर्थविशेषणतामपश्यन् दर्शितसंशयद्वयप्रकारकं साध्ये स्वकोटिकत्वतृतीयक्षणवृत्तित्वरूपविशेषणद्वयम् संशये प्रवेशयति। (अथेति) (स्वकोटिकेति) स्वपदं साध्यवत्त्वेनाभिमतपरम्। स्वाश्रयेत्यत्र स्वं प्रामाण्यमेव। देवदत्तीयत्वादिकोटिकस्यापि घटे घटत्वावगाहिव्यवसायोत्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशयस्य घटादौ घटत्वकोटिकत्वासम्भवात् स्वकोटिकत्वविशिष्टसंशयविशेष्यत्वपर्यन्तं विवक्षणीयम्। व्यवसायस्थितिक्षणापेक्षया तृतीयक्षणे व्यवसायरूपप्रतिबन्धकस्याव्यवहितपूर्वकाले असत्त्वेन तद्विषयेऽपि घटत्वा-

[दी] शब्दमात्रानुगमेन वाच्य इति चेत्, स्वरूपेण रूपान्तरेण वा तत्र गृह्यमाणस्य अन्यरूपेण संशयस्य तथाविधत्वात् तद्विषये—तादृशस्य गृह्यमाणत्वेन व्यभिचारात्, एवं धर्मितावच्छेदकभेदादिरपि द्रष्टव्यः निर्वक्तव्यः । कुकल्पनासहत्वादरे तु हेतौ व्यर्थविशेषणत्वमिति दिक् ।

[ग] द्विप्रकारकसंशयसम्भवात् घटत्वादौ व्यभिचार इति· स्वाश्रयानिवर्तनीय इति संशयविशेषणम् । स्वकोटिकेत्यत्र स्वपदार्थाननुगमस्य दुर्वारतया (शब्दमात्रानुगमेनेति) स्वाश्रयोत्तरतृतीयक्षणेऽपि कदाचित् प्रामाण्यसंशयाहितार्थसंशयसम्भवात् तादृशसंशयविशेष्ये स्वाश्रयग्राह्यघटत्वादौ व्यभिचारसत्त्वेऽपि दूषणान्तरमाह (स्वरूपेणेति) स्वरूपेण गृह्यमाणत्वम् स्वांशे निष्प्रकारकग्रहविषयत्वम् । रूपान्तरेण—घटत्वादिना । तत्र—घटादौ । गृह्यमाणस्य—घटत्वादेः । अन्यरूपेण— जातित्वादिना । संशयस्येत्यत्रापि तत्रेत्यनुषज्यते । तथाविधत्वात्—स्वकोटित्वादिविशेषणवत्त्वात् । तद्विषये—तादृशसंशयविशेष्ये । तादृशस्य—घटत्वादेः, गृह्यमाणत्वेन (व्यभिचारादिति) (धर्मितावच्छेदकभेदादिरपीति) संशयनिश्चययोर्धर्मितावच्छेदकादिभेदोऽपि व्यभिचारप्रयोजकतया द्रष्टव्यः । एकरूपावच्छिन्ने" धर्मिणि गृह्यमाणस्य धर्मितावच्छेदकान्तरावच्छिन्ने तत्र संशयस्य तथाविधत्वात्तद्विशेष्ये गृह्यमाणतया व्यभिचार इत्यर्थः । आदिपदात् संसर्गभेदपरिग्रहः । ननु यद्रूपावच्छिन्नयत्संसर्गावच्छिन्नस्वनिष्ठकोटितानिरूपको यः स्वाश्रयानिवर्तनीयस्वाश्रयोत्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशयस्तद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्ने तेन रूपेण तत्सम्बन्धेन स्वाश्रयांशे गृह्यमाणत्वाविवक्षायां नोक्तदोषः, तादृशविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्ने तद्रूपादिना स्वाश्रयागृह्यमाणत्वं च तदवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वानिरूपकस्वाश्रयसामान्यकत्वम्, अतो यथाश्रुते यावत्स्वाश्रयानिवेशे बाधस्य सन्निवेशे च पूर्वोक्तक्रमेणाप्रसिद्धेः सत्त्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह (कुकल्पेनेति) (हेतौ व्यर्थविशेषणत्वमिति) यावत्स्वाश्रयग्राह्यघटत्वादावप्युक्तरीत्या

[दी] केचित्तु स्वाश्रयोत्तरसमानाधिकरणस्वार्थकोटिकयावत्संशयपूर्वकालीन-स्वाश्रयोत्तरसमानाधिकरणसंशयकोटित्वादित्यर्थः,

[ग] साध्योपपादनेऽन्यत्र सर्वत्रैव साध्यसत्त्वाद्विषयत्वमात्रस्यैव हेतुतासम्भवादिति भावः। स्वाश्रयोत्तरतृतीयक्षणवृत्तियत्संशयस्य यद्धर्मावच्छिन्ने येन रूपेण यत्सम्बन्धेन यः कोटितया विशेषणं तद्धर्मावच्छिन्ने स तेन रूपेण तत्सम्बन्धेन न यावत्स्वाश्रयमात्र इति सामान्यव्याप्त्यादरेण हेतुविशेषण-सार्थक्येऽपि यत्तदर्थाननुगमदोषो दुर्वार एव। एवं स्थितिक्षणापेक्षया तृतीयक्षणजातस्य प्रामाण्यसंशयानुत्तरस्य तदुत्तरस्य वा संशयस्य विषय-त्वमर्थेऽपीति व्यभिचारो दुर्वारः, उत्पत्तिक्षणमपेक्ष्य तृतीयत्वनिवेशेऽपि व्यवसायद्वितीयक्षणे यत्र कथंचित् प्रामाण्यसंशयात्तदनन्तरक्षणेऽर्थसंशयस्त-मादाय व्यभिचार इत्याशयः। केचित्तु चतुर्थादिक्षणोत्पन्नसंशयविषयार्थ-व्यभिचारवारकक्षणविशेषणतृतीयत्वोपादानं सेशये यावदर्थसंशयपूर्वत्वला-भाय, अर्थसंशयस्तु न तथा तत्पूर्वत्वस्यैव तत्र विरहादित्याहुस्तन्मतमुप-न्यस्यति। (केचित्त्विति) चतुर्थादिक्षणजातार्थसंशयस्याप्युदीच्यार्थसंशय-पूर्वकालीनतया उद्धारणाय "यावदिति" संशयविशेषणम्। स्वाश्रयोत्तर-तृतीयक्षणोत्पन्नप्रामाण्यसंशयस्यापि तत्स्वाश्रयपूर्वकालीनार्थसंशयादपूर्व-त्वासिद्धिरतः (स्वाश्रयोत्तरेति)— उत्तरदलप्रविष्टस्वाश्रयव्यक्त्युत्तरकालीना-र्थकम्। उक्तप्रामाण्यसंशयस्य द्वितीयतृतीयक्षणजातपुरुषान्तरीयार्थसंशय-पूर्वकालीनत्वाभावादसिद्धिरतः (समानाधिकरणेति) तद्व्यक्तिसमानाधिकर-णार्थकम्। न च यादृशव्यवसायद्वितीयतृतीयक्षणे कस्यापि पुंसो नार्थसंश-यस्तत्तृतीयक्षणवृत्तिप्रामाण्यसंशयमादायैव प्रामाण्ये हेतुसत्त्वोपपत्तेः समाना-धिकरणेति व्यर्थमेवेति वाच्यम्, पुरुषाणामानन्त्यात् यद्व्यवसायद्वितीया-दिक्षणे नार्थसंशयस्तस्य दुर्निश्चयतया सन्दिग्धासिद्धेर्दुर्वारत्वात्। न चा-सिद्धिवारकत्वेऽपि व्यभिचारावारकतया वैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम्,

[दी] स्वार्थत्वन्तु स्वाश्रयविषयताप्रयोजकप्रत्यासत्तिशालित्व स्वाश्रयविष-

[ग] स्वाश्रयोत्तरसंशयमात्रस्यैव स्वाश्रयोत्तरयावदर्थसंशयपूर्वकालीनतया स-न्दिग्धासिद्धत्वादप्रसिद्धिसन्देहेन व्याप्तिग्रहासम्भवात्तद्वारकस्यापि विशेषणस्य व्याप्तिग्रहौपयिकतया सार्थकत्वात् । स्वाश्रयोत्तरसमानाधिकरणप्रामाण्यसं-शयपूर्वकालीनत्वस्य तत्राभावादसिद्धिरतः (स्वार्थकोटिकेति) प्रामाण्यस्या-प्यर्थतया (स्वार्थेति) स्वार्थत्वं स्वाश्रयार्थत्वं प्रामाण्यव्यावृत्तमग्रे निर्वचनी-यम् । प्रामाण्यसंशयस्यापि प्रामाण्यघटकतया स्वार्थविषयकत्वात् तत्को-टिकत्वनिवेशः । कोटित्वमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वम् । स्वाश्रयज-न्यतादृशस्वार्थप्रकारताशालिसंस्कारपूर्वतायाः स्वाश्रयोत्तरप्रामाण्यसंशये अ-भावात् संस्कारवारणाय संशयपदं ज्ञानमात्रार्थकम् । प्रामाण्यघटकघटादि-रूपधर्मिमुख्यविशेष्यकघटत्वादिनिश्चयस्य यावदर्थान्तःपातित्वेऽपि क्षति-विरहात् । यादृशव्यवसायद्वितीयक्षणतृतीयक्षणयोर्यत्र न तादृशनिश्चयस्तत्र तृतीयक्षणजातप्रामाण्यसंशयमादायैव हेतुसिद्धिसम्भवात्, उपदर्शितयाव-त्संशयपूर्वकालीनं स्वाश्रयपूर्वकालीनं पुरुषान्तरीयघटार्थसंशयमादायैवार्थे व्य-भिचारवारणाय स्वाश्रयोत्तरत्वतत्सामानाधिकरण्ययोर्निवेशः । स्वाश्रयजन्य-संस्कारीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रये प्रामाण्यघटकतया तत्संशय-विषये चार्थे व्यभिचारवारणाय ज्ञानार्थकसंशयपदतादृशप्रकारकताश्रयार्थक-कोटिपदं । स्वाश्रयविषयत्वरूपस्वार्थत्वस्य प्रामाण्यसाधारणतयोपदर्शित-स्वार्थकोटिकसंशयत्वस्य प्रामाण्यसंशयसाधारणतया तत्पूर्वत्वस्य तत्राभावा-दसिद्धिरतः प्रामाण्यव्यावृत्तं स्वार्थत्वं निर्वक्ति (स्वार्थत्वन्त्विति) (स्वाश्रयवि-षयेति) अत्र स्वाश्रयो यावत्त्वेन विशेषणीयः, अन्यथा प्रामाण्यस्यापि क्वचित् स्वाश्रय उपनीतस्य भानात् तद्विषयताप्रयोजकोपनयसन्निकर्षस्य तत्र सत्त्वेन तद्वारणासम्भवात्, एवं च स्वार्थघटत्वादिनिष्ठायामनुमित्यादि-रूपव्यवसायविषयतायामिन्द्रियप्रत्यासत्तेरप्रयोजकतया प्रत्यक्षत्वेन स्वाश्रयो विशेषणीयः, प्राभाकरानुमता प्रामाण्यनिष्ठा प्रत्यक्षरूपव्यवसायस्यापि विष-

[दी] यत्वेनोभयमते न्यायमते वा सिद्धत्वमित्याहुः । अन्ये तु स्वाश्रये सत्यपीत्यादिविरोधप्रदर्शनमुखेन संशये स्वाश्रयाप्रतिबध्यत्वमुक्तम्, स्वाश्रयाप्रतिबध्यसंशयमात्रकोटित्वात्, स्वाश्रयप्रतिबध्यसंशयाकोटित्वादिति यावत् ।

[ग] यता, स्वनिष्ठतद्विषयत्वावत् नेन्द्रियप्रत्यासत्त्यधीना, पूर्वकाले तदाश्रयविरहेण तदाश्रयघटितमनस्सन्निकर्षस्य तदा तत्राभावादिति नासिद्धिः । परेषामतीन्द्रियविषयकप्रत्यक्षाप्रसिद्ध्या तद्घटितप्रामाण्यपक्षकस्थले निरुक्तस्वार्थत्वं न प्रसिद्ध्यतीति तद्घटितहेतोरुभयत्र प्रसिद्ध्यर्थं तदन्यथा निर्वक्ति (स्वाश्रयेति) यावत्स्वाश्रयेत्यर्थः । तेन प्रामाण्यस्य स्वाश्रयेश्वरज्ञानविषयतया न्यायमतसिद्धत्वेऽपि तद्वारणम् । यावत्स्वाश्रयविषयतया प्रामाण्यं गुरुमतसिद्धमित्येकतरमतसिद्धत्वमुपेक्ष्य उभयमतसिद्धत्वोपादानम् । न्यायमतसिद्धत्वनिवेशनेनैव प्रामाण्यवारणं सम्भवतीति गुरुमतसिद्धत्वनिवेशनमनर्थकमित्यभिसन्धायाह (न्यायमते वेति) अत्र स्वार्थकोटिकसंशयप्रसङ्गवारणाय कालीनान्तविशेषणस्य स्वाश्रयोत्तरत्वसमानाधिकरणत्वयोरुपादानमपेक्ष्य स्वार्थकोटिकान्यत्वविशेषणोपादानमेवोचितम्, प्रामाण्यस्य स्वाश्रयप्राक्त्वेऽपि स्वार्थकोटिकान्यसंशयकोटित्वरूपहेतुसत्त्वं कालान्तरीणप्रामाण्यसंशयमादायोपपद्यत इति स्फुटतरमप्रयोजकत्वमिति चेत्तर्हि तदीयस्वाश्रयघटितोक्तहेतोरपि व्यवसायोत्तरचतुर्थक्षणादिवृत्तिप्रामाण्यसंशयमादायोपपत्त्या तद्दोषतादवस्थ्यमित्यस्वरसबीजं (विरोधप्रदर्शनेति) यदि प्रामाण्यसंशयः स्वाश्रयप्रतिबद्धः स्यात्तदा तत्पूर्वं स्वाश्रये सति तदुत्पत्तिविरुद्धयेतेत्यर्थप्रदर्शनेत्यर्थः । तथा च तदेव हेतुघटसंशये विशेषणमिति भावः । अर्थसंशयोऽपि प्रामाण्यसंशयजन्योऽन्यधर्मिकश्च स्वाश्रयाप्रतिबद्ध इत्यर्थे व्यभिचारमाशङ्क्य मथान्तरसर्गेण हेतुं दर्शयति (स्वाश्रयेति) स्वाश्रयाप्रतिबद्धमात्रसंशयकोटित्वम्—प्रतिबद्धसंशयाकोटित्वे सति अप्रतिबद्धसंशयकोटित्वम्, तत्र वैयर्थ्येन विशेष्यदलं परित्यजति (स्वाश्रयप्रतिबध्ये-

[दी] न यावत्स्वाश्रयप्रकार इति साध्यम्, न तेन धर्म्यादौ व्यभिचारः । यस्य च धर्मस्य कदाचिदपि न तद्घटितप्रामाण्याश्रयप्रतिबध्यसशयस्तद्घटित प्रामाण्य पक्षबहिर्भूतमेवेत्याहुः ।

[ग] ति) प्रामाण्यस्य व्यवसायमात्रत्वेऽपि व्यवसायस्य प्रामसत्त्वेऽपि च प्रामाण्यसशयात्रासौ तत्प्रतिबद्धच इत्युभयमते हेतुसिद्धि । अर्थसंशयः प्रामाण्यसशयाजन्य समानधर्मिको व्यवसायप्रतिबद्धच इति तत्कोटावर्थे न व्यभिचार । प्रामाण्यसशयोऽपि प्रामाण्यविषयकत्वेनोभयसिद्धसमूहालम्बनरूपव्यवसायप्रतिबद्धच इति यत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वाश्रयनिश्चय सामान्यपर स्वाश्रयपद वाच्यम् । अर्थसशयरूपसमूहालम्बनप्रामाण्यसशयस्य व्यवसायप्रतिबद्धचतयाऽसिद्धिरिति स्वकोटिकयत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसंशयत्वव्यापकतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकप्रकृतप्रामाण्याश्रयनिश्चयसामान्यप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयिताकान्यत्वादित्येव हेतुर्विवक्षणीय । एव चार्थकोटिकलौकिकनिश्चयव्याप्तिमित्यादिसाधारणव्यवसायसामान्याप्रतिबध्यतया अर्थेनोक्तान्यत्वप्रतियोगिप्रसिद्धिरिति सरामपदम् । धर्मिकोटिकस्य सम्बन्धकोटिकस्य वा सशयस्य समानधर्मितावच्छेदिकाया अपि घटत्वादिबुद्धेरप्रतिबध्यतया स्वाश्रयमात्रधर्मितसम्बन्धयोर्निरुक्तहेतुर्व्यभिचारीत्यतो मद्मकारत्वरूपप्राप्तत्वविवक्षया तत्र साध्यसत्त्वमुपपादयति(न यावत्स्वाश्रयप्रकार इति) (कदाचिदपि नेति) सकलविषये सशयस्याप्रामाणिकतया कस्यचिद्धर्मस्य सश_ ॥ एव न प्रसिद्धयति, कस्यचित् प्रामाण्यसशयानन्तरकालमात्रे तत्प्रसिद्धावपि न निश्चयप्रतिबद्धयसशय प्रसिद्धयतीति भावः (पक्षबहिर्भूतमेवेति) न पक्षीकरणीयमित्यर्थ । प्रतिप्रामाण्य पक्षतावच्छेदकभेदादिति भाव । तथा च तत्प्रामाण्याश्रयप्रतिबध्यसशयाप्रसिद्धया न_ तद्घटित-

[दी] (अप्रामाण्येत्यादि) अप्रामाण्यम्---तत्प्रामाण्यविरोधि, तत्प्रामाण्याभावस्तद्भ्रमत्वं च; तत्संशयजन्यसंशयाविषयत्वादित्यर्थः ।

[ग] साधनाप्रसिद्धिरितिभावः । स्वीकरीत्या यथाश्रुतेनैवोपपत्तेरीदृशप्रयासो व्यर्थ इत्येतत्कल्पेऽस्वरसः । तद्द्वितीयहेतुं व्याख्यातुमुपक्रमते (अप्रामाण्येत्यादीति) अप्रामाण्यपदस्य भ्रमत्वप्रमात्वाभावयोरेकतरमात्रपरत्वे यादृशप्रामाण्याश्रयेऽन्यादृशाप्रामाण्यसंशयादेवार्थसंशयः तत्रोपात्ताप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयाप्रसिद्ध्या साधनाप्रसिद्धिरित्याशङ्क्याप्रामाण्यसंशयपदमनुगतरूपेणोभयपरतया व्याचष्टे (अप्रामाण्यमिति) विषयभेदभिन्नप्रामाण्यसामान्यविरोधित्वं न कुत्रापि तादृशाप्रामाण्ये, यत्किञ्चित्प्रामाण्यविरोधित्वनिवेशे प्रामाण्यरूपप्रकारघटितप्रामाण्यविरोधितादृशाप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयाविषयतया प्रामाण्ये हेत्वसिद्धिरित्यतः (तदिति) प्रकृतार्थकम् । प्रामाण्यसंशयजन्यस्येव तदजन्यस्याप्यर्थनिश्चयकालीनार्थसंशयस्य सत्त्वात् तद्विषयतथार्थे व्यभिचारतादवस्थ्यमिति नञ्व्यत्यासेन व्याचष्टे (तत्संशयजन्येति) ननु स्वाश्रये सतीत्यस्यानुषङ्गेण स्वाश्रयसमानकालीनत्वस्य स्वाश्रयाव्यवहितोत्तरत्वस्य वा लाभेन सामञ्जस्ये किं नञ्व्यत्यासेनेति वाच्यम्, नञ्व्यत्यासं विनाऽन्यधर्मिकस्य प्रामाण्यसंशयजन्यसंशयस्य विषयताभावाय व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । स्वाश्रयसमानधर्मिकत्वस्य संशयविशेषणत्वे प्रामाण्यसंशये तथात्वस्य स्वमते असिद्ध्या प्रामाण्ये हेत्वसिद्धेः । व्यवसायव्यक्तिविशेषोपादाने अप्रामाण्यसंशयाजन्यत्वविशेषणवैयर्थ्येन पूर्वहेत्वविशेषापत्तेः । यद्व्यवसायानन्तरद्वितीयक्षणे कथञ्चित् प्रामाण्यसंशयस्तद्द्वितीयक्षणे च तज्जन्य एवार्थसंशयस्तां व्यक्तिमुपादायानन्यान्तसार्थक्याव्यभिचारयोरुपपादनसम्भवेऽपि प्रयासबाहुल्यात् । तत्संशयत्वेन --- तदप्रामाण्यसंशयत्वेन । तथा च तदप्रामाण्यसंशयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकविषयताशून्यत्वादिति पर्यवसितो हेतुः ।

[दी] तत्संशयस्य च तत्संशयत्वेन जनकत्वं विवक्षितम्, तेन धारावाहिकाप्रामाण्यसंशयस्य पूर्वपूर्वतत्संशयजन्यस्य तादृशाप्रामाण्यतदीयज्ञानप्रामाण्याप्रामाण्योभयसमूहालम्बनसंशयस्य च विषयत्वेऽपि नासिद्धिः। यदि च कचिद्धर्मिविशेषे प्रामाण्यसंशयादितो न संशयस्तदा तद्घटितप्रामाण्यपक्षाद्यद्भिर्भावनीयम्।

[ग] तेन—तादृशजनकत्वविवक्षणेन (धारावाहिकाप्रामाण्यसंशयस्येति) अप्रामाण्यसंशयधारान्तःपातिद्वितीयादिसंशयस्येत्यर्थः। अस्यैव विशेषणम् (पूर्वपूर्वतत्संशयजन्यस्येति) विशेषणज्ञानविधया पूर्वसंशयो यज्जनकस्तादृशस्येत्यर्थः। विषयत्वेऽपि प्रामाण्यस्य नासिद्धिरित्यग्रिमेणान्वयः। केवलस्य संशयत्वस्यावच्छेदककोटिप्रवेशविवक्षायामीदृशदोषोद्धारसम्भवेन तत्तदप्रामाण्यविषयकत्वपर्यन्तस्य तथात्वविवक्षाया फलमाह (तादृशाप्रामाण्येति) ईदृशसमूहालम्बनस्य प्रामाण्यसंशयं प्रति प्रामाण्यसंशयत्वेनैव जनकता, न तु घटत्वादिप्रकारघटितप्रामाण्यसंशयत्वेनेति तद्व्युदासः। तदप्रामाण्यसंशयजन्यविषयसंशयरूपसमूहालम्बनरूपप्रामाण्यसंशयविषयतयाऽसिद्धेर्वारणाय जन्यसंशयविषयताऽजन्यतावच्छेदकविषयतारूपा विवक्षिता। तल्लाभायैव च संशयपदम्। वस्तुतो धर्मितावच्छेदकादिव्यावृत्तकोटिनिष्ठविलक्षणविषयानिवेशलाभाय तत्, अन्यथा घटत्वादिप्रकारताघटितप्रामाण्यस्य कचित्तादृशसंशयजन्यघटत्वादिसंशयधर्मितावच्छेदकप्रवेशेनासिद्ध्यापत्तेः। धर्मितावच्छेदकविषयताया अपि तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकज्ञानत्वावच्छिन्नधर्मिकाप्रामाण्यसंशयजन्यतावच्छेदकगर्भनिवेशादप्रामाण्यसंशयजन्यतावच्छेदकत्वविवक्षया तद्वारणासम्भवात्। यादृशधर्मस्य प्रमत्वसंशयात् प्रमत्वाभावसंशयाच्च न कदाचिदपि संशयस्तद्घटितप्रामाण्यानुमाने साधनाप्रसिद्धिमाशङ्क्याह (यदि चेति)

[दी] केचित्तु प्रामाण्याप्रामाण्यमात्रकोटिकसंशयकोटित्वादित्यर्थमाहुः । अत्र च हेतौ–क्वचिदपि हेतावप्रयोजकत्वम्, क्वापि च सन्दिग्धासिद्धत्वमिति

[ग] अर्थसंशयवारणायोपात्तं प्रामाण्यसंशयाजन्यपदं प्रामाण्याप्रामाण्यकोटिकार्थकम्, तावता प्रामाण्यसंशयाहित इव तदनाहितोऽप्यर्थकोटिकसंशयो वार्यत इति केचिदाहुः तन्मतमुपन्यस्यति (केचित्त्विति) प्रामाण्यसंशयात्मकसमूहालम्बनरूपार्थसंशये कोटित्वार्थे व्यभिचारवारणाय मात्रपदम् । तन्मात्रकोटिकत्वम्–तदितराकोटिकत्वम् । संशयमात्रस्यैव प्रामाण्यादीतरकोटितावच्छेदकादिविषयकतया कोटिपदम् । प्रामाण्यादिघटकेऽर्थे व्यभिचारवारणाय चरमं कोटिपदम् । उदक्षरतास्वारस्यबीजम् । हेतुद्वये दूषणमाह (अत्र चेति) अनयोर्हेत्वोर्मध्य इत्यर्थः । (हेतावितिं) द्वितीयहेतावित्यर्थः (अप्रयोजकत्वमिति) प्रामाण्यस्य स्वतोऽवग्राहनेऽपि तत्संशयमात्रस्य तत्संशयाजन्यतया तत्राप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयाविषयत्वरूपहेतुसत्त्वे विरोधाभावादिति भावः ।

यद्यपि प्रथमहेतोरपि व्यवसायाप्रतिबद्धयभिन्नधर्मिकसंशयसाधारणरूपेण संशयनिवेशादप्रयोजकत्वं दुर्वारमेव; तथाप्यप्रयोजकत्वमित्यस्याप्रयोजकत्वमात्रार्थकतया न विरोधः ।

अथवा यादृशव्यवसायव्यक्तेस्तृतीयक्षणे न व्यवसायधर्मिकं प्रामाण्यसंशयः अपि तु व्यवसाय एव, तद्व्यक्तेरेव हेतौ प्रवेशात् तत्तृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयत्वं उभयमते व्यवसायरूपधर्मिविशेषणतया स्वाश्रयग्राह्ये तत्र स्वाश्रयग्राह्यत्वोपगमेनोपपद्यत एवेति प्रथमे नाऽप्रयोजकत्वं (क्वापि चेति) प्रथमहेतावित्यर्थः । व्यवसायानन्तरक्षणे जायमानः प्रमा न वेति संशयो धर्मधर्मिज्ञानयोर्भेदाभेदरूपाप्रमात्वप्रमात्वकोटिक एव न तु याथार्थ्याऽयाथार्थ्यकोटिकः, तादृशश्च व्यवसायनाशे सत्येव, व्यवसायात्मकतज्ज्ञानजन्य-

[वी] द्रष्टव्यम् । भट्टमिश्रौ प्रत्याह (विवादेति) अत्र विप्रतिपत्तौ उप-वर्णितेन तदप्रामाण्याविषयकत्वेन ग्राहकं विशेषणीयम् । अतो न सिद्ध-साधनम् । ग्राहकम्— ग्रहः । हेतौ तदा च यावत्त्वाविशेषितस्तादृशो ग्रहः । परामर्शनीयः ।

[ग] संस्कारजन्यादुद्बोधकाकल्पनेन घटत्वादिना पुरोवर्त्यविषयकात् पुरो-वर्तिविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन व्यवसायरूपधर्मिविषयकज्ञानादेव चतुर्थक्षणादौ जायत इति प्राभाकरैरुपगमात्, याथार्थ्यरूपप्रामाण्ये स्वाश्र-योत्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयत्वस्य उभयवाद्यसिद्धतया सन्दिग्धासि-द्धत्वमिति भावः (विप्रतिपत्तावुपवर्णितेनेति) प्रामाण्याग्राहकत्वेन ज्ञानग्राह-कत्वेन च यद्गुरुमतसिद्धम् तदन्यत्वरूपेणेत्यर्थः । ग्राहकम् — स्वाश्रय-ग्राहकम् (न सिद्धसाधनमिति) अप्रामाण्यभ्रमरूपानुव्यवसायेन ज्ञानपद-जन्यशाब्दबोधादिरूपेण च प्रामाण्याश्रयग्राहकेणाग्रहणाद्यावत्स्वाश्रयाग्राह्य-त्वसत्त्वेन प्रसक्त सिद्धसाधनं नेत्यर्थः । ग्राहकग्राह्यत्वस्य ग्राहकसामग्री-जन्यग्रहविषयत्वरूपस्य निवेशे यावत्सामग्रीजन्यग्रहाप्रसिद्ध्या यावत्त्वस्य फलतो ग्राह्यत्वघटकग्रहविशेषणत्वोपगमे तत्सामग्रीजन्यत्वेन तदुपादानं शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यतयाऽनुचितमिति ग्राहकपदस्य ग्रहपरता-माह—(ग्राहकमिति) एवं च ग्राह्यत्वमपि विषयत्वमेव, न तु जन्यग्रहविष-यत्वम्, पूर्वानुमाने स्वाश्रयाग्राह्यत्वस्य स्वाश्रयविषयत्वाभावरूपताकथनात् न व्याख्यातम् । यावत्त्वविशेषितस्य स्वाश्रयस्य तच्छब्देन परामर्शे कस्यापि क्षणस्य यावत्स्वाश्रयग्रहोत्तरतृतीयत्वाभावेन यावतो ग्रहान्प्रत्येकं निवेश्य तदुत्तरतृतीयक्षणानां निवेशे तावत्क्षणवृत्तिसंशयाप्रसिद्ध्या साध-नाप्रसिद्धिः, अतः तत्पदपरामर्शनीयग्रहे यावत्त्वविशेषणं जहाति (तदा चेति) तादृशग्रहः—प्रामाण्यविषयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नः—स्वाश्रयग्रहः । घटत्वप्रकारकत्वाद्यनवगाहिस्वाश्रयविषयकशाब्दबोधादि-तृतीयक्षणे स्वाश्रये सन्दिह्यमानघटत्वप्रकारकत्वादौ यावदनुव्यसायादिप्राये

[म] यद्वा अनभ्यासदशापन्नैतज्ज्ञानप्रामाण्यं एतत्प्रामाण्यसंशयपूर्वकालीनैतज्ज्ञाननिश्चयाविषयः, एतज्ज्ञाननिश्चयानन्तरं सन्दिह्यमानत्वात् अप्रामाण्यवत् ।

[दी] सन्दिह्यमानत्वादित्यस्य तत्रेत्यादिः । शेषं पूर्ववत् । (यद्वेत्यादि) यस्य निश्चयस्योत्तरतृतीयक्षणे व्यवसाये प्रामाण्यसंशयस्स निश्चयपदेन विवक्षितः । तन्निश्चयव्यक्तिपरिचयाय साध्ये कालीनान्तम् ।

[ग] व्यभिचारवारणाय भिन्नान्तम् । अनुव्यवसायाद्युत्तरतृतीयक्षणे व्यवसायमिश्रे सन्दिह्यमानज्ञानत्वघटत्वप्रकारकत्वादौ व्यभिचारवारणाय पूरयति (सन्दिह्यमानत्वादित्यस्येति) तत्रेत्यस्य स्वाश्रय इत्यर्थः । एवं साध्येऽपि सदंशे प्रामाण्यपर्यन्तं निवेशनीयम्, तेन व्यवसायांशे तादृशक्षणे सन्दिह्यमानघटत्वगुणत्वादिरूपप्रकारे न व्यभिचारः । व्यवसायांशे यावदनुव्यवसायमाद्यतयोभयथाविसिद्धघटत्वप्रकारकत्वादावनुव्यवसायविषयकात्तदंशे प्रामाण्यसंशयादपि प्राक्नुव्यवसायतृतीयक्षणे व्यवसायांशे संशय इति न तत्र व्यभिचारः । तादृशसंशयस्वीकारे च स्वघटितप्रामाण्यग्रहानन्तरक्षणभिन्नत्वेन क्षणो विशेषणीयः । (शेषमिति) सति सप्तम्यन्तं तदुत्तरतृतीयत्वप्रतियोगिस्वाश्रयनिश्चयसामानाधिकरण्यार्थकम्, यत्प्रकारकव्यवसायविषयकानुव्यवसायतृतीयक्षणे कश्चिदपि न प्रामाण्यसंशयस्तस्य पक्षबहिर्भाविभेत्यर्थः । एतज्ज्ञानविषयप्रामाण्यानुमितिरूपनिश्चयस्यापि स्वप्रागुत्तरप्रामाण्यसंशयपूर्वकालीनतया अव्यवहितपूर्वकाल एव निवेशनीयः, अव्यवधानं चानुगतं दुर्वचमिति तत्संशयव्यक्तित्वेन संशयो व्यवधानप्रतियोगितया निषेध्यः, तथा चानुव्यवसायविशेषादिरूपनिश्चयव्यक्तेरेव विशिष्योपादानं युक्तमित्याशयेनाह (यस्य निश्चयस्येति) नन्वेवं कालीनान्तवैयर्थ्यमित्यत आह (तन्निश्चयव्यक्तीति) निश्चयसंशययोर्विशेष्यतया एतज्ज्ञाननिवेशो व्यभिचारस्य

[दी] तथा च एतज्ज्ञानप्रामाण्यं नात्र ज्ञाने तन्निश्चयव्यक्तिग्राह्यम्। तदुत्तरतृतीयक्षणेऽत्र ज्ञाने सन्दिह्यमानत्वात्। प्रकारज्ञानत्वाद्योर्व्यवसायतद्विषययोस्तथा सन्दिह्यमानयोर्व्यभिचारवारणाय साध्यहेत्वोरत्रेति। अयं व्यवसायस्तत्र प्रामाण्यग्राहको न वेति

[ग] दर्शनीयतया तदन्तर्भावेन समुदितार्थमाह (तथा चेति) (प्रकारज्ञानत्वाद्योरिति) प्रकारे—घटत्वादौ। अनुव्यवसायतृतीयक्षणे व्यवसायरूपधर्मिणि सन्दिह्यमाने व्यभिचारवारणाय साध्ये "अत्रेति", तथा च घटत्वादेः प्रकारिताविशेषणत्वेन अनुव्यवसायग्राह्यत्वेऽपि ज्ञानांशे अग्राह्यतया साध्यसत्त्वात्र व्यभिचारः। ज्ञानत्वादौ च तथाविधक्षणे व्यवसायविषयघटांशे सन्दिह्यमाने तज्ज्ञानांशे तन्निश्चयग्राह्यतया व्यभिचारवारणाय हेतौ "अत्रेति" तथा च ज्ञानांशे सन्दिह्यमानतया तत्र हेत्वसत्त्वेन न व्यभिचार इत्यर्थः।

नच यद्व्यक्त्युत्तरतृतीयक्षणे व्यवसायादौ न घटत्वादिसंशयस्ताद्दशनिश्चयव्यक्त्युपादानेनैव सामञ्जस्ये किं विशेष्यविषयैतज्ज्ञानविशेषणेनेति वाच्यम्। ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदपक्षे एतदनुमानोपन्यासात्, यज्ज्ञानीयानुव्यवसायोत्तरतृतीयक्षणे ज्ञानादौ घटत्वादेर्न्संशयस्तत्प्रामाण्ये परतस्त्वसाधनायैतत्प्रयाससार्थक्यात्। गुरुणा सह विचारे उपपाद्यमाना मूलोपदर्शितप्रामाण्यपक्षकविप्रतिपत्तिर्न साधीयसी, तत्र व्यवसायांशे यावत्स्वाश्रयग्राह्यत्वस्य न्यायमतेऽप्रसिद्ध्या साध्यत्वोपगमासम्भवात्, प्रवृत्त्युपयोगिप्रामाण्यग्रहमधिकृत्यैव स्वत परतो वा सम्भवतीत्याक्षेपाद्विशेष्यांशमनन्तर्भाव्य यावत्स्वाश्रयग्राह्यत्वसाधनस्यानुपयुक्ततया तस्यापि साध्यत्वायोगात्। एतेनानुमानमपि प्रामाण्यपक्षक व्याख्यातम्, अतः स्वयं गुरुमते व्यवसायपक्षकं विप्रतिपत्त्यादिकं दर्शयति (अयमित्यादिना) घटत्वप्रकारकज्ञानत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे विधौ स्वप्रामाण्यावगाहिसमूहालम्बनशाब्दादिव्यवसायग्राह्यतया सिद्धसाधनम्, तादृशपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसाधने च प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकसमवहितव्यवसायस्य प्रामाण्यग्राह-

[दी] विप्रतिपत्तिः । अथ व्यवसायस्तत्र प्रामाण्यग्राहक, तत्र प्रामाण्यग्राहकसामग्रीजन्यत्वात्, इति स्थापनायामयं हेतुस्सन्दिग्धासिद्ध इति जल्पस्य पूर्वं रूपम् । उत्तरं त्वयं व्यवसायो न तत्र प्रामाण्यग्राहकः, तत्र प्रामाण्यसन्देहाविरोधित्वात्,

---

[ग] कतया भाषः । एवं घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वरूपप्रामाण्येन रूपेण विशेष्यनिवेश्य तत्र प्रामाण्यग्राहकत्वं यदि साध्यते तदा स्वभिन्नतादृशांशनाशे तद्ग्राहकत्वेनार्थान्तरम्, स्वांशे तद्ग्राहकत्वमेव च व्यवसायस्य प्रवर्तकतायामुपयुज्यते, स्वांशे तद्ग्राहकत्वं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन न साधयितुं शक्यते, स्वत्वघटिततया साध्यस्याननुगमात्; एकस्य साध्यस्य पक्षतावच्छेदकाक्रान्ते सर्वत्रासत्त्वात्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्ने तत्तद्व्यक्त्यंशे प्रामाण्यग्राहकत्वमेव साध्यमित्येतल्लाभाय पक्षे "अयमिति" साध्ये च "तत्रेति" । तत्पदं पक्षीकृतव्यवसायपरम् । तद्व्यक्त्यंशे प्रामाण्यग्राहकसामग्रीजन्यस्य तद्व्यक्तौ प्रामाण्यग्राहकत्वरूपसाध्याव्यभिचारितया हेतौ "तत्रेति" । यादृशयुक्तिकव्यवसायग्राहकत्वं तादृशयुक्तित एव स्ववृत्तिप्रामाण्यविशिष्टतद्ग्राहकत्वं साधनीयम्, अनुव्यवसायानभ्युपगमे व्यवसायस्यैव पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वविशिष्टे स्वस्मिन्प्रमाणत्वात्, पुरोवर्तिनि घटत्वादिसत्त्वावगाहितायाश्च तत्रोभयसिद्धत्वात्, अतो न हेत्वसिद्धिरित्याशयः । उक्तहेतौ साध्यव्याप्यताया नैयायिकेनाभ्युपगमात् कोऽत्र दोषः, यत्प्रत्याशयात्तौ परतस्त्वं साधयिष्यति, न हि वाद्युपन्यस्ते हेतौ निर्दोषे प्रतिहेतोस्तथात्वसम्भवः, विरुद्धार्थग्राहकत्वादित्याकाङ्क्षायामाह (अयमिति) इति——उक्तहेतुप्रयोगान्तम् । अतो हेतौ उक्तदोषाभिधानस्य वादिनोऽकर्तव्यत्वेऽपि न विरोधः । पूर्वं रूपम्——पूर्वभागः (उत्तरन्त्विति) रूपमित्यनुषज्यते । साध्ये ग्राहकपदं यदि तद्विषयकनिश्चयपरं तदभिप्रायेण प्रथमो हेतुः, अन्यथा प्रामाण्यसंशयाविरोधिनि प्रामाण्यसंशये व्यभिचारात् । प्रामाण्यसंशयाविरोधित्वं तत्सामान्याविरोधित्वरूपं वाच्यम्, अन्यथा अर्थसंशयरूपसमूहालम्बनप्रामाण्यसंशयविरोधितायाः व्यवसाये उभयसिद्धतया असि-

[दी] निश्चयत्वे सति तत्र प्रामाण्यसन्देहाविरोधित्वाद्वा इत्यादि । अत्रापि सन्दिग्धासिद्धत्व द्रष्टव्यम् । अयमनुव्यवसायो व्यवसाये प्रामाण्यग्राहको न वेति विप्रतिपत्तिः ।

[ग] द्धचापत्तेः । तथा च तत्रेति विशिष्यानुपादाने अस्मदादिज्ञाने प्रत्येक कुत्रापि नावाधर्मिकसशयप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धावपि परमेश्वरज्ञानादौ तत्सिद्धचत्तु तदभावस्तु प्रामाण्यानुमित्यादौ व्यभिचारीति तदुपादानम् । ग्राहकपदस्य सशयसाधारणतद्विषयकत्वमात्रार्थकत्वमेव युक्तम्, अप्रामाण्याविषयकत्वेन उभयसिद्धस्य व्यवसायस्य प्रामाण्यविषयकत्वसाधनेनैव प्रवर्तकतानिर्वाहादिति तन्मात्रसाध्याभिप्रायेण हेतौ निश्चयत्व निवेशयन् हेत्वन्तरमाह (निश्चयत्व इति) अस्यापि हेतोर्निर्दोषत्वे गुरुमतमसम्भवदुक्तिकमेवेति विचारानवकाश इत्याशयेनाह (अत्रापीति) सन्दिग्धमानत्वञ्च पूर्वरीत्या बोध्यम् । मूलानुसारिणि प्रकृते हेतौ सन्दिग्धमानत्वस्य दुष्परिहरत्वेऽपि जन्यत्वे सति तत्र प्रामाण्यग्राहकसामग्रयजन्यत्वेन तत्र प्रामाण्याग्राहकत्व साधनीयम्, व्यवसायादिसामग्रया प्रामाण्यादिनिष्ठसन्निकर्षविशेषनिरपेक्षाया प्रामाण्यादिग्राहकत्वोपगमे इच्छादिवृत्तिप्रकारित्वादिप्रत्यक्षानुरोधेन अवश्यकल्पनीयसन्निकर्षविशेषहेतुताया व्यभिचारेणासम्भव, सन्निकर्ष विना वस्त्वन्तरग्रहापत्तिश्चेत्यादिदूषणेन व्यवसायसामग्रया प्रामाण्यग्राहकत्व निराकृत्य प्रामाण्यग्राहकसामग्रयजन्यत्वरूपहेतु' पक्षे साधनीय इत्यवधेयम् । मिश्रमतेऽपि प्रामाण्यपक्षकविप्रतिपत्त्यादिकमसत्, न्यायमतेऽपि प्रामाण्ये केवलघटत्वप्रकारकत्वत्वादिना यावदनुव्यवसायग्राह्यतायास्सत्त्वात्, विशिष्टविधिकोटिसाधने सिद्धसाधनानवकाशोऽपि विशेष्यवृत्तेः विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमेन बाधस्य दुर्वारत्वात्, कथञ्चित् वारणसम्भवे प्रयासबाहुल्यात्, तन्मते प्रामाण्यग्राहकपक्षकविप्रतिपत्त्यादिकमाह (अयमनुव्यवसाय इति) विशिष्य तद्व्यक्तित्वेन पक्षनिवेशप्रयोजनमुक्तदिशाभेयं (व्यवसाय इति) स्वविषयज्ञानाश इत्यर्थ ।

[म] न च स्वपदस्य प्रामाण्यमात्रपरत्वात्तदाश्रयाग्राह्यत्वेन बाधः; स्वपदस्य सम्बन्धिपरत्वेन समभिव्याहृतपरत्वात्। अन्यथा स्वस्य परत्वात्परस्य च स्वत्वात् तदेतत्स्वस्य तदेतद्-स्वस्य च स्वपरसाधारणत्वात् स्वतः परतो वेति संशयो न स्यात्। प्रामाण्यस्य स्वग्राह्यत्वे बाधात्परिशेषेणान्यथाग्राह्यत्वं परतो ग्राह्यत्वमिति कश्चित्। प्रथमं च प्रामाण्यज्ञानं व्यतिरेकिणा। ननु प्रामाण्यप्रसिद्धिं विना व्याप्त्यग्रहात् कथमनुमानम्, अथ व्याघातदण्डभयेन प्रमा—तद्विपयसिद्धौ तद्दृष्टान्तेन ज्ञेयत्वादिना वह्नेः प्रमाविपयत्वमनुमेयम्, ततश्च सामान्यतस्तत्सिद्धौ न साध्याप्रसिद्धिः।

[वी] शेषं पूर्ववत्। एवं भट्टमतेऽपि पूर्वोक्तदिशा नेयम्। परन्तु तत्र स्थापनायां पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरुद्देश्या, प्रतिस्थापनायां तत्सामानाधिकरण्येनेति विशेषः। (अथेत्यादि)

[ग] शेषम्—स्थापनादिकं (एवं भट्टमत इति) (पूर्वोक्तदिशेति) प्रामाण्यपक्षकोक्तविप्रतिपत्त्युपदर्शितप्रामाण्याग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धं यत्तदन्यज्ञानत्वेन ज्ञाततालिङ्गकानुमितिं पक्षीकृत्येत्यर्थः। ज्ञाततालिङ्गकानुमितेर्नैयायिकासिद्धतया विशिष्य पक्षीकरणासम्भवात्। ननूक्तरूपस्य पक्षतावच्छेदकत्वे नैयायिकादिसिद्धानुमित्यादेः प्रामाण्यग्राहकत्वांशतस्सिद्धसाधनमित्यत आह (परन्त्विति) तत्र—भट्टमते (पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेति) तत्र च नांशतस्सिद्धसाधनं दोष इति भावः। तादृशानुमित्यादेः प्रामाण्याग्राहकतया तदभावसाधनेऽशतो बाधोऽपि न दोष इत्याह (प्रतिस्थापनायामिति) (इति विशेष इति) गुरुमिश्रमते एकैकव्यक्तेरेव पक्षतया स्थापनायामपि सामानाधिकरण्यमात्रेणैव साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वादिति भावः।

"व्याघातदण्डभयेनेति" ति—मूलम्; तत्र व्याघात.—अनु११।२

[ई] प्रमाया निषेधे क्रियमाणे तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातः; सिद्धायां प्रमायां सा सविषया ज्ञानत्वात् भ्रमवत् इति सविषयत्वे सिद्धे; विषयस्यापि तद्विषयत्वमर्थसिद्धमिति

[ग] सैव दण्डः, तद्बलाद्वयवस्थापनीयेऽर्थे विप्रतिपद्यमानवादिनिराकरणसाधनत्वात् तद्वयेन तद्वशेनेत्यर्थः । तत्रानुपपद्यमानमनुपपत्तिप्रयोजकं च पूरयति (प्रमाया इति) (निषेध इति) प्रमा नास्तीति वाक्यप्रयोगरूप इति शेषः । क्रियमाणे, माध्यमिकेनेत्यादिः । व्याघात इत्यग्रिमेणान्वयः । सप्तमी चात्र पञ्चम्यर्थे । तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्याम्—प्रमायास्सत्त्वासत्त्वाभ्याम् । प्रमायास्सत्त्वे तदसत्त्वप्रतिपादकवाक्यस्य प्रमाणरूपस्य व्याघातः, तदसत्त्वे व्यवहर्तव्यशरीरनिविष्टायास्तस्याः ज्ञानासम्भवेन तादृशवाक्यप्रयोगस्यैव व्याघातः ।

न च—प्रमासत्त्वे निषेधानुपपत्तिर्न तां साधयति, किन्तु तदसत्त्वे सानुपपत्तिः सैवान्यथानुपपत्तिरूपा तत्साधिकेति वाच्यम्; प्रमाणरूपविरोधिवाक्यस्य वस्तुसिद्धिविरोधितया प्रमा नास्तीति वाक्यस्य प्रामाण्यानुपपत्तिप्रयोजकं प्रमायास्सत्त्वं प्रमासिद्धावुपयुज्यत इति सिद्ध्यधीनव्याघातोपदर्शनाविरोधः ।

मिश्रास्तु प्रामाण्यनिषेधरूपस्य परकीयव्याघातस्येत्यग्रिममूलस्वरसात् प्रमा नास्तीति परकीयनिषेधवाक्यमेव व्याघातत्वेन तदनुपपत्तिमेव प्रयत्नेन व्याचक्षते, एतन्मते च "प्रामाण्यनिषेधरूपस्ये" ति मूलस्य प्रमानिषेधप्रतियोगिकानुपपत्त्यात्मकस्येत्यर्थकतया विरोधः, उक्तानुपपत्त्या विशेष्यवृत्त्यप्रकारकत्वेन प्रमासिद्धावपि न तद्विषयसिद्धिरिति" "तद्विषयसिद्धा"विति मूलमसङ्गतमित्याशङ्का निराकरोति (सिद्धायामिति) (विषयस्यापि तद्विषयत्वमिति) एतेन प्रमायास्सविषयकत्वसिद्धे विषयसिद्धिरूपत्वेऽपि प्रमाविषयत्वेन विषयासिद्ध्या न वह्नौ तत्साधनसम्भव इत्याशङ्का निराकृता । उक्तवह्निपक्षकानुमानस्यान्वयित्वमेव, सामान्यतः सिद्धप्रमाविषयरूपान्वयदृष्टान्तकथनादिति तत्र विशिष्येत्यादिना अन्वयित्व-

[म] विशिष्यानिर्णयादन्वयित्वासाधारण्ये। न च प्रामाण्यं नानुगतं किन्तु प्रतिज्ञानं विषयप्रकारभेदाद्भिन्नम्, तथा च वह्निज्ञानस्य वह्न्यवृत्तिप्रकारानवच्छिन्नत्वादिकं साध्यं तच्चाप्रसिद्धमिति वाच्यम्।

वह्निज्ञानस्य विशेष्यावृत्तिप्रकारानवच्छिन्नत्वादिकं साध्यमानं पक्षधर्मताबलेन वह्निविषयकप्रमात्वे पर्यवस्यतीति

[वी] वह्नेर्ज्ञेयत्वे सिद्धे अर्थाज्ज्ञानस्यापि वह्निविषयत्वं सिद्धम्। तथा च ज्ञायमानव्यतिरेकिणा तस्यैव प्रमात्वमनुमातुं युक्तमित्याशयेन तत्र दोषं निराकरोति (विशिष्येति)

[ग] निराकरणम्, ज्ञेयत्वहेतोस्सपक्षसत्त्वेन विपक्षासिद्ध्या तद्व्यावृत्त्यासत्त्वेन चासाधारण्यप्रसक्त्या तन्निराकरणं चासङ्गतम्। न चोक्तान्वयिप्रवृत्त्युत्तरकालीनव्यतिरेक्यनुमानदोषनिराकरणपरतया तत्सङ्गतिः, उक्तानुमान एव विधेयतावच्छेदकतया प्रमात्वमानाद्व्यतिरेकवैयर्थ्यात्, व्याप्ताधीनसाध्यसिद्ध्या प्रथमत एव व्यतिरेकिसम्भवेनोक्तान्वयिन एव वा वैयर्थ्याशङ्कामपनेतुं व्यतिरेकिण्येव निर्भराभिप्रायेण तत्सङ्गमयति (वह्नेरित्यादिना) (ज्ञेयत्वे सिद्ध इति) वह्निपक्षकज्ञेयत्वहेतुकोक्तानुमानाद्वरोधेन वह्नौ, ज्ञेयत्वसिद्धिस्वीकार इत्यर्थः। (तथा चेति) ईदृशरीत्या वह्निविषयकज्ञानत्वरूपपक्षतावच्छेदकप्रकारेण ज्ञानरूपपक्षसिद्धौ चेत्यर्थः। 'कामादात्, अन्वयानुमानान्तराकल्पन इत्यादिः। तस्यैव—वह्निविषयकज्ञानस्यैव। तत्र—ज्ञानपक्षकव्यतिरेक्यनुमाने। "विशिष्यानिर्णयादि" इति मूलस्य प्रमात्वेन सामान्यतः प्रमासिद्धावपि कुत्रापि ज्ञाने इदं ज्ञानं प्रमेति प्रामाण्यनिश्चयासत्त्वात् नान्वयित्वम्, हेतुमति विशिष्य साध्यनिश्चयाधीनहेतुधर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्यानिश्चयात्, हेतुमति साध्यसन्देहसम्भवेन हेतौ तत्सामानाधिकरण्यसंशयस्यैवोत्पादात्, न चासाधारण्यम्, हेत्वभा-

[म] चेत्? तर्हि प्रथमं कस्यापि स्वार्थं प्रामाण्यानुमानं न स्यात्, प्रामाण्यनिषेधरूपस्य परकीयव्याघातस्य तदा अनुपस्थितेः स्वयं प्रामाण्यनिषेधस्य तद्धीपूर्वकत्वात् प्रामाण्यमपरिज्ञाय प्रामाण्यनिषेधेन परकीयव्याघातस्याप्यज्ञानाच प्रवृत्तिसंवादविसंवादाभ्यां तद्धेतुज्ञानवैचित्र्यानुमानेऽपि यथोक्तरूपप्रामाण्यस्य विशेष्याप्रतीतेरिति । उच्यते— प्राग्भवीयसंस्काराद्विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वं तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं वा प्रामाण्यमात्रं स्मृतं वह्निज्ञानादौ साध्यमानं सर्वेषाममहिम्नां पक्षधर्मताबलाद्वह्निज्ञानस्य विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादौ पर्यवस्यति । स्वत प्रामाण्यनिषेधे प्राथमिकप्रामाण्यज्ञानस्यान्यथोपपादयितुमशक्यत्वादिति संप्रदायविदः । वयन्तु ब्रूमः—प्रथममप्रामाण्याभाव एव प्रामाण्यं व्यतिरेकिणा साध्यम्, तत एव निष्कम्पप्रवृत्तेरुपपत्तेः, तदेव वा सिध्यत् पक्षधर्मताबलेन तद्वति तत्प्रकारकत्वादिकमादाय सिध्यति, तदनन्तरं अर्थाद्वा सिध्यतीति वक्ष्यते । तथाहि—

[दी] (अयमित्यादि) अयम् धर्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्मिणि वह्नित्व—

[ग] वेऽपि उक्तरीत्या साध्यसामानाधिकरण्यानिश्चयात् इत्यर्थः । इदन्त्वरूपधर्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकत्वानवच्छिन्ने वह्नित्वप्रकारकानुभवे भवह्नित्ववृत्तिप्रकारकत्वाभावरूपसाध्यसाधने न भ्रमत्वशङ्काविरोधिनी भ्रमव्यावृत्तधर्मासिद्धेः । वह्नित्वमात्रेण गुञ्जादिविषयकस्य भ्रमरूपत्वेऽपि उक्तपक्षतावच्छेदकसहिततादृशसाध्यस्य तत्र निर्वाहात् । एवं ज्ञाननिष्ठस्येदन्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे एतदनुमानादुदीच्यस्य अगृहीताप्रामाण्याभावकज्ञानसमानविषयकज्ञानस्य प्रवर्तकत्वानिर्वाह, पूर्वज्ञाननिष्ठेदन्त्वघटितस्याप्रामाण्याभावावच्छेदकधर्मस्य तत्राप्रसिद्धेरित्याशयेन पक्षस्येदं पदं धर्मितावच्छेदकेदन्त्वविशिष्टविशेष्यकार्थकतया व्याचष्टे (धर्मितावच्छेदक इति) धर्मि-

[मू] अयं वह्निस्वेनानुभवो वह्निस्वाभाववति वह्निस्वप्रकारको न, अवह्निवृत्तिप्रकारको न, विशेष्यावृत्तिप्रकारको न, वह्निस्वप्रकारकत्वे सति

[दी] प्रकारकोऽनुभव इत्यर्थः । (अवह्निवृत्तीति) यत्र वह्नित्वं प्रकार—

[ग] णीति—सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वमनुभव इत्यनेनान्वयि । अनुभवपदं प्रत्यक्षपरम् । अयं वह्निरिति ज्ञानस्योपादानप्रत्यक्षविधया वह्न्यानयनप्रवृत्तिजनकत्वं नत्वन्यथा, तथा च प्रत्यक्षान्यतादृशज्ञाने प्रवर्तकत्वघटितप्रथमहेतोरसिद्धिरिति तद्वारणाय प्रत्यक्षत्वनिवेशः । अवह्निवृत्तिप्रकारकत्वाभावे साध्ये पक्षतावच्छेदकाकान्ते द्रव्यत्वादिमति वह्नित्वप्रकारकानुभवे बाधः, उदीच्यज्ञाने अप्रामाण्यशङ्कानिवर्तकावच्छेदकधर्मदर्शननिर्वाहाय अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्ध्यपेक्षयांशतो बाधस्यापि दोषत्वमिति साध्ये मात्र—पदमन्तर्भावयन् पक्षीभूतज्ञाने रूपाद्यंशे अवह्निमात्रवृत्तिरूपत्वादिप्रकारके साध्यसत्त्वं निर्वाहयितुं वह्नित्वेन स्वविषयधर्म्यंशं प्रवेशयति (यत्र वह्नित्वमिति) अत्र साध्ये वह्नित्वेन भासमानगुञ्जाया वह्निमात्रगुञ्जामात्रवृत्तिवन्त्वप्रकारकं वह्निगुञ्जयोरिमौ वह्नी इति ज्ञानं लोहितोऽयं वह्निरिति ज्ञानवत् विशेषणान्तरनिवेशनेन पक्षाद्बहिर्भावनीयम् । हेतोस्तद्व्यावृत्तिश्चाग्रे स्फुटीभविष्यति न च प्रथमे वह्निरूपविशेष्यांशे अवह्निमात्र—वृत्तिप्रकारकत्वाभावरूपसाध्यसत्त्वेन द्वितीये च स्वरूपतो भासमानवह्नि—त्वादिप्रकारांशे तादृशसाध्यसत्त्वेन न बाधादिप्रसक्तिरिति वाच्यम् । एवं सति सर्वत्रैव साध्यसत्त्वेन एतत्साध्यकनिश्चयत्वरूपहेतुघटकभेदविशेषणसंशयांशवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, तत्प्रकारकत्वादेरव्याप्यवृत्तित्वे तदवच्छिन्नभेदस्यैव साध्यताया उपगन्तव्यत्वात्; अन्यथा—साध्यस्य केवलान्वयितया प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्ध्या तद्घटितव्यतिरेकव्याप्तेरनिर्वाहेण व्यतिरेकिताया अप्युपपत्तेः ।

[दी] स्तत्र अवह्निमात्रवृत्तिप्रकारको नेत्यर्थः । वह्नित्वप्रकारतु धर्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्मिणि

[ग] यदि च—व्यतिरेकव्याप्त्या भ्रान्तस्य संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वादिहेतुकानुमितेर्निर्वाहाय साध्यवैयधिकरण्यरूपविशेषणानवच्छिन्नसाध्याभावव्यापकताया अनुमित्यौपयिकत्वेऽपि साध्यविशेषणानवच्छिन्नतद्व्यापकताया अपि अनुमितिप्रयोजकत्वमुपेयते—अतिप्रसङ्गविरहात् ; अत एव च गुणत्वाद्यभावे संयोगादिव्यापकताज्ञानात् गुणत्वादिना गुणादौ संयोगाद्यभावसिद्धिरप्युपपद्यते ; हेतुवैयधिकरण्याविशेषितहेत्वभावनिष्ठसाध्याभावव्यापकताया एव परमनुमित्यनुपयोगिता ; तथा सति संयोगादिरूपव्यतिरेकिहेतुनाप्यभ्रान्तस्य पृथिवीत्वाद्यनुमितिप्रसङ्गात् । एतदभिप्रायेणैव चानुमानदीधितौ संयोगाभावे साध्ये विभागाभावः केवलान्वयीत्युक्तं ग्रन्थकृतेति—त्वप्रकारकत्वादेरव्याप्यवृत्तित्वेऽपि साध्यवैयधिकरण्याविशेषितभ्रमत्वं प्रति हेत्वभावव्यापकताया निर्वाहकतया हेतुविशेषणसार्थक्यसम्भवेन भ्रमत्वाभावस्यैव साध्यत्वमुचितम्, तावतैवाप्रामाण्याभाव एव प्रामाण्यं व्यतिरेकिणा साध्यमिति यथाश्रुतग्रन्थसङ्गतेरित्युच्यते ; तथापि उक्तसमूहालम्बनादौ अभावरूपसाध्यसत्त्वेऽपि प्रतियोगिरूपतदभावस्यापि सत्त्वाद्धेत्वभावस्य च तत्रासत्त्वे च व्यतिरेकव्याप्तिर्दुर्घटैवेति हेत्वभावसत्त्वं तत्रोपपादनीयमिति भागासिद्धिवारणायोक्तसमूहालम्बनादेः पक्षबहिर्भाव आवश्यकः । साध्ये यदंशे वह्नित्वं प्रकार इत्यनेन विवरणमपि रूपादौ रूपत्वादिप्रकारके पक्षे साध्याभावसत्त्वे हेत्वभावस्य तं प्रति व्यापकता न स्यादिति व्यतिरेकव्याप्तिनिर्वाहार्थैवेति निरुक्तस्य प्रामाण्यस्य पक्षतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वसहितस्य भ्रमव्यावृत्तत्वमुपपादयति—(वह्नित्वप्रमास्त्विति) (धर्मितावच्छेदकेति) गुञ्जादिनिष्ठेदन्त्वादिरूपेत्यादिः । एवमग्रेऽपि । "धर्मि-

[दी]तत्रावह्निमात्रवृत्तिधर्मितावच्छेदकत्वप्रकारः । अत्र मात्रार्थघटकावह्निवृत्तित्वांशस्यानतिप्रयोजनकत्वा—

[ग] "णीति" सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वं भ्रम इत्यनेनान्वयि (तत्रेति) वह्नित्वेन भासमाने तादृशधर्मिणीत्यर्थः (अवह्निमात्रवृत्तीति) गुञ्जादौ वह्नित्वादिभ्रमजनकदोषस्य तद्वृत्तीदन्त्वग्रहाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अवह्निमात्रवृत्तित्वं वह्न्यवृत्तित्वे सत्यवह्निवृत्तित्वम्, तत्र अवह्निवृत्तित्वांशस्य निवेशनमफलत्वम्, तत्परित्यागे च यत्साध्याविशेष इत्यत आह (अत्रेति) (मात्रार्थेति) मात्रपदघटित अवह्निमात्रवृत्तिपदार्थेत्यर्थः । एतेन मात्रपदेन प्रकारे वह्निवृत्तित्वव्यवच्छेदमात्रबोधनादवह्निवृत्तित्वस्य तदघटकत्वेऽपि नासङ्गतिः (अनतिप्रयोजनकत्वादिति) अत्रावृत्तिप्रकारकज्ञानसाधारणस्य वह्न्यवृत्तिवृत्तिधर्मप्रकारकत्वाभावस्य तज्ज्ञानव्यावृत्तवह्न्यवृत्तिप्रकारकत्वाभावातिरिक्ततया वृत्त्यंशस्यानतिप्रयोजनकत्वम्, अवह्न्यंशस्य तु वैयर्थ्यमेव, तच्च साध्यांशीयमपि गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे अभावाप्रसिद्धिसम्पादकमित्यवधेयम् ।

यथाश्रुतचतुर्थसाध्यस्य वह्न्यविशेष्यकत्वघटितस्य वह्नित्वेन वह्निगुञ्जाविषयकभ्रमसाधारण्यं दुर्वारम्; न च तथा सत्यपि न क्षतिः वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्यापि तत्रांशतस्सत्त्वादिति वाच्यम्, भ्रमसाधारणधर्मसिद्धेरप्रामाण्यशङ्कां प्रति व्यावर्तकधर्मदर्शनविधया विरोधित्वासम्भवेन प्रवृत्तावनुपयोगात् । तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य तद्भ्रमेऽप्यंशभेदेन सत्त्वात्, तज्ज्ञानसत्त्वेऽपि भ्रमत्वशङ्का यद्यपि नापैति, तथापि तद्विशेष्यांशे तादृशप्रमात्वस्य तदंशे भ्रमत्वविरोधितया तादृशप्रमात्वग्रहस्य भ्रमत्वशङ्कानिवर्तनद्वारा तद्विषयकप्रवृत्तावुपयोग एव । वह्न्यविशेष्यकत्वञ्च च वह्निविशेष्यकसमूहालम्बनज्ञाने गुञ्जादिरूपविषयावच्छेदेनापि वर्तते, वह्निविशेष्यकत्वस्य विशेष्यतया वह्नित्वसामानाधिकरण्यरू-

[म] वह्न्यविशेष्यको न, वह्नित्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नो न, वह्न्यवृत्तिप्रकारको न वा ;

[टी] स्पष्ट वक्ष्यति (वह्नित्वेति) वह्नित्वप्रकारावच्छिन्ना वह्निवृत्तिविषयताको नेत्यर्थ । तेन वह्नित्वप्रकारकावह्निवह्निज्ञाननिरास । (न वह्नित्वेनेति) अवच्छिन्नस्य सामानाधिकरण्यमात्रम् ।

[ग] यस्यापि सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितानभ्युपगमेन व्याप्यवृत्तित्वात्, अतस्समूहालम्बनभ्रमे व्याप्यवृत्तिवह्न्यविशेष्यकत्वाभावो नैकमशमादायापि भ्रमत्वविरोधीति न तज्ज्ञान स्वविषये व्यवसाये कुत्राप्यशे भ्रमत्वशङ्कानिवर्तयितुमीष्टे, वह्नित्वादिमति वह्नित्वप्रकारकत्वञ्चाव्याप्यवृत्ति, वह्निघटावित्यादिज्ञान वह्न्यशे वह्नित्वप्रकारक न घटांशे इत्यबाधितव्यवहारात्, अतस्तद्वति तत्प्रकारकत्व तदभाववति तत्प्रकारकसमूहालम्बनबुद्धावशभेदेनैव वर्तेत इति तस्य तद्व्यावर्तकत्वमित्यालोच्य नञ्व्यत्यासेन चतुर्थसाध्य व्याचष्टे (वह्नित्वेनेति) वह्निघटावित्यादिप्रमासङ्ग्रहाय तज्ज्ञानविशेषणवह्नित्वप्रकारकत्वमुपेक्ष्य वह्नित्वप्रकारावच्छिन्नस्य विषयताविशेषण दत्तम्, तच्च वह्नित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वम् ।

पञ्चमसाध्ये वह्नित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्य तादृशधर्मप्रकारकत्वरूप तत्प्रकारकविषयतारूप वा यदि विवक्ष्यते तदा वह्निघटावित्यादिसमूहालम्बनप्रमाया असङ्ग्रह, यदि च तादृशधर्मप्रकारकवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्व तत्तदा यत्र वह्नित्व प्रकारस्तत्र वह्न्यवृत्तिप्रकारकत्वरूपषष्ठसाध्यीयनिरुक्तार्थाभेद, वैयधिकरण्यस्य तदनधिकरणवृत्तित्वरूपत्वे वह्निर्द्रव्यमिति प्रमाया असङ्ग्रहेण तदधिकरणावृत्तित्वरूपवैयधिकरण्यस्यैव प्रवेश्यत्वात्, अतोऽन्यथा तद्व्याख्यानुपपन्नमते (न वह्नित्वेनेति) (सामानाधिकरण्यमात्रमिति) यावत्तदधिकरणवृत्तित्वरूपव्यापकतारालिनि

[मू] दाहसमर्थविषयकप्रयत्नजनकत्वे सति वह्नित्वप्रकारक

[दी] तथा च वह्न्यवृत्तिधर्मासमानाधिकरणवह्नित्वप्रकारकविषयताको नेत्यर्थः । (दाहसमर्थेति) तादृशप्रयत्नोपधानमसार्वत्रिकं दुर्ज्ञेयञ्च अगृहीतप्रामाण्यज्ञानकार्यकारणभावे, एवं स्वरूपयोग्यत्वमपि तत्त्वेन, गुरुतरं चेत्यतः

[ग] तदवच्छिन्नेति व्यवहारात् प्रकृते च यावत्ताशान्तमवधेय–प्रयोसंबुद्धान्यवच्छेदार्थं कृत्स्नपदम्, अवच्छिन्नपदमवच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकविषयताकपरमित्याशयेन समुदितार्थमाह (तथा चेति) प्रथमहेतावनुपपत्तिबीजं दर्शयति (तादृशप्रयत्नेति) दाहसमर्थगोचरप्रयत्नेत्यर्थः । उपधानम्—उपधायकत्वम् । असार्वत्रिकम्– पुरोवृत्तिविशेष्यकवह्नित्वप्रकारकानुभवत्वरूपपक्षतावच्छेदकाव्यापकमित्यर्थः । तथा च भागासिद्ध्या तदवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरनिर्वाहात् नोक्तोच्यव्यवसाये प्रामाण्यग्रहनिवृत्तिरिति भावः । (दुर्ज्ञेयञ्चेति) उक्तपक्ष इत्यादि । उक्तफलोपधायकतायाः स्वरूपयोग्यताघटितत्वाद्दाहसमर्थविशेष्यकज्ञाने तादृशप्रयत्नस्वरूपयोग्यताग्रहनिर्वाहक समानविषयकत्वेन ज्ञानप्रयत्नयोः कार्यकारणभावग्रहस्तत्र तादृशप्रयत्नफलोपधायकत्वग्रहेऽपेक्षित इति भावः । तथा च तयोः कार्यकारणभावमगृहीतवता प्रामाण्यानुमित्यसम्भवेन प्रवृत्त्यनिर्वाह इत्याशयः। कार्यकारणभावग्रहेऽपि फलोत्पत्तिपूर्वं तदुपधायकत्वं दुर्निश्चयमित्यपि द्रष्टव्यम् । स्वरूपयोग्यतामात्रस्य हेतुघटकत्वं दूषयति (स्वरूपयोग्यत्वमपीति) तत्त्वेन—तादृशप्रयत्नस्वरूपयोग्यतात्वेन । उक्तपदे "दुर्ज्ञेयमगृहीतज्ञानप्रयत्नकार्यकारणभावे" इत्यनुषङ्गेणान्वयः । तादृशकार्यकारणभावग्रहं विनापि जनकतावच्छेदकतद्विषयकज्ञानत्वरूपायाः स्वरूपयोग्यतायास्तादृशज्ञानत्वत्वादिना ज्ञानसम्भवात्तत्त्वेनेत्युक्तम् (गुरुतरमिति) अग्रिमहेतुप्रविष्टदाहसमर्थविशेष्यकत्वापेक्षयेत्यादिः । अत्रापि तत्त्वेनेत्यनुषज्यते ।

[म] निश्चयत्वात्, दाहसमर्थविशेष्यकवह्नित्वप्रकारकनिश्चयत्वाद्वा । यन्नैवं तन्नैवं यथा वह्न्यप्रमा ।

[दी] तदुपेक्ष्य सुज्ञेय लघुतर चाह (दाहसमर्थेति) प्रथमे साध्ये दाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वमर्थ । अवच्छेदकत्वञ्चान्यूनवृत्तित्वम् । दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वन्तु फलितार्थ ।

[ग] प्रथमे—वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नभेदे तदभावरूपे वा । साध्ये-साधनीये । प्रयुज्यमानस्य प्रकारकत्वान्तस्य हेतुघटकत्वस्येति शेष । अर्थ इत्यग्रिमेणान्वय । अत्र अवच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसम्बन्धविशेषस्तदा दाहसमर्थवह्न्यंशे अवह्न्यंशे च वह्नित्वप्रकारकज्ञाने वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वस्वरूपसाध्याभाववति हेतुसत्त्वेन व्यभिचार इत्यत आह (अवच्छेदकत्व चेति) अन्यूनवृत्तित्वम्—व्यापकत्वम् । तथा च स्वनिष्ठवह्नित्वप्रकारकत्वव्यापकदाहसमर्थविशेष्यकत्व समुदायार्थ । अत्र च व्याप्यता तादात्म्येन, व्यापकतावच्छिन्नत्वेन, व्याप्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन, व्यापकता तादात्म्येनेति वा । वह्न्यवह्न्योर्वह्नित्वप्रकारकज्ञानीयवह्नित्वप्रकारकत्व तादात्म्येनावह्निविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वे सम्बद्धम्, तत्र दाहसमर्थविशेष्यकत्व नावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन, एवन्तादृशवह्नित्वप्रकारकत्व अवच्छेदकतया अवह्निविशेष्यकत्वे सम्बद्ध तत्र दाहसमर्थविशेष्यकत्व न तादात्म्येन, अतो दाहसमर्थविशेष्यकत्वे न तज्ज्ञानीयवह्नित्वप्रकारकत्वस्य दर्शितव्यापकत्वमिति तज्ज्ञानव्युदासः । लाघवमनुसृत्य पर्यवसितार्थमाह (दाहसमर्थेति) दाहसमर्थताविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्ववदन्यत्वमित्यर्थ, न तु दाहसमर्थतराविशेष्यकत्वानवच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वम्, वह्न्यवह्न्योर्वह्नित्वप्रकारकज्ञानीयवह्निविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नि

[दी] तेन वह्न्यवह्न्योर्वह्नित्वज्ञानमात्रे न व्यभिचारः ।

[ग] स्वप्रकारकत्वस्य तदितरविशेष्यकत्वानवच्छिन्नतया तज्ज्ञानाऽव्यावृत्तेः । तेन—मात्रपदोपादानेन (ज्ञानमात्र इति) मात्रपदं कृतार्थम्, तथा च मात्रपदानुपादाने सर्वत्रैव तादृशज्ञाने व्यभिचारः स्यादिति भावः ।

अत्र वह्न्यंशे अव्याप्यवृत्तितया उक्तप्रमात्वाभावरूपसाध्यसत्त्वेऽपि तत्साधारणप्रमात्वव्यापकस्य प्रतियोगिव्यधिकरणहेत्वभावस्य दुर्घटमेव, अवह्निमात्रविशेष्यकवह्नित्वभ्रमेऽपि प्रकारीभवद्वह्न्यंशे वह्नित्वप्रकारकत्वाभावेन प्रमात्वाभावस्य केवलान्वयितया, तादृशसाध्यव्यधिकरणाप्रमात्वरूपतदभाववत्त्वस्याप्रसिद्ध्या तादृशविशेषणानवच्छिन्नप्रमात्वव्यापकताया एव गमकतया स्वीकरणीयत्वात् ।

नच तत्प्रकारकत्वस्येव तत्प्रकारकत्वाभावस्यापि विशेष्यरूपविषय एवावच्छेदको न तु प्रकारोऽपीति वाच्यम्, प्रतियोग्यनवच्छेदकस्यावच्छेद्याधिकरणसम्बन्धिन अव्याप्यवृत्त्यभावावच्छेदकत्वनियमात्, विशेष्यस्येव प्रकारस्यापि विषयतारूपज्ञानसम्बन्धाविशेषात् ।

नच यादृशसम्बन्धेनावच्छेद्याधिकरणसम्बन्धिनः प्रतियोग्यवच्छेदकत्वं तादृशसम्बन्धेन तत्सम्बन्धिन एवाभावावच्छेदकत्वम्, ज्ञानं अविषयार्थावच्छेदेन वह्नित्वप्रकारकत्वाभावाननुभवात्, विशेष्यप्रकारयोश्च विषयता नैकजातीयेति विशेष्यावच्छेदेनैव ज्ञाने प्रमात्वाभाव इति वाच्यम्; विशेष्यताप्रकारतयोर्विषयतात्वेनैव सम्बन्धतया सम्बन्धावच्छेदकरूपस्याविलक्षणतया विशेष्यप्रकारयोर्ज्ञानसम्बन्धस्यैकजातीयत्वात् ।

नच विशेष्यावच्छिन्नत्वविशिष्टो प्रमात्वाभाव एव साध्यः, तद्वैयधिकरण्यविशिष्टतदभावोऽवह्निमात्रविशेष्यकवह्नित्वभ्रमे वर्तते तत्र च न हेतुरिति प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नसाध्याभावव्यापकत्वस्यैव हेत्वभावस्य घटत इति वाच्यम्, विशिष्टप्रमात्वाभावस्य योऽभावस्तस्य प्रतियोग्यनात्मकतया प्रमात्वव्यापकताग्रहस्यानुपयोगप्रसङ्गात्, साध्यज्ञानस्यापेक्षणीयत्वापातात् ।

[दी] निश्चयत्वञ्च नोपादेयम् । द्वितीये च निश्चयत्वमात्रं हेतुः । तच्चैकत्र वस्तुनो विरुद्धोभयावगाहिभिन्नत्वम् । तेन लोहितो वह्निरित्यादिभ्रमे न व्यभिचारः ।

[ग] तस्मादुक्तरीत्यैव व्यभिचारवारणं सम्भवतीति तादृशसमर्थभावे वह्नित्वप्रकारकसंशयस्यापि वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वाभाव-रूपसाध्यवत्त्वान्निश्चयत्वनिवेशनमफलमित्यालोच्य तदेवात्र साध्ये परि-त्यजति (निश्चयत्वमिति) लोहितो वह्निरित्यादिभ्रमे वह्नित्वेन भासमानवह्न्यंशे वह्न्यवृत्तिलौहित्यादिप्रकारकतया द्वितीयसाध्यशून्ये वि-शेष्यमाणघटितसंशयत्वशून्यत्वरूपनिश्चयत्वस्य व्यभिचारितया वास्तवविरुद्ध-त्वघटितनिश्चयत्वं प्रकृते निवेशयति (तच्चेति) एकत्र—एकधर्मिणि । एतन्निवेशश्च इमौ वह्निघटावित्यादिसमूहालम्बने भागासिद्धिवारणाय ।

न चायं लोहितो वह्निरित्यादिज्ञानस्यैव तादृशसमूहालम्बनस्यापि पक्षबहिर्भावेनैव सामञ्जस्यमिति किमेकधर्मिकत्वनिवेशनेनेति वाच्यम्, इदन्त्वावच्छिन्ने वह्नित्वमात्रप्रकारकत्वस्य पक्षतावच्छेदकतया द्वितीयसा-ध्यकानुमाने स्वीकरणीयतया तत्रायं लोहितो वह्निरिति बुद्धेः पक्षबहि-र्भावात्, उक्तसमूहालम्बनवारणाय पक्षे विशेषणान्तरप्रवेशानौचित्यात् उपा-दानप्रत्यक्षविधया प्रवर्तके वह्नित्वमात्रे वह्नित्वविरुद्धरूपत्वादेरप्रवेशे प्रकार-त्वात् पक्षदुर्भिक्षपरिहाराय एकधर्मिकत्वस्य हेतुमूलभेदप्रतियोगिनि अवश्य-निवेशनीयत्वाच्च ।

न चैवमयं लोहितो वह्निरित्यादिज्ञानस्य पक्षबहिर्भावायेदन्त्वाव-च्छिन्ने वह्नित्वमात्रप्रकारकत्वस्य पक्षतावच्छेदकप्रवेशोऽपि न सम्भवति, प्रवर्तकोऽयं वह्निरित्यादिप्रत्यक्षे इदन्त्वावच्छिन्ने वह्नित्वभिन्नरूपादेरपि प्रका-रतया पक्षदुर्भिक्षप्रसङ्गादिति वाच्यम्; तादृशसमर्थांशप्रकारतया एव प्र-

[दी] एवमेव षष्ठेऽपि । तृतीये दाहसमर्थमात्रविशेष्यकवह्नित्वप्रकारकनिश्चयत्वमर्थः । तेन वह्नित्वमात्रेण वह्न्यवह्निस्मरणे अवह्नित्वमात्रेण वह्निमात्रस्मरणे—

[ग] वच्छेद्यत्वात् (एवमेवेति) निरुक्तनिश्चयत्वमात्रस्य हेतुत्वमित्यर्थः । तृतीयसाध्ये विशेष्यावृत्तित्वं विशेष्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वम्, तेनाभावादिरूपविशेष्ये प्रकारतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि अभावरूपसाध्यस्य अभावादिविशेष्यकसमवायसम्बन्धावगाहिभ्रमव्यावृत्तत्वनिर्वाहः । स्वनिरूपकविशेष्यनिष्ठाभावप्रतियोगिनिष्ठा या प्रकारता तन्निरूपको नेति समुदितसाध्यार्थः । एतादृशसाध्ये मूलोपात्तसकलविशेषणानामेव सार्थक्यमिति दर्शयति— (तृतीय इति) मात्रपदव्यावृत्तिमाह (वह्नित्वमात्रेण वह्न्यवह्निस्मरण इति) न व्यभिचार इत्यग्रिमेणान्वयः । अवह्नौ वह्नित्ववद्वृत्तिवह्नित्वविरुद्धताया अपि प्रकारत्वे वास्तवविरोधघटितनिश्चयत्वाभावादेव न व्यभिचार इति "वह्नित्वमात्रेणे"ति मात्रपदम् । तादृशमत्स्येऽवह्निवृत्तिताभाने बाधकाभावात् स्मरणपर्यन्तानुधावनम्, तत्र तदंशस्य दोषसम्भवात् । दाहसमर्थमात्रविशेष्यकत्वं दाहासमर्थाविशेष्यकत्वम् । पक्षीभूतज्ञानस्यापि दाहासमर्थवह्न्यादिविषयत्वाद्विशेष्यतानिवेशः । वह्निघटावित्यादिसमूहालम्बनं स्वयमेव पक्षाद्बहिर्भावनीयम् । वह्नित्वप्रकारेण दाहासमर्थविशेष्यकान्यत्वनिवेशस्य हेतोस्तादृशधीसाधारण्यसम्पादनप्रसक्तम्, तथा सति वह्नित्वेन वह्निमात्र परत्वादिमात्रेण च पटादिकमवगाहमाने स्मरणे विशेष्यावृत्तिघटत्वादिप्रकारकतया साध्यशून्ये व्यभिचारप्रसङ्गात् । वह्नित्वप्रकारकत्वविशेषणव्यावृत्तिमाह (अवह्नित्वमात्रेण वह्निमात्रस्मरण इति) तस्यापि न व्यभिचार इत्यनेन सम्बन्धः । अत्र विशेष्यावृत्तेरवह्नित्वस्य प्रकारतया साध्यासत्त्वम्, वह्निवृत्तितया भाने तस्यावह्नित्वरूपप्रकारविरुद्धतया निश्चयत्वघटकेन व्यावृत्तिरिति प्रथममात्रपदम् । अवह्नित्वेनावह्नेरपि भाने दाहसमर्थमात्रविशेष्य-

[दी] लोहितो वह्निरिति स्मरणे च न व्यभिचारः । विशेष्यावृत्तियद्वह्नित्वन्यून-वृत्त्यप्रकारकत्वेन विशेषणात् न तार्णे वह्नौ अतार्णत्ववह्नित्वोभयमात्रप्रकारके स्मरणे व्यभिचारः, अखण्डाभावस्यातिरिक्तत्वान्न वैयर्थ्यम् । अत्र वह्निमात्रविशेष्यकानुभव- पक्ष ।

[ग] कत्वदलेन तद्व्यावृत्तिरिति द्वितीयमात्रपदम् । स्मरणानुधावनप्रयोजन पूर्ववत् । ईदृशस्मरणस्यावह्नित्वघटकतया वह्नित्वप्रकारकत्वेऽपि मुख्यविशेष्यादौ तत्प्रकारकत्वविवक्षया व्युदासः । निश्चयत्वस्य व्यावृत्तिमाह (लोहितो वह्निरिति) अत्र विशेष्यावृत्तिलौहित्यप्रकारकतया साध्यासत्त्वम् ।

नन्वेवमपि तार्णत्ववह्नित्वरूपाविरुद्धोभयमात्रप्रकारेणातार्णवह्निविषयकस्मरणे विशेष्यावृत्तितार्णत्वप्रकारकतया साध्यशून्ये हेतुघटकोक्तसकलविशेषणवति व्यभिचारो दुर्वार एवेति अतो विशेषणान्तरपूरणेन तन्निराकरोति (विशेष्यावृत्तीति) विशेष्यावृत्तियद्वह्नित्वन्यूनवृत्तितत्प्रकारकान्यत्वेनेत्यर्थः । तादृशतार्णत्वप्रकारकतया उक्तज्ञाननिरास । पक्षीकृतज्ञानस्य वह्नित्वन्यूनवृत्तीदन्त्वप्रकारकतया तत्सङ्ग्रहाय "वृत्तीति" । विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वनिवेशे साध्याविशेषो हेतुविशेषणान्तरवैयर्थ्यं चेत्यतो विशेष्यदलम् । व्यभिचारावारकतया विशेष्यदलवैयर्थ्यप्रसङ्गं निराकरोति (अखण्डेति) अखण्डाभावस्य—विशेष्यावृत्तिवह्नित्वन्यूनवृत्तिप्रकारकत्वाभावस्य । अतिरिक्तत्वात्— विशेष्यावृत्तिसामान्यप्रकारकत्वाभावभिन्नत्वात् । अत्र वह्नित्वन्यूनवृत्तित्वस्थाने वह्निवृत्तित्वमात्रनिवेशेऽपि साध्याविशेषपरिहारो निर्वहति, किन्तु प्रथमहेतुविशेषणवैयर्थ्यं भवेत्, वह्नित्वेन वह्न्यवह्निस्मरणस्य विशेष्यावृत्तिवह्निवृत्तिवह्नित्वप्रकारकतया तेनैव विशेषणेन वारणसम्भवात् । एवं पक्षीभूतवह्नित्वज्ञाने अनुमानात्पूर्वं तस्य विशेष्यावृत्तित्वसन्देहेन साध्यस्येव हेतुघटकैतद्विशेषणस्यापि निश्चयासम्भव इति वह्नित्वन्यूनवृत्तित्वं निवेशितम् । समूहालम्बने भागासिद्धिं निरस्यति (अत्रेति)

[दी] यद्वा यत्र वह्नित्वप्रकारकस्तत्र न विशेष्यावृत्तिप्रकारक इति साध्यार्थः, हेत्वर्थश्चात्र दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वे सति निश्चयत्वम्; धर्म्यन्तरे धर्मान्तरभ्रमस्यापि वह्निप्रमायाः पक्षत्वे च दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वे सति दाहसमर्थविरुद्धोभयप्रकारकादन्यत्वं वक्तव्यम्, अखण्डाभावे च न वैयर्थ्यम् ।

[ग] दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वस्य वह्निघटावित्यादिसमूहालम्बने सत्त्वेन तद्विवक्षया तस्यापि पक्षान्तर्भावं चिकीर्षु तद्विवक्षणेंऽशे प्रसक्तस्य वह्नित्वेन वह्निं घटत्वमात्रेण पटमवगाहमाने स्मरणे उक्तव्यभिचारस्य वारणाय साध्यमन्यथा व्याख्याय तस्य तादृशस्मरणसाधारण्यमुपपादयति (यद्वा यत्रेति) वह्नित्वेन स्वविषयीभूत यत्तदंशे तदवृत्तिप्रकारको नेत्यर्थः । उक्तस्मरणे पटांशे तदवृत्तिप्रकारकत्वसत्त्वेऽपि पटस्य वह्नित्वेन तदविषयतया विशिष्टाभावरूपसाध्यनिर्वाहः (दाहेति) वह्नित्वमात्रेण वह्न्यवह्नि-स्मरणवारणायैव सत्यन्तम् । तदर्थश्च दाहसमर्थेतरांशे वह्नित्वाप्रकारकत्वम् । तत्प्रकारकत्वं च पृथङ् निवेशनीयम्, तदप्रकारकभ्रमे विशिष्टाभावरूपसाध्यसत्त्वेन व्यभिचारानवकाशात् । निश्चयत्वव्यावृत्तिरपि पूर्वस्थल एव । घटत्वेन घटावगाहिन्या अयं वह्निरिति वह्नित्वप्रमाया घटत्वपट-निष्ठदन्त्वरूपविरुद्धद्वयमेकत्रावगाहमानाया निश्चयत्वासत्त्वेन भागासिद्धि-प्रसक्तस्तस्य पक्षबहिर्भावेन निरसनीय । निश्चयत्वमन्यथा व्याख्याय हेतोस्तत्साधारण्योपपादनसम्भवे तस्य पक्षबहिर्भावोऽनुचित इत्याशयेनाह (धर्म्यन्तर इति) ननूक्तभ्रमायां भागासिद्धिवारणायोपात्तं निश्चयत्वघटक-विरुद्धोभयप्रकारकत्वविशेषणं दाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वरूप व्यभि-चारावारकतया व्यर्थमेवेत्याशङ्कां निरस्यति (अखण्डाभावे चेति) विरुद्धो-भयप्रकारकत्वावच्छिन्नभेदातिरिक्तदाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नतदुभयप्र-कारकत्वावच्छिन्नभेदरूपाभावे चेत्यर्थः । परम्परया विशेषणस्यावच्छिन्न-त्वस्येति शेषः (न वैयर्थ्यमिति) अन्यथा पूर्वकल्पेऽप्येकधर्मिकत्वविशेष-

[दी] लोहितो वह्निरिति स्मरणे च न व्यभिचारः। विशेष्यावृत्तिवह्नित्वन्यून वृत्त्यप्रकारकत्वेन विशेषणात् न तार्णे वह्नौ अतार्णत्ववह्नित्वोभयमात्रप्रकारके स्मरणे व्यभिचार, अखण्डाभावस्यातिरिक्तत्वान्न वैयर्थ्यम् । अत्र वह्निमात्रविशेष्यकानुभव पक्ष ।

[ग] कत्वदलेन तद्व्यावृत्तिरिति द्वितीयमात्रपदम् । स्मरणानुधावनप्रयोजन पूर्ववत् । ईदृशस्मरणस्यावह्नित्वघटकतया वह्नित्वप्रकारकत्वेऽपि मुख्यविशेष्यांशे तत्प्रकारकत्वविवक्षया व्युदासः । निश्चयत्वस्य व्यावृत्तिमाह (लोहितो वह्निरिति) अत्र विशेष्यावृत्तिलौहित्यप्रकारकतया साध्यासत्त्वम् ।

नन्वेवमपि तार्णत्ववह्नित्वरूपाविरुद्धोभयमात्रप्रकारेणातार्णवह्निविषयकस्मरणे विशेष्यावृत्तितार्णत्वप्रकारकतया साध्यशून्ये हेतुघटकोक्तसकलविशेषणवति व्यभिचारो दुर्वार एवेति अतो विशेषणान्तरपूरणेन तन्निराकरोति (विशेष्यावृत्तीति) विशेष्यावृत्तियद्वह्नित्वन्यूनवृत्तितत्प्रकारकान्यत्वेनेत्यर्थः । वाहशतार्णत्वप्रकारकतया उक्तज्ञाननिरास । पक्षीकृतज्ञानस्य वह्नित्वन्यूनवृत्तिदन्त्वप्रकारकतया तत्सङ्ग्रहाय "वृत्तीति" । विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वनिवेशे साध्याविशेषो हेतुविशेषणान्तरवैयर्थ्यं चेत्यतो विशेष्यदलम् । व्यभिचारवारकतया विशेष्यदलवैयर्थ्यप्रसङ्गं निराकरोति (अखण्डेति) अखण्डाभावस्य—विशेष्यावृत्तिवह्नित्वन्यूनवृत्तिप्रकारकत्वाभावस्य । अतिरिक्तत्वात्— विशेष्यावृत्तिसामान्यप्रकारकत्वाभावाभिन्नत्वात् । अत्र वह्नित्वन्यूनवृत्तित्वस्थाने वह्निवृत्तित्वमात्रनिवेशेऽपि साध्याविशेषपरिहारो निर्वहति, किन्तु प्रथमहेतुविशेषणवैयर्थ्यं भवेत्, वह्नित्वेन वह्न्यवह्निस्मरणस्य विशेष्यावृत्तिवह्निवृत्तिवह्नित्वप्रकारकतया तेनैव विशेषणेन वारणसम्भवात् । एवं पक्षीभूतवह्नित्वज्ञाने अनुमानात्पूर्वं तस्य विशेष्यावृत्तित्वसन्देहेन साध्यस्येव हेतुघटकतादृशविशेषणस्यापि निश्चयासम्भव इति वह्नित्वन्यूनवृत्तित्वं निवेशितम्। समूहालम्बने भागासिद्धिं निरस्यति (अंशेति)

[दी] यद्वा यत्र वह्नित्वप्रकारकस्तत्र न विशेष्यावृत्तिप्रकारक इति साध्यार्थः, हेत्वर्थश्चात्र दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वे सति निश्चयत्वम्; धर्म्यन्तरे धर्मान्तरभ्रमस्यापि वह्निप्रमायाः पक्षत्वे च दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वे सति दाहसमर्थविरुद्धोभयप्रकारकादन्यत्वं वक्तव्यम्, अखण्डाभावे च न वैयर्थ्यम् ।

[ग] दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वस्य वह्निघटावित्यादिसमूहालम्बने सत्त्वेन तद्विवक्षया तस्यापि पक्षान्तर्भावं चिकीर्षुः तद्विवक्षणेंऽशे प्रसक्तस्य वह्नित्वेन वह्निं घटत्वमात्रेण पटमवगाहमाने स्मरणे उक्तव्यभिचारस्य वारणाय साध्यमन्यथा व्याख्याय तस्य तादृशस्मरणसाधारण्यमुपपादयति (यद्वा यत्रेति) वह्नित्वेन स्वविषयीभूतं यत्तदंशे तदवृत्तिप्रकारको नेत्यर्थः । उक्तस्मरणे पटांशे तदवृत्तिप्रकारकत्वसत्त्वेऽपि पटस्य वह्नित्वेन तदविषयतया विशिष्टाभावरूपसाध्यनिर्वाहः (दाहेति) वह्नित्वमात्रेण वह्न्यवह्निस्मरणवारणायैव सत्यन्तम् । तदर्थश्च दाहसमर्थेतरांशे वह्नित्वाप्रकारकत्वम् । तत्प्रकारकत्वं च पृथङ्न निवेशनीयम्, तदप्रकारकभ्रमे विशिष्टाभावरूपसाध्यसत्त्वेन व्यभिचारानवकाशात् । निश्चयत्वव्यावृत्तिरपि पूर्वस्थल एव । पटत्वेन पटावगाहिन्यां अयं वह्निरिति वह्नित्वप्रमायां घटत्वपटनिष्ठदन्त्वरूपविरुद्धद्वयमेकत्रावगाहमानायां निश्चयत्वासत्त्वेन भागासिद्धिप्रसक्तस्तस्य पक्षबहिर्भावेन निरसनीयः । निश्चयत्वमन्यथा व्याख्याय हेतोस्तत्साधारण्योपपादनसम्भवे तस्य पक्षबहिर्भावोऽनुचित इत्याशयेनाह (धर्म्यन्तर इति) ननूक्तप्रमायां भागासिद्धिवारणायोपात्तं निश्चयत्वघटकविरुद्धोभयप्रकारकत्वविशेषणं दाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वरूपं व्यभिचारावारकतया व्यर्थमेवेत्याशङ्कां निरस्यति (अखण्डाभावे चेति) विरुद्धोभयप्रकारकत्वावच्छिन्नभेदातिरिक्तदाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नतदुभयप्रकारकत्वावच्छिन्नभेदरूपाभावे चेत्यर्थः । परम्परया विशेषणस्यावच्छिन्नत्वस्येति शेषः (न वैयर्थ्यमिति) अन्यथा पूर्वकल्पेऽप्येकधर्मिकत्वविशेष-

[म] तत्र बाधानन्तरं स्मृत्युपनीते भ्रमे वह्नित्वाभाववति वह्नित्वेन मम ज्ञानं वृत्तमित्यप्रामाण्यं मनसैव परिच्छिद्यते मानान्तरेण वेति सर्वसिद्धम् । एवं वह्न्यप्रमायां वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वादिसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभावयोर्व्याप्तिग्रहेऽप्रामाण्यव्यापकत्वेऽस्वभावाभावरूपाद्धेतोरप्रामाण्याभावरूपं साध्यं सिद्ध्यति । यद्व्यापकतया हेत्वभावो गृहीतस्तदभाव एव हेतुना साध्यते । यत्र स्वभावस्य व्यापकता हेत्वभावस्य ज्ञायते तत्र साध्यप्रसिद्धिरङ्गम्, तां विना तद्ग्रहानात् ।

[दी] चतुर्थपञ्चमयोः प्रथमवत् (यद्व्यापकतयेत्यादि) तत्त्व व्यतिरेकिणि वक्ष्याम ।

[ग] यस्य तथात्व स्यादिति शेप । (चतुर्थपञ्चमयोरिति) वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छिन्ना वह्निवृत्तिविषयताकत्वाभाववह्न्यवृत्तिधर्मसमानाधिकरणवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वाभावरूपसाध्ययोरित्यर्थ । प्रथमवत्—प्रथमसाध्यस्येव । हेतुरिति शेप । प्रथमसाध्यस्य वह्नित्वाभाववन्निष्ठवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वाभावपर्यवसितस्य तादृशसाध्यद्वयनियम , चतुर्थसाध्ये वह्नित्वाभाववस्थाने वह्निभेदरूपावह्नित्वस्य, पञ्चमे च तत्स्थाने वह्न्यवृत्तिधर्मस्य तत्समयनियतस्य प्रवेशान् । तथा चैकस्यैव तत्रितयगमकतापि सम्भवतीति भाव । ननु यद्व्यापकतया हेत्वभावो गृह्यते तदभावस्तद्धेतुना चेत् सिध्यति तदा पृथिवीत्वव्यापकसयोगादेरभावेन हेतुना घटादौ पृथिवीत्वाद्यभावसिद्धिप्रसङ्ग , वह्नित्वादिना धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकस्य वह्न्यादेर्महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपहेतो पर्वतादौ धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य, वह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपहेतोः ह्रदादौ द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नधूमाद्यभावस्य कथ न सिद्धि , कथ वा सुखत्वेन दु खाभावविषयकभ्रमरूपो यत्र सुखत्वभाने तद्व्यापकताग्रहस्तत्र सुक्तिरूपहेतुना सुखाभावसिद्धिरित्यत आह (तत्त्व व्यतिरेकिणि वक्ष्याम इति) हेत्वभावस्य

[मू] यत्र तु भावव्यापकता हेत्वभावस्य तत्र न तदङ्गम्, तेन विनापि व्यतिरेकव्याप्तिग्रहात् । अत एवेतरव्यापकता आकाशत्वाभावस्य गृहीतेत्याकाशत्वेनाप्रसिद्ध एवेतरान्योन्याभावः सिद्ध्यति । विशेषणज्ञानं विना कथं प्रामाण्य-विशिष्टानुमितिरिति चेत्? प्रथमं न कथञ्चित् । ज्ञाने प्रामाण्यमित्यनुमित्यनन्तरं तेनैव हेतुना तत्रैव प्रामाण्य-विशिष्टानुमितिः, अभावविशेष्यकप्रतीत्यनन्तरमभाववद्भू-तलमिति ज्ञानवत् ।

[दी] (अत एवेत्यादि) एकव्यक्तिपक्षके पक्षैकदेशे साध्यप्रसिद्धेरसम्भवा-दिति भावः । (ज्ञाने प्रामाण्यमित्यादि) विशेषं पक्षतायां वक्ष्यामः ।

[ग] प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्यैव व्यापकत्वं व्याप्यभावसिद्ध्यौपयिकम्, संयोगाद्यभावाभावस्य संयोगादेश्च न प्रतियोगिवैयधिकरण्यसम्भवः, अतो न संयोगाभावेन पृथिवीत्वाद्यभावसिद्धिः ; संयोगाद्यभावस्य च व्यतिरेकितया न विभागाद्यभावसाध्यसाधकतापि । हेत्वभावस्य हेत्वभावत्वेन हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण च व्यापकतैव व्याप्याभावसिद्धि-प्रयोजिका, व्यापकाभावाद्धेतोर्व्याप्यता येन रूपेण तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वेनाभाव-सिद्धिरिति व्यतिरेकिग्रन्थे वक्ष्याम इत्यर्थः । मूले (अत एवेति) हेत्वभाव-व्यापकताग्रहादप्रसिद्धस्याप्यभावस्य सिद्ध्युपगमादेवेत्यर्थः । पृथिव्यादीतर-भेदानुमानस्थले पक्षैकदेशे साध्यप्रसिद्ध्यानुमितिनिर्वाहेण उपष्टम्भनिर्वाहकं तादृशानुमानादाकाशे इतरभेदसाध्यकमूलोपदर्शितानुमानस्यैव व्यक्तिपक्षक-स्वरूपविशेषं दर्शयन्नुपष्टम्भं सङ्गमयति दीधितौ (एकव्यक्तिपक्षक इति) ननु ज्ञाने प्रामाण्यमिति साध्यविशेष्यकानुमित्यनन्तरं विशेषणज्ञानसत्त्वेन साध्यविशिष्टानुमितेर्मूलकृतोपगमो न सङ्गच्छते, प्रथमानुमितेस्सिद्धित्वेन पक्षतावैकल्यादित्यत आह (विशेषं पक्षतायामिति) समानाकारकसिद्धेरेव प्रतिबन्धकतया पक्षविशेष्यकानुमितौ साध्यविशेष्यकसिद्धेः न प्रति–

[म] एवञ्चेदं वह्नित्वप्रकारकज्ञानं तद्वति तदभाववति चेति संशयानन्तरं तदभाववति तत्प्रकारकत्वव्यतिरेकः सिध्यन् तद्वति तत्प्रकारकतामादाय सिध्यति, तृतीयप्रकाराभावेन तेन विना साध्यस्योपसंहर्तुमशक्यत्वात्, ज्ञानमित्यत्ववत् ।

[दी] नन्विदं वह्नित्वप्रकारकं ज्ञानं न वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकमित्यनुमितेर्वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वमविषयीकृत्यापि सम्भवान्न पक्षधर्मताबलम् । प्रथमं बोधस्यानवतारात् ।

[ग] अन्यकल्पमिति पक्षताग्रन्थे वक्ष्याम इत्यर्थः । अभावरूपप्रामाण्यसाध्यकानुमितौ पक्षधर्मताबलात् भावरूपप्रामाण्यभानपक्षेऽनुशयबीजं प्रदर्श्य यद्वेत्यादिकल्पमवतारयति "नन्वि" त्यादिना । 'अविषयीकृत्ये''त्यस्य तत्त्वेनेत्यादिः (पक्षधर्मताबलमिति) वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वस्य तत्त्वेन भानप्रयोजकमिति शेषः । पक्षधर्मताबलेन हि गृहीतहेतुव्यापकतावच्छेदकसामान्यरूपाक्रान्तः हेत्वभावव्याप्यतावच्छेदकतया गृहीतधर्मावच्छिन्नाभावत्वरूपाक्रान्तो वा पक्षीयविशेषो भासते, भानं च सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा, प्रकृते च तद्वति तत्प्रकारकत्वं न तादृशरूपाक्रान्तमिति भावः । ननु साध्यस्य यथा एकविशेषबाधबलादपरविशेषस्य भानन्तथा पक्षतावच्छेदकस्यापीति वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वस्य बाधबलाद्वह्नित्वप्रकारकत्वेन पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टस्य वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वस्य तत्त्वेन भानं भवेदित्यत आह (प्रथममिति) अनुमितेरेव बाधरूपत्वादिति भावः । नन्वितरबाधसामग्र्यपि इतरभानविरोधितया इतरबाधतुल्यैव, वस्तुतो यथा विशेषान्तराभावविशिष्टे पक्षे सामान्यभानसामग्री अपरविशेषभानप्रयोजिका तथा सामान्यधर्मविशिष्टे विशेषणान्तरविरहभानसामग्र्यप्यपरविशेषभानप्रयोजिकेष्यते, वह्निमान् पर्वतो महान-

[दी] विशिष्य विशेषान्तरस्यानुपस्थितेश्च न ताद्रूप्येण सिद्धिः । न ह्यज्ञातसुरभिगन्धस्यासुरभिगन्धबाधे जायमाना गन्धानुमितिर्जातापि सुरभित्वेन गन्धं विषयीकरोति ।

[ग] सीयवह्न्यभाववानित्यनुमितौ महानसीयान्यवह्नेरपि भानात्, तदुत्तरमपि पर्वतो महानसीयेतरवह्निमान्न वेति संशयानुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् । अत एव द्रव्यसमवेतं द्व्यणुकमनित्यद्रव्यासमवेतमित्यनुमाने नित्यद्रव्यसमवेतत्वपर्यवसानं सकलतान्त्रिकसिद्धम्; वह्निमान् पर्वतो महानसीयवह्न्यभाववानित्यनुमितिसामग्र्या महानसीयेतरवह्निभासकत्वे वह्निमान्पर्वतो महानसीयेतरवह्निव्याप्यो यो वह्निसहितमहानसीयवह्न्यभावव्याप्यस्तद्वानित्येतादृशपरामर्शस्य महानसीयेतरवह्न्यनुमितिं प्रतिहेतुत्वान्तराकल्पनेन लाघवम् । नच तदकल्पनेऽपि महानसीयवह्निबाधकपरामर्शस्य महानसीयेतरवह्न्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वान्तरकल्पनेन साम्यमिति वाच्यम् । तादृशकारणत्वान्तराकल्पनेऽपि सिद्ध्यभावादिबलात्तादृशपरामर्शजन्यानुमितौ महानसीयेतरवह्निभानसम्भवादित्यालोच्य दूषणान्तरमाह (विशिष्य विशेषान्तरस्येति) वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वरूपविशेषस्य तत्त्वेनानुपस्थितेरित्यर्थः । नन्वनुपस्थितमपि पक्षता धर्मताबलेन भासत एव; नच विशेषणज्ञानाभावेनानुपस्थितस्य प्रकारतया भानासम्भव इति वाच्यम्, विशिष्टानुपस्थितावपि तद्घटकसकलपदार्थानामुपस्थिततया विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या विशिष्टस्य प्रकारत्वसम्भवात् । अभावरूपस्येव भावरूपप्रामाण्यस्यापि प्रथमं विशेष्यतयैव भानोपगमसम्भवाच्चेत्यत आह (न हीति) (अज्ञातसुरभिगन्धस्येति) सुरभित्वेन गन्धत्वविशिष्टगोचरज्ञानरहितस्य पुंस इत्यर्थः । (असुरभिगन्धबाध इति) पक्षे सुरभिगन्धव्यावृत्तजातिविशेषवद्गन्धत्वेन गन्धस्याभावग्रहे जायमाना गन्धत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिरित्यर्थः (सुरभित्वेनेति) स्वतन्त्रोपस्थितेनापीत्यादिः । तदज्ञाने विशेषणज्ञानाभावेन तत्प्रकारकानुमितेरसम्भवात् । गन्धम्गन्धत्व विशिष्टम् । व्यापकतावच्छेदकरूपमानस्यावश्यकतया केवलसुरभि–

[म] यद्वा इदं वह्नित्वप्रकारकज्ञानं वह्नित्ववद्विषयकं

[दी] कुर्यात्तु कदाचिदसुरभिभिन्नत्वेनेत्यत आह (यद्वेति)

[ग] त्वेनानुमितेरयोगात् । तदानीं च वह्निसामान्यव्याप्यवत्ताज्ञानात् महानसीयवह्निबाधदशायां स्वतन्त्रोपस्थितचत्वरीयत्वेन वह्न्यनुमितेरिव सुरभित्वेन गन्धानुमितेरत्वादोऽनुभवविरुद्ध । वस्तुतो महानसीयवह्निबाधवत्ताञ्चत्वरीयवह्नित्वावच्छिन्नस्योपस्थितस्यापि चत्वरीयमहानसीयान्यवह्निज्ञानदशायामनुमितिर्यथात्यन्तानुभवविरुद्धा तथा सुरभिगन्धस्योत्करूपेण बाधवत्तादतिरिक्तग-असम्भावनादिदशायां सुरभिगन्धत्वावच्छिन्नस्योपस्थितस्यापि पक्षे निश्चयोऽनुभवविरुद्ध, तदनन्तरं तत्र सुरभिगन्धसंशयस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्, अत सुरभिभिन्नत्वेन गन्धबाधसहित एव गन्धसामान्यव्याप्यवत्तापरामर्श सुरभिगन्धत्वेन गन्धभासक, एवञ्च तुल्यन्याय तया वह्नित्ववद्विशेष्यकत्वानवच्छिन्नत्वेन वह्नित्वप्रकारकत्वबाध एव वह्नित्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वेन वह्नित्वप्रकारकत्वभासक, ननु वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वेन तत्प्रकारत्वबाधस्तत्सामग्री वा, ततो वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वानवच्छिन्नत्वेनैव तत्प्रकारकत्वभानसम्भवादिति हृदयम् । (कदाचिदिति) व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव व्यापकानुमितिरिति नियमानुपगम इत्यर्थ (असुरभिभिन्नत्वेनेति) तद्विशेषणविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नबाधस्य तद्विशेषणवद्भेदतदत्यन्ताभावान्यतरविशेषितसामान्यधर्माव च्छिन्नभासकत्वादिति भाव ।

इदन्तु तत्त्वम्, विशेष्यभासकसामग्रीतो विशेष्यवत्तया निश्चिते पक्षे विशिष्टाभावभासकसामग्रीतश्च विपरीतं विशिष्टं सिद्ध्यति । विपरीतं च विशिष्टं विशेष्यवति यस्य धर्मिणो यादृशविशेषणाभावप्रयुक्तो विशि-

[दी] इदं–दाहसमर्थमात्रविशेष्यकं वह्नित्वप्रकारकं ज्ञानं वह्निविशेष्यकम्, तेन न तादात्म्येन वह्निप्रकारकतया सिद्धसाधनाद्यवसरः ।

[ग] ष्टाभावस्तद्धर्मिविशेषगतापक्षताद्दशविशेषणविपरीतघटितम । विपरीतं
च तदभावतद्व्यदन्यतरत् । एवञ्च धर्मिविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्र–
कारकत्वविशिष्टवह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वाभावो
विशेष्ये वह्नित्वाभावरूपविशेषणविरहप्रयुक्त इति विशेष्यविशेषणतापन्नेन
वह्नित्वाभावविपरीतेन वह्नित्वेन घटितस्य विशिष्टस्य वह्नित्ववद्विशे-
ष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वरूपस्य सिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव । अत
एव चारुकदण्डविशिष्टपुरुषत्वाघटनायां दण्डविशिष्टपुरुषानुमितिररक्त–
दण्डवदन्यदण्डवत्त्वेनेव रक्तत्वविशिष्टदण्डवत्त्वेनापि पुरुषमवगाहत इति ।
वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वघटितहेतुर्वह्निघटावित्यादिसमूहालम्बने असिद्धः
इति, मूलोक्तपक्षे "इद" मित्यनन्तरं तद्व्यावर्तकदाहसमर्थमात्रविशे–
ष्यकत्वविशेषणं पूरयति (इदमिति) "वह्नित्वप्रकारकं ज्ञान" मिति
मूलोक्तानुवादः । वह्नित्वप्रकारकत्वस्य पक्षतावच्छेदकनिवेशश्च तत्सहित-
ह्निविशेष्यकत्वरूपप्रमात्वसिद्धये । वह्निविशेष्यकत्वमात्रस्य । प्रामाण्या-
त्मकत्वात् । साध्यस्थविषयपदं मुख्यविशेष्यार्थकतया अघृत्वैव व्याचष्टे
वह्निविशेष्यकमिति) व्याख्याफलमाह (तेनेति) वह्नित्वप्रकारकवह्नि–
विषयकज्ञानस्येति शेषः । तादात्म्येन वह्निप्रकारकतया— वह्नि-
त्वविशिष्टप्रकारकप्रमात्वसम्भवेन । सिद्धसाधनम्— सिद्धस्यैव साधनम्,
अनुद्देश्यप्रमसाधारणधर्मसिद्धिः । आदिपदेनोद्देश्यप्रमव्यावृत्तधर्मसिद्धय–
निर्वाहपरिग्रहः । यथाश्रुते अभेदारोपस्योक्तपक्षतावच्छेदकानाक्रान्त–
तया सिद्धसाधनानवकाशादसङ्गतेः । न चोक्तपक्षतावच्छेदकसहित-

[म] वह्नित्वाभाववद्विषयकत्वे सति सविषयकत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा वह्न्यप्रमेति व्यतिरेक्यन्तरासिद्धिः ।

[वी] (वह्नित्वेति) वह्निभिन्नाविशेष्यकत्वे सति सविशेष्यकत्वादित्यर्थः । तेन नासिद्धिः ।

[ग] वह्नित्ववद्विषयकत्वमपि अप्रमाव्यावृत्तमिति अप्रमाव्यावृत्तधर्मसिद्धये विशेष्यताविशेषणमित्यपि न युज्यत इति वाच्यम्, उक्तपक्षतावच्छेदकस्य अप्रमाव्यावृत्तत्वाग्रहदशाया अप्रमाव्यावृत्तत्वेन गृह्यमाणधर्मसिद्धये विशेष्यता–गर्भमाध्याश्रयात् ।

वस्तुतः प्रमात्वस्वरूपे उक्तप्रमाव्यावर्तनाय विशेष्यताया निवेशानीयतया साध्ये तदनिवेशे प्रमात्वभिन्नधर्मसिद्धिरेव सिद्धसाधनपदेन विवक्षा, प्रमात्वासिद्धिरेवादिपदग्राह्येत्यवधेयम् । वह्नित्वाभावे वह्नित्वत्वप्रवेशात् गौरवमिति–तत्स्थाने वह्निभेदं निवेशयन् सविषयकमात्रस्यैव वह्निभिन्नविषयकत्वाद्वह्निभिन्नाविषयकत्वविशिष्टसविषयकत्वरूपसाधनाप्रसिद्धेर्वह्निभिन्नाविशेष्यकत्वविशिष्टसविषयकत्वस्य विवक्षणे निर्विकल्पके विशेष्यताघटितसाध्यस्य व्यभिचारादुभयत्रैव विशेष्यत्वं निवेशयति–(वह्निभिन्नेति) (नासिद्धिरिति) अत्रासिद्धिः साधनाप्रसिद्धिरूपव्याप्यत्वासिद्धिः, तद्द्वयेन विशेष्यतापरित्यागे स्वरूपासिद्धिः । प्रथमानुमाने अवह्निविशेष्यकत्वविशिष्टवह्नित्वप्रकारकत्वाद्यभावस्यैव साध्यतया न तत्र प्रकृतानुमाने हेतुविशेषणस्यावह्न्यविशेष्यकत्वस्य सिद्धिः, विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वात्, अनतिरेकेऽपि न तादृप्येण सिद्धिरिति विशेष्यगति विशिष्टाभाववत्त्वेन विशेषणाभावस्यानुमानान्तरं अन्तरा स्वीकरणीयम्, तथा च लाघवात् पूर्वानुमानहेतुना

[दी] विशेषणसिद्धिस्तु इदं ज्ञानं न वह्निविशेष्यकम्, दाहासमर्थविशेष्यकत्वात्, यद्वह्निभिन्नविशेष्यकं तद्दाहासमर्थविशेष्यकं यथा वह्निभ्रम इत्यनुमानात्। प्रतिपादयिष्यते च व्यापके व्यर्थविशेषणत्वविरहः। ननु यथा वह्नित्वभ्रमे वह्निभिन्नविशेष्यकत्वस्य प्रसिद्धिः, तथा वह्निभिन्नत्वभ्रमे वह्निविशेष्यकत्वस्य सा वाच्या, तथा च स भ्रमो यदि वह्निमात्रविशेष्यकस्तदान्वयित्वम्, अथावह्निविशेष्यकोऽपि तदासाधारण्यम्, एवं ज्ञानान्तरे तत्प्रसिद्धावपि बोध्यमिति चेत्?

[म] दाहसमर्थमात्रविशेष्यकत्वेन तदितराविशेष्यकत्वपर्यवसितेनैव साद्ध्यसिद्धिरिति विशेषणसाधनमुचितमित्याशयेनाह (विशेषणसिद्धिस्त्विति) एवं च तदनन्तरमर्थाद्वा सिद्ध्यतीति पूर्वमूलविरोधः कथञ्चित् परिहरणीयः। यद्वह्निभिन्नविशेष्यकं तद्दाहासमर्थविशेष्यकमिति व्याप्तौ सविशेष्यकत्वमात्रस्य व्यापकत्वसम्भवेन दाहासमर्थांशवैयर्थ्यमित्यत आह (प्रतिपादयिष्यते चेति) (यथेति) (वह्नित्वभ्रम इति) स्मृत्याद्युपनीतेत्यादिः। वह्नित्वभ्रमे वह्निविशेष्यकत्वेन भासमाने बाधोपनीतवह्निभेदस्य धर्म्यंशे भानेनेत्यर्थः। (तथेति) उपनयवशाद्वह्निविशेष्यकत्वेनावह्नित्वभ्रमे भासमाने बाधोपनीतवह्नित्वस्य धर्मिणि भानेनेत्यर्थः। सा—प्रसिद्धिः। स भ्रमः—अवह्नित्वभ्रमः (तदान्वयित्वमिति) वह्निभिन्नाविशेष्यकत्वे सति सविशेष्यकत्वस्य हेतोरपि तत्र निश्चयसम्भवेन तस्यैवान्वयदृष्टान्तत्वादिति भावः (तदासाधारण्यमिति) साध्यनिश्चयविषयतद्भ्रमव्यावृत्तत्वस्योक्तहेतौ सत्त्वादिति भावः। ज्ञानान्तरे—वह्नित्वप्रकारके द्रव्यत्वप्रकारके वा वह्निविशेष्यकभ्रमित्यन्तरे। तत्प्रसिद्धौ—वह्निविशेष्यकत्वप्रसिद्धिस्वीकारे एवं बोद्धव्यम्—तस्य वह्निमात्रविशेष्यकत्वे वह्न्यवह्न्युभयविशेष्यकत्वे वान्वयित्वमसाधारणत्वं वेत्यर्थः। तादृशभ्रमाया एव

[दी] तस्य भ्रमस्योक्तैकतररूपानिश्चयदशायां व्यतिरेकिप्रवृत्तेरप्रत्यूहत्वात्, उपायान्तरस्य दोषताया मूल एव व्यक्तत्वात्। असाधारण्यस्य दशाविशेष एव दोषत्वात्। सामान्यत उपस्थिते सविशेष्यत्वे वह्निसम्बन्धावगमो मनसेत्यपि कश्चित्। यद्यपि वह्नित्वप्रकारकज्ञानस्य वह्निविशेष्यतामात्रं न प्रामाण्यम्, वह्न्यवह्न्योरवह्निवह्निभ्रमे व्यभिचारात्।

[ग] न्वयदृष्टान्तत्वाद्धेतोरपि तदात्मकसपक्षव्यावृत्तत्वाचेत्यर्थः। (उक्तैकतररूपानिश्चयदशायामिति) वह्निमात्रविशेष्यकत्वस्य वह्न्यवह्न्युभयविशेष्यकत्वस्य सतोऽप्यनिश्चयदशायामित्यर्थः। (अप्रत्यूहत्वादिति) पूर्वरूपानिश्चयेनान्वयसहचाराग्रहात्, उत्तररूपानिश्चयेन वा साधारण्यप्रयोजकस्य पक्षे हेत्वभावनिश्चयस्याभावादिति भावः। उपायान्तरस्य—वह्निमात्रविशेष्यकत्वादिनिश्चयदशायामनुमानसम्भवस्य। अदोषतायाः—समयान्तरे व्यतिरेकित्वाविरोधितायाः। ननूभयविशेष्यकभ्रमरूपसपक्षे तत्त्वाग्रहेण हेत्वभावस्य तत्राग्रहेऽपि वास्तवतद्व्यावृत्तत्वरूपमसाधारण्यं हेतौ दुर्वारमेवेत्यत आह (असाधारण्यस्येति) दशाविशेष एव—स्वज्ञानदशायामेव। दोषत्वात्—अनुमितिविरोधित्वात्। कस्यचिन्मतमाह (सामान्यत इति) विशेष्यतास्वरूपसामान्यधर्मप्रकारेणेत्यर्थः। (वह्निसम्बन्धावगम इति) तया च धर्मिविनिर्मोकेनैव वह्निविशेष्यकत्वरूपसाध्यप्रसिद्ध्या न सपक्षस्य प्रसिद्धिरिति नान्वयित्वासाधारण्ये इति भावः। धर्मिणि साध्यप्रसिद्धावप्युक्तरीत्योपपत्तेर्वृथायं प्रयास इत्यस्वरसात् "कश्चि"दिति। उक्तानुमानं न प्रामाण्यग्राहकमित्याशङ्कते (यद्यपि वह्नित्वप्रकारकज्ञानस्येति) वह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वसमानाधिकरणवह्निविशेष्यकत्वमात्रमित्यर्थः। मात्रपदेन तत्प्रकारकत्वतद्विशेष्यकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावघटितत्वव्यवच्छेदः। वह्न्यवह्न्योरवह्नित्वह्निभ्रमे वह्न्यावह्नित्वमवह्नौ च वह्नित्वमवगाहमाने भ्रमे।

[दी] तथापि वह्नित्वप्रकारकत्वविशिष्टवह्निविशेष्यकत्वं सिद्ध्यद्वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छेदेन सिद्ध्यति । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः फलत्वात्, इति वदन्ति । नव्यास्तु इदं वह्नित्वप्रकारकत्वं वह्निविशे-

---

[ग] व्यभिचारात्—अतिप्रसक्तत्वात् । (सिद्ध्यदिति) दर्शितवह्नित्वप्रकारकत्वविशिष्टपक्षकानुमानादित्यादिः (वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छेदेनेति) अव-च्छेद्यतासम्बन्धेन वह्नित्वप्रकारकत्वविशिष्टमित्यर्थः । तादृशञ्च वह्निविशेष्यकत्वं वह्नित्वप्रमात्वरूपमेव, उक्तसमूहालम्बनभ्रमे वह्निविशेष्यकत्वस्य वह्नित्वप्रकारकत्वेन समं सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽप्यवच्छेद्यावच्छेदकभाव-विरहेणानतिप्रसक्तत्वात् । वह्न्यंशे वह्नित्वप्रकारकज्ञाने च तयोरवच्छेद्या-वच्छेदकभावसम्बन्धस्वीकार आवश्यकः, तावतैव दर्शितप्रमाणादृशज्ञाने विषयतावैलक्षण्यस्योपपत्तेरिति भावः । (पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्य-सिद्धेरिति) अनुमितौ बाधाभावबलात् साध्ये पक्षतावच्छेदकीयस्वरूपसम्ब-न्धरूपावच्छिन्नत्वस्येत्यर्थः । फलत्वात् — शिखरावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानित्यादौ दृष्टत्वात् । वदन्तीत्यस्वरसप्रकाशः, सच बाधाभावबलात् साध्ये पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य भाष्यासम्मतेः; एवं पुरोवर्तिनि वह्नित्वप्रकारकं ज्ञानमिति व्यवहाराद्विशेष्यस्य तत्प्रकारकत्वावच्छेदकत्व-सिद्धेः धर्मिविशेष्यकत्वस्यापि सम्बन्धविधया तदवच्छेदकत्वं सिद्ध्यतु, वह्नित्वे पुरोवर्तिविशेष्यकं ज्ञानमित्यादिव्यवहाराभावाद्वह्नित्वादिप्रकारक-त्वस्य न धर्मिविशेष्यकत्वावच्छेदकत्वम्; तथा चोक्तानुमानसिद्धस्य तत्प्र-कारकत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यकत्वस्य न प्रमात्वरूपतासम्भव इत्यस्वरसबी-जम् । अत एव स्वयं वह्निविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टवह्नित्वप्रकारक-त्वस्य साध्यविशिष्टपक्षविधया साधकमनुमानमाह (नव्यास्त्विति) (इद-मिति) पुरोवर्त्यंशावच्छिन्नमित्यर्थः । एतद्विशेषणप्रवेशात् प्रमात्वघटकवह्नि-त्वप्रकारकत्वे नांशतो बाधः, न वा वह्नित्वप्रकारकत्वत्वसामानाधिकरण्य-मात्रेण वह्निविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वसिद्धावपि पुरोवर्त्यंशे वह्नित्वप्रकारक-

[म] अतिरिक्तविषयतापक्षे अयं वह्नित्वेनानुभवोऽवह्निवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताको न,

[दी] प्यकत्वानवच्छिन्न दाहसमर्थे वह्नित्वप्रकारकत्वात्; यन्नैव तन्नैवं यथा वह्निरत्रभ्रमस्य वह्नित्वप्रकारकत्वम्। तनश्चेद ज्ञान वह्निविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्ववत्, दाहसमर्थे वह्नित्वप्रकारकत्वात्; यन्नैवं तन्नैवम्, तद्वदेव (अयमित्यादि)

[ग] ले वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वसंशयस्य पुरोवर्त्तिनि भ्रमत्वसंशयपर्यवसितस्यानिवृत्त्या पुरोवर्तिनि प्रवृत्तेरनुपपत्तिः (दाहसमर्थे वह्नित्वप्रकारकत्वादिति) दाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वादित्यर्थ। वह्नित्वप्रकारकत्वन्तु वैयर्थ्यादनुपादेयम्। दाहसमर्थांशे धर्मान्तरप्रकारकत्वेऽपि वह्निविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वसाध्यसत्त्वेन व्यभिचारावारकत्वात्। पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नधर्मान्तरप्रकारकत्वस्यान्वयदृष्टान्ततायाः कदाचित् सम्भवेऽपि तत्र हेतुसाध्ययोरनिश्चयदशाया तदसम्भवे व्यतिरेक्यनुमानस्यादरणीयतया व्यतिरेक्युदाहरणमाह (यन्नैव तन्नैवमिति) यद्वह्निविशेष्यकत्वानवच्छिन्न तद्दाहसमर्थविशेष्यकत्वानवच्छिन्नमित्यर्थ। (यथा वह्नित्वभ्रमस्य वह्नित्वप्रकारकत्वमिति) गुञ्जादिविशेष्यकत्वावच्छिन्न वदित्यर्थ। यद्यदृष्टान्तस्य सौलभ्येऽपि भ्रमात्मकज्ञानीयवह्नित्वप्रकारकत्वे पक्षे बाधहेत्वसिद्धिभ्या नैतदनुमानसम्भव इत्याविष्कर्तुं व्यतिरेकदृष्टान्ततया तदुपन्यासः। एतावतापि भ्रमत्वशङ्कानिवृत्त्या प्रवृत्तिनिर्वाहे सम्भवाभिप्रायेण ज्ञानविशेष्यकप्रामाण्यग्रहप्रकारमाह (ततश्चेति) उक्तानुमानात् साध्यसिद्धौ सत्या चेत्यर्थ। (इद ज्ञानमिति) पुरोवर्तिविशेष्यक ज्ञानमित्यर्थः। पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यभानादेव उक्तानुमानात्प्रवृत्तिनिर्वाह इत्यवधेयम्। वह्नित्वभ्रमवद्विशेष्यकद्रव्यत्वादिज्ञानयोर्व्यभिचारवारणाय हेतौ दलद्वयम्। ज्ञानान्तरे प्रामाण्यस्यागृहीतत्वदशायामन्वयित्वासम्भवाभिप्रायेण व्यतिरेक्युदाहरणमाह (यन्नैव तन्नैवमिति) स्फुटोऽर्थ। तद्वदेव—वह्नित्वभ्रमवदेव। "अयं वह्नित्वेनानुभव"

[म] वह्नित्वासमानाधिकरणावह्नित्वप्रकारकविषयताको न,

(दी) पुरोवर्तिवह्निविषयताकोऽनुभव इत्यर्थः । अवह्निः—वह्निभिन्नः । अत्र हेतुर्दाहसमर्थवति वह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वम् । नच वह्निघटसमूहालम्बनप्रमायामसिद्धिः, विशेष्यभेदेन विषयताभेदात् । (वह्नित्वासमानाधिकरणेति) वह्न्यवृत्तीत्यर्थः ।

(ग) इति मूले 'अय'मित्यस्य वह्निवृत्तिविषयताक इत्यर्थः । 'वह्नित्वेने' इत्यस्य ज्ञानान्वयिवह्नित्वप्रकारकत्वार्थकत्वेऽतिरिक्तविषयतावादिमते विषयताया एव सप्रकारत्वाद्विरोध इति विषयतायामेव वह्नित्वप्रकारकत्वं विवक्षणीयमित्याशयेन व्याचष्टे (पुरोवर्तीति) पुरोवर्तिगोचरप्रवृत्त्यौपयिकस्य वह्नित्वप्रकारकपुरोवर्तिवृत्तिविषयताया वह्निवृत्तित्वस्य प्रामाण्यघटकस्य पक्षधर्मताबलेन सिद्धये वह्नित्वप्रकारकपुरोवर्तिविषयताकत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वानुसरणम् । यो यत्र प्रवृत्तिविषयस्स एव पुरोवर्तिपदेन विवक्षितः । वह्निगुञ्जयोर्वह्नित्वप्रकारकज्ञानेंऽशतो बाधवारणाय तद्व्यावर्तकविशेषणमपि प्रवेश्यम् । अवह्निपदस्य बहुव्रीहिणा वह्निशून्यार्थकताभ्रमं निराकर्तुमाह (वह्निभिन्न इति) ज्ञानस्यैतन्मते निष्प्रकारकतया दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वरूपोक्तहेतुर्न सम्भवतीति विषयताया वह्नित्वप्रकारकत्वघटितं हेतुमाह (अत्र हेतुरिति) इमौ वह्निघटावित्यादिसमूहालम्बनेंऽशतोऽसिद्धेर्वारणाय वह्नित्वप्रकारकत्वनिवेशः । साध्येऽपि तत्रांशतो बाधवारणाय तन्निवेशात्, तादृशसमूहालम्बने उभयविशेष्यसाधारणविषयताया ऐक्ये दाहासमर्थघटवृत्तिविषयताया वह्नित्वप्रकारकत्वादसिद्धिमाशङ्क्य विषयताभेदेन समाधत्ते "न चेत्या" दिना । विषयताया ऐक्ये बाधोऽपि द्रष्टव्यः । द्वितीयसाध्ये वह्नित्वासमानाधिकरणत्वं यदि वह्निभिन्नवृत्तित्वं तदा पूर्वसाध्याविशेष इत्यतो व्याचष्टे (वह्न्यवृत्तीति) वह्नित्वेन वह्निगुञ्जाविषयकभ्रमे

[म] विषयताश्रयावृत्तिप्रकारको न चेति साध्यम्, वह्नि-वृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वं विषयताश्रयवृत्तिप्रकारक-त्वं वा अर्थात् सिध्यति, न तु प्रथमम्,

---

[दी] वह्न्यवह्न्योर्वह्नित्वज्ञानन्तु वह्न्यवृत्तिवह्निनिष्ठवह्नित्वप्रकारकवि-षयताकम् । हेतु पूर्वोक्तः । (विषयेति) स्वव्यधिकरणप्रकारकविषयताको नेत्यर्थ । तेन वह्न्यवह्न्योरवह्निवह्निभ्रमस्य निरासः । हेतुश्च दाहा-समर्थवृत्तिविषयताकान्यत्वे विशेष्यावृत्तिवह्नित्वन्यूनवृत्तिप्रकारकविषयता-कान्यत्वे च सति वह्नित्वप्रकारकनिश्चयत्वम् । अत्र दाहसमर्थ-मात्रविशेष्यकोऽनुभव पक्षः । सर्वत्र व्यावृत्ति पूर्वोक्ता बोध्या ।

[ग] विशेष्यवद्वयवृत्तिविषयतैक्ये वह्न्यवृत्तिविषयताकत्वाभावस्तत्साधारण इति भ्रम विषयताभेदेन निराकुरुते (वह्न्यवह्न्योरिति) (पूर्वोक्त इति) दाहासमर्थवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकान्यत्वरूप एवेत्यर्थ । विषयताया एव सप्रकारकत्वे यथाश्रुततृतीयसाध्य निष्प्रकारकतया भ्रमेऽप्यस्तीति तदन्यथा व्याचष्टे (विषयतेति) स्व विषयता, तथा च स्वानधिकरणवृ-त्तिधर्मप्रकारिका स्वाधिकरणावृत्तिधर्मप्रकारिका वा या विषयता तत्प्रति-योगित्वाभावः साध्य । ज्ञान स्वत्वेनोपादाय स्वविषयताश्रयावृत्तिप्रकारक-त्वानुपादानबीजमाह (तेनेति) (व्युदास इति) तादृशभ्रमविषयताया वह्-नित्वप्रकारिकाया आश्रयत्वस्य वह्नौ सत्त्वेऽपि अवह्निमात्र एव तादृश-वह्नित्वप्रकारकविषयताया सत्त्वात्तस्य स्वव्यधिकरणप्रकारकतया निरुक्त-विषयताकत्वाभावस्य तत्रासत्त्वादिति भावः । वह्नित्वेन वह्न्यवह्निविष-यकज्ञाने प्रमाभ्रमरूपे साध्यसत्ताया आपातत इष्टत्व सम्भवतीति तद्व्या-वृत्तिर्नाभिहिता । वह्निघटाविति समूहालम्बने हेतुघटकप्रथमसत्यन्ताभावा-दसिद्धिरिति पक्ष सङ्कोचयति (अत्रेति) (व्यावृत्ति पूर्ववदिति) वह्नित्व-मात्रेण वह्न्यवह्निस्मरणे तार्णत्ववह्नित्वोभयमात्रेणातार्णवह्निस्मरणे अव

[दी] तादात्म्यसमवायाभ्यां वह्निवह्नित्वप्रकारिकाया अवह्निवृत्तिविषयताया विशेषणीभूतवह्निवृत्तित्वात् द्वितीयसाध्ये सिद्धसाधनम्,

---

[ग] वह्नित्वमात्रेण वह्निमात्रस्मरणे लोहितो वह्निरिति स्मरणे च क्रमेण विशेषणचतुष्टयस्य व्यावृत्तिरित्यर्थः । *मूले गुञ्जादौ वह्नितादात्म्यारोपस्य विषयताया वह्न्यवृत्तित्वं साध्यस्य तादृशभ्रमव्यावृत्तत्वसम्पादनायोक्तम्, तन्न सन्नस्थले, साध्यस्य तादृशभ्रमसाधारण्येऽपि तादृशभ्रमस्य पुरोवर्तिगुञ्जादिनिष्ठविषयताया वह्नित्वप्रकारकत्वविरहेण निरुक्तपक्षतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्, साध्यस्य तत्साधारण्ये क्षतिविरहात् ।

नच वह्निगुञ्जयोर्विशेषणविशेष्ययोर्विषयत्वाभेदे वह्न्यंशे वह्नित्वप्रकारकत्वेऽपि पुरोवर्तिगुञ्जानिष्ठविषयताया अपि वह्नित्वप्रकारकत्वमक्षतमिति वाच्यम्, तथासत्यपि तत्र पुरोवर्तिनिष्ठविषयतात्वेन वह्नित्वप्रकारकत्वविरहात्तावतैव तत्रतत्र विशेष्यांशे विशेषणतावच्छेदकाप्रकारकत्वोपपत्तेः, पक्षतावच्छेदकेऽपि तथाविवक्षणेन सामञ्जस्यादतो यादृशभ्रमस्य वह्नित्वेनापि पुरोवर्तिविषयकत्वं तत्परतयापि सिद्धसाधनं प्रसञ्जयन्मूलं सङ्गमयति (तादात्म्येति) तादात्म्येन वह्निप्रकारिका या समवायेन वह्नित्वप्रकारिका अवह्निवृत्तिविषयता तस्या इत्यर्थः । वह्नेरप्रकारकत्वेऽवह्निवृत्तिविषयताया न वह्निवृत्तित्वप्रसक्तिर्वह्नित्वस्य तथात्वे च नोक्तपक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वं भ्रमस्योभयप्रकारकत्वोक्तिः (विशेषणीभूतवह्निवृत्तित्वादिति) विशेषणविशेष्ययोरेकविषयतैव निर्वाहे तद्भेदे मानाभावादिति भावः । तादृशभ्रमे गुञ्जानिष्ठविषयताया वह्निप्रकारकत्वेन तदभिन्नवह्निनिष्ठविषयतायां वह्निप्रकारकत्वेऽपि तस्योक्तरीत्या वह्न्यंशे वह्न्यप्रकारकत्वव्यवहार उपपादनीयः । द्वितीयसाध्ये वह्निवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वाभावरूपे गुञ्जावह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वाभावरूपे गुञ्जावह्निवृत्तिविषयतयोरैक्येऽपि तादृशवह्नित्वप्रकारकविषयताया अवह्निवृत्तित्वात् व्यधिकरणवह्निप्रकारकत्वाच्च न प्रथमतृतीयसाध्ययोस्तत्साधारण्यमिति तत्साध्यपरित्यागः । (सिद्धसाधनमिति) स्वसाध्यस्योक्तभ्रमसाधारण्यग्रहेण

[म] साध्याप्रसिद्धेः । वह्निभ्रमे च विषयताश्रयो न वह्निः, विषयताया विशेष्यवृत्तित्वादिति भ्रमत्वेन न सिद्धसाधनम् ।

[दी] विषयभेदेन विषयिनाभेदानभ्युपगमादिति विशेषणस्य विषयतानधिकरणत्वेन तन्निराकुरुते (वह्निभ्रमे चेति) विशेष्यवृत्तित्वात्—विशेष्यमात्रवृत्तित्वात् । विशेषणे तादृशविषयताविरहेऽपि ज्ञाने न तादृशविषयताक-

---

[ग] पक्षे तत्सिद्धे, तच्च तादृशभ्रमत्वशङ्कानपनायकत्वात्, प्रत्युत साधारणधर्मदर्शनतया तच्छङ्काप्रयोजकतया पक्षे सिद्धस्य वह्नित्वप्रकारकत्वादेः साधनतुल्य तत्साधनमित्यर्थः । एवञ्च "भ्रमत्वेने" ति मूलस्यापि द्वितीयसाध्यवतोऽपि तादृशाभेदभ्रमत्वसम्भवेनेत्यर्थः । वह्निरूपपुरोवर्तिविषयताघटितपक्षतावच्छेदकस्य तादृशभ्रमे असत्त्वात्तस्य पक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वेऽपि तत्र साध्यानिश्चयदशाया साध्याप्रसिद्धिदशायामेव वा पक्षे तादृशसाध्यानुमितेः प्रवृत्त्यर्थमुपगमाधयाधुनसिद्धसाधनासङ्गतिः बोध्या । वह्निरूपपुरोवर्तिविषयताघटितपक्षतावच्छेदकमवच्छिन्न तादृशसाध्य तादृशभ्रमव्यावृत्तमेवेति दर्शितरीत्या व्याख्यापि न साधीयसीति तु न शङ्क्यम्, तादृशभ्रमव्यावृत्तस्य वह्निरूपपुरोवर्तिविषयताप्रतियोगित्वस्य पुरोवर्तित्वमात्रेण वह्निं विषयीकृत्य प्रमात्मपक्षे गृहीतत्वेऽपि इदं ज्ञानं वह्निरूपपुरोवर्तिविषयकमित्यप्रदान् तत्रोक्तपक्षतावच्छेदकसहितसाध्यस्य निश्चयेऽपि यथाऽभेदारोपो मुख्यविशेष्याशे वह्नित्वप्रकारको वह्न्यवृत्तिवह्नित्वप्रकारविषयताकान्योऽपि न वह्निप्रमा इदमपि ज्ञानं तादृशमेव वा तथात्वेऽप्रमाण्यशङ्काया विशेषणविशेष्यवृत्त्येकविषयतापक्षे दुरुच्छेदत्वात् अगत्याने । ननु वह्निवह्नित्वरूपविशेषणभेदाद्गुञ्जारूपविशेष्यतद्विशेषणवह्न्योर्विषयता वह्न्यवृत्तिरेव तथा वह्नित्वप्रकारिकापि, तावतैव पक्षतावच्छेदकस्य साधारण्यादिति नोक्तसाध्यस्य तद्रूपसाधारण्यमित्याशङ्कां निरस्यति (भेदेनेति) मूले (विशेष्यवृत्तित्वादिति) विशेष्यमात्रवृत्तित्वादिपर्यन्ततया व्या-

[दी] त्वस्य विरह इति न सिद्धसाधनम् । तद्वदन्योऽन्याभावो वा साध्यः । पृथिवीत्वेन जलान्योऽन्याभावस्यैवोक्तहेतोस्तस्यापि सिद्धिसम्भवात् । यथोक्तहेतुमति तथात्वासम्भवेन

[ग] रूयेयम् , अन्यथा प्रकृतानुपयोगादिति तदर्थं स्पष्टयति (विशेषणस्येति) ननु विशेषणस्य वह्नेर्विषयताधारत्वे उक्तभ्रमस्य तदवच्छेदेन विषयताप्रतियोगित्वाभावसत्त्वात् साध्यस्य तत्साधारण्यं दुर्वारमेव ।

नच विषयताप्रतियोगित्वस्य व्याप्यवृत्तित्वान्नेदं युज्यत इति वाच्यम् ; गुञ्जानिष्ठविषयताप्रतियोगित्वस्य गुञ्जात्वादिसामानाधिकरण्यरूपतया अव्याप्यवृत्तित्वात् । सामानाधिकरण्याव्याप्यवृत्तितायाः संयोगाभावादेर्गुणादौ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमभिहितवतो मणिकारस्यैव सम्मतत्वात् ।

नच विषयताप्रतियोगित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि विशेषणस्य ज्ञानासम्बन्धित्वेन तदवच्छेदेन तत्राभावो दुर्घट इति वाच्यम् । विशेषणज्ञानस्य विषयताविरहेऽपि परम्परासम्बन्धसम्भवादित्याशङ्कामत्र सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वमेव मणिकारानुमतमित्याशयेन निरस्यति (विशेषण इति) सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि तद्वृत्ति तद्भेदस्यानभ्युपगमात् भेदस्यैव प्रकृते साध्यतोपगमात् न दोष इत्याह (तद्वदन्योन्येति) ननु भ्रमत्वव्यापकाभावेन व्यतिरेकिणा तदत्यन्ताभावः सेद्धुमर्हति न तु भ्रमान्योन्याभाव इत्यत आह (पृथिवीत्वेनेति) यथा तादात्म्यसम्बन्धेन जलं प्रति पृथिवीत्वाभावस्य व्यापकताग्रहात् पृथिवीत्वेन जलभेदसिद्धिस्तथा तादात्म्येन भ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति प्रकृतहेत्वभावस्य व्यापकताग्रहात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य भेदरूपभ्रमाभावस्यापि सिद्धिसम्भवादित्यर्थः । उक्तहेतुमति— दोषासमर्थवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकान्यतररूपहेतुमति । तथात्वासम्भवेन— वह्निगुञ्जोभयवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकभ्रम-

[म] अन्ये तु वह्निभ्रमे या विशेषणवृत्तिर्विषयता सा विशेष्यवृत्तिविषयताया अभिन्नेति न सा वह्नित्वासमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नेति न सिद्धसाधनमिति ।

[दी] न सिद्धसाधनादे प्रसक्तिः, तथापि विशेषादर्शनदशायां गमकतौपयिकरूपभ्रमेण ततो धर्मान्तराद्वा तादृशानुमितिसम्भवेऽपि न सिद्धसाधनावकाश इति दर्शितम् । (न सेति) तथा च वह्नित्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकविषयताको नेति साध्यम् । अवच्छेदकत्वं न सामानाधिकरण्यम् । वह्निभिन्नवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताको नेति तु फलितार्थः ।

[ग] तथासम्भवेन (न सिद्धसाधनादे प्रसक्तिरिति) हेत्वभावेन तादृशभ्रमे तथाविधसाध्यसिद्ध्यसम्भवेन तथाविधस्य साध्यभ्रमसाधारण्याग्रहात् प्रमाया तदनुमितेर्भ्रमस्य चाप्रयोजकत्वतदविरोधित्वयोरप्रसक्तिरित्यर्थः । **विशेषादर्शनदशायाम्**—तादृशभ्रमे हेत्वभावानिश्चयदशायाम् । **गमकतौपयिकरूपभ्रमेण**—तादृशभ्रमरूपपक्षधर्मताभ्रमेण । **ततः**—प्रकृतहेतोः । **धर्मान्तराद्वा**—तद्भ्रमं विनापि तद्वृत्तिहेत्वन्तराद्वा (तादृशानुमितिसम्भवेऽपीति) उक्तसाध्यस्य तादृशभ्रमसाधारण्याग्रहेऽपीत्यर्थः । भ्रमे तादृशसाध्यानुमितिसम्पादनस्येद सम्भवाभिप्रायेण, वस्तुतो भ्रमसाधारण्याग्रहेऽपि भ्रमव्यावृत्तत्वाग्रहेणोक्तसाध्यसिद्धेर्भ्रमत्वशङ्कायामविरोधित्वाप्रसक्तिर्दुर्वारैवेति बोध्यम् । अन्येत्वित्यादिमते उक्तभ्रमविषयताया वह्नित्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वेन सिद्धसाधनं परिहृतम्, तादृशसाध्याभिप्रायेण तत्साध्यं स्पष्टयति (तथा चेति) (वह्नित्वासमानाधिकरणेति) वह्न्यवृत्तीत्यर्थः । तादृशसाध्यस्य मूलोक्तसाध्यत्रितयानन्तर्भावे मूलविरोधः, उक्तसाध्यस्य मूलोक्तसाध्यत्रितयानन्तर्भावे मूलविरोधः, उक्तसाध्य एव सिद्धसाधनस्य प्रसञ्जितत्वादिति अवह्निवृत्तीत्यादिप्रथमसाध्य एव पर्यवसानाय व्याचष्टे (अवच्छेदकत्वं चेति) (सामानाधिकरण्यमिति) अवच्छेदकत्वस्य तथात्वे विषयताया अवह्निवृत्तित्वपर्यवसानादिष्ट व्याख्यानम् । 'वह्निभिन्नवृत्ती'',

[दीं] यद्यपि भेदेऽप्युक्तसिद्धसाधननिरासो भवत्येव, तथापि पुरोवर्तितदितरसाधारणवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वेन पक्षतायां वह्न्यभेदारोपे सिद्धसाधनं माभूत्, मा च भूदुपदर्शितद्वितीयसाध्ये तदिति तथाभिधानम् ।

[ग] ति विषयताविशेषणम् (फलितार्थ इति) वह्न्यवृत्तिधर्मनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वरूपतादृशधर्मावच्छिन्नत्वस्य वह्निभिन्नवृत्तित्वव्याप्यतयाऽर्थतो विषयताया वह्निभिन्नवृत्तित्वलाभादिति भावः । (भेदेऽपीति) विशेष्यविशेषणभूतयोर्गुञ्जावह्न्योर्विषयताया इत्यादिः (सिद्धसाधननिरास इति) अवह्निवृत्तिविषयताया वह्निवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयतातोऽन्यत्वेन वह्न्यभेदारोपस्य वह्नित्वप्रकारकपुरोवर्तिनिष्ठविषयताकत्वरूपपक्षतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्पुरोवर्तिगुञ्जानिष्ठविषयताया वह्नित्वविशिष्टप्रकारकत्वेऽपि वह्नित्वस्य प्रकारतावच्छेदकमात्रतया वह्नित्वप्रकारकत्वाभावाद्वारोपे पुरोवर्तिन्यपि वह्नित्वभावे वह्निभिन्नवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वसत्त्वेन तदभावरूपसाध्यस्यैवासत्त्वादिति भावः । (पुरोवर्तितदितरसाधारणेति) पक्षतावच्छेदकप्रविष्टविषयतायां पुरोवर्तिवृत्तित्वस्यानिवेशनीयत्वादिति भावः (वह्न्यभेदारोपे सिद्धसाधनमिति) (माभूदिति) तदभिधानमित्यग्रिमेणान्वयः । तथा च विषयताभेदे वह्न्यभेदारोपस्य पक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वमस्त्येव, एवं च गुञ्जानिष्ठाया वह्निप्रकारकविषयताया वह्नित्वप्रकारकत्वाभावेन साध्यमस्तीति सिद्धसाधनस्य दुर्वारतया विषयताया अभेदानुसरणमित्यर्थः । विषयताभेदे वह्न्यवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वाभावरूपद्वितीयसाध्ये सिद्धसाधनं दुर्वारं स्यात्, तदनुरोधेनापि तदभेदोक्तिरित्याह (मा च भूदिति) तत्— सिद्धसाधनम् । नच विषयताया अभेदेपि सिद्धसाधनं दुर्वारमेव, तादृशाभ्रमविषयताया वह्न्यवृत्तित्वविरहेण वह्न्यवृत्तिविषयताकत्वाभावरूपसाध्यसत्त्वादिति कथमेतदिति वाच्यम्; सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामते वह्निवृत्तिविषयतायामवह्न्यवच्छेदेन वह्न्यवृत्तित्वसत्त्वात्

[दी] विशेषणे विशिष्टज्ञानविषयत्वव्यवहारादेस्समानाकारधारावहनबुद्ध्यादेश्चानुपपत्तिस्तत्र विषयताभ्युपगमे बीजम् ।

[ग] तन्मताभिप्रायेण तदभिधानात् । अथवा द्वितीयसाध्य वह्न्यवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वरूपे पर्यवसितसाध्ये वह्निगुञ्जानिष्ठविषयतयोर्भेदे वह्निवृत्तिविषयतामादाय सिद्धसाधन स्यात्तयोरभेदे यथाश्रुते तत्साध्ये सिद्धसाधनापरिहारेऽपि वह्निवृत्तीत्यस्य वह्निमात्रवृत्तित्वार्थकत्वोपगमे तत्परिहारस्सम्भवतीत्यर्थः । स्वयं विशेषणस्य विशिष्टबुद्धिविषयता व्यवस्थापयति (विशेषण इति) विषयत्वासत्त्वेऽपि मतान्तरे सविषयत्वव्यवहारस्य सम्भवात् युक्त्यन्तरमाह (समानाकारेति) घटत्वाद्येकप्रकारकेत्यर्थः । (अनुपपत्तिरिति) प्रथमद्वितीयघटत्वादिविशिष्टबुद्ध्योर्निर्विकल्पकघटत्वज्ञानासम्भवेऽपि चतुर्थादिविशिष्टबुद्धेरव्यवहितप्राक्काले निर्विकल्पकविनाशेन घटत्वादिविशिष्टबुद्धेस्तदविषयकत्वे विशेषणविषयकज्ञानविरहेण चतुर्थादिविशिष्टबुद्धेरसम्भवादिति भाव ।

न च—प्रथममिव विशिष्टबुद्ध्यनुरोधेनान्तरान्तरा निर्विकल्पकमङ्गीकार्यमतो नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तथासति धारोच्छेदात् ।

न च—विशिष्टबुद्धिजनकविशिष्टबुद्धौ निर्विकल्पकीयविषयता स्वीकार्या, अतो विशिष्टबुद्धिधारोपपत्तिरिति वाच्यम्, तथासति कस्याञ्चिद्विशिष्टबुद्धौ तादृशविषयता कस्याञ्चिन्नेत्यत्र नियामकाभावाद्विशिष्टबुद्धिमात्रस्यैव विशेषणविषयकत्वसिद्धेरविवादात् ।

ननु— जातित्वाद्युपस्थितिदशायामपि घटादिना चक्षुरादिसंयोगात् घट इत्याकारकं प्रत्यक्षं कदाचिज्जायत इत्यनुभवसिद्धमिति, जातित्वादिना घटत्वादिविषयकबुद्धावपि स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकज्ञानप्रयोजिका निर्विकल्पकीयविषयता स्वीकार्या, तथा च स्वरूपतो घटत्वादेर्विषयतायान्तदंशे धर्मान्तरमानसामग्र्यभावस्यानुगतस्य नियामकता न सम्भवति, इत्यगत्यननुगतमेव तन्नियामकं

[दी] वस्तुतोऽतिरिक्तविषयतावादिनामपि विशेष्यत्वप्रकारत्वादयो विषयताभेदा एवेति ।

[ग] वाच्यमिति–निर्विकल्पकीयघटत्वादिविषयता घट इत्याद्याकारिकायाः क्वचिदेव विशिष्टबुद्धौ न सर्वत्रेति नियमोपपत्तिरित्याशङ्क्य "आदे"रित्युक्तम् । तत्परिमाणश्च घटत्वादिप्रकारकस्मृत्यादिजन्यतद्विषयकोपनीतभानादिकम् । निर्विकल्पकविषयताप्रयोजकचक्षुस्सन्निकर्षाद्यजन्ये स्मरणादौ तादृशविषयताविरहेण तदुपनीतमानासम्भवादिति भावः । नन्वतिरिक्तविषयतावादिना स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकविषयताशालिस्मृत्यादिसामग्र्यामपि निर्विकल्पकविषयताप्रयोजकत्वमुपगन्तव्यमिति नोक्तानुपपत्तिरित्यत आह (वस्तुत इति) (विषयताभेदा एवेति) तथा च प्रकारतादेः पदार्थान्तरस्य विषयतायाश्चातिरिक्तायाः कल्पनमपेक्ष्य लाघवेन प्रकारतादीनां विषयतात्वसिद्धौ विशेषणस्यापि विशिष्टबुद्धिविषयत्वन्दुर्वारमेवेति भावः ।

न च–निर्विकल्पकसाधारणकल्पमविषयतैव विशिष्टबुद्धेः क्वचित्क्वचिद्विशेषणविषयकत्वोपपत्तौ प्रकारताया विषयतात्वे निर्युक्तिकम्, एव विशेष्यतायामपि, निर्विकल्पकीयविषयताया विशेष्यविशेषणभावभेदेनाविलक्षणत्वेऽपि प्रकारताविशेष्यताविशेषकृत एव च ज्ञानस्य विशेषो भविष्यति, तयोरपि ज्ञानमन्वयत्वोपगमादिति वाच्यम्, अनन्तज्ञानेषु निर्विकल्पकसाधारणविषयताकल्पनमपेक्ष्य तदपेक्षया अल्पीयस्योः प्रकारताविशेष्यतयोरेव विषयतात्वकल्पनौचित्यात् । अतिरिक्ताद्याकारकज्ञाने निर्विकल्पकसाधारणघटत्वादिविषयत्वोपगमे ततो घट इत्यादिविशिष्टबुद्ध्युपपत्तेः । प्रकारतायां विषयतात्वास्वीकारे घटत्वादिरूपविशेषणज्ञानस्य घटत्वादिप्रकारकविषयताकत्वं कार्यतावच्छेदकम्, तत्स्वीकारे च तत्प्रकारकत्वमेवेत्यपि लाघवमिति दिक् ।

यत्तु अविषयस्यापि विषयताप्रकारताया विशिष्टज्ञानवैलक्षण्यनिर्वाहकत्वोपगमे ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिसिद्धिः, स्मरणादिविषयतादिप्रकारके-

[म] न च मणिज्ञानस्य प्रामाण्यानुमाने मणिप्रभायां मणिभ्रमेण प्रवृत्तस्य मणिप्राप्तौ मणिगोचरप्रयत्नजनकमणित्वप्रकारकनिश्चयत्वजनने कान्तिकमिति वाच्यम् । मणिप्रभाविषयकज्ञानेन भिन्नविषयतया मणिगोचरप्रयत्नानुत्पादात् । मणिप्राप्तिस्तु नान्तरीयकत्वात् । ज्ञानप्रयत्नयोरसमानकालत्वेऽप्यनुभवस्मरणयोरिव मनसा कार्यकारणभावग्रह इति नासिद्धिः । अभावसाध्यके च निर्विकल्पकस्य प्रथमं सपक्षत्वे नानिश्चयान्नासाधारण्यम् ।

[दी] निर्विकल्पकस्येत्युपलक्षणम्, घटादेरपि तथात्वात् ।

[ग] दन्त्वाद्यवच्छिन्नविषयतायास्तत्तादिस्मारकेदन्त्वाद्यनवच्छिन्नविषयकानुभवे स्वीकारेणैव ततो विशिष्टव्यवहारादिनिर्वाहात्; तत्तास्मरणादिजन्यस्य स एवायमित्याकारकस्य ज्ञानान्तरस्यानुपगमे क्षतिविरहादिति जिन्न प्राभाकॅरेरेवेति । तन्न—तादृशविषयताशालिज्ञाने तत्तादिज्ञानस्याहेतुत्वे अयमित्याद्याकारकसकलज्ञानस्यैव तादृशविषयताशालित्वापत्त्या सोऽयमिति व्यवहारादिकार्यकारित्वापत्ते, तत्तादिज्ञानसहिततादृशज्ञानस्य तत्तत्कार्यजनकत्वोपगमे गौरवात्, नाय स इत्यादिबाधकालीनादयमित्यादिज्ञानात्तत्तत्कार्यस्य तावतापि वारणासम्भवाच्च ।

न च बाधकालीनज्ञाने तत्तादिप्रकारिकाविषयतैव नास्ति, तच्छालिज्ञाने बाधादेः प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम्, यत्रायमिति प्रत्यक्षद्वितीयक्षणे नाय स इति स्मरणम्, तदुत्तरक्षणे तत्तत्कार्यप्रसङ्गस्य पूर्वकालीनबुद्धेस्तादृशविषयताविरहे उत्तरकालीनबाधस्याप्रयोजकतया दुर्वारत्वादिति । अधिकमन्यथाख्यातौ विवेचयिष्याम । मूले (अभावसाध्यक इति) भ्रमत्वाभावरूपप्रामाण्यसाध्यक इत्यर्थः । निर्विकल्पकस्य सपक्षत्वेनानिश्चयेऽपि घटादिरूपसपक्षव्यावृत्ततया हेतोरसाधारण्य— दुर्वारमिति शङ्कोद्धाराय व्याचष्टे दीधितौ (निर्विकल्पकस्येति) तथात्वात्— प्रथम सपक्षत्वेनानिश्चयात् । नासाधारण्यमिति शेषः । सपक्षत्वेनानिश्चये हेतु

[म] तथायं पृथिवीत्यनुभवः पृथिवीत्वाभाववति पृथिवीत्वप्रकारको न, अपृथिवीवृत्तिप्रकारको न, विशेष्यावृत्तिप्रकारको न, पृथिवीत्वप्रकारकत्वे सति पृथिव्यविशेष्यको न, पृथिवीत्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नो न, पृथिव्यवृत्तिप्रकारको न वा; गन्धवद्विशेष्यकपृथिवीत्वप्रकारकनिश्चयत्वादिति व्यतिरेकी । पृथिवीत्वभ्रमः पृथिवीत्वाभाववति पृथिवीत्वप्रकारक इति न भ्रमत्वेन सिद्धसाधनम्, न वा गन्धवद्विशेष्यक इति न व्यभिचारः ।

[दी] साध्याप्रसिद्ध्या सपक्षत्वेन –साध्यवत्त्वेनानिश्चयात् । तथानिश्चयेऽपि न क्षतिः, व्यतिरेकिणि साध्यसामानाधिकरण्यग्रहस्याकिञ्चित्करत्वात् । भ्रमत्वस्य चोक्तहेतौ विरोधनिश्चयेन पक्षे भ्रमत्वव्यापकाभावत्वनिश्चयात् विरोधिव्याप्तेश्चाप्रयोजकत्वेनानिश्चयात् । संशायकत्वेन दूषकतायाश्च निरस्यत्वात् ।

[ग] दूरयति (साध्याप्रसिद्ध्येति) निश्चयांशज्ञानस्यादूषकतया तं परित्यज्य सपक्षपदार्थं व्याचष्टे (साध्यवत्त्वेनेति) "अनिश्चयादि" ति मूलोक्तानुवादः । अभ्युपेत्याह (तथानिश्चयेऽपीति) न क्षतिः—नासाधारण्यं प्रकृते दोषः । साध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितया सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया वा संशायकतया वाऽसाधारण्यं दोषः, तत्र नाद्य इत्याह (व्यतिरेकिणीति) व्यतिरेकव्याप्त्या गमक इत्यर्थः । द्वितीयोऽपि न पक्ष इत्याह (भ्रमत्वस्य चेति) वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वादिरूपभ्रमत्वाश्रये दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वरूपहेतुमत्त्वे दाहसमर्थता वह्नित्वं व्यभिचरेदिति तर्केण हेत्वभावे भ्रमत्वव्यापकतानिश्चयेनेत्यर्थ. (पक्ष इति) हेतुमत्त्वेन निश्चीयमान इति शेषः । (भ्रमत्वव्यापकाभाववत्त्वनिश्चयादिति) तादृशनिश्चयघटितभ्रमत्वाभावानुमितिसामग्रीसमवधानादित्यर्थः (विरोधिव्याप्तेरिति) हेत्वभावे भ्रमत्वाभावव्यापकताया इत्यर्थः । अनिश्चयात्– अनिश्चयेन भ्रमत्वानुमितिसामग्र्यसमवधानात् । प्रतिपक्षसंवलनाभावादिति शेषः । तृतीयपक्षन्दूषयति (संशायकत्वेनेति) (निरसिष्यमाणत्वादिति) माग्रसंश-

[म] पृथिवीत्यवति पृथिवीत्वप्रकारकत्वादिकमर्थात् सिध्यति । विषयतापक्षे अयं पृथिवीत्वेनानुभवः अपृथिवीवृत्तिपृथिवीत्वप्रकारकविषयताको न, पृथिव्यवृत्तिपृथिवीत्वप्रकारकविषयताको न, पृथिवीत्वसमानाधिकरणपृथिवीत्वप्रकारकविषयताको न,

---

[दी] (अयं पृथिवीत्वेनेत्यादि) अत्र हेत्वादिकं पूर्वोक्तदिशावसेयम् । (पृथिवीत्वासमानाधिकरणेत्यादि, पृथिवीत्वासमानाधिकरणः—पृथिव्यवृत्तिः, यः, प्रकारः—धर्मः, तदवच्छिन्नविषयताकान्यत्वम् ।

[ग] यस्य तत्सामग्र्याश्चानुमित्यविरोधादिति भावः । अन्येत्वित्यादिमध्यीयं साध्यं व्याख्यातुमुपक्रमते (पृथिवीत्वेति) पृथिवीत्वासमानाधिकरणत्वस्य पृथिवीत्वानधिकरणवृत्तित्वरूपस्य धर्मविशेषणत्वे पक्षीभूतज्ञानीयपृथिवीनिष्ठविषयताया अपि तादृशद्रव्यत्वावच्छिन्नतया तदवच्छिन्नविषयकत्वाभावस्य पक्षे बाध इत्यसमानाधिकरणत्वं व्याचष्टे (पृथिव्यवृत्तिरिति) स्वरूपसत्पृथिव्यवृत्तिधर्मस्य सामानाधिकरण्यरूपावच्छिन्नत्वस्यापि निवेशस्तथा तादृशधर्मस्य प्रकारत्वकथनासङ्गतिरित्यतो व्याचष्टे (प्रकारो धर्म इति) तदवच्छिन्नत्वमिह यदि सामानाधिकरण्यमात्रं तदा तद्वदवृत्तिधर्मवत्त्वस्य तद्भेदसमनियततया पृथिव्यवृत्तिधर्मसामानाधिकरण्यं पृथिवीभिन्नवृत्तित्वरूपं विवक्षितमिति पृथिवीभिन्नवृत्तिविषयताकान्यत्वं साध्यं पर्यवसितम्, अवच्छिन्नत्वस्य तत्प्रकारकत्वरूपत्वे पृथिव्यवृत्तिधर्मप्रकारकविषयताकान्यत्वम्, तत्र प्रथमसाध्ये यथाश्रुतो हेतुर्जलपृथिव्याविति ज्ञाने व्यभिचारी, तदीयपृथिवीवृत्तिविषयताया गन्धासमानाधिकरणाप्रकारकत्वात्, गन्धसमानाधिकरणप्रकारकत्वाच्च; तद्वारणाय गन्धासमानाधिकरणाप्रकारकविषयताप्रनिवेशितत्वस्य गन्धासमानाधिकरणविषयताकान्यत्वार्थकतया आवश्यकत्वे गन्धसमानाधिकरणप्रकारकेत्यस्य हेतुप्रविष्टस्य वैयर्थ्यम्, तादृशविषयताकान्यत्वे तादृशसाध्यव्यभिचारासक्तेः; द्वितीयसाध्येऽपि यथाश्रुतो हेतुरुक्तसमूहालम्बन एव व्यभिचारी, तद्वारणाय गन्धासमानाधिकरणप्रकारकविषयताकान्यस्य गन्धसमानाधिकरणेत्याद्यर्थकतास्वीकारे

[दी] उभयथा च धर्मन्यावच्छेदकत्वम्, प्रकारतया सामानाधिकरण्येन चेति,

---

[ग] तावन्मात्रस्यैव उक्तसाध्येऽव्यभिचारितया अप्रकारकान्तवैयर्थ्यमित्या-शङ्कयोभयसाध्यैक्याय साध्यं सङ्कोचयितुमवच्छिन्नत्वं द्विरूपतया व्याचष्टे (उभयथा चेति) अन्यतरवद्विषयताकान्यत्वमिति पाठः । पृथिव्यवृत्तिधर्मप्रकारकविषयताकान्यत्वसहितस्य पृथिवीभिन्नवृत्तिविषयताकान्यत्वस्य साध्यत्वे तादृशसाध्याभावो न प्रतियोगिरूपः किन्त्वतिरिक्तः साध्यतिरूप्यो भाव इति व्यतिरेकिण्यपि साध्यप्रसिद्धिरपेक्षणीया स्यादित्यन्यतरवत्त्वेन विषयताद्वयमनुगमय्यैकभेदस्य साध्यत्वमुपपादितम् । धर्मिद्वयानन्तरत्वस्यानुगमकत्वसम्भवेऽपि तादृशानन्तरत्वस्य प्रकृते धर्मभेदापेक्षया गुरुशरीरधर्मिभेदघटितत्वेन गौरवाद्धर्मद्वयान्यतरवत्त्वेन धर्मिणोऽनुगमः कृतः। क्वचिदन्यतराभावाभावद्विषयताकान्यत्वमिति पाठः । तत्रान्यतराभावान्तं तादृशधर्मयोः प्रत्येकरूपावच्छिन्नाभावद्वयपरम् । तथा च तादृशाभावयोः द्वित्वावच्छिन्नाभाववद्विषयताकान्यत्व सम्रुदितार्थं । अन्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभाववत्त्वेन विषयतयोरनुगमस्तु घटस्य घटाभावाभावत्वेनोपादानसमः । अत एवान्यतरत्वानवच्छिन्नाभावाभावद्विषयताकान्यत्वमित्यत्र पाठोऽपपाठ एव । अत एवान्यतरत्वावच्छिन्नाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छिन्नाभावत्वेन धर्मद्वयमनुगमय्य धर्मिणोर्विषयतयोरनुगमपरतया तादृशपाठव्याख्यापि न साधीयसी, अखण्डाभावस्य तद्व्यक्तित्वेन निवेशे तद्व्यक्तित्वेनान्यतरत्वरूपाखण्डभेदं निवेश्य धर्मयोर्धर्मिणोर्वानुगमापेक्षाया निर्बीजत्वापातात् । गन्धासमानाधिकरणेत्यादिहेतौ पृथिवीत्वेन पाय पृथिवीविषयकज्ञाने व्यभिचारवारणाय *गन्धवद्वृत्तिधर्मप्रकारताशून्यप्रकारताकान्तान्तरं सत्वपद पूरणीयम्, तथा च तद्*-न्तस्य सदुत्तरविषयतान्तपदेन कर्मधारये प्रथमे मानपदेन गन्धवद्वृत्तिगन्धस-मानाधिकरणप्रकारकविषयतासम्बन्ध एव व्यवच्छेद्यः, अन्यत्वविशेषितमात्रा-

[म] विषयताश्रयावृत्तिप्रकारको न वेति साध्यम् । पृथिवीत्वसमानाधिकरणपृथिवीत्वप्रकारकविषयताकत्वादिकं अर्थात् सिध्यति ।

अन्ये तु पृथिवीत्वासमानाधिकरणप्रकारावच्छिन्नविषयताकत्वाभावः साध्यः, गन्धासमानाधिकरणप्रकारकगन्धसमानाधिकरणप्रकारकविषयताप्रतियोगिज्ञानत्वात् ।

(दी) तथा च पृथिव्यवृत्तिधर्मप्रकारकत्वपृथिवीभिन्नवृत्तित्वान्यतरवद्विषयताकान्यत्वमित्यर्थ । (गन्धासमानाधिकरणेति) तादृशाप्रकारिका या विषयता या च तादृशप्रकारिका, तदुभयप्रतियोगित्वमित्यर्थ. ।

[ग] धर्मविशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसम्बन्धव्यवच्छेदबोधकताया एव तत्पदस्य व्युत्पन्नत्वात् । तथा च पृथिवीत्वेन पृथिवीविषयके जलनिर्विकल्पके व्यभिचार, जलमित्यादिज्ञाने व्यभिचारवारणाय गन्धसमानाधिकरणेत्यादिविशेष्यदलविवक्षाया आवश्यकत्वात्,प्रकारकान्तस्य द्विधा निवेशात् गौरवञ्च, अतोऽप्रकारकान्तप्रकारकान्तयोर्द्वन्द्वपूर्वको विषयतापदेन कर्मधारय, विषयतापदार्थस्याप्रकारकान्तप्रकारकान्तयो प्रत्येकान्वयात्गन्धासमानाधिकरणाप्रकारकगन्धसमानाधिकरणप्रकारकविषयताद्वयलाभ इत्याशयेन व्याचष्ट (गन्धासमानाधिकरणेतीति) ।

न चाप्रकारकान्तप्रकारकान्तयो कर्मधारयमुपगम्य तदनन्तरमेव मात्रपद पूर्यताम्, तावता च गन्धवद्वृत्तिगन्धसमानाधिकरणप्रकारकान्यविषयत्वाप्रतियोगित्वलाभात्-मात्रहेतुतयैव सामञ्जस्य लाघव चेति वाच्यम्, विशेषणपदयो कर्मधारयस्य गुणाना चेति न्यायविरुद्धत्वात् ।

[दी] गन्धासमानाधिकरणः प्रकारो—धर्मितावच्छेदको धर्मिवृत्तिर्यस्यास्तदन्या, गन्धसमानाधिकरणेति यावत । तत्प्रतियोगित्वम् । यद्यपीदं पाथः पृथिव्योः पृथिवीति बुद्धौ इमे पाथः पृथिव्याविति ज्ञाने चास्तीत्यतिव्याप्तम्; तथापि

[ग] ("गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धस्समत्वात्स्यात्," परार्थत्वात्—उद्देश्यमात्रान्वयित्वार्थबोधकाकांक्षोत्थापकपदोपस्थाप्यत्वात्। असम्बन्धः- तदर्थविषयत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपकत्वम् । समत्वात्—एकधर्मितावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितप्रकारत्वात्) गन्धासमानाधिकरणप्रकारकत्वं गन्धसमानाधिकरणत्वपर्यवसितम्, तद्बुद्धिविषयताप्रतियोगित्वं विषयतापदपूर्वं मात्रपदपूरणेन गन्धासमानाधिकरणविषयताकान्यत्वपर्यवसितं वाच्यम्, तथा च गन्धसमानाधिकरणधर्मप्रकारकविषयतायामप्रकारकान्तस्य विशेषणत्वे मात्रपदत्यवच्छेद्यघटकभेदप्रतियोगिनि गन्धसमानाधिकरणं निष्प्रयोजनकगन्धसमानाधिकरणप्रकारकत्वनिवेशोऽधिकस्स्यादिति कर्मधारयगर्भकर्मधारयापेक्षा बीजं बोद्धव्यम् ।

पृथिवीत्वमात्रेण जलविनोभ्यकज्ञाने गन्धासमानाधिकरणप्रकारकविषयताकभिन्ने व्यभिचारवारणाय प्रथमदलं व्याचष्टे (गन्धासमानाधिकरण इति) प्रकारक इत्यस्य व्याख्या "धर्मितावच्छेदक" इति । "धर्मिवृत्ति" रिति तदर्थकथनम् । "यस्या" इति धर्मिण्यन्वितम् । एतावता गन्धववृत्तिधर्मसमानाधिकरणत्वमेव गन्धासमानाधिकरणप्रकारकत्वम्, तच्च विषयताया विषयभेदेन भेदाद्गन्धवदवृत्तिधर्मावच्छिन्नविषयताया गन्धवदवृत्तित्वनियमात् गन्धवदवृत्तित्वपर्यवसितम्, गन्धवदवृत्तिभिन्नत्वं गन्धसामानाधिकरण्यमेभयाशयेनाप्रकारकान्तपर्यवसितार्थमाह (गन्धसमानाधिकरणेतीति) तत्प्रतियोगित्वम् — गन्धसमानाधिकरणविषयताप्रतियोगित्वम्, एकदलार्थ इति शेषः । इदम्—एतद्दलम् । (अस्तीति) तथा च तत्र विशेष्यदलस्यापि सत्त्वेन साध्यस्य चासत्त्वेन व्यभिचार इति भावः । तत्र प्रथमज्ञानीयजलविषयतायां पृथिव्यवृत्तिधर्मप्रकारकत्वासत्त्वेऽपि पृथिवीभि—

[दी] तन्मात्रविषयताप्रतियोगित्वम् । तदन्यविषयताप्रतियोग्यन्यत्वमिति यावत् । तन्मात्रे च पृथिव्यां न पृथिवीति पृथिवी न वेति च ज्ञाने व्यभिचारि, अतो गन्धसमानाधिकरणेत्यादि । गन्धसमानाधिकरणप्रकारकत्वं च प्रकारत्वव्यापकगन्धसामानाधिकरण्यकत्वम्—

[ग] स्ववृत्तित्वसत्त्वेन उक्तान्यतरवत्त्वम्, द्वितीयज्ञानीयजलनिष्ठविषयताया च उभयसत्त्वेनैवान्यतरवत्त्वमिति भेदेनोभयोपादानम् । यद्यपि गन्धसमानाधिकरणेत्यादेर्यादृशार्थो विवक्षणीयस्तावतापि गन्धसमानाधिकरणयावत्प्रकारकज्ञानव्यावृत्तिसम्भवस्तथापि तद्दलस्य यथाश्रुतार्थकत्वाभिप्रायेण तत्र व्यभिचारप्रसञ्जनम् । **तन्मात्रविषयताप्रतियोगित्वम्**—गन्धवद्वृत्तिमात्रविषयताप्रतियोगित्वम् । तत्र गन्धवद्वृत्तिविषयत्वाप्रतियोगित्वरूपमात्रपदलभ्यव्यवच्छेदमात्रविवक्षयैव सामञ्जस्यात् भावपदं परित्यजति (तदन्येति) गन्धवद्वृत्त्यन्येत्यर्थः । उक्तस्थलयोश्च जलवृत्तिविषयताया गन्धवद्वृत्तितया न तादृशविषयताप्रतियोग्यन्यत्वमिति न व्यभिचार इति भावः । दलान्तरव्यावृत्तिमाह (तन्मात्रे चेति) (पृथिव्यां न पृथिवीतीति) ज्ञान इत्यग्रिमेणान्वयः । पृथिवीमात्रविशेष्यके पृथिवीत्वज्ञान इत्यर्थः । तादृशभ्रमविषयताया यथाश्रुतगन्धसमानाधिकरणप्रकारकत्वदलेनैव वारणसम्भवाद्यथा विवक्षणीयस्य व्यावृत्तिस्थलं दर्शयति (पृथिवी न वेति चेति) अत्रापि पृथिव्यामिति प्राक्तनमभिसम्बध्यते, तथा च पृथिवीमात्रविशेष्यके पृथिवीत्वतदभावज्ञान इत्यर्थः (प्रकारत्वव्यापकेति) स्वप्रकारत्वव्यापकेत्यर्थः । उक्तसंशयीयपृथिवीनिष्ठविषयताप्रकारत्वमपृथिवीनिष्ठमपि तत्र गन्धसामानाधिकरण्याभावान्न तादृशविषयतायामिरुक्तदलसत्त्वमिति न व्यभिचार इति भावः ।

न चैवमपि घटः पृथिवी पटो न पृथिवीति ज्ञाने व्यभिचारो दुर्वारः, तदीयघटनिष्ठविषयताया प्रकारतात्वव्यापकगन्धसामानाधिकरण्यकत्वादिति वाच्यम्, स्वविषयताप्रकारत्वव्यापकगन्धसामानाधिकरण्यकत्व—

[म] तेन संशयव्यवच्छेदः । निश्चयत्वं वा विवक्षितमित्याहुः ।

[दी] तेन–तादृशप्रकारकत्वविवक्षणेन । संशयस्य–पृथिवीत्वादिसंशयस्य व्युदासः–तत्र व्यभिचाराभावः । निश्चयत्वं वा विवक्षितं ज्ञानपदेन, निश्चयपरं ज्ञानपदमिति यावत् । अतो ज्ञानपदवैयर्थ्यमिति भावः । निश्चयत्वं च प्रागुक्तं बोध्यम् ।

[ग] स्यैव गन्धसमानाधिकरणप्रकारकविषयताप्रतियोगित्वपर्यन्तेन विवक्षणीयत्वादिति ।

तेनेति मूलं व्याचष्टे (तेनेति) तादृशप्रकारकत्वविवक्षणेन प्रकार–त्वव्यापकगन्धसामानाधिकरण्यकत्वस्य प्रकारकान्तेन विवक्षया । घटादावयं घटो न वेत्यादिसंशये साध्यसत्वेन व्यभिचारानवकाशात् संशयपदं तद्विशेषपरतया व्याचष्टे (संशयस्येति) व्युदास इत्यस्य व्यावृत्तिरित्यर्थकत्वे तद्रूपसिद्धेः प्रयोजनाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेस्तत्पदं व्याचष्टे (तत्र व्यभिचाराभाव इति) तेन व्यभिचारवारणस्य फलत्वलाभात् नोक्ताकाङ्क्षेति भावः । निश्चयत्वस्य स्वातन्त्र्येण हेतुघटकत्वे ज्ञानपदवैयर्थ्यमिति तत्पदमेव तदर्थकतया सार्थकयितुं पूरयति (ज्ञानपदेनेति) (अतो ज्ञानपदावैयर्थ्यमिति) पूर्वकल्पे चागत्या तत्परित्याज्यमेव । घटो न पृथिवीत्यादिनिश्चये व्यभिचारं निराकरोति (निश्चयत्वञ्चेति) (प्रागुक्तमिति) भ्रमव्यावृत्तं स्वविषयताप्रकाराविरुद्धप्रकारकविषयताकान्यत्वरूपमित्यर्थः । ननु विरुद्धोभयप्रकारकविषयताकान्यत्वम्, अपृथिवीत्वमात्रेण घटादिविषयके घटत्वादिना च घटादिविषयके ज्ञाने व्यभिचारात् । अपृथिवीत्वमात्रेण घटादिमात्रविषयकज्ञाने व्यभिचारवारणाय च गन्धसमानाधिकरणप्रकारकविषयताकत्वं मध्यमदलं यथाश्रुतमेवेत्यवधेयम् ।

केचित्तु विरुद्धोभयप्रकारकविषयताकान्यत्वमेव निश्चयत्वम्, गन्धसमानाधिकरणप्रकारकान्यीयविषयतासामान्यकत्वम्मध्यमदलार्थः, अपृथिवीत्वमात्रेण घटादिविषयके घटत्वादिना घटादिज्ञाने निश्चयत्वे-

[दी] गन्धवन्मात्रविशेष्यकज्ञानस्य पक्षत्वेन नाशतो बाधभागासिद्धी, के–चित्तु गन्धासमानाधिकरणप्रकारकविषयताकान्यत्वे सति गन्धासमानाधि–करणविषयताप्रतियोग्यन्यत्व फलितार्थः । तेन—सत्यन्तपदोपादानेन । पृथिवी न वेति संशयस्य पृथिव्या न पृथिवीति भ्रमस्य च व्युदास । सत्यन्त परित्यज्य वा निश्चयत्वम्, विवक्षितम्—विवक्षणाय ज्ञानपदेन । निश्चयत्व निश्चयस्य धर्मविशेष, स च पृथिव्या तदवृत्त्यप्रकारकत्वमित्याहु. । अन्ये तु पृथिवीभिन्नवृत्तिविषयताकत्वाभावसाध्यार्थ । करकाया पृथिवी–ज्ञानस्य वारणाय हेतावप्रकारान्तम् । जलनिर्विकल्पकवारणाय प्रकार–

[ग] ऽपि तज्ज्ञानविषयतासामान्यान्तर्गतपटादिविषयताया गन्धसमानाधिक–रणाप्रकारकत्वेन मध्यमदलाभावान्न व्यभिचार इत्याहुः । पाथः पृथिव्याविति ज्ञाने बाधासिद्धी पक्षसङ्कोचेन वारयति (गन्धवन्मात्रेति) गन्धासमानाधिकरणाप्रकारकेत्यत्राप्रकारकपद सत्प्रकारकविषयताकान्यार्थ–कम्, तदन्यत्व च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तदुत्तरदलार्थे विशेषणम्, उत्तरदल च प्रकारकपदस्य स्वरूपार्थकतया समानाधिकरणपदोत्तर मात्र–पदपूरणेन गन्धासमानाधिकरणविषयत्वाप्रतियोग्यर्थकमिति व्याचक्षाणाना केषाञ्चिन्मतमाह (केचित्त्विति) (फलितार्थ इति) प्रतियोग्यन्तस्येत्यादि । ज्ञानपद चैतत्कल्पे विवक्षितार्थकमेव । सत्यन्तानुपादाने पृथिव्याम्न पृथिवी ति भ्रमेऽपि व्यभिचारान्न्यूनताभङ्गाय पूरयति (न पृथिवीति) निश्चयत्व–निवेशे पूर्वदलस्यैव वैयर्थ्यात् वाकारस्य तद्दलनिवेशव्यवच्छेदार्थकतामावि–ष्करोति (सत्यन्तमिति) उक्तभ्रमवारणाय व्याचष्टे (निश्चयत्वमिति) (तदवृत्तीति) पृथिव्यवृत्तीत्यथ. । तथाच पृथिव्यवृत्तिप्रकारकपृथिवीवृत्ति–विषयताकान्यत्व प्रकृते निश्चयत्वमिति समुदितार्थ । रूपवती पृथिवीत्या–दिज्ञानस्य पक्षत्वे पृथिव्यवृत्तिरूपत्वादिप्रकारकरूपादिनिष्ठविषयताकेऽसिद्धि वारणाय विषयताया पृथिवीवृत्तित्वनिवेशनम् । अखण्डाभावघटकतया चावैयर्थ्यम् । ग्रन्थे पणान्तरविशेष्ये विशेषणे विषयतानभ्युपगमे तु तदनुपा देयमेव (करकायामिति नाटगज्ञान करकामात्रवृत्तीदन्त्वादे प्रकारतया

[म] शीता पृथिवीत्यनुभवः पृथिव्यंशे प्रमैव,

[दी] कान्तमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । पृथिवीभिन्नवृत्तिपृथिवीत्वप्रकारकवि-षयताको नेति साध्ये शीता पृथिवीति भ्रमे प्रमात्वापादनं इष्टापादनत्वेन निराकुरुते (शीतेति) पृथिव्योरेवैते प्रायः पृथिव्याविति भ्रमे व्यभिचारं

[ग] अप्रकारान्तेन तद्वारणमिति भावः (तच्चिन्त्यमिति) एतन्मते पृथि-वीत्वेन करकास्मरणे करकमात्रवृत्तिधर्मप्रमानियमादप्रकारकान्तेन तत्र व्यभिचारवारणासम्भवः, जलनिर्विकल्पके व्यभिचारस्य सप्रकारकविषयता-निवेशेनैव वारणसम्भवात् प्रकारे गन्धसामानाधिकरण्यविशेषणस्य वैयर्थ्यं चेति चिन्ताबीजम् । अन्येत्वित्यादिमतसाध्यस्य प्रमात्वस्य विषयताश्रया-वृत्तिप्रकारकत्वाभावरूपप्रमात्वस्य च तादृशभ्रमसाधारण्यापत्तिशङ्कानिराकर-णपरतया 'शीते'त्यादिमूलं व्याचष्टे (पृथिवीभिन्नेति) ।

ननु 'प्रमाभ्रमरूप' इत्यादिमूलस्य पृथिवीत्वेन पृथिव्यपृथिवीविषय-कभ्रमे व्यभिचारवारणपरता न सम्भवति, गन्धवन्मात्रविषयताकत्वरूपहेत्व-भावादेव व्यभिचाराप्रसक्तेः; हेतौ मात्रार्थानन्तर्भावे पृथिव्यंशे तत्र भ्रमत्वा-भावसत्त्वेऽपि अन्यांशे भ्रमत्वसत्त्वेन भ्रमत्वं प्रति प्रतियोगिव्यधिकरणहेत्व-भावस्य व्यापकत्वायोगेन तदन्तर्भावस्यावश्यकत्वात् ।

अथ जलादिमात्रविषयकभ्रमे पृथिवीभिन्नमात्रविषयताकत्वाभावस्य विषयरूपावच्छेदकाभावेनासत्त्वात्तत्र साध्यव्यधिकरणभ्रमत्वरूपतदभावस्य प्रसिद्ध्या तादृशभ्रमत्वं प्रति हेतुव्यधिकरणहेत्वभावस्य व्यापकता सम्भव-तीति मात्रान्तर्भावोऽनर्थक इति चेत्; तथापि समूहालम्बनं पृथिव्यंशे-नापृथिवीवृत्तिविषयताकमिति व्यवहारस्य पृथिव्यां तादृशविषयताकत्वाव-च्छेदकत्वाभावविषयताकत्वेनाप्युपपत्तेरुक्तभ्रमत्वस्याऽव्याप्यवृत्तितायाः अप्रा-माणिकतयानुपगमेंऽशभेदेन भ्रमत्वाभावसत्त्वमुपगम्य सिद्धान्तो न साधुरतो प्रमा भ्रमरूप इत्यादिमूलमन्यथावतार्यान्यथा व्याचष्टे (पृथिव्यांशेति) (व्यभिचारमिति) तादृशसमूहालम्बनस्य पार्थस्यांशे भ्रमतया तत्र प्रमा-त्वरूपं साध्याभावस्त्वत्यभिमानेन प्रसक्तं गन्धवन्मात्रविशेष्यताकत्वहेतोर्व्य-

[म] प्रमा—भ्रमरूपे च समूहालम्बने न व्यभिचारः, अंशे तस्यापि प्रमात्वात्; विशेष्यभेदेन विषयताभेदाच्च ।

[दी] निरस्यति (प्रमेति) अंशे—पृथिवीत्वांशे । अथ तथापि विषयताश्रयावृत्तीति साध्ये पायः पृथिव्योरिमे पृथिव्याविंत्याकारकभ्रमत्वेन सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा, पायोवृत्तिविषयतायाः पृथिवीवृत्तित्वेन पृथिवीत्वस्य तदाश्रयवृत्तित्वात्, अत आह (विशेष्यभेदेनेति) अथ विशेष्यस्येव विशेषणस्यापि भेदेन विषयताभेदः, तथा च विषयताश्रयावृत्तीति साध्ये हेतोर्निश्चयत्वेन घटितस्वात्तद्घटकोभयप्रकारकविषयताया असिद्धत्वेनाप्रसिद्धिरत आह

[ग] भिचारमित्यर्थः (निरस्यतीति) अभिमानं निरस्येत्यादि (पृथिवीत्वांश इति) तथा च पृथिवीत्वरूपप्रकारघटितप्रमात्वरूपस्य उक्तसाधनीय साध्यस्य तत्र सत्वान्न व्यभिचार इति मूलार्थः । विशेष्यभेदेन विषयताभेदानभ्युपगमे पृथिव्यपृथिवीविषयकज्ञाने पृथिव्यंशेऽपि साध्यसत्त्वं निर्वहतीति 'विशेष्यभेदेने'ति मूलावतरणमुक्तरीत्या पूर्वग्रन्थव्याख्याया न सम्भवतीत्यन्यथा तदवतारयति (अथ तथापीति) इत्याकारकभ्रमत्वेन—उक्तसाध्यवति तादृशभ्रमत्वसत्त्वेन । सिद्धसाधनम् —सिद्धतुल्यस्यैव साधनम्, अनुपयुक्तसिद्धिकस्य साधनमित्यर्थः । भ्रमसाधारणधर्मस्यानुपयुक्तसिद्धिकत्वादिति भावः । अर्थान्तरम्—अनुपयुक्तसाधनम् । वाकारस्समुच्चये । उक्तसाध्यस्य भ्रमसाधारण्यं घटयति (पायोवृत्तीति) (पृथिवीवृत्तित्वेनेति) विषयताभेदकप्रकारभेदनिग्रहेण पृथिवीवृत्तिविषयत्वाभिन्नत्वेनेत्यर्थः (तदाश्रयेति) तज्ज्ञानविषयताश्रयेत्यर्थः । विशेष्यभेदेन विषयताभेदे प्रकारभेदेन तद्भेदेऽपि कथितसमाधानसम्भवात् 'न च प्रकारभेदेन विषयताभेद' इति मूलमनुपपत्त्यन्तराशङ्कयाऽवतारयति (अथ विशेष्यस्येति) (तद्घटकोभयप्रकारकविषयताया इति) विरुद्धोभयप्रकारकविषयताकान्यत्वरूपनिश्चयत्वघटकीभूताया स्वप्रकारविरुद्धप्रकारकविषयताया इत्यर्थः । अप्रसिद्धिः—साध्याप्रसिद्धिः । विशेष्यभेदप्रकारभेदयोरेकस्य

[म] न च प्रकारभेदेन विषयताभेदः, मानाभावात् ।

[दी] (न चेति) (मानाभावादिति) पाथः पृथिव्योरिमे पृथिव्याविति ज्ञानं विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकम्, न तु पाथः पृथिव्याविती‍ति सार्वलौकिको व्यवहारादिः, न तु संशयो न विरुद्धोभयप्रकारकविषयताक इति

[ग] विषयताभेदकल्पं प्रामाणिकं नापरस्येति विशेषः कथमित्याकाङ्क्षायामाह (पाथ इति) एतदेव व्यवहाराकारकथनम् । प्रकारकम्—प्रकारकविषयताकम् । विशेष्यभेदेन विषयताभेदविरहे पृथिवीत्वस्य तज्ज्ञानविषयताश्रयावृत्तित्वविरहेण तादृशव्यवहारानुपपत्तिरिति भावः ।

न च —विशेष्यभेदेन विषयताभेदेऽपि पृथिव्यास्तत्तज्ज्ञानविषयताश्रयत्वानपायात् पृथिवीत्वस्य विषयताश्रयावृत्तित्वं दुर्घटमिति तादृशव्यवहारानुपपत्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् ; विषयतापदस्य विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकत्वेनोपादेयविषयताव्यक्तिपरत्वात् । एतदेवाविष्कुर्वन्नाह (न त्विति) पाथः पृथिव्योः पाथः पृथिव्याविति ज्ञानं विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकमिति व्यवहारादिरित्यनुषङ्गेणान्वयो बोद्धव्यः । विषयतापदस्य तज्ज्ञानीयविषयतासामान्यपरत्वे जलत्वपृथिवीत्वाभ्यां पृथिवीजलादिविषयकभ्रमे न विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकमिदं ज्ञानमिति व्यवहारापत्त्या तज्ज्ञानीययत्किञ्चिद्विषयतापरत्वस्यैव स्वीकारे उक्तसमूहालम्बनप्रमायामपि तदनुपपत्तेस्तत्र तत्र विषयतापदं समभिव्याहृतपरमेवेति भावः ।

यद्यप्याश्रयपदस्य यत्किञ्चिदाश्रयपरत्वे पाथः पृथिव्योरिमे पृथिव्याविति ज्ञानं विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकमिति व्यवहारस्य विषयत्वाभेदेऽप्युपपत्तिः; तथापि तथा सति पृथिव्या अपि तदाश्रयतयाश्रयपदस्य तत्परतया न विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकमिति व्यवहारस्यापत्तिर्दुर्वारैवेति बोद्धव्यम् ।

एकप्रकारकस्याप्युभयविषयकज्ञानस्य उभयवृत्त्येकविषयतास्वीकारे [illegible] ज्ञानीयप्रत्येकवृत्तिविषयताद्वयातिरिक्तविषयताकल्पने [illegible]

[illegible] ।

ति तु तत्त्वम् । 'न तु कस्यापि [illegible]

[दी] कस्यापि, प्रत्युत विपरीत एवेति भावः । वस्तुतो विशेषणभेदेन विषयताभेदेऽपि एकधर्मिकमिथो विरुद्धप्रकारकविषयताद्वयप्रतियोगित्वं

[ग] न च प्रकारभेदेन विषयताभेदेऽपि विरुद्धोभयप्रकारकविषयताया अप्रसिद्धया न विरुद्धोभयप्रकारकविषयताक इति व्यवहारस्य नापत्तिरिति वाच्यम्; तथा सति तत्प्रकारकविषयताया तद्विरुद्धप्रकारकत्वाभावतात्पर्येण तथा व्यवहारापत्तेः, तादृशशब्देन तथा विषयताया तादृशाभावस्याबोधनात् । विषयताभेदे नोक्तबाधकमस्त्येव इत्यत उभयप्रकारकविषयताया अभेदे साधकमाह (प्रत्युतेति) (विपरीत इति) संशय उभयप्रकारकविषयताक इत्याकार इत्यर्थः । व्यवहारादिरित्यनुषज्यते ।

नन्वाश्रयभेदेन रूपभेदेऽपि घटोभयरूपं पश्यतीति व्यवहारो द्वित्वेनोपस्थितयोर्धर्मिणोः प्रत्येकमाधेयत्वयोरन्वयाच्चयोः प्रत्येकं रूपद्वये अन्वयादुपपादितार्थकस्तथा विषयताभेदेऽप्युभयप्रकारकविषयताक इति व्यवहारोऽपि; न च प्रकारभेदेन विषयताभेदे गौरवात्तत्पूर्वैकविषयतासिद्धिरिति वाच्यम्, एकैकप्रकारकविषयताद्वयस्य प्रत्येकनिश्चये क्लृप्तत्वादुभयप्रकारकज्ञाने एकविषयतास्वीकार एवाधिकविषयताकल्पनेन गौरवात् ।

न च—भावाभावोभयप्रकारकसंशयस्यान्यप्रवृत्तिरुत्वज्ञानासत्त्वे विरोधानुपस्थितिदशायामप्यानुमानिकतया विरोधाविषयकस्य तदुभयप्रकारकसमुच्चयवैलक्षण्याय संशये उभयप्रकारकैकविषयताकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम्, एवं सति समुच्चये प्रकारभेदेन विषयताभेदस्यावश्यकत्वे तत्रैव विरुद्धोभयप्रकारकविषयताकान्यान्यस्वनिश्चयत्वघटितहेतोर्विषयताश्रयाणुधीत्यादिनाप्यव्यभिचारित्वमावश्यकम् ।

वस्तुतः शुद्धद्रव्यत्वावच्छेदेन पृथिवीत्व निर्गन्धद्रव्यत्वावच्छेदेन तदभावमवगाहमाने संशयेऽपि विशेष्यतावच्छेदकन्यूनाधिकभावेन विशेष्यतृधिविषयताभेदस्यावश्यकतया संशयसमुच्चयवैलक्षण्यमन्यथैवोपपादनीयमित्यस्वरसात्स्वयं प्रकारभेदेन विषयताभेदमभ्युपगम्यापि प्रकृतहेतुघटकनिश्चयत्वमन्यथा निर्वक्ति (वस्तुत इति) (एकधर्मिकेति) इत्तिसमुदित-

[म] यत्त्वियं पृथिवीत्यनुभवः पृथिवीत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नपृथिवीविशेष्यकविषयताकः, पृथिवीत्वव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नपृथिवीविशेष्यकविषयताकः, पृथिव्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नपृथिवीविशेष्यकविषयताको वा; गन्धासमानाधिकरणधर्मप्रकारकविषयताप्रतियोगिज्ञानत्वात् , अगन्धवदवृत्तिपृथिवीत्वप्रकारकविषयताकत्वात् ,गन्धसमानाधिकरणविषयताप्रतियोगिज्ञानत्वाद्वेति । तन्न, साध्याप्रसिद्धेः। किन्त्वर्थादेव तत्सिद्ध्यति । एवं यत्प्रकारव्याप्यतया

संशयत्वं सुवचम् । स्वव्यधिकरणपृथिवीत्वप्रकारकविषयताको न, गन्धासमानाधिकरणपृथिवीत्वप्रकारकविषयतान्यत्वादित्यपि प्रकारस्सम्भवति । अत्र च पृथिवी तदितरविशेष्यकसमूहालम्बनप्रमायाः पक्षत्वेऽपि न क्षतिः

विषयताप्रकारविरुद्धप्रकारकविषयताकत्वमित्यर्थः । विरुद्धत्वं वास्तवम् (संशयत्वं सुवचमिति) तथा च तादृशसंशयत्वशून्यत्वमेवाव्याप्यवृत्तित्वभ्रमविषयविरुद्धोभयप्रकारकसमुच्चयादपि व्यावृत्तं निश्चयत्वं हेतुघटकमिति भावः । हेतौ निश्चयत्वगनिवेशस्यापि विषयताश्रयावृत्तीत्यादिसाध्ये पृथिवीत्वात्मकप्रकारं निवेश्य तत्साधकमनुमानं परिष्करोति (स्वव्यधिकरणेति) स्वम् - विषयता । पृथिवी न वेति संशये पृथिवीवृत्तिविषयतायाः स्वव्यधिकरणपृथिवीत्वाभावप्रकारकत्वेऽपि तद्व्यधिकरण्यं न पृथिवीत्वरूपप्रकारस्येति अकादौ पृथिवीत्वभ्रमविषयतैव स्वव्यधिकरणपृथिवीत्वप्रकारिका, तादृशविषयताकान्यत्वरूपं साध्य तत्संशय अक्षतमेवेति भावः । प्रायः पृथिव्योरिति वक्ष्यमाणसमूहालम्बनसाधारण्याय हेतौ विषयतायां पृथिवीत्वप्रकारकत्व विशेषणम् , तथा च तादृशसमूहालम्बने पृथिव्यां पृथिवी न वेति संशये च तदानीं हेतुसाध्ययोस्सत्त्वेन पक्षान्तर्भाव एव सम्भवतीत्याह (अत्र चेति) नन्वेवं यत्प्रकारव्याप्यतयेत्यादिनिखिलज्ञानप्रामाण्यसाधकलिङ्गसङ्ग्रहमनपमूले समर्थधवृत्तिज्ञानकत्वस्य गन्धादिसमभिव्याहारेणोपादान-

विशेष्यावृत्तिप्रकाराभाववत्त्वं वा प्रामाण्यं मनसैव परिच्छिद्यतामिति स्वत एवं प्रामाण्यग्रह इति चेत् ? न, ज्ञाना-

---

[दा] 'जन्यज्ञानग्राहकत्वादि'ति क्वाचित्कपाठे प्रामाण्यग्रहस्येत्यनन्तरं जनक इत्यध्याहार्यम् । प्रमा – शरीरत्ववति शरीरत्वप्रकारक

[ग] ज्ञानत्वेन ज्ञानस्य दाहसमर्थस्य च उपस्थितौ इदन्त्वावच्छिन्नविषयक ज्ञाने दाहसामर्थ्यविशेषितधर्मिविशेषणक मानस प्रथममुत्पद्यते, तावता दाहसमर्थविषयतारूपविशिष्टविशेषणोपस्थितौ निरूपितत्वसम्बन्धेन तादृशविशेषणविशिष्टवह्नित्वप्रकारकत्वरूपहेतोर्मनसैव परिच्छेद इत्यर्थ । एवञ्चानुव्यवसायस्य ज्ञानानुपनीतव्यवसायप्रकारविशिष्टधर्मिविषयकत्वमात्रग्रह एवासामर्थ्येऽपि न क्षतिरिति भाव । एवञ्च सति "स्मृत्युपनीतदाहसमर्थविषयत्व" मिति मूलस्य स्मृत्युपनीतो यो दाहसमर्थस्तद्विशेष्यतया मानसज्ञाने भान यत् स्मृत्युपनीतविषयत्व तस्य स्मृत्युपनीतव्यवसायीयवह्नित्वप्रकारकत्वे मानसो निश्चय इति मूलार्थः । ननु विशिष्टविषयत्व स्मृत्युपनीतमिति । अत्र च वह्नित्वप्रकारकस्येन दाहसामर्थ्यप्रकारकस्यापि ज्ञानस्यानुव्यवसाये सति विशिष्टस्यैवानुभूततया स्मरणसम्भवेन स्मृत्युपनीतदाहसमर्थविषयत्वमिति मूलस्य यथाश्रुतपरतासम्भवे किमितावता प्रयासेन, व्यवसायप्रकारविशिष्टधर्मिविषयकत्वस्य च तत्प्रकारकत्वावच्छेदकत्वविनिर्मुक्तस्य ग्रहेऽनुव्यवसायसामर्थ्यं प्रागवस्थापितमेवेत्यस्वरसर्थानम् । मनसा चैव प्रामाण्यग्रहस्य तज्ज्ञानविषयक जन्यज्ञान जन्यत्वादिति मूलपाठ सुगम एव । जन्यज्ञानग्राहकत्वादिति मूलपाठे ग्रहस्य ग्राहकत्वाभिधानमसङ्गतम् , तद्विषयप्रामाण्यस्यैव ग्राहकतायाः प्रकृतत्वादस्मत्पाठं सङ्गमयति (जन्यज्ञानग्राहकत्वादिति) (जनक इत्यध्याहार्यमिति) एवञ्च — पूर्वरीत्या प्रामाण्यग्रहस्य मनसा जनके सतीत्यर्थं । न परतस्त्वहानिरित्यत्र प्रामाण्यस्य पुमयपाठ एव पूर्वोक्तनया तस्य ग्राहकताभावापादनयोरेतस्य पुनरास्वादमभिप्रेतम् । इद शरीरज्ञान प्रमा इत्र प्रमन्त्वाभावरूपाप्रामाण्यस्य ग्राह्यत्वे शरीरशरीर ... विचार , भारम्भत्र तस्यस्य पूर्वं प्रतिदर्श तत्प्राप्यत-

[म] न्तरोपस्थापितज्ञानवृत्तिप्रामाण्यग्रहे परतस्त्वानपायात् । यावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वम्, यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वम्, तज्ज्ञानविषयकजन्यज्ञानाजन्यजन्यज्ञानग्राह्यत्वं वा स्वतस्त्वम्, तदन्यथा ग्राह्यत्वन्तु परतस्त्वम्, मनसा चैवं प्रामाण्यग्रहस्याभ्युपगमे तज्ज्ञानविषयकजन्यज्ञानजन्यज्ञान-परतस्त्वहानिः । व्यतिरेक्यनन्तरं तज्जातीयत्वेनान्वयिना ग्राह्यत्वान्न प्रामाण्यानुमानम् । यथा—इदं शरीरज्ञानं प्रमा, करचरणवति शरीरज्ञानत्वात्; स्वशरीरज्ञानवत् । न च कर—चरणान्तरवति करचरणान्तरवत्त्वज्ञाने व्यभिचारः, शरीरांशे तस्य प्रमात्वात् ।

[दी] ज्ञानम् । करचरणयोः प्रत्येकमेव हेतौ प्रवेशः ।

[ग] नैवोपपत्तौ करादिमन्मात्रविशेष्यकत्वपर्यन्तस्य हेतुप्रवेशोऽनुचितः, अभावरूपप्रामाण्यस्य साध्यत्वे हेतुघटकशरीरत्वप्रकारकत्वस्यापि वैयर्थ्यमित्याशयेन व्याचष्टे (शरीरत्ववतीति) शरीरत्ववद्विशेष्यकमित्यर्थः । हेतुप्रविष्टज्ञानत्वसार्थक्याय साध्येऽपि ज्ञानत्वमन्तर्भावयति (ज्ञानमिति) करचरणयोः प्रत्येकमेव शरीरत्वव्याप्यतया एकत्रोभयप्रवेशे वैयर्थ्यमित्याशयेनाह (करेति) मूले प्रमापदस्य विशेष्यावृत्तिप्रकारकान्यत्वपरताभिमानेन बाधितकरादिविषयकशरीरत्वविशिष्टज्ञाने व्यभिचारशङ्का (न चेति) अभिमाननिराकरणेन समाधानम् (शरीरांश इति) (नोपलक्षणमिति) नेत्यनन्तरं ज्ञान इति बोध्यम् । तदुपलक्षणत्वञ्च तद्व्यावर्त्तकधर्मान्तरोपस्थापकत्वम् । व्यावृत्तोपलक्ष्याभावात्—व्यावृत्तस्य—उपस्थाप्यस्याभावात्; व्यावृत्ततया सुग्रहस्य धर्मान्तरस्यानुपस्थापनादिति यावत् ।

एतेन वस्तुतो भ्रमव्यावृत्तस्य विषयताविशेषस्य विषयतात्वतद्व्यक्तित्वादिना उपस्थितिसम्भवेऽपि न क्षतिः ।

विषयतादेर्निर्विषयकादिव्यावृत्तत्वं सुग्रहमेवेति व्यावृत्तपदं विशेष-

[म] एतेन कर-चरणवति शरीरज्ञानत्वादित्यत्र कर-चरणवत्वं नोपलक्षणम्, व्यावृत्तोपलक्ष्याभावात्; न च विषयतया ज्ञानविशेषणम्, कर-चरणवत्त्वप्रकारकशरीरज्ञानत्वस्य व्यभिचारात्, शरीरमिति ज्ञाने तदसिद्धेश्च। विषयविशेषणत्वे कर-चरणवद्विषयकशरीरज्ञानत्वस्य व्यभिचारात्, शरीरभ्रमस्यापि वस्तुतः करादिमद्विषयकत्वात्; नापि कर-चरणादिशून्ये यच्छरीरत्वेन ज्ञानं तदन्यत्वे सतीति विवक्षितम्, शून्य इत्यत्र विषयत्वं सप्तम्यर्थ इति कर-चरणशून्यविषयकशरीरज्ञानान्यशरीरज्ञानत्वादित्यर्थः, तथा चासिद्धिः, शरीरज्ञानस्य तच्छून्यशरीरत्वादिविषयकत्वनियमात्। न वा

[दी] (व्यावृत्तेति) भ्रमव्यावृत्तेत्यर्थः। असिद्धिः—अप्रसिद्धिः। (नचेति) आद्ये

[ग] परतथा व्याचष्टे दीधितौ (भ्रमेति) भ्रमव्यावृत्तत्वम्—भ्रमावृत्तित्वम्, तदसत्त्वे च भ्रमसाधारण्यशङ्कया व्यभिचारशङ्काया अनिवृत्तिरिति भावः। "ज्ञानविशेषण" मिति मूलं अतो ज्ञानव्यावर्तकमित्यर्थकम्। व्यभिचारात्—भ्रमसाधारण्यात् (शरीरमिति) ज्ञाने-कराद्यविषयके। तदसिद्धेः—विषयितया करादिमत्त्वासिद्धेः (विषयविशेषणत्व इति) आश्रयतया शरीरभिन्नशरीरत्वारोपविशेष्याद्विषयितया ज्ञानविशेषणविषयस्य व्यावर्तनेन तादृशभ्रमात् स्वघटितहेतोर्व्यावर्तकत्वेऽपीत्यर्थः। करचरणवद्विषयकशरीरज्ञानत्वस्य—इदानीमभिमतस्य तादृशज्ञानत्वरूपहेतो। व्यभिचारात्—शरीराभेदभ्रमे व्यभिचारात्। व्यभिचारं स्फुटयति (शरीरभ्रमस्यापीति) (करादिमद्विषयकत्वादिति) विशेषणतयान्वयि। 'तथा चासिद्धिरि' त्यत्रासिद्धिपदस्य पक्षे हेत्वसिद्धिरर्थो न सम्भवति, हेतोरेवाप्रसिद्धेरिति तद्व्याचष्टे (असिद्धिरिति) न चेत्यादिनाप्यनेन शङ्कनीयस्य पूर्वं न चेत्यादिनैवाशङ्क्य निराकृतत्वात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह (आद्य इति) समर्थनेन, व्यभिचारवारणं तात्पर्यादिति योजना। "करचरणशून्य" इति

[म] कर-चरणशून्ये यच्छरीरत्वेन ज्ञानं न भवतीति विवक्षितम्, तृतीयार्थस्य विषयत्वे उक्तदोषात्; अन्यस्यासम्भवादिति निरस्तम् । कर-चरणवद्विशेष्यकशरीरत्वप्रकारक-

---

[दी] सप्तम्यर्थेनात्र च तृतीयार्थेन व्यभिचारवारणे तात्पर्यात्राभेदः । (करचरणेति) विशेष्यतावच्छेदेन प्रकारता बोध्या । तेन विपरीतचतुष्कादौ

[ग] सप्तम्यन्तेन यत्प्रतिपाद्यते तस्योक्तभ्रमे सत्त्वात्तदन्यत्वे सतीत्यन्तं न भ्रमे इति तात्पर्यादित्यर्थः । अत एव दूषणदशायां "विषयत्वं सप्तम्यर्थ" इत्यनेन सप्तम्यर्थ एव विवृत इति भावः । अत्र शरीरत्वप्रकारकप्रमाया अपि करचरणशून्यशरीरत्वविषयकत्वादप्रसिद्धिरिति दूषणमयुक्तम्, तज्ज्ञानस्य तच्छून्यविषयकत्वेऽपि शरीरत्वेनेति तृतीयापर्यन्तेन यथा प्रतिपाद्यते तथात्वाभावात् । अत उक्तविवक्षयैव व्यभिचारो वारणीय इति न चेत्यादिमिमशङ्कार्थ इत्याह (अत्र च तृतीयार्थेनेति) तृतीयार्थस्याप्रसिद्धिवारकतया विवक्षितपरिष्कारकत्वेन विवक्षाधीनव्यभिचारवारणेऽप्रयोगिता बोध्या ।

यद्यपि शरीरमिदमित्यादिभ्रमो यदि शरीरत्वत्वेन न शरीरत्वादिविषयिणी, अपि तु तद्रूपेण शरीरमात्रविषयिण्येव, तदा शरीरमित्यशरीरे शरीराभेदारोपोऽपि शरीरत्वेन शरीरमात्रं विषय इति करादिशून्यस्य यच्छरीरत्वेन ज्ञानं तदन्यत्वं तत्राक्षतमेवेति व्यभिचारो दुर्वारः, तथापि शरीरत्वविशिष्टस्याभेदारोपे विशेष्यांशेऽपि शरीरत्वं नियमतो भासत इत्यभिप्रायेणाशङ्कासङ्गतिः । मूले (विषयत्व इति) विषयतारूपस्य इत्यर्थः । (उक्तदोषादिति) विषयतारूपस्य तृतीयार्थस्य ज्ञान एवान्वयात् करादिशून्यशरीरत्वादिनिष्ठविषयतायास्तेनाव्यावृत्त्या अप्रसिद्धितादवस्थ्यादिति भावः । दीधितौ-(विशेष्यतावच्छेदेनेति) विशेष्यताप्रकारतयोर्वैयधिकरण्येऽपि निरूपकतासम्बन्धेन ज्ञाने सम्बद्ध्यमानयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावाविरोध इति ध्येयम् । (विपरीतचतुष्कादाविति) शरीराशरीरयोरशरीरत्वशरीरत्वभ्रमादावित्यर्थः । आदिपदेन शरीरे द्रव्यत्वादिमात्रमशरीरे च शरीरत्वभ्रम-

[म] ज्ञानत्वस्य हेतुत्वात्, शरीरभ्रमे च कर—चरणवतः शरीरस्य विशेषणत्वात्। विषयतापक्षे करचरणादिशून्य-निष्ठशरीरत्वप्रकारकविषयताप्रतियोगित्वशून्यत्वे सति श-रीरज्ञानत्वादिति हेतुः।

[दी] न व्यभिचार । (शरीरस्येति) तथा च साध्यहेत्वोर्मुख्यैव विशे-ष्यता प्रविष्टेति न सिद्धसाधनव्यभिचारयोरवकाश । पृथिव्यादिज्ञानन्तु पृथिव्याद्यप्रकारकमेव पक्षः । अतो नाभेदारोपतयाऽर्थान्तरस्यावकाशः । अभेदारोपे तु विशेषणांशे साध्यसत्त्वान्न व्यभिचार इति ऋजुरेव पन्था ।

[ग] गाह्यमानस्य परिग्रह । शरीरविशेष्यतावच्छिन्नशरीरत्वप्रकारताशालि-स्वरूपप्रामाण्यस्य तत्रासत्त्वाद्व्यभिचारमसक्तिः । विशेष्यताप्रकारतयोरवच्छे-द्यावच्छेदकभावाघटितस्य शरीरविशेष्यकत्वे सति शरीरत्वप्रकारकत्वस्य भ्रम-साधारणतया तत्सिद्धेरनुद्देश्यतया तस्यासाध्यत्वादिति भावः ।

ननु 'शरीरस्य विशेषणत्वादि'त्ययुक्तम्, शरीरभिन्ने तस्याभेदेन विशेषणत्वेऽपि शरीरत्वादिविशेष्यतया तस्य विशेषणतया विशेष्यताघटि-तस्यापि हेतोरभेदभ्रमव्यावृत्तत्वाघनुयोगित्वाचाहरभ्रमस्य शरीरत्वांशे श-रीरविशेष्यकत्वेन साध्यसत्त्वाचेत्यत आह (तथा चेति) शरीरस्याभेदा-रोपे विशेषणत्वे चेत्यर्थ (मुख्येति) इतरविशेषणतानवच्छिन्न इत्यर्थ (न सिद्धसाधनेति) साध्ये मुख्यविशेष्यतानिवेशात् साध्यस्य भ्रमसाधा-रण्यप्रयुक्ताया उद्देश्यासिद्धे, हेतोस्तत्साधारण्यप्रयुक्तस्य उक्तयुक्त्या मुख्य विशेष्यतया घटितस्य साध्यस्य हेतौ व्यभिचारस्य च नावकाश इत्यर्थः । उभयत्र मुख्यविशेष्यतानिवेशस्यापि स्वयमुद्देश्यासिद्धिं व्यभिचारञ्च वारयति (पृथिव्यादिज्ञानन्त्विति) आदिना शरीरादिपरिग्रह (पृथिव्याद्यप्रकारक-मिति) पृथिव्याद्यप्रकारकत्वविशेषितामित्यर्थं । तथा च तदारोपे तत्प्रकार-कत्वसत्त्वेन तादृशपक्षतावच्छेदकसहितस्य पृथिवीत्वादिमति तत्प्र-कारकत्वरूपसाध्यस्यारोपव्यावृत्ततया तत्सिद्धावुद्देश्यसिद्धिरित्याह (अत इति) (विशेषणांशे साध्यसत्त्वादिति) इतरविशेषणताप्रसस्य विशेष्यता-

[म] ननु नान्यगृहीतप्रामाण्यं ज्ञानं परप्रामाण्यनिश्चयरूपम्, अनवस्थानात् । नापि स्वज्ञायमानप्रामाण्यम्, स्वतः प्रामाण्यग्रहापत्तेः । अतोऽगृहीतप्रामाण्यमेव ज्ञानं परप्रामाण्यनिश्चयरूपमास्थेयम् । तथा च व्यवसायोऽप्यगृहीतप्रामाण्य एव स्वविषयं निश्चाययतु, किं विषयनिश्चयार्थं तत्प्रामाण्यनिश्चयेन । अथ व्यवसायस्याप्रामाण्यदर्शनान्न तन्मात्रादर्थनिश्चयः; तर्हि प्रामाण्यानुमितेरप्यप्रामाण्यदर्शनान्न ततोऽपि प्रामाण्यनिश्चय इति चेत् । न ब्रूमो ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयादेवार्थनिश्चय इति, किन्तु यत्राप्रामाण्यशङ्का नास्ति करतलामलकादिज्ञाने तत्र व्यवसाय एवार्थनिश्चय इति तत एव प्रवृत्तिर्निष्कम्पा, यत्रानभ्यासदशायां प्रामाण्यसंशयेनार्थनिश्चयं परिभूयार्थसंशयः तत्र प्रामाण्यनिश्चयाधीनज्ञानादर्थं निश्चित्य निष्कम्पं प्रवर्त्तते नान्यथेति सर्वानुभवसिद्धम् । अतएवागृहीतप्रामाण्यमेव ज्ञानं परप्रामाण्य

[दी] मिश्रमतेऽनुव्यवसायप्रामाण्यस्यानुव्यवसायानन्तरग्राह्यत्वादनवस्थेत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रामाण्यस्य स्वग्राह्यत्वम्—स्वविषयत्वम्, स्वस्य प्रामाण्यविषयकत्वमिति यावत् । तद्ग्रहं विना तद्घटितप्रामाण्यग्रहायोगादिति तद्ग्रामा·

[ग] मादाय साध्यसत्त्वादित्यर्थः। निश्चितप्रामाण्यकस्यैव व्यवसाये तत्प्रामाण्यादिज्ञानस्य निश्चयकार्यकारित्वे भट्टमते व्यवसाये ज्ञाततालिङ्गकतत्प्रामाण्यानुमित्यादिष्वनवस्थितप्रामाण्यानुमितिपरम्पराया इव मुरारिमतेऽप्यनवस्थितव्यवसायप्रामाण्यविषयकतदनुव्यवसायतत्प्रामाण्यविषयकतदनुव्यवसायादिघटितानुव्यवसायधारायाः कल्पनापत्तिरस्तीति न्यूनतामपाकर्तुं दर्शयति (मिश्रमत इति) स्वजन्यग्रहविषयत्वरूप स्वग्राह्यत्वं गुरुमतेऽपि प्रामाण्यस्येति स्वग्राह्यत्वं व्याचष्टे (स्वविषयत्वमिति) तद्ग्रहस्यानुपयुक्तत्वेऽनभ्युपगमसम्भवान्नानवस्थाप्रसक्तिरिति प्रामाण्यघटितप्रामाण्यग्रहे तदुपयोगितां घटयिष्यन् तस्य प्रामाण्यमिति प्रामाण्याश्रयत्वघटकतामाविष्करोति (स्वस्येति) व्यवसायस्येत्यर्थः । व्यवसायस्य यत्प्रकारत्वं न्यायसिद्धं

[मू] निश्चाययति, अप्रामाण्यशङ्काकलङ्काभावात् । यत्र तु प्रामाण्यज्ञाने अप्रामाण्यशङ्कया प्रामाण्यसंशयः तत्र प्रामाण्यज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयादेव प्रामाण्यनिश्चयः, एवं यावदप्रमाण्यशङ्कं तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयादेव तन्निश्चयः । न चैवमनवस्था, चरमज्ञानप्रामाण्यज्ञानज्ञानस्य ज्ञानाभावेन कोटिस्मरणाभावेन विषयान्तरसञ्चारेण वा प्रामाण्यसं-

[दी] ण्यधाराघटितप्रामाण्यप्रवाहग्राहित्वे व्यवसायस्य विषयापर्यवसानमेव स्यात्, तथा चावश्यं कस्यचित्प्रामाण्यस्य परतस्त्वं वक्तव्यम्, एवं तदादिघटितप्रामाण्येऽपीत्यनवस्थेत्यर्थः ।

[रा] तद्घटितप्रामाण्यबहिर्भावेन मूलकृतस्तादृशप्रामाण्यावगाहिताया व्यवसायग्राह्यताखण्डनमसङ्गतम्, तद्बहिर्भावेऽपि तस्या व्यवसायग्राह्यतासम्भवात्; अतो विषयानवस्थया तन्निराकरोति (तत्तदिति) परतस्त्वम्—अनुमित्यादिग्राह्यत्वम् । (तदादीति) तत्प्रामाण्यादीत्यर्थः । परतस्त्वं वक्तव्यमित्यनुषज्यते । अनवस्था—अनुमित्यादिरूपप्रामाण्यज्ञानप्रवाहा विश्रान्तिः । एतादृशानवस्थाप्रसञ्जकपरिशेषानुमानादिग्राह्यताभ्युपगमे पराग्राह्यत्वे सति ग्राह्यत्वरूपपरिशेषानुमानसिद्धयर्थमुक्तं मूले (परग्राह्यत्वेऽनवस्थानादिति) तस्यानवस्थिताबच्छिन्नानुव्यवसायग्राहकत्वनाभयेन ज्ञानस्यानुव्यवसायग्राह्यत्वानङ्गीकारादित्यर्थः ।

पूर्वव्यवसाये विशेषदर्शनामूलके प्रामाण्यसंशये सति प्रामाण्यनिश्चयं विना नार्थनिश्चयो भवितुमर्हति, प्रामाण्यसंशयस्यार्थसंशायकत्वेन तत्संशयसामग्रीसत्त्वादतो निष्कम्पप्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्त्युपयोगिता मूलाभिमता नोपपद्यते, धर्मिणि करादिदर्शनं विना तद्विशेष्यकत्वपुरुषत्वादिज्ञाने प्रामाण्यानुमापक करादिमद्विशेष्यकत्वमद्यासम्भवेन प्रामाण्यानुमित्यर्थमेव धर्मिणि करादिदर्शनस्यावश्यापेक्षतया तत एव पुरुषत्वादिसंशयनिवृत्त्या तन्निश्चयसम्भवात् ।

न च प्रामाण्यानिश्चये उदीच्येऽपि तद्धर्मिकपुरुषत्वादिज्ञाने प्रामाण्यशङ्कासम्भवात् निश्चयकार्यकारितेति वाच्यम्, यावद्धर्मिज्ञानादिविरुद्धेनाप्रामाण्यशङ्का तावदेव ततः प्रवृत्तिसम्भवाद्विशेषदर्शनमूलज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयं विनाप्यप्रामाण्यशङ्कानुदयस्य सर्वसिद्धत्वात्;

[म] शयानवश्यम्भावात् । अन्यथा भट्टमते प्रामाण्यस्य ज्ञानानुमिति

[दी] अथ किमर्थं प्रामाण्यानुमितेरनुसरणम्, पुरुषत्वव्याप्यकरादिदर्शनेन पुरुषत्वसन्देहप्रतिबन्धादभिमतनिश्चयोत्पादस्याप्रत्यूहत्वात्, नहि करादेः पुरुषत्वव्याप्यत्वनिश्चयमन्तरेण करादिमति पुरुषत्वज्ञानत्वस्य प्रामाण्यव्याप्यतानिश्चयस्सम्भवति । अप्रयोजकत्वात् । करादेरदर्शने तु हेतोरसिद्धिः । अथ प्रामाण्यसंशयजन्यार्थसंशयस्सत्यपि विशेषदर्शने प्रामाण्यनिश्चयादेव निवर्तत इति तदनुसरणमिति चेन्न, न हि प्रामाण्यसंशयस्संशयसामान्ये तद्विशेषे वा हेतुः, व्यभिचारात्,

[ग] अन्यथा पूर्वज्ञान एव प्रामाण्यानुमित्या उत्तरनिश्चये तत्प्रामाण्यशङ्कास्कन्दनस्य भवतोऽपि दुर्वारत्वादिति पूर्वपक्षयति (अथेत्यादिना) ननु करादिदर्शनेऽपि करादेः पुरुषत्वव्याप्यतया यत्र न ग्रहस्तत्र प्रामाण्यानुमापकलिङ्गग्रहस्सम्भवति न त्वर्थसंशयविरोधिविशेषदर्शनम्, गृह्यमाणप्रामाण्यव्याप्तिकधर्मदर्शनस्यैव तथात्वादित्यत आह (न हीति) (अप्रयोजकत्वादिति) करादिमति पुरुषत्वज्ञानत्वस्य पुरुषत्ववति पुरुषत्वप्रकारत्वव्याप्यत्वं पुरुषत्वशून्ये करादिमत्त्वं विना नोपपद्यत इति तद्व्याप्यत्वे करादेः पुरुषत्वव्याप्तिभङ्गप्रसङ्गरूपस्य प्रकृतव्याप्तिग्राहकतर्कस्य करादौ पुरुषत्वाव्याप्यत्वरूपाभावव्यतिरेकनिश्चयं विना असम्भवेन व्यभिचारशङ्कया प्रकृतव्याप्तिनिश्चयासम्भवादित्यर्थः । करादौ पुरुषत्वव्याप्तिग्रहेऽपि धर्मिणि कराद्यदर्शनात्तत्र पुरुषत्वसंशयो भविष्यत्येवेत्यत आह (करादेरदर्शने त्विति) धर्मिणीत्यादिः । हेतोरसिद्धिः–करादिमद्विशेष्यकत्वस्य प्रामाण्यसाधकहेतोर्धर्मिणि पुरुषत्वाज्ञानरूपपक्षे ग्रहासम्भव इत्यर्थः । तथा च प्रामाण्यानुमितिरेव कथमिति भावः । मिश्रसमाधानमाशङ्क्य निराकरोति (अथेति) (प्रामाण्यनिश्चयादेवेति) प्रामाण्यसंशयरूपकारणविघटकादित्यादिः । प्रामाण्यसंशयस्यार्थसंशयहेतुतायामेव *प्रामाण्यसंशयजन्यत्वं संशयस्य* विशेषदर्शनाप्रतिबध्यत्वप्रयोजकमिति सम्भवदुक्तिकम्, सैव न सम्भवतीत्याह (न हीति) आद्ये पक्षे दोषमाह (व्यभिचारादिति) अर्थनिश्चयशून्यकाले विनापि प्रामाण्यसंशयं साधा-

[ग] प्राह्यत्वेनानवस्था स्यात् । गुरुमते च प्रामाण्यस्य स्वग्राह्यत्वं न स्व-

[दी] संशयत्रैविध्यव्याघातापत्तेः, प्रमात्वतदभावभ्रमत्वादभावादिसंशयानां मिथो व्यभिचारात्, सत्येकतरकोटिनिश्चये संशयानुपपत्तेश्च । अथ प्रामाण्यसंशयकालीनार्थसंशय एवार्थनिश्चयः प्रतिबन्धक इति चेत् ? तर्हि ताद्दशसंशयत्वेनापि जन्यता, यतस्तदवच्छिन्नं प्रत्यर्थनिश्चयस्य प्रतिबन्धकता स्यात् । एतेन विशेषादर्शनजन्य एव संशये विशेषदर्शनं प्रतिबन्धकमिति परास्तम्, संशयमात्रस्यैव विशेषादर्शनजन्यत्वाच्च ।

[ग] रणधर्मदर्शनात्तिस्संशयोत्पत्तेरिति भावः । साधारणधर्मदर्शनाद्यजन्य-संशयरूपे विशेषे हेतुना दूषयति (संशयत्रैविध्येति) साधारणधर्मदर्शना-दिसहकारिणैव अर्थनिश्चयकालीनार्थसंशयरूपविशेषे हेतुत्वमाशङ्क्य निरा-करोति (प्रमात्वेति) आदिना तद्भेदकोटिकसंशयपरिग्रहः । कथञ्चि-द्व्यभिचारवारणेऽपि अर्थनिश्चयकालेऽपि तत्प्रतिबन्धनार्थसंशय एव न सम्भवति, क्व प्रामाण्यसंशयहेतुतेति दूषयति (सत्येकतरेति) अप्रामाण्य-शङ्कानुत्तेजकीकृतार्थनिश्चयकाले तत्संशयोपपादने च प्रामाण्यसंशय-हेतुत्वमनर्थकमित्याशयः । अर्थनिश्चयदशायां तत्संशयस्यान्यथैवोपपत्ति-माशङ्कते (अथेति) (प्रामाण्यसंशयकालीनेति) एवञ्चैतादृशविशेषात्मा-त्मकस्यापि सामान्यकार्यस्य प्रसिद्ध्या विशेषान्तरे, प्रामाण्यसंशयहेतुत्वमा-वश्यकमिति भावः । संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्व एवैतत्सर्वं शोभते, तदेव न, तस्यार्थसमाजग्रस्तत्वादिति दूषयति (तर्हि मिति) (प्रतिबन्धकत्व-मिति) प्रामाण्यसंशयस्य हेतुत्वञ्चेति शेषः । एतेत—संशयत्वस्य जन्यता-नवच्छेदकत्वेन (विशेषदर्शनं प्रतिबन्धकमिति) तथा च प्रामाण्यसंशयज-न्यसंशये विशेषदर्शनस्याहेतुतया न तस्य विशेषदर्शनप्रतिबध्यत्वमि-त्यभिमानः । उक्तत्यसम्भवमप्याह (संशयमात्रस्यैवेति) विशेषदर्शनाभाव-जन्यतावच्छेदककोटौ प्रामाण्यशङ्काजन्यत्वस्य उक्तयुक्त्या गौरवेण चाविशेषादिति भावः । मामूद्विशेषदर्शनरूपप्रतिबन्धकवशादुक्त-स्यैवेऽर्थसंशयस्तथापि प्रामाण्यानिश्चये तन्निश्चयरूपकारणनाधार्थ

[मि] ग्राह्यं स्वरूपप्रामाण्याभ्यां बहिर्भूतत्वात्; परग्राह्यत्वेऽनवस्थानात् किन्तु परिशेषानुमानेन प्रमाणान्तरेण वा ग्राह्यम्, तथा च तत्प्रामाण्यस्यापि स्वग्राह्यत्वमन्यैर्नैवेत्यनवस्थैव ।

[दी] अथ प्रामाण्यसंशयोत्तरार्थनिश्चये प्रामाण्यनिश्चयो हेतुरिति चेन्न, तादृशनिश्चयत्वेन जन्यतायां मानाभावात् । निश्चयसामान्यसामग्रीसत्त्वे सत्यपि प्रामाण्यसन्देहे तदुत्पादस्य दुर्वारत्वात्, न हि तदनुत्तरनिश्चयत्वेनापि जन्यता, तदवच्छिन्नं प्रति वा कस्यचित्किञ्चिद्रूपावच्छेदेन जनकता, मानाभावात्, महागौरवप्रसङ्गप्रतिहतत्वाच्च । एतेनाप्यर्थनिश्चयोत्तरार्थसंशयं प्रति प्रामाण्यसंशयस्य भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य च हेतुता प्रत्युक्ता । [अत्र काचित्पङ्क्तिर्व्युच्छिन्ना *]

अथ भवतामपि कथं सत्यप्यर्थनिश्चये सति च प्रामाण्यसंशये तत्संशय इति चेत्, अगृहीताप्रामाण्यस्यैव विशेषदर्शनस्य प्रति-

---

[ग] निश्चयोऽपि न सम्भवतीति तन्निश्चयानुसरणमित्याशङ्कते (अथेति) तादृशनिश्चयत्वेन प्रामाण्यनिश्चयजन्यतां स्वीकृत्यापि तत्र प्रामाण्यनिश्चयं विना निश्चयो दुर्वार इत्यत आह (निश्चयसामान्येति) तदुत्पादस्य—अर्थनिश्चयसामान्योत्पादस्य—ननु प्रामाण्यसंशयानुत्तरनिश्चये प्रामाण्यसंशयाभावस्य हेतुतया यावद्विशेषसामग्रीबाधेन प्रामाण्यसंशयदशायां न निश्चयापत्तिरित्यत आह (न हीति) (मानाभावादिति) निश्चयत्वस्यार्थसमाजग्रस्ततयाऽर्थनिश्चये प्रामाण्यसंशयदशायां विपरीतकोटिभानविरोधिविशेषदर्शनासत्त्वे विपरीतकोटेरपि भानसम्भवेन निश्चयत्वावच्छिन्नापत्त्यसम्भवेन तद्धारणान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणासम्भवादिति भावः । बाधकमप्याह (महागौरवेति) एतेन-प्रकृत इव विशेषकारणतया सामान्यधर्मावच्छिन्नापत्तेर्दुर्वारत्वेनेत्यर्थः । अधिकारेण संशयत्वनिश्चयत्वयोरर्थसमाजग्रस्ततया वक्ष्यमाणहेतुताया निर्युक्तिकत्वं सूचितम् (प्रामाण्यसंशयस्येति) हेतुतेत्यग्रिमेणान्वयः । प्रत्यक्षम्-प्रत्यक्षनिश्चयम् [*(व्याख्यातेति) निर्युक्तिकत्वेनेत्यादिः ×] (भवतामिति) प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ प्रामाण्यसंशयाजन्यत्वमनिवेश्यैव

[दी] बन्धकत्वादिति गृहाण। अप्रामाण्यस्याननुगमात्तद्ग्रहाणामननुगमेऽपि न क्षतिः, प्रतिबन्धकतावच्छेदकाननुगमस्यादोषत्वात्। प्रकृते चागृहीताप्रामाण्यस्य करादिरूपविशेषदर्शनस्य सत्वान्न संशयसम्भवः।

[ग] अर्थसंशयसामान्ये तन्निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वबादिनामित्यर्थः। विशेषदर्शनस्य–विरोधिनिश्चयस्य। अप्रामाण्यस्य नानाविधभ्रमत्व प्रमात्वाभावरूपस्य। अननुगमात् अनतिप्रसक्तैकरूपेणोपादानासम्भवात्। तद्ग्रहाणामननुगमेऽपि एकरूपेणाभावस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशासम्भवेऽपि। न क्षतिः– तावदभावविशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेऽपि न क्षतिः। "प्रतिबन्धकतावच्छेदकाननुगमस्यादोषत्वाद्" इति पाठः। प्रतिबन्धकतावच्छेदकाननुगमस्य— तावदभावानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण नानात्वस्य (अदोषत्वादिति) अन्वयेत्यादिः। "एकैकाभावविशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकाननुगमस्य वा दोषत्वाद्"इति क्वचित्पाठः॥ तत्पाठे, एकैकाभावविशिष्टस्येत्यस्य प्रत्येकरूपावच्छिन्नाभावकूटविशिष्टस्येत्येवार्थः। नानाविधाप्रामाण्यज्ञानानामेकत्राभावनिवेशासम्भवेऽपि अभावसमुदायस्यैकत्र निवेशे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण तन्निवेशासम्भवेऽपि च पृथक्पृथक् तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टत्वेन निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः। प्रतिबन्धकतावच्छेदकाननुगमस्य— सकलप्रतिबन्धकानामेकरूपेण सङ्ग्रहासम्भवस्य। अदोषत्वात्–तदभावानां हेतुत्वे व्यभिचाराप्रयोजकत्वात्। कार्यकारणभावनानात्वस्यागत्याऽदूषकत्वादिति यथाश्रुतव्याख्यानादरणीया, भ्रमत्वग्रहाभावविशिष्टत्वेन प्रमाभावग्रहाभावविशिष्टत्वेन च पृथक्प्रतिबन्धकत्वे प्रमात्वाभावमात्रग्रहाधीनसंशये प्रथमप्रतिबन्धकाभावस्य भ्रमत्वमात्रग्रहाधीनसंशये च द्वितीयविशिष्टाभावस्य व्यभिचारात्।

ननैव प्रामाण्यनिश्चये प्रामाण्यसंशयरूपोत्तेजकबलात् निश्चितस्याप्यर्थस्य संशयो भवेदेवेति कथं प्रामाण्यानुमितिवैयर्थ्यमित्यत आह (प्रकृते चेति) (अगृहीताप्रामाण्यस्येति) करा–

[म] यत्तु व्यवसायस्य प्रामाण्यनिश्चयादेव प्रवृत्तेर्न तस्यापि प्रामाण्यानुसरणमिति नानवस्था; न च प्रामाण्यसंशयादौचित्यावर्जितो विषयसंशय इति वाच्यम्, निश्चिते संशयाभावात्; अन्यथा स्वतोग्रहेऽपि संशयेऽनवस्थेति। तदसत्—यदि हि प्रामाण्यसंशयान्न विषये संशयो निश्चितत्वात्, तदा विषयनिश्चयार्थं प्रामाण्यनिश्चयो व्यर्थः, प्राथमिकविषयनिश्चयादेव निष्कम्पप्रवृत्त्युपपत्तेः। न हि विषयसंशयमनादृत्य प्रामाण्यनिश्चयः प्रवृत्तिहेतुरित्युक्तम्। अन्यसंशयादन्यत्र निश्चिते कथं संशय इति चेदनुभवं पृच्छ, येन स्वसाक्षिकमेव प्रामाण्यसंशयस्य विषयसंशयहेतुत्वमनुमतम्। ज्ञानविषयत्वमपि प्रामाण्यसंशयमासाद्य विषयसंशायकम्। ननु लिङ्ग-पक्ष-व्याप्त्यादीनां ज्ञानस्य प्रामाण्यावधारणेऽनवस्था, अनवधारणे हेत्वसिद्धिः। अथ लिङ्गादिज्ञानं स्वविषयावधारणे कर्त्तव्ये स्वप्रामाण्यज्ञानं नापेक्षते, अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्; लिङ्गादिनिश्चयस्य च स्वकारणाधीनस्य सर्वसिद्धत्वादिति चेन्न—प्रामाण्यसंशयेन लिङ्गस्यापि सन्देहात्। न हि न लिङ्गज्ञाने प्रामाण्यसंशयः, अविरोधादिति। उच्यते, अप्रामाण्यशङ्काकलङ्काभावे लिङ्गादिज्ञानस्यैवार्थनिश्चायकत्वात्, तत्कलङ्के तूक्तैव गतिः। यत्तु व्यवसाये क्वचिदप्रामाण्यशङ्का भवति क्वचिन्नेति त्वयापि वक्तव्यम्। एवं बहुवित्तव्ययायाससाध्ये स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं न गृहीतप्रामाण्यं प्रवर्त्तकम्, प्रामाण्यानुमितेः पूर्वमेव तस्य विनाशात्; किन्तु तज्ज्ञानसमानविषयकमप्रामाण्यशङ्काशून्यं ज्ञानान्तरमेव। नन्वेवं बहुवित्तव्ययायाससाध्ये निष्कम्पप्रवृत्तावनुपयोगित्वात् निष्फलं प्रामाण्य-

[मू]ज्ञानमिति किं तदुपायानुसरणेनेति चेन्न स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानप्रामाण्ये निश्चिते तत्समानविषयकज्ञानान्तरे अप्रामाण्यशङ्का न भवतीति ज्ञानान्तरमगृहीतप्रामाण्यमपि स्वार्थनिश्चयरूपं निष्कम्पप्रवृत्तिं जनयतीत्यप्रामाण्यशङ्काप्रतिबन्धद्वारा निष्कम्पप्रवृत्तावुपयुज्यते प्रामाण्यज्ञानमिति न निष्फलम्। यत्त्वनुमानस्य निरस्तसमस्तविभ्रमाशङ्कस्य स्वत एव प्रामाण्यग्रह इत्युक्तम्,

---

[दी] अत्र वदन्ति, स्वतःसिद्धव्यभिचारादर्शनात् करादेः पुरुषत्वव्याप्यताग्रहेण (वा) गृहीतायाः करादिमति पुरुषत्वादिज्ञानरूपस्य प्रामाण्यव्याप्यतायाः स्मरणात्प्रामाण्यानुमिति.

[ग] दिदर्शने अप्रामाण्यग्रहे अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितकरादिमद्विशेष्यकत्वरूपहेतुग्रहाभावेन प्रामाण्यानुमितिरेवासम्भवादिति भावः । (स्वतःसिद्धेति) करादौ पुरुषत्वादिव्यभिचारशङ्कानिरासार्थं तर्कान्तरानुसरणेऽनवस्था स्यादिति भावः । व्याप्यताग्रहेण—व्याप्यताग्रहाधीनतर्केन ।

यद्यपि करादौ पुरुषत्वव्याप्यत्वाग्रहेऽपि स्वतःसिद्धव्यभिचाराज्ञानात् करादिमद्विशेष्यकत्वे प्रामाण्यव्याप्यताग्रहसम्भवति, तथापि तथा प्रामाण्यग्रहोपगमे पुरोवर्तिविशेष्यकत्वेऽपि स्वतःसिद्धव्यभिचाराग्रहात् प्रामाण्यव्याप्यताग्रहसम्भवेन विनैव करादिदर्शनं प्रामाण्यानुमितिसम्भवात् करादिदर्शनानुसरणमनर्थकं स्यादिति तन्निर्वाहायैव मूलकृता करादिमद्विशेष्यकत्वहेतुकत्वमित्याशयेन करादौ पुरुषत्वव्याप्यताग्रहानुसरणम् । क्वचिद्व्याप्यताग्रहेण वेति वाकारसवलित पाठः, तथा सति स्वतःसिद्धव्यभिचारादर्शनादिति गृहीतायाः प्रामाण्यव्याप्यताया इत्यनेनान्वितम् । स्वतःसिद्धव्यभिचाराग्रहेण प्रामाण्यव्याप्तिग्रहोपगमे उक्तरीत्या करादिदर्शनानुसरणवैयर्थ्यात् कल्पान्तरानुसरणम् (प्रामाण्यव्याप्यतायाः स्मरणादिति) तद्व्याप्यताया अनुभवकाले तद्ग्राहकतर्कनिर्वाहकस्य करादौ पुरुषत्वव्याप्यताग्रहस्यासत्त्वेन तत एव पुनर्ग्रहसम्भवनिवृत्तिसम्भव इति स्मरणानुसरणम्।

[दी] करादेः पुरुषत्वव्याप्यत्वादेर्विस्मरणात् न च तद्दर्शनात्पुरुषत्वसंशयप्रतिरोधः ।

अथ प्रामाण्यस्यानुमापकः तद्व्याप्यवत्तापरामर्श एवास्तु तत्संशयोच्छेदक इति कृत तदनुमित्या । परामर्शस्योदीच्यज्ञानाविषयत्वं पुनरनुमितावपि समानम् ।

[ग] ननु प्रामाण्यलिङ्गतद्व्याप्यत्वस्मरणकाले करादौ पुरुषत्वव्याप्तिर्विनिश्चितायाश्च पूर्वानुमतायाः स्मरणसम्भव इति तत एव पुरुषत्वसंशयनिवृत्तिर्भवेदित्यत आह (करादेरिति) 'व्याप्यत्वादे' रित्यादिना धर्मिसम्बन्धपरिग्रहः । विस्मरणात्—संस्कारनाशेनोद्बोधकविरहेण वा स्मरणाभावात् ।

(न च तद्दर्शनादिति) संशयप्रतिबन्धककरादिग्रहासम्भवादिति भावः । तथा च तत्र प्रामाण्यानुमितिं विना प्रामाण्यसंशयानिवृत्तेर्लौकिकसामग्रीं विना पुरुषत्वग्राहकसामग्रीतः तस्य संशय एव स्यान्न तु निश्चय इति तन्निश्चयार्थं प्रामाण्यानुमित्यनुसरणम् ।

नच प्रामाण्यस्य निश्चयेऽपि विपरीतकोटिभानविरोधिनोऽसत्त्वेऽर्थसंशयः स्यादेव, निश्चितप्रामाण्यकव्यवसायश्च न तावत्कालस्थायीति न ततो विपरीतभाननिवृत्तिरिति वाच्यम्, यद्धर्मिविशेष्यकार्थनिश्चये प्रामाण्यग्रहस्तत्र तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वरूपतद्धर्मव्याप्यवत्त्वस्यैव तदभावभाननिवर्तकत्वादिति भावः ।

(तत्संशयोच्छेदक इति) विशेषदर्शनविधया प्रामाण्यसंशयप्रतिबन्धक इत्यर्थः (अनुमितावपि समानमिति) अनुमितेः स्वजनकपरामर्शसमानविशेष्यकत्वनियमादिति भाव । एवञ्च धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन विरोध्यवगाहिनिश्चयोऽसमानविशेष्यकोऽपि संशयविरोधीति वाच्यम्, तथा च परामर्शेऽपि तथात्वे उदीच्यव्यवसाये संशय विरुद्धत्वादेवेति भाव ।

[दी] अत्राहुः, पक्षतावच्छेदकपुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यानुमाने उत्तरज्ञानस्यानुव्यवसाये पुरोवर्तिविशेष्यकत्वग्रहात्, अन्यथा तु धर्मिज्ञानविरहान्न संशय इति ।

[न] उत्तरज्ञानस्य–पुरोवर्तिविशेष्यकोदीच्य व्यवसायस्य । (पुरोवर्तिविशेष्यकत्वेति) प्रामाण्याभावावच्छेदकेत्यादि । अन्यथा तदनुव्यवसायानुदयेन उदीच्यज्ञाने संशयः प्रामाण्यस्य पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यव्याप्यवत्ताग्रहस्तूदीच्यज्ञाने संशयनिवृत्तावनुपयुक्त, तदभावव्याप्य याप्यस्येव तदभावव्याप्यावच्छेदकधर्मस्यापि ग्रहस्य तद्वत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादिति भाव ।

नच–तदवच्छेदेन प्रामाण्यग्रहविशिष्टतद्वत्ताग्रहः प्रामाण्यसंशय विरोधी, तथा चानुव्यवसायेन पुरोवर्तिविशेष्यकत्वग्रहेऽपि तदानीं प्रामाण्यस्मरण विना नाप्रामाण्यसंशयनिवृत्तिरिति तत्स्मरण स्वीकार्यम्, तथा च तदानीं पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यव्याप्यवत्त्वस्याप्यनुमित्यर्थं पूर्वानुभूतस्य स्मरणसम्भवेन ततोऽपि पुरोवर्तिविशेष्यकत्व धर्मिताव्वच्छेदकीकृत्य प्रामाण्यसंशयस्य निवृत्तिसम्भव इति किं प्रामाण्यानुमित्येति वाच्यम् । पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यव्याप्यवत्तास्मरणात् । पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्न धर्मिकप्रामाण्यसंशय, निवृत्तावपि ज्ञाननिष्ठेदन्त्वावच्छिन्नधर्मिकप्रामाण्यसंशयनिवृत्तेस्ततोऽनिर्वाहात् तदर्थं प्रामाण्यानुमिते पूर्वमवश्यमङ्गीकरणीयत्वात् पूर्वं पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यानुमितौ ज्ञाननिष्ठेदन्त्वावच्छिन्ने पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावगाहिनोऽनुव्यवसाय त् तदवच्छिन्नविशेष्यकसंशयनिवृत्तिसम्भवात् ।

नच–पुरोवर्तिविशेष्यकत्वधर्मितावच्छेदककप्रामाण्यसंशय पुरोवर्तिविषयसंशयप्रयोजक इति प्रामाण्यव्याप्यवत्तास्मरणात् तन्निवृत्त्यैव पुरोवर्तिनि विषयसंशयनिवृत्तेः ज्ञाननिष्ठेदन्त्वधर्मितावच्छेदकक

[मं] ननु–धूमवति वह्निज्ञानत्वमनुमितेः प्रामाण्यनियतमनुव्यवसायेनोपनीतम्, अतो विशेषदर्शनाच्च तत्राप्रामाण्यशङ्केति, प्रामाण्यनिश्चयादेवाप्रामाण्यशङ्काविरहादर्थं निश्चित्य निष्कम्पप्रवृत्तार इत्यभिप्रायः। वस्तुतस्तु परतः पक्षे न काचिदपि

[दी] अनुमित्युपनीतप्रामाण्यस्यानुव्यवसायेनोदीच्यज्ञाने, ग्रहणं पुनरेकद्व्यादिक्षणान्तरितजन्मनि तस्मिन् सुतरामसम्भवि।

[प्र] प्रामाण्यसंशयनिवृत्तिरनपेक्षितेति वाच्यम्। पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वस्य प्रामाण्यसंशयधर्मितावच्छेदकत्वेऽपि प्रामाण्याभावे भ्रमत्वे वा पुरोवर्त्यंशावच्छिन्नत्वावगाहिसंशयादेव पुरोवर्त्तिनि विषयसंशयसम्भवात्, तद्धर्मावच्छेदेन भावाभावावगाहिसंस्कारविशिष्टतद्धर्मवत्ताग्रहस्य संशयविरोधित्वे तु प्रामाण्यस्मरणं विनैवोपपत्तिः।

न चोदीच्यज्ञाने प्रामाण्यसंशयस्यानिवृत्तावपि प्रामाण्यसंशये अनुत्पन्न एव अतः प्रवृत्तिर्निर्वहतीति किन्तत्र तन्निवर्त्तनेनेति वाच्यम्। यत्र कारणान्तराभावात् सादृशज्ञानात् प्रवृत्तिः तत्र सादृशज्ञाने प्रामाण्यशङ्कानुदये ततो विपरीतकोटिभाननिवृत्तौ निश्चयान्तरनिर्वाहेण ततः प्रवृत्तिनिर्वाह इति तत्र तन्निवृत्तेरपेक्षणात्, प्रामाण्यस्य—पूर्वमनुमितौ तदुपनीतप्रामाण्यस्योदीच्यज्ञानानुव्यवसायेन तज्ज्ञाने ग्रहणात् तज्ज्ञाने प्रामाण्यशङ्कानिवृत्तिः। व्याप्यवत्तापरामर्शस्य च सामग्रीबलसिद्धानुमित्या विनाशात् नोदीच्यव्यवसायपर्यन्तस्थितिरिति न तदुपनीतव्याप्यवत्त्वस्योदीच्यज्ञानानुव्यवसाये भानसम्भव इति मतं दूषयति (अनुमित्युपनीतेति) (एकद्व्यादिक्षणान्तरितजन्मनि तस्मिन्निति) प्रामाण्यानुमितितृतीयादिक्षणजातव्यवसाय इत्यर्थः। (सुतरामसम्भवीति) तदनुव्यवसायपूर्वं प्रामाण्यानुमितेरसत्त्वादिति भावः। विनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमितेरनुव्यवसाये परामर्शोपनीतधूमवत्त्वस्य विशेष्यांशेन भानसम्भवः, तत्पूर्वपरामर्शनाशात्; एवं धर्मितावच्छेदकधर्मवद्विशेष्यकत्वावच्छेदेनैव विशेषणप्रकारकत्वमनुव्यवसायो गृह्णातीति चौद्याधिकारनिवृत्तौ स्वयं

प्रामाण्यग्रहः प्रवर्त्तक इति । एवमनुव्यवसायस्य प्रामाण्
यतत्वाच्च प्रामाण्यशङ्का । न ह्यजानन् जानामीति
न वा घटज्ञाने पटं जानामीति । भ्रमेऽप्यनुव्यवसायेन
तत्वादिकं व्यवसायप्रकारत्वेनोल्लिख्यते तथैव । यत्त्वभ
सदशायां झटिति प्रचुरतरनिष्कम्पप्रवृत्तिदर्शनात् प्राम
स्वत एव गृह्यते, अन्यत्र तु परत इति, तन्न विशेष्यनिष्ठा
न्ताभावप्रतियोगिप्रकारानवच्छिन्नत्वादिकं प्रामाण्यं स्व
गृहीतुमशक्यमिति परत एव गृह्यते । झटिति प्रवृत्तिस्तु क
चरणादिमति शरीरज्ञानत्वादेर्विशेषस्यानुव्यवसायेन ग्रहा
प्रामाण्यशङ्काशून्याद्व्यवसायादेव, न प्रामाण्यज्ञानं प्रवर्त्तक
त्युक्तम् । झटिति तत्समवधानन्तु स्वकारणाधीनम् । न
पिपासूनां झटिति प्रचुरतरा समर्था च प्रवृत्तिरम्भसीति
पिपासोपशमनशक्तिरस्य प्रत्यक्ष, इति ।

इति श्रीमन्महोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
प्रत्यक्षखण्डे प्रामाण्यवादे ज्ञप्तिवादः ॥

[दी] ' धूमवती ' त्यादिकं लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानपक्षे ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय रघुनाथशिरोमणि भट्टाचार्यस्य कृतौ
प्रत्यक्षमणिदीधितौ प्रामाण्यवादे सिद्धान्तरहस्ये
ज्ञप्तिवाद• ॥

[ग] लिखितम् , तथा सति अनुमितौ साध्यव्याप्यस्य पर्यवसितावच्छेदकत्व
माने तद्वति साध्यप्रकारकत्वस्यानुमित्यनुव्यवसाये भान न सम्भवति, अतो
लिङ्गोपधानमतावलम्बनेन मूलोक्त तदुपपादयति (धूमवतीत्यादि) ।

इति श्री महामहोपाध्याय गदाधरभट्टाचार्य विरचिते
प्रत्यक्षमणिदीधिति व्याख्याने प्रामाण्यवादे सिद्धान्तरहस्ये
ज्ञ प्ति वा द ॥

ल्यां—श्रीसुदर्शनमुद्रायन्त्रालये क्रय्याणि पुस्तकानि.

नाम	रु	आ
वैदिक ग्रन्थाः ।		
. श्रीसूक्तभाष्यम्	०	२
.. पुरुषसूक्तभाष्यम्	१	०
३. तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्	३	०
३. सन्ध्यावन्दनभाष्यम्	०	८
वेदान्त ग्रन्था ।		
५. शतदूषणी भा—१	४	६
६. शतदूषणी भा-२	३	१२
७. शतदूषणी भा—३	३	१९
८. शतदूषणी भा-४	३	१२
९. भगवद्गीता प्रतिपदार्थविवरणसहिता	२	२
१०. भगवद्गीता-वरवरमुनिव्याख्यासहिता	२	४
११ गीतार्थसंग्रहः-रक्षयासहितः	०	६
१२. तत्त्वनिर्णयः (शैववैष्णववादः)	०	४
१३. सिद्धान्तचिन्तामणिः	०	१२
१४. पाराशर्यविजयः (प्रथमाध्यायप्रथमपादः)	४	०
१५. वेदान्तविजयः [गुरुविद्याविजयः,ब्रह्मविद्याविजयः,सद्विद्याविजयः,अद्वैतविद्याविजयः,परिकरविजयः]	(यन्त्रस्थः)	

नं	नाम	रु	आ
१६.	यतिलिङ्गसमर्थनम्	०	४
१७.	प्रपन्नपारिजातः	०	४
१८.	न्यायभास्करः (जगन्मिथ्यात्वखण्डनम्)	१	८
१९.	भेदवादःतत्क्रतुन्यायविचारश्च	०	४
२०.	दृश्यत्वानुमाननिरासवादःमोक्षकारणतावादश्च	०	४
२१.	कार्याधिकरणवादःभा१	०	१०
२२.	कार्याधिकरणवाद.भा२	१	०
२३.	कार्याधिकरणतत्त्वम्	०	१४
२४.	श्रीरामानुजसिद्धान्तसारः	१	०
२५.	श्रुतितात्पर्यनिर्णयः (यन्त्रस्थः)		
	मीमांसा ग्रन्थाः ।		
२६.	भाट्टरहस्यम्	१	८
२७.	मीमांसापादुका	०	७
२८.	मीमांसाकौस्तुभःभा१	१	४
२९.	मीमांसाकौस्तुभःभा४	१	६
३०.	मीमांसाकौस्तुभ.भा५	१	६
३१.	सेश्वरमीमांसा	१	१४
	न्याय ग्रन्थाः ।		
३२.	प्रामाण्यवादः	३	४
३३.	अवच्छेदकतानिरुक्तिः	०	१४

नं	नाम	रु	आ
३४.	बाधगादाधरी	०	१५
३५.	मूलगदाधरीये शब्दखण्ड	१	४
३६.	उपाधिवाद गदाधरस्य	२	०
३७.	गादाधरी चतुर्दशलक्षणी	१	१४
३८.	गादाधरी पञ्चलक्षणी	०	८
३९.	सिद्धान्तलक्षणम्	१	४
४०.	पक्षता-गादाधरी	१	८
४१.	व्युत्पत्तिवाद	२	८
४२	సవ్యభిచారసామాన్య నిరుక్తి	౧	౦
४३.	सामान्यनिरुक्ति	०	१२
४४.	पदवाक्यरत्नाकर	२	८
४५	సాధారణాసాధారణ అనుపసంహారిగ్రంథ	౧.	౦
४६	तत्वचिन्तामणौ अवयवग्रन्थ	१	०
४७	सत्प्रतिपक्षग्रन्थ	०	१४
४८.	शतकोटि	०	६
४९	शतकोटिखण्डनम् श्रीकृष्णताताचार्यवि	०	६
५०	शतकोटिमण्डनम् श्रीमदनन्ताचार्यवर्यकृतम्	०	१२
५१.	शतकोटिमण्डनम् विजयराघवाचार्यवि.	१	०
	पाञ्चरात्र ग्रन्था ।		
५२.	सात्वतसंहिता	२	८
५३.	ईश्वरसंहिता	७	८
५४.	पारमेश्वरसंहिता सव्याख्या	१०	०
	सम्प्रदाय ग्रन्था. ।		
५५.	तत्वत्रयम्	०	४
५६	मुमुक्षुप्पडिरहस्यम्	०	४
५७.	श्रीवचनभूषणम्	०	८
५८.	श्रीवादिभीकरवैभवम् [सचित्रम्]	०	६
५९	श्रीवादिभीकरवैभवम् [चित्ररहितम्]	०	४
௬0.	[illegible]	0	8
౬౧	[illegible]	౦	౨
62	அருளிச்செயல் [illegible]	0	4
౬3.	ముక్తభోగావళి	౦	౨
౬౪.	[illegible]	౦	౧౨
65	[illegible]	1	8
66	விசிஷ்டாத்வைத [illegible]	0	2
67	[illegible]	அச்சில	
68	[illegible]	,,	
69	வேதம்	2	0
70.	[illegible]	0	2

नं	नाम	रु	आ
	आख्यायिकाः।		
७१.	संसारचक्रम् भा १	१	०
७२.	संसारचक्रम् भा २	०	१२
७३.	युगलांगुलीयम्	०	६
७४.	श्रीबदरिकाश्रमयात्रा वृत्तान्तः	३	०
	पुराण ग्रन्थाः।		
७५.	काशीमाहात्म्यम्	१	१२
७६.	[illegible]		[illegible]
७७.	[illegible]		[illegible]
७८.	महाभारते शान्तिपर्व. [यन्त्रस्थ]		
७९.	हरिवंशोत्पधर्मः [यन्त्रस्थ]		
	दिव्यप्रबन्ध व्याख्यान ग्रन्थाः।		
80.	[illegible]	5	0
81.	[illegible]	5	0
82.	[illegible]	5	0
	कोश ग्रन्थाः।		
८३.	लिङ्गनिर्णयभूषणम्	०	२
	इतर ग्रन्थाः।		
८४.	वाल्मीकिभावदीपः	१	०
८५.	विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्	०	२
८६.	लक्ष्मीसहस्रनामस्तोत्रम्	०	२
८७.	सुभाषितकौस्तुभ.	०	४
८८.	सप्तभङ्गीतरङ्गिणी [जैनग्रन्थः]	०	१०
८९.	सर्वदर्शनशिरोमणि.	०	३
९०.	भस्मधारणविचारः	०	२
९१.	परतत्त्वनिर्णय	०	२
92.	[illegible]	0	4
93	*Journal of P B. Mull*	Free	
94	*History* ,, ,, ,, ,,	Free	
95.	[illegible]	0	4
९६.	दुर्वादविधूननम्	०	८
९७.	[illegible]	०	[illegible]
98.	[illegible]	0	4
९९.	पद्यानल·	०	८
१००	अन्तर्व्याप्तिबहिर्व्याप्ति विचार·	०	–

नं	नाम	रु	आ
१०१.	ऐकशास्त्रचमीमांसा	०	८
१०२.	[illegible]	०	[illegible]
१०३	सुदर्शनमीमांसा	०	१०
104.	[illegible]	2	8
१०५	श्रीवैष्णवमतदूषणोद्धार	१	०
१०६.	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१०७.	भोजनकुतूहलम् [यन्त्रस्थ]		
१०८.	श्रीमाध्वविमर्शनपरीक्षा	०	६

हिन्दी भाषा की पुस्तकें ।

नं	नाम	रु	आ
१०९.	यतिराजवैभव	०	६
११०.	उपनयनगायत्रीमीमांसापरीक्षा	०	६
१११.	चक्रधारणप्रमाणसंग्रह	०	४
११२.	श्रीरामानुजसम्प्रदाय की प्राचीनता	०	१
११३.	विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तसारसंग्रह	०	१
११४.	चक्रधारण क्यों करना चाहिये	०	१
११५.	सन्ध्यावन्दनविधि	०	२
११६.	व्रतोत्सवनिर्णय	०	२
११७.	तत्वोद्बोधन	०	४
११८.	मिथ्याआक्षेपोंकानिरास	०	२
११९.	तिरुप्पल्लाण्डु	०	४
१२०.	ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणविधि	०	१
१२१.	श्रीपराशरविशिष्टपरमधर्मशास्त्र	०	१२
१२२	वेदान्तरहस्य	०	४
१२३.	श्रीशाण्डिल्य विशिष्टपरमधर्मशास्त्र	०	१२
१२४.	तप्तमुद्राधारण पर निर्णयसिन्धुकारकाफैसला	०	३
१२५.	दिव्यदेश विवेचन	०	१
१२६.	द्वन्द्वयुद्धसर्म क्षा	०	१२
१२७.	वैदिकसर्वस्वकाविशेषाङ्क	१	८
१२८.	अद्वैतविवेचन	१	४
१२९.	सत्यार्थप्रकाश और श्रीवैष्णवसम्प्रदाय	०	६
१३०.	श्रीभगवदाराधनविधि	०	२
१३१.	तुलसीमाहात्म्यदीपिका	०	४
१३२.	पुरुषसूक्त (सटीक)		
१३३.	श्रीसूक्त ,,		
१३४.	ईशावास्योपनिषत्(सटीक)		

प्राप्तिस्थानम्—
श्रीसुदर्शनमुद्रायन्त्रालय,
Conjeeveram. (*Madras.*)